İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
KLASİK ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESKİ YUNAN VE ROMA'DA BANKERLİK

Erkan ILDIZ
2501050070

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Haluk ABBASOĞLU

İstanbul 2009

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **ARKEOLOJİ ANABİLİM** Dalında **2501050070** numaralı **ERKAN ILDIZ'IN** hazırladığı **"ESKİ YUNAN VE ROMA'DA BANKERLİK"** konulu **YÜKSEK LİSANS/** ~~**DOKTORA TEZİ**~~ ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI,** Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15.Maddesi uyarınca **11.06.2009 PAZARTESİ** günü Saat:10.30'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin .....Kabulü.....'ne* **OYBİRLİĞİ /**~~**OYÇOKLUĞUYLA**~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF. DR. HALUK ABBASOĞLU	Kabul	
PROF. DR. İNCİ DELEMEN	Kabul	
PROF. DR. OĞUZ TEKİN		
PROF. DR. ALİ M. DİNÇOL	Kabul	
PROF. DR. VEDAT ÇELGİN	Kabul	

DOKTORA
TEZ SAVUNMASI TUTANAĞI

Besim Ömer Paşa Caddesi Beyazıt-34452-İstanbul
Tel: 0 212 440 00 00 Fax: 0 212 440 03 40

ÖZ

"Eski Yunan ve Roma'da Bankerlik" adlı bu çalışmada, bankerlik mesleği, M.Ö. 3. binyıldan M.S. 5. yy.ın başlarına kadar geçen yaklaşık 3500 yıllık tarihsel süreç içinde inceleniyor. Sumerlilerden Geç Roma Dönemi'ne kadar uzanan bu zaman dilimine konu olan coğrafya, doğal olarak bu uygarlıkların yaşam bulduğu Mezopotamya, Anadolu ve Akdeniz çevresini kapsıyor.

Şüphesiz Üst Palelolitk Çağ'da, yani günümüzden 40-45 binyıl öncesinde ticaretin en ilkel şekillerinden başlayıp sayılama ve hesaplamada sağlanan gelişmelerle yaşanan uygarlaşma süreci, 5 binyıl önce yazının keşfi ve ağırlık ölçülerinin standartlaşması gibi önemli kültürel ilerlemelerle taçlanmamış olsaydı, inceleme konumuz olan bankerlik de tarih sahnesine çıkamazdı. Bu nedenle de bu çalışmamızda, M.Ö. 3. binyıl öncesinde ticaret, sayılama ve hesaplama, yazı ve ağırlık - para ölçü sistemlerinin oluşmasında yaşanan gelişmeler de ele alınmıştır.

Bu incelemede bankerlik bağlamında sadece, tefeciler dışındaki faizli borç para verenler üzerinde durulmuş, tefecilik mümkün olduğunca inceleme dışında tutulmuştur. Ayrıca faizli borç para veren kurum ve kişiler, "banka" ve "banker" ayırımı yapmaksızın bir bütün olarak "banker" olarak adlandırılmıştır. M.Ö. 1. binyıldan itibaren sikkenin kullanılmaya başlamasıyla bankerler, faizli borç para vermenin yanı sıra sarraflık, mevduat alma, ödemelere aracılık etme, çeşitli bankacılık işlemleriyle birlikte mezatçılık ve noterlik de yapmışlardır. Bu nedenle de bankerlik faaliyetleri bütün yönleriyle ayrıntılı olarak incelenmiştir.

İncelemede bankerlik mesleği ayrıca; bankerlerin çalıştıkları mekânlar, kullandıkları araç gereçler, sikke ve ağırlık sistemleri, kayıt düzenleri, çalıştırdıkları personel, görev dağılımı ve bankerlikle ilgili yasalar gibi çeşitli yönlerden de ele alınmıştır.

ABSTRACT

In this work titled "Banking in Greece and Rome", banking as an occupation is examined in a period covering 3,500 years, from 3rd millennium BC to 5th century AD. The land that's the subject under discussion, in the time period stretching from Sumers to Late Rome, naturally covers the areas of Mesopotamia, Asia Minor and Mediterranean where these civilizations came to life.

There's no doubt that if it wasn't for the advances in the civilization process, which started 40-45 thousand years ago in Late Paleolithic Era with business in its most primitive form, that our banking wouldn't be on the stage of world history. Five thousand years ago advances in numbers and calculations, the invention of writing and other important cultural milestones such as standardization of weight measurements aided in these advancements. Because of this reason, developments in business, numbers and calculations, writing and weight-money measuring systems in 3rd millennium BC are examined.

In this work banking is considered lending money at an interest, usury is left out of the subject as much as possible. In addition, people or establishments that lend money with interest are called "banker" as a whole without the separation between a banker and a bank. Along with the start of coin usage in the 1st millennium BC, bankers started exchanging money, keeping savings accounts, brokering for payments, auctioneering and notary services in addition to lending money with interest. Therefore, banking business is examined with all of its aspects in detail.

Also in this work, bankers are discussed through various aspects such as places they work in, tools they use, coin and weight systems, recording arrangements, people they employ, allocation of duties, and laws about banking.

ÖNSÖZ

Nihil novi sub sole:
Güneşin altında yeni bir şey yok

"Eski Yunan ve Roma'da Bankerlik" adlı bu inceleme, Eski Çağ'daki bankerlik mesleğine ilişkin Türkçede yapılan ilk çalışmadır. Ayrıca kapsadığı konularla, bankerliği, faizli borç vermenin ötesinde bir meslek olarak tüm yönleriyle ele almasıyla da özgün bir araştırmadır.

Üç bölüm halinde incelenen bankerlik mesleği, her bölümde; bankerliğin tarihçesi, faaliyetleri, çalıştıkları mekânlar, çalıştırdıkları personel ve görev dağılımı, kullandıkları araç gereçler, sayı – sikke ve sikke ağırlık sistemleri, kayıt düzeni, meslek örgütleri vb alt başlıklarla belirli bir düzende ele alınmıştır.

Araştırmanın ilk bölümünde, bankerliğe zemin hazırlayan gelişmeler, Tarihöncesi Zaman'dan Tarihsel Zaman'a kadar yaklaşık 40.000 yıllık bir süreç içinde inceleniyor; daha sonra Mezopotamya ve Anadolu'da bankerlik mesleğinin ilk görünümlerinin M.Ö. 3. binyıldan 1. binyılın ortalarına kadar geçirdiği evrim etraflıca ele alınıyor. İkinci bölümde, sikke darbının başlamasıyla Eski Yunan'da ortaya çıkan bankerlik mesleği; Hellas, Anadolu ve Mısır özelinde, Helenistik Dönem'in sonuna kadarki süre kapsamında inceleniyor. Üçüncü bölümde ise, bankerlik mesleğinin Roma'da M.Ö. 5. yy.dan M.S. 5. yy.a kadarki bin yıllık varlığı, çeşitli aşamalarıyla irdeleniyor.

Eski Çağ bankerlik mesleği, konu itibarıyla çok özel bir alan olduğundan, anlatımlarımızda kaçınılmaz olarak pek çok teknik terim kullanılmıştır. Bu nedenle incelemenin sonuna bir "sözlükçe" eklenmesi yararlı görülmüştür.

Uzun yıllar ticaretle uğraşmış bir kişi olarak, yüksek lisans tezi olarak beni önce Antik Çağ mesleklerini araştırmaya yönlendiren ve daha sonra "bankerlik mesleği"ni

araştırmamı isteyen tez danışmanım Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na, böylesine basiretli ve duyarlı danışmanlığından ötürü şükran duyduğumu belirtmek isterim.

Asıl inceleme konum Antik Çağ bankerlik mesleği de olsa, bu mesleğin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan ticaretin, sayılama ve hesaplamanın, yazının, ağırlığın bir ölçü olarak standartlaşmasının ve paranın günümüzden 40-45 binyıl önceden başlayıp M.Ö. 3. binyıl başlarına kadarki serüvenini incelemek de benim için çok heyecan verici olmuştur. Bu kültür öğelerinin evrimini incelerken, bunun, asıl inceleme konumuz olan bankerliğin 3500 yıllık tarihini daha derinden kavramamıza yarayacak bir giriş olduğunu göz ardı etmeyerek sınırlı tutmaya çalıştım.

Çalışmalarımda değişik kütüphaneden yararlanmış da olsam, özellikle İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi'nin sunduğu zengin kaynak imkânı ve rahat çalışma ortamı nedeniyle, bu kurumun yöneticileri ve çalışanlarına teşekkür ederim.

Latince kavramlarla ilgili zaman zaman danıştığım İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Dilleri Bölümü Latince Anabilim Dalı öğretim üyesi Sayın Prof. Dr. Bedia Demiriş'e, kimi Fransızca metinleri çevirerek çalışmalarıma yardımcı olan Sayın Gözde Aytemur'a ve Sayın Mine Haksal'a, Eski Yunanca bazı yazıtları ve metinleri çeviren Sayın Bülent Öztürk ile Annelies Ildız'a ve hem yaptıkları bazı çeviriler hem de kullandığım fotoğrafları Photoshop programında düzelterek, kitap notlarımı bilgisayara aktararak bana yardımcı olan oğlum Uğur Ildız ile kızım Başak Ildız'a ve bu uzun çalışmam boyunca bana sabırla destek olan eşim Hatice Ildız ile diğer sevgili dostlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Üsküdar / Eylül 2008

Erkan Ildız

İÇİNDEKİLER

İÇ KAPAK.....i
TEZ ONAY SAYFASI.....ii
ÖZ / ABSTRACT.....iii
ÖNSÖZ.....v
İÇİNDEKİLER.....vii
LEVHALAR LİSTESİ.....x
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ.....xliii
KISALTMALAR LİSTESİ.....xliv
METİNDE GEÇEN HELLENCE HARFLER İÇİN KULLANILAN ÇEVİRİYAZI KURALLARI.....li
GİRİŞ.....1
I- ESKİ YUNAN ÖNCESİNDE BANKERLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI.....6
A- Bankerliğe Zemin Hazırlayan Gelişmeler.....6
1- "Ticaret"in Gelişme Süreci.....6
2- "Sayılama" ve "Hesaplama"nın Gelişme Süreci.....8
3- "Yazı"nın İcadı.....13
4- "Ağırlık ve Para Sistemi"nin Oluşması.....14
B- Mezopotamya ve Anadolu'da Bankerlik.....26
1- İlk Bankacılık Kuruluşları: Tapınaklar.....26
2- Bir Başka Banka Tipi: Bit Karim.....28
3- Banker Tüccarlar.....30
4- Borç ve Faiz İşlemlerinin Esasları.....34
5- Faiz Oranları.....42
6- Diğer Bankacılık İşlemleri.....44
7- Bankerlerin Kullandıkları Araç Gereçler.....46
8- Borç ve Faizle İlgili Yasal Düzenlemeler.....55
9- Eski Ahit ve Faiz.....59
C- Sikkenin İcadına Doğru.....61

II- ESKİ YUNAN'DA BANKERLİK 63
A- Bankacılığın ve Diğer Borçlanma Türlerinin Ekonomideki Yeri.....63
B- Banka Tipleri.....88
1- Tapınak Bankacılığı.....88
2- Özel Bankacılık 94
3- Devlet Bankacılığı.....106
C- Bankerlerin Faaliyetleri.....112
1- Sarraflık.....113
2- Borç Verme 144
3- Mevduat Alma.....154
4- Diğer Bankacılık İşlemleri.....160
5- Mezatçılık.....169
6- Noterlik.....171
D- Bankerlerin Çalıştıkları Mekânlar, Çalıştırdıkları Personel, Kayıt Düzeni ve Meslek Örgütleri.....172
E- Bankerlerin Kullandıkları Araç Gereçler.....178

III- ROMA'DA BANKERLİK.....198
A- Bankacılığın ve Diğer Borçlanma Türlerinin Ekonomideki Yeri.....198
B- Banka Tipleri 223
1- Tapınak Bankacılığı.....223
2- Özel Bankacılık 224
3- Devlet Bankacılığı.....231
C- Bankerlerin Faaliyetleri.....234
1- Sarraflık.....234
2- Borç Verme 266
3- Mevduat Alma..... 281
4- Diğer Bankacılık İşlemleri.....283
5- Mezatçılık.....291
6- Noterlik.....295
D- Bankerlerin Çalıştıkları Mekânlar, Çalıştırdıkları Personel, Kayıt Düzeni ve Meslek Örgütleri.....299

E- Bankerlerin Kullandıkları Araç Gereçler.....307

SONUÇ.....328
EKLER.....330
SÖZLÜKÇE.....330
METİNDE GEÇEN ANTİK KAYNAKLARA İLİŞKİN KISALTMA LİSTESİ...344
KAYNAKÇA.....349
LEVHALAR.....373
FOTOĞRAFLAR.....440

LEVHALAR LİSTESİ

Lev. 1

a. M.S. 1. yy.ın sayısal Roma tesseraları. Soldaki tesseranın bir yüzünde 9 sayısının özel bir elle sayım işlemiyle betimlenişi, öteki yüzünde Roma rakamlarıyla karşılık gelen değer bulunuyor. British Museum. Sağdaki tessera, sol elinin parmaklarıyla aynı sayım yöntemine uygun olarak 15 sayısına karşılık gelen işmarı yapan bir adamı temsil ediyor. Cabinet des Medailles. Bib. Nat., Paris, Ref. Tessera no. 316. G. Ifrah, *Bir Gölgenin Peşinde* Rakamların Evrensel Tarihi, C. 1, Ankara, 1995. Şekil 3.15, s. 154.
b. Yeni İmparatorluk çağı Mısır'ından bir mezar taşı resminde parmak hesabı (M.Ö. XV. yy.ın sonunda yaşamış olan prens Menna'nın Tebai'deki mezarını süsleyen bir duvar resminden). Alt sayman buğdayı ölçüp tenekelerle bir yığından ötekine boşaltan dört işçiyi izliyor; sağda, tahıl yığınlarının birinin üzerinde, baş yazman parmaklarıyla aritmetik işlemler yapıyor ve sonuçları levhalar üzerine kaydeden soldaki üç yazmana bildiriyor. Thebai mezarı no 69, giriş duvarı, sağdan 1. oda. Ifrah, a.g.e, C. 1, Şekil 3.38, s.168.
c. Eski İmparatorluk döneminden bir Mısır anıtında özel parmak sayımı (V. hanedan; M.Ö. XXVI. yy.). Sakkara'daki Mastaba D2. Ifrah, a.g.e, C. 1, Şekil 3.14, s. 153.

Lev. 2

a. Üst Paleolitik Çağ'dan kertikli kemikler. A ve C: Aurignac (M.Ö. 30.000'den 20.000'e); Bve D: Aurignac. Çekoslavakya'daki Külna (Moravya) Mağarası'ndan gelen kemikler; E: Magdalen (M.Ö. 19.000'den 12.000'e). Pekarna (Moravia) Mağarası'ndan gelen kemikler. G. Ifrah, *Bir Gölgenin Peşinde* Rakamların Evrensel Tarihi, C. 1, Ankara 1995. Şekil 4.1, s. 173.

b. Magdalen döneminden (M.Ö. 19.000 – 12.000) kertikli kemik. Landes'daki Brassempouy'da bulunmuş. Bordeaux, Aquitaine müzesi. Ifrah, a.g.e, C. 1, Şekil 4.3, s.175.

Lev. 3

a. İnkaların kipu yöntemiyle dokuz birimin bir sicim üzerinde gösterilmesi. G. Ifrah, *Bir Gölgenin Peşinde* Rakamların Evrensel Tarihi, C. 1, Şekil 6.2, s. 191.
b. Perulların kipu yöntemiyle 3643 sayısının bir sicim üzerinde gösterilmesi. Ifrah, a.g.e, Şekil 6.3, s. 191.
c. Bir İnka kipusundaki düğümlü sicimler demetinin sayısal yorumu: E siciminin 658 sayısı A, B, C ve D sicimlerinde bulunan sayıların toplamına eşittir. Ifrah, a.g.e, C. 1, Şekil 6.4, s. 191.
d. M.S. 19. yüzyılada Peru'nun yüksek yaylalarında çobanların hayvanlarının sayımını yapmak için kipu kullanımı. A demetinde (beyaz sicimler) küçükbaş hayvanların, B demetinde (yeşil sicimler) ise sığırların dökümü yapılmış. Ifrah, a.g.e, C. 1, Şekil 6.6, s. 194.
e. Bir Peru kipusu. Ifrah, a.g.e, C. 1, Şekil 6.1, s. 190.

Lev. 4

a. Değişik arkeolojik yerleşim alanlarında bulunmuş çeşitli boy ve geometrik biçimlerdeki hesap ve saymanlık işlerinde kullanılan nesneler (jetonlar). G. Ifrah, *Çakıl Taşlarından Babil Kulesine* Rakamların Evrensel Tarihi, C. 2, Ankara, 1996. Şekil 10.1, s. 50.
b. Saymanlık keselerinin dış yüzünde bulunan oyuk işaretler, biçimleriyle kesenin içindeki calculi'lere karşılık gelir. Ayrıca bu izler, Sus'ta bulunmuş sayısal tabletlerin izlerine benzemekle kalmaz, daha sonraki çağlardaki proto-Elam tabletlerinin rakamlarına da benzer. Ifrah, a.g.e, C. 2, Şekil 10.14, s. 69.
c. Nuzi Sarayı'nın yıkıntılarında bulunmuş yumurta biçimli oyma kese. Yaklaşık M.Ö. 15. yy. Ifrah, a.g.e, C. 2, Şekil 10.5, s. 57.

d. Sumer uygarlığının sayı adları, rakamları ve *calculi*'leri. Bu calculi'ler çok sayıda Mezopotamya yerleşim alanında (Uruk, Ninova, Cemdet Nasr, Kiş, Ur, Tello, Şuruppak.....) bulunmuştur. Ifrah, a.g.e, C. 2, Şekil 10.4, s. 56.
e. Yazı öncesi dönemde ilk dört sayının "sayal olarak" temsil edilişi. Ifrah, a.g.e, C. 1, Şekil 2.2, s. 83.
f. Arkaik Sümer rakamlarının biçim. Ifrah, a.g.e, C. 2, Şekil 8.2, s. 3.
g. Sus Akropolü kazısında saymanlık keselerinin içinde ya da keselerin yakınında bulunmuş *calculi*'ler. İran'da Fransız kazıbilim heyetinin keşfi (Sus, katman XVII.). Ref. DAFI, 8, Levha I. Ifrah, a.g.e, C. 2, Şekil 10.8, s. 62.
h. Sümer rakamlarının başlangıçta tablete basılış yönü. Ifrah, a.g.e, C. 2, Şekil 8.7, s.17.
i. Sümer rakamları yaklaşık M.Ö. XXVII. yüzyıldan itibaren saat yelkovanının tersi yönde 90 derece dönüş yaparak tabletlere basıldı. Ifrah, a.g.e, C. 2, Şekil 8.8, s.17.

Lev. 5

a. Hematit ağırlıklar (Haluk Perk Koleksiyonu'ndan). G. Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, İstanbul, 2003, Res. 2, s. 19.
b. Gelidonya batığında ele geçen taş terazi ağırlıkları (INA). Ü. Yalçın; C. Pulak; R. Slotta (Yay. Haz.), *Uluburun Gemisi* 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, Resim 5, s. 308.
c. Assur Ticaret Kolonileri Dönemi'nden hematit ağırlıklar. T. Özgüç, *Kültepe – Kaniş* II Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar, Ankara, 1986, Lev. 131.
d. Assur Ticaret Kolonileri Dönemi'nden, biri hematitten, diğer ikisi aşınarak şeklini kaybetmiş koyu gri taştan ördek biçimli tartı ağırlıkları. Özgüç, a.g.e, Lev. 132, 1,2,4.
e. Uluburun Batığı'ndan çıkartılan çeşitli taş ağırlıklar. Ü. Yalçın; C. Pulak; R. Slotta (Yay. Haz.), *Uluburun Gemisi* 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, s. 621.

Lev. 6

a. Ördek biçimli hematit, taş, mermer, akik ağırlıklar (Haluk Perk Koleksiyonu'ndan). G. Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, İstanbul, 2003, Res. 4 ve 5, s. 19.
b. Babil ağırlıkları genelde hematitten ördek biçiminde yapılırdı. Resimdeki, bugüne kadar bulunmuş en büyük örneklerden ve 29,68 kg ağırlığında. Babil'de bir ziggurat alanındaki kilerde bulunmuş. Yazıtına göre "doğru bir tartı" idi. İstanbul Arkeoloji Müzesi. J. Oates, *Babil,* Ankara, 2004. Res. 129, s. 197.
c. Hematitten yapılmış olan ördek biçimli bir ağırlık (Czichon 1996, 359-362), Ü. Yalçın; C. Pulak; R. Slotta (Yay. Haz.), *Uluburun Gemisi* 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, s. 385.
d. Uluburun Batığı'nda ele geçen KW 468 No.lu arslan şeklinde yapılmış tunç terazi ağırlığı (DBM). Yalçın vd., a.g.e, s. 618.
e. Ördek biçiminde tunç ağırlıklar. Mezopotamya, M.Ö. 3. yy. Kürkman, a.g.e, s. 28.
f. Uluburun Batığı'ndan çıkartılan hayvan çeşitli tunç ağırlıklar. Yalçın vd., a.g.e, s. 620.
g. Kalhu'da ele geçen arslan biçimindeki tunç ağırlık. Buluntu grubunun en büyüğü olan bu ağırlık yaklaşık 20 kg ağırlığında ve 30 cm uzunluğunda. Arslanların kimine Akkadaca ve Aramca Assur Kralı Sennherib'in (M.Ö. 704-681) adı ve ağırlıkları kazınmıştır. M. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, İstanbul, 1996. s. 125.
h. Kalhu'da ele geçen arslan biçimindeki tunç ağırlıklar. 20 kg - 50 gr arasında değişen ağırlığırlıklarda ve 30 – 2 cm arasında değişen uzunluklardadır. Arslanların kimine Akkadaca ve Aramca Assur Kralı Sennherib'in (M.Ö. 704-681) adı ve ağırlıkları kazınmıştır. Roaf, a.g.e, s. 125.

Lev. 7

a. Acemhöyük III. tabakada ele geçen (M.Ö.18. yüzyıl) yuvarlağımsı oval külçeler. 1992 yılında 190 adet bu tür külçe gümüş saçlar ve takılarla birlikte

bir keramik testide bulunmuştur. Ü. Yalçın; C. Pulak; R. Slotta (Yay. Haz.), *Uluburun Gemisi* 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, s. 488.

b. Külçe altın. Troia – Çanakkale, M.Ö. 22. yy. İstanbul Arkeoloji Müzeleri. Ö. Bilgi (Yay. Haz.), *Anatolia. Cradle of Castings / Anadolu. Dökümün Beşiği*, İstanbul, 2004, s. 36.

c. Boğazköy – hattuşa'da bulunmuş, olasılıkla yassı levha biçimli bir külçeden kopmuş gümüş ham döküm parçası. 240 gr'lık ağırlığıyla bu parça Hitit Dönemi'nde yaklaşık yarım mina, yani 20 şekeldeğerinde olmalıydı. Yalçın vd., a.g.e, s. 487.

d. a) Gümüş külçeler. Mahmatlar – Amasya, M.Ö. 22. yy. Anadolu Medeniyetleri Müzesi – Ankara; b) Gümüş külçeler. Acemhöyük – Aksaray, M.Ö. 18. yy. Aksaray Müzesi; c) Gümüş külçe, 200 gr. Buluntu yeri bilinmiyor. Hitit, M.Ö. 15. yy. Metropolitan Museum of Art- New York. Bilgi, a.g.e., s. 37.

e. Gümüş külçeler, 255 gr, 497 gr, 450 gr. Zincirli – Gaziantep. M.Ö. 8. yy. Vorderasiatisches Museum – Berlin, Bilgi, a.g.e., s. 37.

f. Kültepe – Kaniş II ve Ib tabakalarında bulunan kurşun ağırlıklar ve üç kalay külçesi. T. Özgüç, *Kültepe – Kaniş* II Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar, Ankara, 1986, Lev. 130.

Lev. 8

a. Karum Kaneş II / Kültepe'de her biri 6 şekellik, küçük ve gümüşten baton külçelerin yapımında kullanılmış döküm kalıbı. Bu değere yüzeyde görülen ve memecik biçili sayı işaretlerinin yardımıyla ulaşılmaktadır. Ü. Yalçın; C. Pulak; R. Slotta (Yay. Haz.), *Uluburun Gemisi* 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, s. 491.

b. Kültepe – Kaniş'te ele geçen M.Ö. 18. yy. tarihlenen bakır çubuk külçeler. Kayseri Müzesi. T. Özgüç, *Kültepe – Kaniş* II Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar, Ankara, 1986, Lev. 62, 3-6.

c. Traoi'da ele geçirilen elektron çubuk külçeler. Tamamı 16 altı adettir; her biri yaklaşık 10 gr'dır ve üzerlerinde 52-60 kertik bulunur. G. Sazcı, *Troia Hazineleri*, İstanbul, 2007, s. 239.

d. Kuşaklı – Sarissa'daki D Binası'nda ele geçen tunç orak; M.Ö. 14./13. yy. Oraklar yaklaşık M.Ö. 2. binin erken dönemlerinden itibaren hasatta yararlanılmalarının yanı sıra metal külçe olarak da kullanılmışlardır. Buna "alet para" adı verilir. Yalçın vd., s. 490.
e. Gaziantep dolaylarında ele geçen metal toplu buluntu parçaları arasında şiş ve baston biçimli bakır külçeler de yer alır. Yalçın vd., s. 490.

Lev. 9

a. Uluburun Batığı'ndan 354 adet bakır öküzgönü külçe (ingot) çıkartılmıştır. Her biri 75 cm uzunluğunda, 45 cm genişliğinde ve 5 cm kalınlığındadır. Külçelerin mevcut ağırlığı 25 kg gelmekle birlikte özgün ağırlıklarının 27-28 kg olduğu düşünülmektedir. Ü. Yalçın; C. Pulak; R. Slotta (Yay. Haz.), *Uluburun Gemisi* 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, s. 562.
b. Mısır'da firavuna ingot getiren Suriyeliler. F. Kınal, *Gelidonya İngotları*, Atatürk Konferansları II'den ayrıbasım, Ankara, 1970, Res. 20.

Lev. 10

a. Borç senedi. Metin kopyası, No.19, E. Bilgiç vd., *Ankara Kültepe Tabletleri* I, Ankara, 1990, s. 138.
b. Alacak konusunda yardım talep eden bir mektup. Metin kopyası, No. 25, Bilgiç vd., a.g.e, s.142.
c. Bir borç senedi. Metin kopyası, No. 35, Bilgiç vd., a.g.e, s.146.
d. Bir borç senedi. Metin kopyası, No. 38, Bilgiç vd., a.g.e, s.148.
e. Bir borç senedi. Metin kopyası, No. 41, Bilgiç vd., a.g.e, s.150.
f. Bir borç senedi. Metin kopyası, No. 43, Bilgiç vd., a.g.e, s.152.
g. Bir borç senedi. Metin kopyası, No. 44, Bilgiç vd., a.g.e, s.153.
h. Bir borç senedi. Metin kopyası, No. 48, Bilgiç vd., a.g.e, s.157.
i. Bir borç senedi. Metin kopyası, No. 52, Bilgiç vd., a.g.e, s.161.
j. Bir borç senedi. Metin kopyası, No. 54, Bilgiç vd., a.g.e, s.163.
k. Bir borç senedi. Metin kopyası, No. 61, Bilgiç vd., a.g.e, s.170.
l. Bir borç senedi. Metin kopyası, No. 62, Bilgiç vd., a.g.e, s.171.
m. Bir borç senedi. Metin kopyası, No. 63, Bilgiç vd., a.g.e, s.172.

Lev. 11

Aşağıda a-g maddeleri arasındaki kil tabletler İ. Albayrak, *Kültepe Tabletleri* IV, Ankara, 2006'dan alınmıştır.

a. Kil tablete çiviyazısıyla kayıtlı bir borç senedi. Kazı Env. No. Kt. o/k 102.
b. Kil tablete çiviyazısıyla kayıtlı bir borç senedi. Kazı Env. No. Kt. o/k 134.
c. Kil tablete çiviyazısıyla kayıtlı bir borç senedi. Kazı Env. No. Kt. o/k 144.
d. Kil tablete çiviyazısıyla kayıtlı bir borç senedi. Kazı Env. No. Kt. o/k 148.
e. Kil tablete çiviyazısıyla kayıtlı bir borç senedi. Kazı Env. No. Kt. o-k 166.
f. Kil tablete çiviyazısıyla kayıtlı bir borç senedi. Kazı Env. No. Kt. o/k 174.
g. Kil tablete çiviyazısıyla kayıtlı bir borç senedi. Kazı Env. No. Kt. o-k 189.
h. İpotek karşılığı verilen borçla ilgili bir tablet. F. Yıldız, "Bankacılığa Atılan İlk Adım", *Sanat Dünyamız*, S. 38, İstanbul, 1989, s. 61-64.
i. Nippur'da bulunmuş M.Ö. 21. yy.a ait çiviyazılı tablet. Burada beş kişinin huzurunda, koparılmış gümüş parçasıyla yapılan bir ödemeden söz edilmektedir. O. Tekin, "Sikkenin Bulunuşundan Önceki Değişim ve Ödeme Araçları", *Arkeoloji ve Sanat*, S. 40-41, İstanbul, 1988, s. 22.

Lev. 12

Mısır hieroglif sayılamasının temel rakamları ve bunların taş anıtlarda bulunan başlıca değişkeleri. G. Ifrah, *Akdeniz Kıyılarında Hesap* Rakamların Evrensel Tarihi, C. 3, (2. baskı), Ankara, 1996, Şekil 14.20, s.11.

Lev. 13

Yazının bulunmasından bir süre sonra, yazıcılar, resimyazısı arkada kalacak şekilde tabletleri çevirmeyi daha uygun gördüler. Zamanla, resimyazıdaki işaretler ideorafik değerlerin yanı sıra fonetik değerler de kazandılar; yazı sadeleşti ve daha sonraki çiviyazısı geleneği ortaya çıktı. J. Oates, *Babil*, Ankara, 2004, Şekil 6, s. 16.

Lev. 14

a. Almanya Neumagen'den bir kabartma ve ayrıntıları. Romalı bir bankerle para işi yapanlar. Bazı yorumculara göre ise tahsildara kira ödeyenler. Trier. Bettmann Arşivi'nden. M. Johnston, *Roman Life*, 1957, Res. 383.
b. Aynı kabartmadan bir ayrıntı.
c. Aynı kabartmadan bir başka ayrıntı.
d. M.S. 5. yy.dan bir tunç madalyonda (contorniate) iş tezgahının başında bir banker betimi. Londra, British Museum. Kaynak: Çevirimiçi http://www.vroma.org/images/mcmanus_images/bankingcoin.jpg 25.08.2008
e. Roma kabartmasında banker betimi. M.Ö. 4. yy. Kaynak: Çevirimiçi http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Romanreliefbank.jpg 02.04.2009
f. Lahit kabarması, 2-3. yy. Bir sarraf. (Roma, Salviati Sarayı) P. Aries ve G. Duby (Yay. Haz.), *Özel Hayatın Tarihi*, C. 1, İstanbul, 2006, s. 162 .
g. Bir banker veya tüccarın işyeri. Banker oturmakta ve hesapları gözden geçirmekte; ayaktaki köle ise efendisine günlük hesapları okumakta (M. Rostovzeff).
h. Aynı sokak bankeri Roma kabartmasının çizimi. R. Sedillot, *Dünya Ticaret Tarihi*, İstanbul, 1982, s. 80.
i. M.S. 3. yy.dan bir lahit kabartmasında banker betimi. Roma, Vatican Museum, Chiaramonti Corridor. Kaynak: Çevirimiçi http://www.vroma.org/images/mcmanus_images/bankersign.jpg 30.09.2008

Lev. 15

Hamdi Şahin'in, *Geç Roma İmparatorluk ve Erken Bizans Dönemlerinde Dağlık Kilikia (Kilikia Trakheia) Bölgesi Yazıtlarında Meslekler*, başlıklı, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'de hazırladığı yayımlanmamış doktora tezinde (İstanbul, 2003) yer alan trapezites'lerle ilgili yazıtlar.

Yaz. No.: 262

Bul. Yer.: Korykos

Ölçüler: hy = 7,5-12 cm

Tanımı: Lahit kapağı. Yazıtın ortasında daire içinde haç.
Yayın: (W 1892; 1914; 1925); MAMA III s.136, no: 227; Hagel-Tomaschits 1998, s. 227, no: Kry 194.

Yazıt: Θηκη Ανασταιου τρα-
Πεζιτου.

Çeviri: *Para bozucu Anastasios'un lahti(dir)*

S. 1-2: Hagel-Tomaschitz Αναστασιου τραπεζιτου.

Yaz. No.: 263
Bul. Yer.: Korykos
Ölçüler: hy =10 cm.
Tanımı: Lahit kapağı.
Yayın: (W 1914); MAMA III, s.140; no: 225; Hagel-Tomaschitz 1998, s. 284, no: Kry 537.

Yazıt: Θηκ[η] διαφερουσα
2 Αριαδνη; Παυλου αργυ-
ροπρατου

Çeviri: *Para bozucu Paulos'un oğlu Ariadne'nin lahti(dir).*

Yaz. No.: 264
Bul. Yer.: Korykos
Ölçüler: hy = 13-15 cm.
Tanımı: Lahit kapağı.
Yayın: (KM 1925); MAMA III, s.136, no: 228; Hagel-Tomaschitz 1998, s. 260, no: Kry 399.

Yazıt: Θηκη Ανα-
2 στασιου τρα-
πεζιτου

Çeviri: *Para bozucu Anastasios'un lahti(dir).*

_____

Yaz. No.: 265
Bul. Yer.: Korykos
Ölçüler: hy = 6 cm.
Tanımı: Lahit kapağı. Yazıtın daire içinde haç.
Yayın: (KM 1925); MAMA III, s.142, no: 268 Hagel-Tomaschitz 1998, s. 267, no: Kry 441

Yazıt: Σωμ(ατοθηκη) Βα(σιλιου) (?) (και) Ινδου (?) (και)
Δανιηλ(ου) τραπεζ(ιτων).

Çeviri: *Para bozucular (olan) Basilios ve Indios ve Danielos'un lahti(dir).*

_____

Yaz. No.: 266
Bul. Yer.: Korykos
Ölçüler: hy = 6-8 cm.
Tanımı: Lahit kapağı.
Yayın: (KM 1925); MAMA III, s. 150; no; 328 Hagel-Tomaschitz 1998, s. 268, no: Kry 444

Yazıt: Επιφανου
2 Ιωαννου τρα-
πεζιτου.

Çeviri: *Para bozucu Iohannes'in oğlu Epiphanios'un (lahtidir).*

———————

Yaz. No.: 267

Bul. Yer.: Korykos

Ölçüler: hy = - - -

Tanımı: Lahit kapağı. Harfler alışılagelmiş boyutların üzerinde. Daire içine alınmış haç yazıtı ikiye bölmektedir.

Yayın: (H 1891); (W 1925); MAMA III, s.155, no: 376; Hagel-Tomaschitz 1998, s. 220, no: Kry 152.

Yazıt: ΘΑΛΛΟΙ Βαρσυμ(ου)
Τραπεζ(ιτου) Καπερναγ(αθον).

Çeviri: ……*Kapernagathos'lu para bozucu Barsymos'un (lahtidir).*

S.1: Hagel-Tomaschitz ΘΑΛΛΟΙ.

S.2: Laminger-Pascher 1974/II, s. 83'de τραπεζ(ιτη) Καπερναγ(αθιω). Ancak burda Laminger-Pascher'in düşündüğü gibi dat. değil gen. absolutus beklenmeli.

———————

Yaz. No.: 268

Bul. Yer: Korykos

Ölçüler: hy = 7-8 cm.

Tanımı: Lahit kapağı.

Yayın: (W 1925); MAMA III, s. 169, no: 469; Hangel-Tomaschitz 1998, s. 292, no: Kry 581.

Yazıt: Θικη Ηωανου
τραπεζιτου Ηρινικου.

Çeviri: *Erinikos'un oğlu para bozucu Iohannes'in (?) lahit(dir).*

S. 1: Ηωανου = Ιωανου.

Yaz. No.: 269
Bul. Yer.: Korykos
Ölçüler: hy = 3,5 cm.
Tanımı: Lahit kapağı. Yazıt tabula ansata içerisinde.

Yazıt: Ιωαννου
2 Αω[τι]οχου τραπεζιτου
κ(αι) Σεργιου Αναστασιου
4 χωρ(ιου) Σοριου.

Çeviri: *Para bozucusu Antiokhos'un oğlu Iohannes'in Suriyeli Anastasios'un oğlu Sergios'un lahti(dir).*

S. 2: Hagel-Tomaschitz Αντιοχου
S. 4: Krşl. MAMA III, no: 248. Hagel-Tomaschitz χωρ(ιου).
S. 4: χωρ(ιου) Σοπιου ethnikon.

Yaz. No.: 270
Bul. Yer.: Korykos
Ölçüler: hy = 9 cm.
Tanımı: Lahit kapağı. Yazıt sonunda daire içinde haç.
Yayın: (KB 1914), MAMA III, s.196; no 676a; Hangel-Tomaschitz 1998, s. 245, no: Kry 304a.

Yazıt: Σωματοθικη διαφερουσα

2 ‘Ρωμανου Ελεφα τραπεζιτου
πρ(εσβυτερου).

Çeviri: *Para bozucusu yaşlı Elephas Romanos’un lahti(dir).*

S. 3: Buradaki ΠΡ kısaltmasının ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ şeklinde açılımının yerine, bu kısaltmanın daha genç olan aynı isimde bir başka şahsa göre daha yaşlı anlamına gelen ΠΡ(ΟΤΕΡΟΣ) olarak açılması daha doğru gözükmektedir.

———————

Yaz. No: 271
Bul. Yer.: Korykos
Ölçüler: hy = ----
Tanımı: Lahit. Yazıtın sağ ve sol yanında iki büyük haç.
Yayın: CIG 9179; Le Bas-Waddington 1870, s. 344, no: 1443; Barth 1850 s.196, no: Kry 22.

Yazıt: του συσστεματος
2 τον ευγενεστατον
τραπεζιτον

Çeviri: *Asil doğan para bozucuları loncansınnın (mezar yeridir).*

S. 1: Le Bas-Waddington συσστε[μ]ατος.
S. 2: Le Bas-Waddington τ[ω]ν ευγενεστατ[ω]ν.
S. 3: Le Bas-Waddington τραπεζιτ[ω]ν.

———————

Yaz. No.: 272
Bul. Yer.: Kelenderis
Ölçüler: hy = ---
Tanımı: Mezar Yazıtı.

Yayın: CIG 4322; Le Bas-Waddington 1870, s. 338, no:1388; Hagel – Tomaschitz 1998, s.144, no: Kel 1.

Yazıt:

Ενθαδε κειτε [π]αις Συν-
εγδημοω, ηι ετων,
ω εθεντο ουνομα
μητηρ ηδ ‘ο πατηρ
Συνεγδημον, οι δ αλ-
λοι παντες επωνωμα-
σαν Βιλλον χρησιμος ων
πασι, τραπεζιτης αριστος.

Çeviri: *Burada 17 yaşındaki çocuk Synegdemos yatıyor. Anne(si) ve baba(sı) ona Synegdemos adını vermişlerdi ama diğer herkes onu Billos adıyla çağırmaktaydı. Herkese yardım eden en iyi para bozucusuydu.*

S. 3: Le Bas-Waddington εθ[ε]ντο.
S. 6: Le Bas-Waddington επωνο[μ]ασαν.
S. 8: Le Bas-Waddington αριτος, μνημης αξιος [ω]ν.

Lev. 16

Anadolu’da Alabanda, Knidos, Metropolis, Ephesos, İznik, Prusa ad Olympum ve Dorylaion’da ele geçen ve içinde “trapezeites”lerden bahsedilen yazıtlar. Yazıtların çevirileri ve yorumları Sayın Bülent Öztürk tarafından yapılmıştır.

a. Alabanda

Funerary inscription of Epaphras Philoumenou *trapezeites*;
no date; found at Alabanda: *LW 557.

Yazıt:

παφρ τραπεζε του,

πατρ ς δ Φιλουμενο ρ-

χιτ κτονος.

Çeviri: *Arkhitekton Philoumenos oğlu Trapezeites Epaphras'un (mezarı).*

_____

b. IK Knidos I 408

Karien — Knidos (Tekir): o+stl. Nekrop. —Kaiserzeit— Peek, IDI (1969) 30,72 (Z.1-4)

Yazıt:

Λικιννου

Ε πορστου

τραπεζε του

ρωος

Çeviri: *Trapezeites Euporistus oğlu Licinius'un heroos'u.*

_____

c. Metropolis

Decree concerning cult of Ares; no date; found at
Metropolis: Meriç, IN2 (PH); *IEph 3418A; SEG 32, 1167.

Ion. — Ephesos(?) — Kat.23 — IEph 3418A

Yazıt:

1

[κ] στου ητου[ς] π ερε ων μ ηλασσ[ον]

τεσσ ρων καθ τι κα τραπεζε της γησ[ας Δη]-

μητρ ου παρακληθε ς π τε τ ς βουλ ς κα το δ -

[μ]ου κα διακε μενος ε σεβ στατα πρ ς τ θε ον συνευ-

5

ḍ κησεν βουλ μενος πα ξεσθαι τ ς το [ρε]-

ως τιμ ς· τ χ γαθ · π σωτηρ κα μονο [τ ν πολι]-

τ ν, δεδ χθαι τ ι δ μωι· κυρ σθαι τ δε τ [—]

ṭο. ḍọ[—] σθω καστα καθ τι προγ γρα-

πται· τ δ πρ γραμμα τ δε ποταγ τω π τ ν

10

ερ ν ν μον κα πιγραφ τω π μ αν τ ν παραṣ[τ δων]

τ ν ν τ ι ερ τ π το ρεως

Çeviri: (Özet olarak) *Ares'e daha çok hürmet gösterilecek ve ona (tapınağına) toprak verilecek. Gereken işlemleri bankacı Hegesias Demetrios yapacak. Meclis ve şehir öyle karar verdi....*

———————

d. Ephesos

Topos inscription for *trapezeitai,* on column of Gymnasium of Vedius; 2/3; found at Ephesos: Keil, JÖAI 24, 1928 Beibl. 31; SEG 4, 541a; *IEph 454.a.

IEph 454a

Yazıt:

τραπεζει-

τ ν γ .

Çeviri: *Trapezeitelerin 3.*

Yorum: Trapezeitelere ait bir yer olduğu belirtiliyor. Bankerlere ait olan bir mekân ve Gymnasion'un sütununda bulunmuş bir yazıt.

———————

e. IK Iznik 34

Bith. — Nikaia (İznik)

Yazıt:

γαθ τ χ ·

Δι Λιδα τ ν Δ α κα τ ν ραν

κα τ [ν] θην ν

Γ ιος Ε στ λιος σκ νιος τραπεζε της

5

ε χ ν.

Çeviri: *Hayırlı olsun! Trapezeites Gaius Hostilius Ascanius, Zeus Lidaios'a, Zeus, Hera ve Athena'yı (adadı)*

Yorum: Zeus Lidaios'un sunağına/tapınağına, sözkonusu tanrı tanrıçaların heykel ya da heykelciklerini adamış.

———————

f. IK Prusa ad Olympum 26

Bith. — Prusa ad Olympum (Bursa)

Yazıt:

δ μος

σκληπι δην σ-

κληπι δου τρα-

πεζε την ζ -

5

[σαν]τα κοσμ ως

[ητη —].

Çeviri: *Halk meclisi (demos), ?? yıl düzgün/örnek bir hayat yaşamış Asklepiades oğlu Trapezeites Asklepiades'i (onurlandırdı).*

———————

g. MAMA 5 Lists I(i): 183, 152

Phryg. — Dorylaion (Eskişehir) — E/O 9.1906.359,10

Yazıt:

A. Βιβο λλι-

ος τε μετος

Κορ νθιος τρα-

πεζε της σκλα-

5

πι κα γε

σωτ ρσι ε χ ν

ν θηκεν.

Çeviri: *Korinthoslu trapezeites A. Biboullios Ateimetos, Asklepios'a ve Kurtarıcı Hygeia'ya olan adağını dikti.*

Lev. 17

a. Elindeki anahtarla hazine odasının kapısını açan kız. Kırmızı figürlü hydra, Berlin Müzesi 2382. H. Diels, *Antike Technik*, 2. baskı, Leipzig-Berlin, 1920, Tafel V.

b. Üzeri metal (demir) kaplı ağaç para sandığı (arca). Naples. Alinari. Bunlar genellikle atrium'da duvar kenarında ağır bir taşın veya yerden yükseltilmiş bir setin üzerine zemine demir çubuklarla sabitlenmiş olarak dururdu. A. Mau, *Pompeji In Leben und Kunst*, Leipzig, 1908, s. 260, Fig. 133 ve M. Johnston, *Roman Life*, 1957, s. 98.

c. ve d. Pompeii'de ortaya çıkartılan bir evden uzun kesit. Atrium'un kenar duvarına bitişik iki para sandığı var. A. Mau, *Pompeji In Leben und Kunst*, Leipzig, 1908, s. 340, Fig. 178 ve 179.

Lev. 18

a. Roma İmparatorluğu'nun her tarafında rastlanan tipik bir banker masası / tezgahı. Capitolium'daki bir kabartmadaki detaya göre yeniden yapım. M. Johnston, *Roman Life*, 1957, s. 42.

b. Bir Trapezos (Trabzon) drakhmesi. Kente adını veren trapeza (masa), sikke üzerinde betimlenmiş. Masanın üzerinde para yığını var. O. Tekin, *Antik Numismatik ve Anadolu* (Arkaik ve Klasik Çağlar), 134 No.lu sikke. AR 5,70 gr, 18 mm; *BMCPontus*, VII.6.

Lev. 19

a. Bir sarrafla kölesini temsil eden komedi oyuncuları betimi. Pişmiş toprak heykelcik. British Museum. M. Johnston, *Roman Life*, 1957, s. 33.

b. Pompeii'li banker Lucius Caecilius Iucundus'un büstü. Pompeii'deki kendi villasından. Napoli. Anderson. M. Johnston, *Roman Life*, 1957, s. 121.

c. Banker L. Caecilius Iucundus'un tunç büstü Popmeii'deki evinde tablinum'un (Roma evlerinde atrium'un arkasındaki büyük arşiv odası) sağında ve solunda yer alırdı. Büst, idealize edilmeden doğal görünümüyle

Iucundus'un azatlı kölesi Felix tarafından yaptırtılmıştır. A. Mau, *Pompeji In Leben und Kunst*, Leipzig, 1908, s. 465, Fig. 275.

Lev. 20

Aşağıda yer alan kontrmarklı sikke örnekleri, C. J. Howgego, *Greek Imperial Countermarks: Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire*, Londra, 1985'in kataloğundan alınmıştır.

a. Katalog No. 235: Artemis Ephesia damgası, Dioshieron, *SNG Aul* 2940.
b. Katalog No. 238ii: Asklepios damgası, Pergamum, *SNG Cop* 476; *McClean* vol.3, pl.265, 17; B. Pergamum buluntusu 979/1912.
c. Katalog No. 240: Asklepios damgası, Cilbiani Inferiores, *BMC* 19; *Kraft* pl. 73, 74a.
d. Katalog No. 245: Athena damgası, *Antioch* 349-75.
e. Katalog No. 257: Nike damgası, Adana, M.S. 218, SNG Cop 24; BMC 15-16; Antioch 816.
f. Katalog No. 292: Bucranium damgası, çevresinde CFPD (= Colonia Flavia Pacensis Deultensium), *Izvestiya na blagarsikya arkheologicheski instuitia* 30 (1967), 211, fig. 1 = J. Jurukova, *Die Münzpraegung von Deultum*, Berlin, 1973; pp.20; 51. Sikke, Leipzig Üniversitesi Kütüphane Kolleksiyonu'nda yer alıyor.
g. Katalog No. 294: Bucranium damgası, Traianus zamanından SC (*RIC* 647), *BMCRE* vol.3, 1095 (pl.45,4); 1098; *MN* 22 (1977), 67-70 (pl.8, 5); *FMRL* 3, p. 103 no. 207; p. 316, no. 44.
h. Katalog No. 420: Lir damgası, Pergamum, Traianus zamanından, ANS: yaklaşık 7,94 gr; B.Pergamum buluntusu 979/1912, 14,64 gr'dan fazla.
i. Katalog No. 536: ΘEOY damgası, Stratonikeia (Karia), *SNG Aul* 2664-94 *passim*; *Ephesos VG* 1975, pl.16,6.
j. Katalog No. 615: Diog(enes) monogram damgalı, Hadrianothera, von Fritze, *Mysiens* nos.577-89 passim; *SNG Aul* 1153; 1155-6; 7247.
k. Katalog No. 667: Çelenk içinde A harfi damgalı, a) Herakleia Salbake (1), b) Tripolis (Lydia) (2), Kibyra (1), d) Hierapolis (Phrygia) (2), e) Laodikeia (Phrygia) (1) (Kontrmark Aphrodisias kenti tarafından basılmış); a) *BMC* 28,

23,92 gr, b) *NC*5 19 (1939), 198 (pl.9, 7) 17,55 gr, c) *ANS*, 20,39 gr, d) *BMC* 169, 17,53 gr, e) *SNR* 30 (1943), 72, 78 (pl.5), 28,83 gr.

l. Katalog No. 676: Monogram damgalı, Kommagene Kralı IV. Antiokhos, B.Imhoof-Blumer 1900, 13,81 gr.

m. Katalog No. 776: Monogram damgalı, a) Ephesos, b) Erythrai, c) Magnesia (İonia), d) Miletos, e) Sardis, f) Tralleis; a) Hecht index (BM), B.Imhoof-Blumer 1900, b) Egger 46, 11 Mayıs 1914 (Prowe), pl.15,935 = V.25961, c) Schultz, *Magnesia* 339, 2 (pl.24); *Kraft* pl.13, 29, d) ANS, e) *BMC* 179, f) *Ephesos VG* 1979 pl.12,9.

n. Katalog No. 840: Monogram damgalı, Cumhuriyet ve İmparatorluk Dönemi denariuslarında, *SM* 13 (1963) no.49, p.7; *SM* 13/14 (1964) no.56 p.149.

Lev. 21

Antik Çağ'da sarraf ve bankerlerin, kontrol ettikleri sikkelere bastıkları ufak damga vurma geleneğinin günümüzde döviz büroları tarafından sürdürüldüğünü gösteren, İstanbul Kapalıçarşı ve Tahtakale piyasalarından topladığımız kontrol damgalı ABD dolarları.

Lev. 22

Sarraf Cinnamus'un M.S. 23 Temmuz 5 tarihli tessera nummularia'sı. Dört köşeli, 60 mm uzunluğunda kemik çubuklardan oluşan tessera nummularia'nın her bir çubuğunda yer alan yazıların açılımı şöyle:

CINNAMVS / HOSTILI / SP.X.K-AVG / C.VIB.C.ATEI.COS.

Çevirisi: "Hostilii ailesinin kölesi Cinnamus, (Suffect-) Consuln C. Vibius Postumus ve C. Ateius Capito'nun yılında August ayının ilk gününden (calendae) 10 gün önce (burada yer alan sikkeleri) kontrol etti."

Bkz. R. Herzog, *Aus der Geschichte des Bankwesen*. *Tesserae nummulariae*, Abhandlung der Giessener Hochschulgesellschaft I, Giessen,1919, 40 Nr. 80; A.

Mlasowsky, *Die antiken Tesseren im Kestner-Museum Hannover*, Hannover, 1991, 82 Nr. 179.

Lev. 23

a. Üzerinde sfenks betimi olan Khios'a ait 1 mina'lık ağırlık. I. Carradice ve M. Price, *Hellen Dünyasinda Sikke*, (Çev. O. Tekin), İstanbul, 2001, s. 30.

Aşağıdaki b-j maddeleri arasındaki sekiz tartı ağırlığı görüntüleri şu web sitesinden alınmıştır:
Çevirimiçi: http://www.maltergalleries.com/archives/auction99/nov799.htm
20.10.2008

b. Yunanistan, y. M.Ö. 150, kare biçiminde kurşun ağırlık, 103,6 gr.
c. Doğu Akdeniz, Roma Dönemi, y. M.S. 100, arı biçimi verilmiş tunçtan kalp şekili ağırlık, 77,72 gr.
d. Roma Dönemi, kurşundan küçük kare biçimli ağırlık, 26,16 gr.
e. Roma Dönemi, kurşundan küçük kare biçimli ağırlık, 14,95 gr.
f. Aynı ağırlığın diğer yüzü.
g. Roma Dönemi, y. M.S. 100-300 arası, kurşundan kare biçimli uncia, üzerinde kabartılmış delta betimi var, 37,40 gr.
h. Roma Dönemi Mısır'ından dairesel ağırlık, 105,73 gr.
i. Roma Dönemi, Augustus zamanından tunç, kancalı kantar ağırlığı. Bankerlerin kullandığı hafif tartı ağırlıkları kapsamında olmasa da, ağırlığın dibindeki betim nedeniyle ilginç olduğundan kataloğumuza konmuştur.
j. Aynı ağrlığın kurşunla doldurulmuş ve damgalanmış alt kısmı. Damgada iki koruyucu figür ortadaki urna'nın iki yanında yer alırken, üst tarafta bir bir at başı betimi görülmektedir.

Lev. 23'te k-s maddeleri arasındaki sekiz tartı ağırlığı T. H. Zeyrek, *Hellen ve Roma Dünyasında Kurşun Kullanımı*, İstanbul, 2005, Res. 21 ve 22'den alınmıştır. Bunlardan ikisi (k ve l) Atina'dan kurşun tartı ağırlığıdır (M. Lang ve M. Crosby, Athenian Agora Vol. X, *Weights, Measures and Tokens*, New Jersey,

1964, Lev. 6, LW 30 ve LW 31). M-s maddeleri arasındaki 6 kurşun tartı ağırlığı ise Miletos'tandır (P. Weiß, "Schleuderbleie und Marktgewichte", *AA*, 1997, s. 143-156, Res. 38).

Aşağıdaki 18 adet tartı ağırlığı G. Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, İstanbul 2003'ten alınmıştır:

t. Katalog No. 5: Arkaik Dönem sonu Klasik Dönem başı, tunç, D tipi, 3,41 gr, 10,5 x 10,5 x 4,2 mm, KMA 027. Üzerinde insan ve hayvan figürü var.

u. Katalog No. 7: Yunan, 1-2. yy., kurşun, 10,27 gr, 28 x 25,8 mm, KMA 560. Kare biçimindeki kabartmanın içinde delta harfi görülüyor.

v. Katalog No. 6: Yunan, 1-2. yy., kurşun, 10,71 gr, 23,2 x 23,7 mm, KMA 528. Üzerinde yer alan kabartma "KYZI" ve "HMK" yazılarından, bu ağırlığın Erdek civarında kullanıldığı düşünülmektedir.

y. Katalog No. 8: Yunan, 1-2. yy., kurşun, 11,07 gr, 13,2 x 13 x 6,7 mm, KMA 587. Üzerinde kabartma olarak bir taç motifi görülmektedir.

z. Katalog No. 9: Yunan, 1-2. yy., kurşun, 10,61 gr, 24 x 22 mm, KMA 540. Üzerinde yer alan kabartma "KYZ" ve "HMI" yazılarından, bu ağırlığın Erdek civarında kullanıldığı düşünülmektedir.

aa. Katalog No.11: Yunan, 1-2. yy., kurşun, 17,76 gr, 25 x 22 mm, KMA 526. Üzerinde yer alan kabartma "KYZ" ve "HMI" yazılarından, bu ağırlığın Erdek civarında ullanıldığı düşünülmektedir.

bb. Katalog No. 10: Yunan, 1-2. yy., tunç, 14,11 gr, 20,7 x 20,7 mm, KMA 1290. Ağırlığın üzerinde Korinth tipi başlıkla betimlenmiş athena figürü görülmektedir.

cc. Katalog No. 12: Yunan, 1-2. yy., kurşun, 20,21 gr, 23 x 22 mm, KMA 531.

dd. Katalog No. 13: Yunan, 1-2. yy., kurşun, 26,72 gr, 21,6 x 21,5 mm, KMA 533. Üzerindeki 16 kollu yıldız, bu ağırlığın Makedonia'da kullanıldığını gösterir. Arka yüzde ise sekiz kollu bir yıldız vardır.

ee. Katalog No. 15: Yunan, ?, kurşun, 28,31 gr, Ø 19,4 mm, KMA 543. Ağırlığın üzerinde üç üçgenin kesişmesinden oluşan bir yıldız motifi görülür.

ff. Katalog No. 14: Yunan, 1-2. yy., kurşun, 25,61 gr, 26 x 25,5 mm, KMA 534. Bir yüzünde "KIA", arka yüzünde "OYN" yazıları okunmaktadır.

gg. Katalog No. 16: Yunan, 1-2. yy., kurşun, 28,21 gr, KMA 533. Üzerinde bir H harfi vardır.

hh. Katalog No. 17: Yunan, 1-2. yy., kurşun, 38,99 gr, 31 x 33 mm, KMA 537. Üzerindeki kabarmalardan ağırlığın Erdek civarında kullanıldığını düşünülmektedir.

ii. Katalog No. 19: Yunan, 1-2. yy., kurşun, 53,73 gr, 42 x 39 mm, KMA 530. Kabartma olarak gördüğümüz "KYΣ" ve "ΔICT" yazıları, ağırlığın Erdek civarında kullanıldığını düşünülmektedir.

jj. Katalog No. 18: Yunan, 1-2. yy., kurşun, 45 gr, 36,5 x 34 mm, KMA 527. Kabartma olarak görülen "KYH" ve "ΔIC" yazılarının arasına bir servi ağacı yerleştirilmiştir. Erdek civarında kullanılmış olmalıdır.

kk. Katalog No. 20: Yunan, 1-2. yy., kurşun, 61,35 gr, 31 x 32 mm, KMA 549. Üzerinde dokuz adet sekiz yapraklı çiçek formunda damga vurulmuştur. Arkasında damga yoktur.

ll. Katalog No. 21: Yunan, 2-3. yy., kurşun, 71,83 gr, 36,5 x 38,9 mm, KMA 544. Üzerindeki monogramın anlamı anlaşılmamıştır.

mm. Katalog No. 22: Yunan, 1-2. yy., kurşun, 492,03 gr, 75,5 x 79 mm, KMA 548.

Lev. 24

a. Sence, Roma, M.S. 2.-3. yüzyıl, cam, 3,56 gr, Ø 18,5-20 mm, KMA 544. Üzerinde belli belirsiz kadın figürü var.

b. Sence, Erken Bizans, 6. yüzyıl, cam, 3,41 gr, Ø 22 mm, kal.: 4-6 mm, KMA 520.

c. Sence, Erken Bizans, cam, 1,23 gr, Ø 16 mm, kal.: 3mm.

Yukarıdaki üç cam sikke ağırlığı G. Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, İstanbul 2003, s. 209, 218 ve 219'dan alınmıştır.

Lev. 25

a. Mısır'da altın ingot tartımı yapan saray görevlileri. F. Kınal, *Gelidonya İngotları*, Atatürk Konferansları II'den ayrıbasım, Ankara, 1970, Res. 22.
b. Mısırlılarda terazi (*His. Gen. Des Sciences*, ed. Taton, C. I, s. 48-49); aktaran A. Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Ankara, 1982, Lev. VIII. Aslında bu sahne 18. hanedanlıktan kuyumcu, doğramacı, mücevherci ve oymacılarla ilgili büyük bir resimden külçe altın tartımıyla ilgili bir ayrıntıdır. Bkz. J. Baines ve J. Malek, *Eski Mısır*, İstanbul, (Çev. Z. ve O. Aruoba), 1986, s. 190.
c. Ölüler Kitabı papirüsünde ölünün yüreğinin tatrılması sahnesi. 19. Hanedan. Londra British Museum. Baines veMalek, a.g.e., s. 214.
d. Mısır'da altın ingot tartımı yapan saray görevlisi, bir ayrıntı. F. Kınal, *Gelidonya İngotları*, Atatürk Konferansları II'den ayrıbasım, Ankara, 1970.
e. Mısır'da bir duvar resminde terazi sahnesi. F. Braudel, *Bellek ve Akdeniz*, (Çev. Ali Berktay), İstanbul, 2007.
f. Halka enkesitli silindirsel altın çubukların tartılmasını ve kayda geçirilmesini betimleyen bir mezar resmi. A. Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, İstanbul, 2002, Şekil 158.
g. Tapınma sahnesinde kefeli terazi ile günah tartan Tanrı Ea. Silindir mühür baskısı. Kültepe, M.Ö. 1900'ler, Eski Babil üslubu. Pişmiş toprak. T. Özgüç ve N. Özgüç, *Kültepe Kazısı Raporu 1949*, Ankara, 1953.
h. Kalhu'da bulunan Rassam obeliskinden bir ayrıntıda, II. Aşurnasripal'in (M.Ö. 883-859) önünde tartılan haraçlar görülmektedir. M. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, (Çev. Z. Kılıç), İstanbul, 1996, s. 125.
i. Maraş. Gömüt taşı. Terazili adam. Kireçtaşı. Y. 55 cm. Aramlaşmış Geç Hitit ürünü. M.Ö. 7. yy. başı. Louvre Müzesi, Paris. Biri sağ elinde, açılmış durumda, ötekisi kapalı olarak iki terazi tutan genç adam betimi. E. Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İstanbul, 1995, Lev. 152.
j. – m. arasında kataloğa koyduğumuz dört sarraf terazisi 18.-19. yüzyıllara aittir. Bu Osmanlı terazilerinin benzerlerinin Antik Çağ sarraf ve bankerlerince de kullanıldığına şüphe yoktur. Örneğin yukarıda g ve i maddelerinde betimleri yer alan kefeli el terazileri, bu türden hassas

ölçümlerde kullanılmış olan örneklerdir. Ayrıca Antik Çağ sikkelerinde de el terazisi kullanan betimlere yer verilmiştir. Osmanlı sarraf terazileri için bkz. G. Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, İstanbul 2003, katalog No. 270, 271, 272 ve 319.

Lev. 26

Arka yüzlerinde terazi betimi olan bu dört sikke Melih Arslan, *Galatya Krallığı ve Roma Dönemi Ankyra Şehir Sikkeleri*, Ankara, 2004'ten alınmıştır.

a. Katalog No.125: ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩC ANKYPAC; Nemesis ayakta cepheden, baş sola; sağ elinde terazi ve sol elinde arşın tutuyor; sol ayağına dayalı araba tekerleği; 32 mm. Sear, 249 No. 2636; *SNG* von Aulock, No. 6152.
b. Katalog No.174: [ΜΗΤΡΟΠ] ANKYPAC; Kanatlı kadın (Nemesis?) ayakta cepheden, baş sola; sağ elinde terazi ve sol elinde arşın (?) tutuyor; 23 mm, 7,00 gr.
c. Katalog No.B101: ΜΗΤΡΟΠΟ ANKYPAC; Kanatlı Nemesisi ayakta sola; sağ elinde terazi ve sol kolunda palmiye dalı tutuyor; 23 mm, 8,65 gr.
d. Katalog No.126: ΜΗΤΡΟΠΟΛ A-NKYPAC; Nemesis ayakta sola; sağ elinde terazi, sol elinde bereket boynuzu tutuyor; 30 mm.

Lev. 27

Kataloğa koyduğumuz dört sarraf terazi takımı ve kutusu 18.-19. yüzyıllara aittir. Bu Osmanlı terazi ve ağırlık setleri Antik Çağ ve öncesinde tüccarlar ve bankerlerince de kullanılmış olmalıdır. Örneğin Uluburun batığından çıkartılan tartı ağırlıklarının bir set halinde gemide seyahat eden tüccarlar tarafından yanlarında taşındığı belirtilmektedir. Ayrıca Antik Çağ kaynaklarında da aynı doğrultuda kayıtlar vardır. Osmanlı sarraf terazi takımı ve kutusu için bkz. G. Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, İstanbul 2003, katalog No. 268, 269, 477 ve 478.

Lev. 28

Kataloğumuza koyduğumuz sarraf cep terazileri; ağaç, kemik, fildişi veya metal gibi değişik malzemelerden yapılmıştır. Levhada yer alan örnekler Osmanlı

Dönemi'ne aittir. Ancak Bizans Dönemi'nden de günümüze ulaşan örnekler bulunmaktadır. Bu pratik cep terazilerinin kullanımının Antik Çağ'a kadar uzanan bir geçmişe sahip olması olasıdır. Osmanlı sarraf cep terazileri için bkz. G. Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, İstanbul 2003.

Lev. 29

Eski Yunan ve Roma'da para biriktirmek ve saklamak için çok değişik tiplerde kumbaralar kullanılmıştır. Hatta Roma İmparatorluk Dönemi'nde M.S. 1. yy.dan itibaren yılbaşı kutlamalarında dekoratif özellik taşıyan kumbara hediye etmek bir gelenek olmuştur. Pompeii kazılarında da çok sayıda kumbara ele geçmiştir. Aşağıdaki kumbara tipleriyle ilgili bilgiler J. Schmidt, "Sparbüchse", *RE,* Ek C. 7, s. 1222-1226'dan alınmıştır.

a. Anadolu'da Priene'de bulunan ve cepheden bir hazine dairesi görünümünde olan kumbaranın üçgen çatı alınlığında para atmak için bir yarık bulunuyor (Graeven 160 vd, Fig. 4). Pişmiş toprak.
b. Roma İmparatorluğu'nun batısından ele geçmiş, para sandığı (kasası) biçiminde pişmiş topraktan kumbara. Atina Milli Müzesi'nde Ev. No. 5264 ile kayıtlı. (Robinson, *Am. Journ. Arch.* XXVIII [1924] 239.).
c. Benzerlerine Pompeii kazılarında da rastlanan, basit, ucuz tipte pişmiş topraktan bir kumbara (Graeven 168 vd, Fig. 8; Robinson 240).
d. Atina'da bir mezar buluntusu olarak ele geçen basit, ucuz tipte pişmiş topraktan bir kumbara (Shear, *Am. Journ. Arch*. XXXIII [1929] 544, Fig. 23).
e. Alt tarafı daralmış bir boğaz halinde, üst tarafının karın kısmı ise şişkin bir görünümde olan bu kumbara tipi Roma-Germen buluntusu olarak daha çok Trier, Worms, Mainz ve Köln çevresinden ele geçmiş (Graeven 174 vd; Robinson 241).
f. Roma'da dekoratif özellikler taşıyan, üzerinde mitolojik konulardan alınma büst veya figür kabartmalarına yer verilen kumbaralara bir örnek. Bu tip kumbaralar özellikle hediye olarak da verilmiştir (Graeven 177, Fig. 20).
g. Üzerinde mitolojik kabartmalar bulunan dekoratif kumbaralar bir başka örnek. Bu örnekte bir tapınak betimi var. Ancak bu tür dekoratif

kumbaraların üzerinde daha çok ticaret ve iş hayatının koruyucusu Mercur veya Fortuna betimlerine yer verilmiştir.

h. Arı kovanı biçimli kumbaralar da kullanılmıştır. Örneğimiz bu tipte pişmiş topraktan (Graeven 181 vd, fig. 25; Robinson 244).
i. Arı kovanı biçimli pişmiş toprak kumbara. Nat. Bibl. Paris koleksiyonunda bulunuyor.

Lev. 30

Arka yüzlerinde para kesesi betimi olan aşağıdaki beş sikke, Melih Arslan, *Galatya Krallığı ve Roma Dönemi Ankyra Şehir Sikkeleri*, Ankara, 2004'ten alınmıştır.

a. Katalog No.129: [MHTPOΠ)OΛE-ΩC - ANKYPAC; Hermes ayakta sola; sağ elinde para kesesi ve sol kolunda caduceus tutuyor; 28 mm, 17,53 gr.
b. Katalog No.130: MHTPOΠO [AN]KYPAC; Hermes ayakta sola; çıplak olup omuzlarını örten pelerini var, para kesesi ve caduceus tutuyor; solda ayakları yanında horoz; 20 mm, 4,05 gr.
c. Katalog No.153:ACKΛHΠEIA CΩTHPEIA; masa gövdesinde: I COΠ │ YΘIA │ MHTPOΠO│ ANKYPAC; agonistik kura vazosu masa üzerinde ve içerisinde bir palmiye dalı; vazonun iki yanında birer para kesesi; masanın altında ise 5 minik amphora vazocuk bulunmaktadır; 33 mm, 15,82 gr.
d. Katalog No.193: MHTPOΠOΛEΩ-[C B] N [ANK]YPAC; Hermes sola yürüyor; sağ elinde para kesesi, sol kolunda caduceus ve khlamys tutuyor; 28 mm, 12,70 gr.
e. Katalog No.193: MHTPO B N ANKYPAC; Hermes ayakta cepheden, baş sola; sağ elinde para kesesi, sol kolunda caduceus ve khlamys tutuyor; 22 mm, 4,5 gr.

Aşağıdaki kese (torba / çanta) betimi N. Yıldız, *Eski Çağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi*, İstanbul, 1993'ten alınmıştır.

f. *Pera*, kayışla omuza asılarak taşınan bir çantaydı (G. Lafaye, "Pera", *Dict. d'Arch. Grec. et Rom*, s. 386, Şek. 5566).
g. *Pasceolus*, deriden yapılmış, içinde para taşınan bir çantaydı (G. Lafaye, "Pasceolus", *Dict. d'Arch. Grec. et Rom*, s. 386, Şek. 5566).

Lev. 31

Aşağıda yer alan çörkü (abaküs) ve hesap tablası ile ilgili betimler, aletlerin fotoğraf ve çizimleri G. Ifrah, *Akdeniz Kıyılarında Hesap* Rakamların Evrensel Tarihi, C. 3, 2. baskı, Ankara, 1996'ten alınmıştır.

a. Dareios Vazosu olarak tanınan kabın üzerinde yer alan betimden, çörkü ile hesap yapan adam ayrıntısı (Canossa, Güney İtalya, M.Ö. 350'ye doğru). Museo Archeologico Nazionale, Napoli.
b. Aynı vazo betiminin çizimi.
c. Salamina tablası. Önce yanlış olarak bir oyun tablası diye yorumlanan bu tabla, aslında bir hesap aletidir. Tarihi belirsiz, ancak olasılıkla M.Ö. 5. veya 4. yy. Atina Ulusal Epigrafi Müzesi.
d. Calculili bir Roma çörküsünün çizimi.
e. Arkhimedes'i (M.Ö. 287?-212) Romalı bir askerin kendisini öldürmeye hazırlandığı bir sırada, rakamlı bir çörkü üzerinde aritmetik işlemi yaparken betimleyen mozaik. 18. yy. çalışması. Staedtische Galerie Liebieghaus, Frankfurt.
f. M.S. 1. yüzyıla ait bir Roma mezarında bulunmuş gömüt taşını süsleyen alçak kabartma. Sol köşedeki köle, el çörküsüyle hesap yapıyor. Museo capitolino, Roma.

Lev. 32

Akrofonik Yunan sayılaması ve Salamis tablasıyla ilgili aşağıdaki hesaplama tabloları G. Ifrah, *Akdeniz Kıyılarında Hesap* Rakamların Evrensel Tarihi, C. 3, 2. baskı, Ankara, 1996'dan alınmıştır.

a. Salamis hesap tablasının üzerinde yer alan 13 simgenin ifade ettiği rakamlarla sayıların gösterilmesi. Akrofonik bir sayılamadır bu yani rakamların ilgili sayıların Yunanca adlarının baş harflerinden ya da bu sayısal harflerin birleşiminden ibaret bir sayılamadır bu. M.Ö. 5. yy.dan Hıristiyanlık dönemine kadar görülen Attika yazıtlarının sayısal gösterim dizgesidir (Ifrah, a.g.e., Şekil 16.1).
b. Salamis hesap tablasının üzerinde yer alan 13 simgenin ifade ettiği akrofonik sayısal değerleri gösteren tablo (Ifrah, a.g.e., Şekil 16.75).
c. ve d. Salamis hesap tablası ile yapılan hesaplama (Ifrah, a.g.e., Şekil 16.76; 16.77 ve 16.78).

Lev. 33

Mısırlı yazıcılarla ilgili aşağıdaki dört betim, N. Yıldız, *Eski Çağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara, 2000'den alınmıştır.

a. Ağaç levha üzerinde Hesire ve yazı araç ve gereçleri; Res. 31 (M. A. Hussein, Origin *of the Book*, s. 25).
b. Ağaç levha üzerindeki kabartmada kâtip, yazı araç ve gereçleri ile; Res. 32 (M. A. Hussein, *Origin of the Book*, s. 26).
c. Sakkara'daki Ti'nin mezarından kâtip ve yazı gereçleri tasviri; Res. 36 (M. A. Hussein, *Origin of the Book*, s. 35).
d. Gize'deki Kaninisut'un mezar tasvirlerinde kâtip ve yazı araçları (M. A. Hussein, *Origin of the Book*, s. 11).

Lev. 34

a. Boğazköy'de 1931-1939 ve 1952-1969 yıllarında yapılan kazılarda bulunan tunç "stilus" örnekleri (B. Demiriş, *Eskiçağ'da Yazı Araç ve Gereçleri*, İstanbul, 1995, Resim 10a).
b. Yazı yazmakta kullanılan stiluslara bir başka örnek (M. Johnston, *Roman Life*, 1957, s.316).

c. Mısır kâtiplerinin kullandığı paletler (M. A. Hussein, *Origin of the Book*, Res. 8'den aktaran N. Yıldız, *Eski Çağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara, 2000, Res. 33).
d. Mısır kâtiplerinin kullandığı paletler (M. A. Hussein, *Origin of the Book*, Res. 8'den aktaran Yıldız, a.g.e., Res. 34).
e. Mürekkep, torba ve palet (M. A. Hussein, *Origin of the Book*, s. 26'dan aktaran Yıldız, a.g.e., Res. 35).
f. Ağaç levhaya yazılmış bir mektup ve yazı araçları (I. Jenkins, *Antik Devirde Çocuk Eğitimi*, s. 15'ten aktaran Yıldız, a.g.e., Res. 78).
g. Yazı araç gereçleri ile ağaç levha (I. Jenkins, *Greek and Roman Life*, s. 3'ten aktaran Yıldız, a.g.e., Res. 80).
h. Tunçtan calamus (E. Saglio, "Calamus", *Dict. Antiq. Grec. et. Rom.*, Res. 996'dan aktaran Yıldız, a.g.e., Res. 118).
i. Stiluslar (G. Lafaye, "Stylus", *Dict. Antiq. Grec. et. Rom*., Res. 6634'ten aktaran Yıldız, a.g.e., Res. 119).
j. Yazı paleti, siyah ve kırmızı mürekkep için çift hokkalar (W. Sahubart, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, Res. 8'den aktaran Yıldız, a.g.e., Res. 122).
k. Bedburg-Buchholz kökenli balmumu spatulaları. Bonn, Ren Eyalet Müzesi (H. Blanck, *Antikçağda Kitap*, Çev. Z. A. Yılmazer, Ankara, 2000, Res. 39).

Lev. 35

a. Roma Dönemi'nden mürekkep hokkası (M. Johnston, *Roman Life*, 1957, s.316).
b. Mısırlı kâtibin mürekkep hokkası (R. J. Forbers, *Studies in Ancient Technology*, Res. 41'den aktaran N. Yıldız, *Eski Çağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara, 2000, Res. 37).
c. Yazı levhaları, mürekkep hokkası, kalemler ve rulo (H. L. Pinner, *The World of Books*, s. 29'dan aktaran Yıldız, a.g.e., Res. 120).
d. Mürekkep hokkaları (F. G. Kenyon, *Books and Readers...*, s. 72'den aktaran Yıldız, a.g.e., Res. 121).

e. Insrumentum scriptorium (yazı araç gereci), kitap ve *capsa* (papirüs tomarlarının konduğu tahta kutu) tasvirleriyle bir Pompeii duvar resmi. Napoli, Ulusal Müze (H. Blanck, *Antikçağda Kitap*, Çev. Z. A. Yılmazer, Ankara, 2000, Res. 42).

f. ve g. Morgantina'da (Sicilya) bulunan Hellenistik mürekkep hokkasının altındaki Yunanca yazı ve hokkanın görünümü. (Blanck, a.g.e., Res. 41).

Lev. 36

a. Roma Dönemi Mısır'ından bir balmumu tablet (M. Johnston, *Roman Life,* 1957, s.142).

b. Roma Dönemi'nden, balmumu levha üzerinde yapılan bir yazı çalışması (Johnston, a.g.e., s. 154).

c. Açılmış üç yapraklı ağaç levha (G. Lafaye, "Tabula", *Dict. Antiq. Grec. et. Rom*., Res. 6730'dan aktaran N. Yıldız, *Eski Çağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu,* Ankara, 2000, Res. 85).

d. Balmumu levhanın kitap şekli (M. A. Hussein, *Origin of the Book*, s. 71'den aktaran Yıldız, a.g.e., Res. 126).

e. Pompeii'de banker L. Caecilius Iucundus'un evinde ele geçen, üzerinde sözleşme yazılı balmumu tabletler (A. Mau, *Pompeji In Leben und Kunst,* Leipzig, 1908, Fig. 292).

f. Pompeii'de banker L. Caecilius Iucundus'un evinde ele geçen, üzerinde sözleşme yazılı balmumu tabletler (A. Mau, *Pompeji In Leben und Kunst,* Leipzig, 1908, Fig. 293).

g. Bir öğrencinin ahşap polyptykhon'u (İ.S. 6. yüzyıl). Paris, Louvre (H. Blanck, *Antikçağda Kitap*, Çev. Z. A. Yılmazer, Ankara, 2000, Res. 29).

h. ve i. Uluburun Batığı'ndan çıkartılan balmumu tabletin iki farklı görünümü; yaklaşık M.Ö. 1500 (Ü. Yalçın,; C. Pulak; R. Slotta (Yay. Haz.), *Uluburun Gemisi* 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, Res. 48).

Lev. 37

a. Eretria Ressamı'nın vazo resmi. Paris, Louvre (H. Blanck, *Antikçağda Kitap,* Çev. Z. A. Yılmazer, Ankara, 2000, Res. 46).

b. Tanagra'dan diptykhon'lu kız. Saburoff Koleksiyonu (H. Diels, *Antike Technik*, 2. baskı, Leipzig-Berlin, 1920).
c. Balmumu kaplı levha üzerine yazma (W. Sahubart, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, Res. 36'dan aktaran N. Yıldız, *Eski Çağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara, 2000, Res. 83).
d. Roma'da tablet üzerine yazı yazma çalışması (M. Johnston, *Roman Life*, 1957, s.320).

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Res. 1- M.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğine tarihlenen, Hammurabi öncesi Akkadca yazılmış Eşnunna Krallığı yasalarının yer aldığı çiviyazılı tablet. M. Tosun ve K. Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara, 1975.

Res. 2- Hammurabi Yasaları'nın kayıtlı olduğu bazalt dikmetaşın tepesinde yer alan betimde, Kral Hammurabi, Adalet ve Güneş Tanrısı Şamaş'ın önünde dua eder biçimde görülüyor. Yasalar taşın üzerine 49 dikey sütun halinde arkaik tarzda yazılmış. Paris Louvre Müzesi. J. Oates, *Babil*, Ankara, 2004, Res. 44 ve 50, s. 70, 78.

Res. 3- **a)** Roma'da bir borç çizelgesi olarak kullanılan calendarium, resmi mali işlerde şehir tarafından verilmiş faizli borçların taşa işlenerek uygun bir yere dikilmesiyle ilan edilirdi. M. Johnston, Mary, *Roman Life*, 1957, s. 61; **b)** *CIL X, 2, 7295*'te yer alan benzer bir başka calendarium kesiti.

Res. 4- Günümüzde de kuyumcuların kullanmaya devam ettikleri mihenk taşı.

KISALTMALAR LİSTESİ

Metinde Kullanılan Genel Türkçe Kısaltma Listesi

bkz. bakınız
C. cilt
c. yaklaşık olarak
cm santimetre
Çev. çeviren
ç. çoğul
dn. dipnot
ed. editör
Fig. figür
G.Ö. günümüzden önce
gr gram
har. harita
Yay. Haz. yayıma hazırlayan
İ.Ö. İsa'dan önce
İ.S. İsa'dan sonra
km kilometre
krş. karşılaştırınız
Lev. levha
m metre
M.Ö. Millattan önce
M.S. Millattan sonra
ör. örneğin
S. sayı
s. sayfa
Şek. şekil
vd ve devamı
vd. ve diğerleri
vdd ve devamın devamı
y. yaklaşık olarak
yy. yüzyıl

Metinde Geçen Süreli ve Standart Yayınlar Kısaltma Listesi

AEM	*Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oestereich-Ungarn*
AJA	*American Journal of Archaeology*
AJP	*American Journal of Philology*
AM	*Mitteilungen des Deutschen Arch. Inst., Athenische Abteilung*
Abh. Bayer. Akad.	*Abhandlungen d. Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philos.-philol. Klasse*
Abh. Berl. Akad.	*Abhandlungen d. Preussischen Akademie der Wissenschaften, philos. hist. Klasse*
Alt. v. Hierap.	*Humann, etc. Die Altertümer von Hierapolis Arch. Jahrb. Erg.-heft ıv* (1898)
Alt. v. Perg.	*Die Altertümer von Pergamon*
Ann. Arch. Anthr.	*Univ. of Liverpool: Annuals of Archaeology and Anthropology*
Ann. d. Inst.	*Annali dell' Instituto di Corrispondenza Archelogica*
Ann. Èp.	*L'Année Épigraphique*
Ann. Scuol. Atene	*Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene*
Anz. Wien. Akad.	*Anzeiger d. Akademie der Wissenschaften in Wien, philos.-hist. Klasse*
Arch. Anz.	*Archäologischer Anzeiger*
Arch. d. Miss. Scient.	*Archives des Missions scientifiques et litéraires*
Arch. f. Pap.-Forsch.	*Archiv für Papyrusforschung*
Arch. Jahrb.	*Jachrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
Arch. Ztg.	*Archäologische Zeitung*
Atti Accad. Torino	*Atti della R. Accademia delle Scienze di Torino, Classe di Scienze Morali, etc.*
BCH	*Bulletin de Correspondance Hellénique*
BGU	*Aegyptische Urkunden aus d. Königlichen Museen zu Berlin*
BM Cat.	*Catalogue of the Coins in the British Museum*
BSA	*Annual of the British School at Athens*
Berl. phil. Woch.	*Berliner philologische Wochenschrift*

Bull. Acad. Belg.	*Bulletins de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres*
Byz. Ztschr.	*Byzantinische Zeitschrift*
CAH	*The Cambridge Ancient History*
CE	*Chronique d'Egypte*
CGL	*Corpus Glossariorum Latinorum*
CIG	*Corpus Inscriptionum Graecarum*
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*
CO	*Chroniques d'Orient Vols*. I-II (Paris 1891-1896)
CP	*Classical philology*
CRAI	*Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*
Cl. Rev.	*Classical Review*
Denkschr.Wien.Akad.	*Denkschriften d. Akademie der Wissenschaften in Wien*
Dessau H.	*Dessau Inscriptiones Latinae Selectae*
Dessau GRK H.	*Dessau Geschichte d. Römischen Kaiserzeit* I-II (Berlin 1924-1930)
Diz. Epigr.	*E. Ruggiero Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*
Eph. Ep.	*Ephemeris Epigraphica*
F. Gr. Hist.	*F. Jacoby Fragmente der Griechischen Historiker*
FHG	*C. Müller Fragmenta Historicorum Graecorum*
GGA	*Göttingische Gelehrte Anzeigen*
GGM	*Geographi Graeci Minores* ed. by C. Müller (Paris 1855-1861)
GGN	*Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, philol.-hist. Klasse*
Geogr. Journ.	*The Geographical Journal*
Geogr. Rev.	*Geographical Review*
Harv. Stud.	*Harvad Studies in Classical Philology*
Herm.	*Hermes: Zeitschrift f. Klassiche Philologie*
Hist. Ztschr.	*Historische Zeitschrift*
IBM	*Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*

IG	*Inscriptiones Graecae*
IGR	*Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes*
ILS	*Inscriptiones Latinae Selectae*
Ins. Magn.	*Die Inschriften von Magnesia am Maender*
Ins. Perg.	*Die Inschriften von Pergamon (Die Altertümer von Pergamon* VIII)
Ins. Priene	*Die Inschriften von Priene*
Ins. Sardis	*Sardis: Publications of the American Society for the Excavation of Sardis* VII
Inschr. v. Olymp.	*Olympia: Die Ergebnisse der vom Deutschen Reich Veranstalteten Ausgrabungen*
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JOAI	*Jahreshefte des Östereichischen Archäologischen Instituts*
JRS	*Journal of Roman Studies*
Jahresber.	*Jahresbericht über die Fortschritte der Klassischen Altertumswissenschaft*
Kiepert FOA	*H. and R. Kiepert Formae Orbis Antiqui*
KP	*Der Kleine Pauly*
LW	*Le Bas and Waddington Inscriptions Grecques et Latines* Vol. III
MAMA	*Monumenta Asiae Minoris Antiqua*
MB Berl. Akad.	*Monatsberichte d. Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*
McClean Coll.	*Fitzwilliam Museum: Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins* by S. W. Grose (Cambridge 1923-1929)
Mél. Beyrouth	*Mélanges de la Faculté Orientale de l'Univ. St. Josèphe (Beyrouth)*
Mél. d'Arch. et d'Hist.	*Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome*
Mél. G.	*Glotz Mélanges Gustave Glotz* I-II (Paris 1932)
Ed. Meyer G.d.A.	*Ed. Meyer Geschichte des Altertums*
Michel	*C. Michel Receuil d'Inscriptions Grecques*

Milet	*Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen u. Untersuchungen* I, II I-3, III I, 2, 4, 5 (Berlin 1906-1936)
Mnem.	*Mnemosyne*
Mommsen RG	*Th. Mommsen Römische Geschichte*
Mon. Ant.	*Monumenti Antichi Pubblicati per cura della R. Accademia dei Lincei*
Mus. Belge	*Musée Belge*
NP	*Der Neue Pauly Enzyklopaedie der Antike*, Stuttgart-Weimar
Num. Chron.	*Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society*
Num. Notes and Mon.	*American Numismatic Society, Numismatic Notes and Monographs*
Num. Ztschr.	*Numismatische Zeitschrift*
OGI	*W. Dittenberger Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*
PAS	*Papers of the American School of Classical Studies at Athens*
PIR	*Prosopographia Imperii Romani*
Pap. Cairo Zenon	*C. C. Edgar Zenon Papyri (Catalogue générale des Antiquités Egypt. du Musée du Caire* I-IV [1925-1931])
Pap. Grenfell II	*B. P. Grenfell and A. S. Hunt New Class. Fragments and Other Greek and Latin Papyri* (Oxford 1897)
Pap. Oxy.	*The Oxyrhyncus Papyri*
Pap. Petrie	*J. P. Mahaffy The Flinders Petrie Papyri* I-III (Dublin1891-1905)
Pap. Soc. Ital.	*Pubblicazioni della Società Italiana per la Ricerca dei papiri Greci e Latini in Egitto: Papiri Greci e Latini*
Paton-Hicks	*W. R. Paton and E. L. Hicks The Inscriptions of Cos* (Oxford 1891)
Pet. Mitt.	*Petermanns Geographische Mitteilungen*
Phil. Woch.	*Philologische Wochenschrift*
Philippson I-V	*A. Philippson in Petermanns Mitteilungen, Erg.-hefte*
Philol.	*Philologus: Zeitschrift f. das Klassische Altertum*
RA	*Revue Archéologique*

RAC	*Reallexikon für Antike und Christentum*
RE	*Pauly-Wissowa-Kroll Real-Encyclopädie d. class. Altertumswissenschaft*
REA	*Revue des Études Anciennes*
REG	*Revue des Etudes Grecques*
R. Phil.	*Revue de Philologie, d'Histoire et de Littérature Anciennes*
Receuil	*Waddington-Babelon-Reinach Receuil général des Monnaies Grecques d'Asie Mineure*
Rev. Belge	*Revue belge de Philologie et d'Histoire*
Rev. Épigr.	*Revue Épigraphique*
Rev. Hist.	*Revue Historique*
Rev. Num.	*Revue Numismatique*
Rh. Mus.	*Rheinisches Museum für Philologie*
Riv. Fil.	*Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica*
Röm. Mitt.	*Mitteilungen d. Deutschen Archaeologischen Instituts, Römische Abteilung*
SB Bayer. Akad.	*Sitzungsberichte d Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philos.-hist. Klasse*
SB Berl. Akad.	*Sitzungsberichte d. Akademie der Wissenschaften in Wien, philos.-hist. Klasse*
SB Wien. Akad.	*Sitzungsberichte d. Akademie der Wissenchaften in Wien, philos.-hist. Klasse*
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*
SGDI	*Sammlung der Griechischen Dialekt-Inschriften*
Syll.	*W. Dittenberger Sylloge Inscriptionum Graecarum*, Ed. II (1898-1901) and III (1915-1924)
TAM	*Tituli Asiae Minoris*
TAPA	*Transactions and Proceedings of the American Philological Association*
Wien. Stud.	*Wiener Studien: Zeitschrift f. Klassische Philologie*
Woch. Kl. Phil.	*Wochenschrift für Klassische Philologie*

ZRG	*Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte. Rom Abt.*
Ztchr. f. Num.	*Zeitschrift für Numismatik*

METİNDE HELLENCE HARFLER İÇİN KULLANILAN ÇEVİRİYAZI KURALLARI

α = a	ε = e	μ = m	τ = t
αι = ai	ει = ei	ν = n	υ = y
αυ = au	ευ = eu	ξ = ks	φ = ph
β = b	ζ = z	ο = o	χ = kh
γ = g	η = e	οι = oi	ψ = ps
γγ = ng	θ = th	ου = u	ω = o
γκ = nk	ι = i	π = p	
γχ = nkh	κ = k	ρ = r, rh	
δ = d	λ = l	σ, ς= s	

GİRİŞ

Ultra posse nemo obligatur:
İmkansız olanı hiç kimse borçlanmış olmaz.

Günlük yaşantımızda çok önemli bir yere sahip olan bankaların ya da bankerlerin varlığının binlerce yıl önceye uzandığını söylemek, birçok kişiye şaşırtıcı gelebilir. Ancak günümüzden yaklaşık beş binyıl öncesinden gelen yazılı belgeler, o dönemde tapınakların günümüzdeki bankalar gibi çalıştığını, bankerlerin ihtiyaç sahiplerine faiz karşılığı vadeli borç verdiklerini gösteriyor.

Bu incelemede, bankerliğin ilk görüntülerinin ortaya çıktığı ya da yazılı belgelerle kanıtlandığı M.Ö. 3. binyılın hemen öncesinden Antik Çağ'ın sonlarına yani M.S. 5. yy.ın başlarına kadar geçen yaklaşık 3500 yıllık süreçte bankerlik mesleğiyle ilgili veriler ele alınıyor. Fakat bankerlik mesleğinin bir meslek adıyla anılması, esas olarak sikke darbının başladığı M.Ö. 1. binyılın ikinci çeyreğinde gerçekleştiğinden*, incelemenin ağırlığını, bu tarihten sonraki Eski Yunan ve Roma uygarlıkları oluşturuyor. İnceleme, coğrafi olarak daha çok Anadolu ve Mezopotamya'yı, kısmi olarak da Mısır'ı kapsıyor.

---

* Bu tarihten önce bankerler, tüccarlarla bir tutulmuş ve aynı sözcükle, yani "tüccar" olarak adlandırılmışlardır. Ancak aynı dönemde (M.Ö. 3000-1000 arası) Mezopotamya'da uzmanlaşmanın gereği olarak ortaya çıkan birçok mesleği tanımlayan farklı adalandırmalar olmasına rağmen banker ile tüccarın farklı adlandırılmamasını nasıl yorumlamak gerekir? İki olasılık söz konusu olabilir: İlki; tapınak, saray ve soyluların faizli borç işlemleri hariç tutulduğunda, faizle borç verenler zengin tüccarlardı ve bunların tacirliği ile bankerliği arasında belirgin bir fark yoktu; mesleki bir ayırım netleşmemişti. İkinci olasılık ise şu olabilir: Çiviyazılı tabletlerin ele geçip okunmasından bu yana çok uzun bir süre geçti. Binlerce tabletin ortaya çıkarıldığı bu süreçte, tabletlerin yapılan ilk okumalarında hep dili çözümlemek kaygısı ön planda oldu. Gelinen bugünkü noktada hem bu ölü dillerin ana hatları ortaya çıkarıldı hem de artık pek fazla yeni tablet elde edilemiyor. Artık Eski Çağ dilbilimcileri zorunlu olarak mevcut tabletlerin yeni okumalarını ve yorumlarını yapacaklar. Bu durumda kimi sözcüklerde anlam kaymaları ve değişiklikleri olacak ve belki de bankerliği doğrudan karşılayan sözcük bir gün saptanacaktır.

İnsanlığın kültürel evriminde her kültür öğesine bakışımız, o öğeyi ortaya çıkaran geçmiş sürecin bir bütünlük içinde ele alınması halinde, daha derinlik kazanmaktadır. Bankerlik mesleğinin ortaya çıkabilmesi, toplumda ticari ilişkilerin bellirli bir olgunluğa gelmesini, sayı sayma, hesap yapma, bunları belirli işaretler ve nesnelerle ifade edebilmeyi ve sonuç olarak yazıyı da gerektirdiğinden, incelememizde bu konuların tarihsel süreçleri de ele alınmıştır.

Üst Palelolitk Çağ'da "armağan değiş tokuşu" ile başlayan ilk ticari ilişkilerin, Neolitik Çağ'da farklı grupların birbirleriyle ilişkiye geçerek yaptıkları "doğrudan değiş tokuş" halini almasına, sayılama dizgelerinin oluşumu, bunların çeşitli işaret ve sayı neseneleriyle kayıt altına alınması süreci eşlik etmiştir. Aslında insanoğlunun bir sayılama yöntemi olarak ağaç parçaları, kemik vb nesneler üzerine "kertik" ya da mağara duvarlarına, kaya yüzeyine "çizik" attıkları dönemden, sayıları düğümlenmiş sicimler aracılığıyla kayda geçirmesine, çakıl taşı yığını dizgesinde kullandığı jetonları (*calculus*'ları) kilden yapılmış toplar / keseler içine koymasına, ilk hesap aleti olarak çörküyü (abaküs) kullanmasına uzanan bu muhteşem süreç, aynı zamanda ağırlık ve ölçü standartlarının belirlendiği, para olarak madenin, özellikle de gümüşün kullanıldığı ve yazının keşfedildiği uygarlaşma sürecidir. Tüm bu süreç, tarihin belirli bir noktasında, Mezopotamya ve çevresinde bankerliği ortaya çıkarmıştır.

Borç, ödenmek üzere faizli veya faizsiz alınan para veya başka bir şeydir. Para ise, sikke darbından önce alışverişe (değiş tokuşa) konu olan her şeydir; tarih boyunca çakmaktaşı ve obsidyenden değişik renkli taş ve özellikle deniz kabuklarından yapılmış takılara; balta, kazma, keski, ok vb basit aletlerden kürk, deri, toprak kaplar ve belirli amaçlarla işlenmiş kemiklere; çeşitli tahıl ürünlerinden kurşun, bakır, altın ve gümüş gibi metallere varıncaya kadar pek çok nesne, para olarak kullanılmıştır. Darp edilmeye başlandığı M.Ö. 1. binden itibaren sikke paralar da dolaşıma girmiştir. Şüphesiz hem çeşitli "nesne para"lar hem de "sikke para"lar bu tarihsel süreçte sık sık borç olarak verildi. Bankerlik, para ticaretinden yani faizden kazanç sağlayan bir meslek olduğundan, incelememizde sadece faizli borç verilen para üzerinde durulmuştur.

Borç para ya da diğer bir ifadeyle kredi kullanımı karşılığında ödenen kira demek olan faiz, incelememizde, o günün piyasa şartları veya yasal faiz oranları kapsamında kaldığı ölçüde bankerlik faaliyeti içinde görüldü ve incelememize konu oldu. Aşırı faizle ödünç para veren tefeciler (Eski Yunan'da *daneistes*, Roma'da *faenerator*) mümkün olduğunca incelememiz dışında tutuldu. Ancak tefecilik ile bankerlik arasındaki sınır o kadar belirsiz ve değişken ki, bunu tam olarak uygulayabildiğimiz söylenemez. Yine de bankerlik ile tefeciliğin farkını vurgulayabilmek için incelememize tefecilikle ilgili bölümler de konmuştur. Deniz ticaret kredileri (*pecunia nautica*) de özel konumuyla bankerlik faaliyetinden farklı özellik gösterir. *Pecunia nautica* çok yüksek faizle kullandırılan bir kredidir, deniz ticaretinin yüksek riski bağlamında özel bir kredi türüdür. Bu kredi de her ne kadar bankerlik faaliyetleri kapsamında olmasa da incelememizde etraflıca ele alınmıştır.

Sınırlarını ayırmakta güçlük çektiğimiz bir başka husus da "banka" ve "banker" kavramları olmuştur. Günümüzde, "faizle para alıp veren; kredi, iskonto, kambiyo işlemleri yapan; kasalarında para, değerli belge, eşya saklayan ve daha başka ekonomik etkinliklerde bulunan" birer kurum olan bankalara Eski Çağ'da karşılık gelen firma veya kuruluşlar ile bu faaliyetleri bireysel düzlemde yürüten kişiler yani bankerler arasındaki fark da pek çok belirsizlik barındırmaktadır. Ancak tapınak ekonomisinin belirleyici olduğu M.Ö. 3. binde, tapınaklar birer banka gibi ekonomide etkin kurumlar olmuştur. Tapınakların bankacılık işlevleri sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Banka olarak nitelendirebileceğimiz bir diğer kuruluş da Assur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde M.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da kurulan *Karum*'larda (ticaret merkezi) yer alan *bit-karim*'lerdir. Bunlar da birer kurum olarak bankacılık yapmıştır. Ptolemaioslar Dönemi'nde Mısır'ın resmi bankaları olan βασιλικαι τραπεζαι (*basilikai trapezai*) yani kraliyet bankaları da şehirlerde ve bellirli köylerde örgütlenmiş, hiyerarşik ağa sahip bir banka görünümündedir. Ancak tapınaklar, *bit-karim*'ler ve *basilikai trapezai* dışında banka olarak bir kurum göstermek pek mümkün değildir. Günümüzün değişik formattaki (A.Ş., Ltd. Şti. vb) şirketleri Yakın Çağ ekonomisinin ürünüdür. Eski Çağ'da ticari ve sınai yatırımlar ya bireysel girişimler olarak kalmış veya adi

ortaklıklar olarak gerçekleşmiştir. Ancak Eski Çağ tarihi boyunca adı geçen pek çok ünlü banker (örneğin Babil'de Muraşu ve Egibi aileleri, Eski Yunan'da Pasion) yanlarında veznedar, muhasebeci vb pek çok kişi çalıştırmışlar, adeta bir banka kurumu gibi örgütlenmişlerdir. Bu bankerlerin firmalarını banka olarak da görmek mümkündür. Aradaki sınırın belisizliği nedeniyle bu incelememizde, banka ve banker ayırımı yapmaksızın, bankacılık faaliyeti yürüten kişi ve kurumların tümü "banker" olarak değerlendirilmiştir.

Eski Çağ'ın başından Antik Çağ'ın sonuna kadarki süreçte bankerlik kavramı, farklı dönemlerde farklı içeriğe sahip olmuştur. Sikkenin kullanılmaya başlamasından sonra bankerlik mesleğinde faizli borç para vermenin yanı sıra sarraflık da ön plana çıkmıştır. Sarraf, fark alarak para değiştiren / bozan, sikkelerin ayar kontrollerini yapan, her türlü yabancı paranın özelliğini ve yerel paraya paritesini bilen kişidir. Antik Çağ bankerleri mevduat almış, ödemelere aracılık etmiş, çeşitli bankacılık işlemleriyle birlikte mezatçılık ve noterlik de yapmıştır. Ancak tüm bu faaliyetleri tek bir banker kendi bünyesinde toparlayabildiği gibi, işin farklı yönlerinde uzmanlaşıp kendini sınırlayan bankerler de olmuştur. Bankerler bu uzmanlaşmalarına göre farklı şekillerde adlandırılmışlardır. Sikke darbından önceki iki binyıl içinde bankerlerin faaliyet çeşitliliği ise daha sınırlı kalmıştır.

Eski Yunan ve Roma'da bankerlik mesleğini yapan veya bu sektörde çalışan çok sayıda köle ya da azatlı köle vardı. Eldeki belgelerden, daha önceki çağlarda da kölelerin bu mesleği yapıp yapmadıklarını bilememekteyiz. Ancak tüm Antik Çağ boyunca köleler hem bankerlik mesleğinde hem de diğer mali işlerle ilgili kamu ve özel görevlerde yaygın olarak çalıştırılmışlardır. Efendilerine bağlı olarak çalışan köle bankerlerden bazıları çok başarılı olunca sahipleri tarafından azat edilmiştir; bunlardan kimi, sahiplerinin işini devralmış veya kendi işini kurarak çok varlıklı hale gelmiş ve toplumda saygın bir yer edinmiştir. Hatta yanında çalıştırdığı başarılı kölesine hem işini hem de eşini devreden bankerler dahi olmuştur.

Eski Çağ'a özgü bir ilginç uygulama da bankerliğin kadınlara yasak bir meslek olmasıdır.

Eski Çağ'da bankerlik mesleğini ayrıntılı olarak araştırdığımız bu inceleme, bankerliği salt borç para verme ve faizler yönüyle ele almamakta; bankerleri, çalıştıkları mekân, kullandıkları araç gereçler, sikke ve ağırlık sistemleri, kayıt düzenleri, çalıştırdıkları personel ve görev dağılımı gibi değişik yönlerden de incelemektedir. Bu çalışma, Eski Çağ bankerlik mesleği üzerine Türkiye'de yapılan ilk çalışmadır.

I- ESKİ YUNAN ÖNCESİNDE BANKERLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI

A- Bankerliğe Zemin Hazırlayan Gelişmeler

Debitor sui ipsius nemo esse potest:
Hiç kimse kendisinin borçlusu olamaz.

1- "Ticaret"in Gelişme Süreci

Ticaretin ilk şekli şüphesiz değiş tokuştur ve ilk belirtileri Üst Paleolitik Çağ'a (M.Ö. 35.000 - 12.000 arası dönem) kadar uzanır. İnsanoğlunun avcı toplayıcılık aşamasında bulunduğu bu dönemdeki değiş tokuş, günlük gereksinim maddelerinden daha çok lüks şeyleri kapsar. Yapılan arkeolojik araştırmalarda ele geçen çakmaktaşı ve obsidyenin yanı sıra kurşun, bakır gibi metallerden yapılmış basit takı ve aletler ile değişik renkli taşlardan ve özellikle deniz kabuklarından yapılmış takılar, bölgelerarası ticari ilişkileri gösterir. Orta ve Doğu Anadolu'da çok sayıda yatağı bulunan obsidyenden yapılan alet ve silahların Doğu Akdeniz sahillerinde ele geçmiş olması, Akdeniz kökenli midye ve istridye kabuklarının Orta Anadolu merkezlerinde görülmesi, hammaddeye dayalı bir değiş tokuş ticaretinin Önasya'da gelişmiş olduğunu açıkca işaret eder.[1] Benzer bir ticaretin izlerine Avrupa'da da rastlanır; Akdeniz'in deniz hayvanlarına ait kabuklar Orta Fransa'nın Dordogne Mağaraları'nda bulunur. Don Nehri kıyısındaki Gagarino'da ele geçen bazı çakmaktaşları, nehrin 120 km kadar aşağısındaki bölgelerden gelmiş gibi görünmektedir. Bu değişim, aslında ayrı topluluklar arasında yapılan bir çeşit 'alışveriş'tir. Üst Paleolitik Çağ'daki insan topluluklarının tümüyle birbirinden yalıtılmış olmadıkları açıktır.[2]

[1] Ö. Bilgi, "Klasik Çağ Öncesinde Anadolu'da Ticaret", **Palmet** I, VKV Sadberk Hanım Müzesi Yıllığı, İstanbul, 1997, s. 1-36.
[2] G. Childe, **Tarihte Neler Oldu**, 5. baskı, (Çev. M. Tunçay ve A. Şenel), İstanbul, 1990, s. 33.

Yapılan incelemeler, değiş tokuş ticaretinin tarihsel süreçte iki aşamadadan geçtiğini gösterir. İlk aşamada, farklı grupların birbirleriyle doğrudan temas etmeden armağan değiş tokuşu yaptıkları Üst Palelolitk Çağ'da, ticaretin ilk şekli olarak uyguladıkları yöntem; ikinci aşama ise ancak Neolitik Çağ'da (M.Ö. 10.000 - M.Ö. 5.500 arası dönem) gerçekleştirilen, toplulukların birbirleriyle doğrudan ilişkiye geçerek değiş tokuşu gerçekleştirdikleri dönem.

İnsan toplulukları, tükettikleri şeyleri yalnızca kendilerinin sağladığı dönemde çevrelerinden yalıtılmış halde yaşıyorlardı. Daha sonra, talan akınlarıyla diğer insan topluluklarını yağmaladıkları bir vahşet aşamasından geçtiler. Değiş tokuşun başlamasıyla insan ilişkileri tarihinde önemli bir aşamaya erişilmiş oldu. İlk aşamada doğrudan temas olmaksızın yapılan bir değiş tokuş söz konusuydu ve bu bazı ritüellere bağlıydı. Katı törensel kurallara göre değiş tokuş daima birbirlerinden tümüyle ayrı iki aşama halinde, verme ve karşı-verme şeklinde gerçekleşmekteydi. Karşılıklı armağanlar verilmesi geleneği Üst Paleolitik Çağ boyunca binlerce yıl devam etmiştir.

Doğrudan doğruya değiş tokuş ticaretinin ortaya çıkabilmesi ise ancak Neolitik Çağ'da mümkün oldu. Önceleri birbirlerine komşu klanlar yiyecek maddelerini değiş tokuş ettiler. Daha uzak mesafelerde ise doğrudan değiş tokuş ancak doğa ürünleri ve bunlardan üretilen gereçlerde söz konusuydu; bunların başında, silah ve gereç yapımında kullanılan çakmaktaşıyla obsidyen gelmekteydi. Bu maddelerin bulunmadığı bölgeler, bunların bol olduğu yerlerle ilişki kurmaktaydı. En çok rağbet gören değiş tokuş malı; balta, kazma, keski, ok vb nesnelerdi. Deniz kabuklarına özellikle iç kesimlerde kap, süs eşyası olarak çok değer verilirdi. İnsanların sürekli barındığı yerlerde kürk, deri, belirli amaçlarla işlenmiş kemikler, toprak kaplar ve köleler rağbet görürdü.

Doğrudan değiş tokuş ticaretinin gelişmesine koşut olarak bazı nesneler, değişimde para yerine kullanılmaya başlandı. Ödeme aracı (para) olarak sırasıyla

sığır, deniz kabukları ve tartılabilen madenlerin kullanıldığı tarihsel bir süreç yaşandı.[3]

Kalkolitik Çağ'ın (M.Ö. 5.500 – 3.300 ya da 3.000 arası dönem) sonuna kadarki dönemde ticaret hâlâ esas olarak değiş tokuş temelinde sürdürülmekle birlikte artık Mezopotamya ve çevresinde yavaş yavaş sayılama dizgelerinin oluşmaya başladığı, bunların çeşitli işaret ve sayı neseneleriyle kayıt altına alınmaya çalışıldığı görüldü. Kentleşme süreci ve bu çerçevede gelişen tapınak ekonomisi, uzmanlaşma / mesleklerin ortaya çıkışı, ticarete ivme kazandırdı.

2- "Sayılama" ve "Hesaplama"nın Gelişme Süreci

Yukarıda, ticaretin gelişmesine koşut olarak sayılamanın da çeşitli işaret ve sayı neseneleriyle kayıt altına alınmaya başladığından bahsettik. Şüphesiz sayılama ve hesaplama olmadan, ticaretin gelişmesi ve bu bağlamda bankerlik mesleğinin ortaya çıkması da mümkün değildi. Bu nedenle "sayılama" ve "hesaplama"nın gelişme süreci üzerinde etraflıca durmak istiyoruz.[4]

El ve bedenin çeşitli parçalarının kullanımı; ayak parmakları, kol ve bacak eklemleri, göz, burun, ağız, kulak ve memeler tüm çağların ilk 'sayım ve hesap makinesi' idi. Saymayı bilen insan için el, saymanın / hesabın ilk aracı olmuş ise de, sayısal kavramın kaydedilmesinin geçiçi bir biçimini oluşturmuştur. El, sayıları görsel olarak betimlemede iyi bir araç olmuş ancak onları belleğe / kayda geçirmede yetersiz kalmıştır. Buna rağmen yeryüzünün tüm halkları, tarihlerinin şu ya da bu anında ona başvurmuştur (Lev. 1 a, b, c).

İnsanların Üst Paleolitik Çağ'dan beri bir sayılama yöntemi olarak ağaç parçalarının, kemik vb nesnelerin üzerine "kertik" ya da mağara duvarlarına,

[3] R. Sedillot, **Dünya Ticaret Tarihi**, (Çev. E. N. Erendor), İstanbul, 1983, s. 11-20, 34.

[4] Georges Ifrah, 1994 yılı başlarında Fransa'da yayımladığı **Histoire Universelle Des Chiffres. L'intelligence Des Hommes Racontee Par Les Nombres Et Le Calcul** adlı oylumlu ve etkili çalışmasında, insanoğlunun yaşadığı bu muhteşem serüveni aktarır. Sayılama ve hesaplamayla ilgili bu bölümde esas olarak bu kitaptan yararlanılmıştır.

kayaların yüzeyine "çizik" attıkları bilinmektedir. Kertme uygulaması en az 40.000 yıllıktır. Tarihöncesi mağaraların kayalık duvarları üzerinde, betimlenmiş siluetlerin yanında bulunan birçok kertik, bunların sayım işlevi konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmaz. Batı Avrupa'da keşfedilmiş 20.000 – 35.000 yıllık, üzerinde bir ya da birçok kertik dizisi bulunan bir sürü önkol kemiği ve başka hayvan kemikleri, arkeolojinin şimdiye dek bilinmezlikten kurtarabildığı en eski 'hesap makineleri'dir (Lev. 2 a, b).

Rakamların tarihinde sayıları, düğümlenmiş sicimler aracılığıyla kayda geçirme yöntemi de vardır. Örneğin Mezopotamya'da, Peru'da, Bolivya'da, Batı Afrika'da, Havai ve Caroline Adalarında, ayrıca Japon takımadalarının çok yakınlarındaki Ryu-Kyu'da sayılar aynı zamanda düğümlenmiş sicimler aracılığıyla da kayda geçirilmiştir. Bu yöntem Güney Amerika'daki çok güçlü İnka yönetiminin arşivleme dizgesini de oluşturmuştur (Lev. 3. a, b, c, d, e).

Tarihte önem taşıyan başka bir başka dizge de çakıl taşı yığını dizgesidir; insanoğlu bunun sayesinde hesap sanatına başlamıştır. Batı dillerinde hesap karşılığı kullanılan "*calcul*" sözcüğü Latince *calculus*'a (çoğul *calculi*) dayanır ve "küçük çakıl" anlamına gelir. Farklı toplumlar arasındaki iletişimin artması, zanaat ve ticaretin gelişmesiyle, henüz 'yazmayı' bilmeyen ve mallarının dökümünü tutmak, iktisadi etkinliklerinin durumunu denetlemek isteyen insanoğlu kendini yeni bir sorunla karşı karşıya bulur: Sayımların sonuçları kalıcı bir biçimde nasıl saklanır?

Örneğin koyun ya da keçi sürüsü güdenlerin, her otlak seferinden dönüşte, hayvanların hepsinin ağıla sağ salim dönüp dönmediğinden emin olmaları gerekiyordu. Toplu yaşamın gereksinmelerini karşılamak için alet ya da silah stoğu yapanların, yiyeceklerini saklayanların, silahlarının, aletlerinin, yiyeceklerinin durumunu daha önce bıraktıklarıyla aynı olup olmadığını doğrulamaları gerekiyordu. Komşu topluluklarla dostça olmayan ilişkilere girenlerin, her askeri seferin sonunda, askerlerin sayısının tam olup olmadığını bilmeleri gerekiyordu; değiş tokuş işi yapanların da besin maddesi satın alacak ya da bir malın karşılığında başka bir mal verebilecek durumda olabilmeleri için 'değer biçebilmeleri' gerekiyordu. Ürün

kaldırmak ya da önemli bir dinsel törene vaktinde gidebilmek için sayı saymayı, zamanı ölçmeyi ya da hiç değilse benzer durumlarda doğan güçlüklerden kurtulmayı sağlayan kılgın bir yol bulmaları gerekiyordu.

İşte bu noktada aritmetik tarihinde "çakıl yığma" yönteminin büyük rolü ortaya çıktı. Evrensel olarak tanıklık edilen bu yöntem başlangıçta çok ilkeldi, çünkü basit bir kertme uygulamasına benziyordu. Ne bellek ne soyut bilgi gerektiren, yalnızca bire bir uygunluk ilkesiyle iş gören bir sayal sayım yöntemi oluşturuyordu.

Ancak zaman içinde kimi kültürler, alışılmış çakılların yerine çeşitli boyutlardaki taşları koyup, bu taşlara boylarına göre farklı birim basamakları yüklemeyi düşündüler. Örneğin, 10'lu bir sayılamayı kullanarak, artık birim küçük bir çakılla, 10 biraz daha büyük bir çakılla, 100 daha da büyük bir çakılla, 1000 daha daha büyük bir çakılla... betimlenebildi. Öteki sayıları göstermek için de, "çakıl-etalonları" gerektiği kadar yinelemek yetiyordu.

Buna kanıt olarak, Anadolu'dan İndus Vadisi'ne, Hazar Denizi'nden Sudan'a dek birçok arkeolojik alanda çeşitli boylarda ve çeşitli geometrik biçimlerde (koni, disk, küre, bilya, çubuk, dörtyüzlü, silindir...) genel olarak jeton olarak adlandırılan binlerce nesne bulunmuştur (Lev. 4 a). Kimi jetonların üzerinde koşut çizgiler, çarpı işaretleri ve bazı başka motifler yer alır. Bunlar ancak M.Ö. 4. binyıldan itibaren görülür. En azından M.Ö. 4. binin ikinci yarısından beri, genişlemekte olan Sumer ve Elam toplumlarında çeşitli saymanlık işlemlerini somut olarak kaydetme aracı olarak kullanılan bu nesneler, yalnız sayım nesneleri değil, toplama, çıkarma, çarpma, hatta bölme yapmaya yarayan hesap jetonlarıydı. Assurlular ile Babilliler bunlara *abnu* (çoğul: *abnati*; "taş, taş nesne, çekirdek, dolu tanesi, sayım nesnesi") adını vermişlerdi. Onlardan çok önce Sumerliler bunları *imna* (kil taş) adıyla göstermişlerdi. Bu nedenlerle ve Latince etimolojiden ötürü, bu nesneler *calculi* olarak da adlandırılır.

Bu hesap yöntemi M.Ö. 4. binde, İran Körfezi'ne yakın İran topraklarında, Elam'da doğmuştu. Aynı dönemde, Aşağı Mezopotamya'daki Sumer Ülkesi'nde de

benzer bir dizge kullanılmıştır. Ancak Sumerlilerde, Elamlıların 10'luk dizgesi yerine 60'lık dizge kullanıldığından, yöntem birkaç ayrıntı farkıyla işletilmiştir: 1 için küçük bir koni, 10 için bir bilya, 60 için büyük bir koni, 600 için delikli bir büyük koni, 3600 için bir küre vb (Lev. 4 b).

Daha sonra bu jetonlar (*calculi*) kilden yapılmış toplar / keseler içine konmaya başlandı (Lev. 4 c). Böylece sadece aritmetik işlemleri yapma gereksinimi karşılanmakla kalmadı, her çeşit mal sayımının ve ticari işlemlerin belgesinin arşivlerde saklanması da mümkün oldu: Yapılan işlemi denetlemek için, topu kırmak yeterliydi. Daha sonra kil topun üzerine, topun içine konan nesneler simgeleştirilerek kaydedildi; küçük bir koni küçük bir kertikle, bir bilya küçük yuvarlak bir delikle, büyük bir koni kalın bir kertikle, bir küre bir daireyle... betimlendi. Tarihin en eski rakamları olan Sumer rakamları, M.Ö. 3200'e doğru böylece doğdu.

Calculi ve saymanlık keseleri dizgesi, hiç değilse M.Ö. 3500-3300 dolaylarında, Sumer ülkesinde ve Elam'da kullanılmıştır. Bu dizgenin oluşumu zamandizinsel olarak şöyle sıralanabilir:

Birinci Aşama (M.Ö. 3500-3300): Sus'un yönetim sorumluları (örneğin ticari bir değiş tokuş miktarına karşılık gelen) belli bir sayıyı belli sayıda pişmemiş topraktan *calculus*'larla simgelemekle oluşturulan bir saymanlık dizgesi kullanırlar; bu *calculus*'ların her biri, bir birimler basamağına bağlanmıştır. Kullanımı bir bakıma bizim bozuk paralarımızın ya da ağırlık etalonlarımızın kullanımıyla akraba olan ve uylaşımsal bir değeri bulunan bu nesneler daha sonra küresel ya da yumurta biçimli oyuk bir kese içine konur; kesenin dış yüzünde de, özgünlüğünü ve tamlığını güvence altına almak amacıyla bir ya da iki silindir mühür döndürülür.

İkinci Aşama (Sus'ta - M.Ö. 3300'e doğru): İçeriye konan farklı *calculus*'lar her kesenin dış yüzünde (silindir mühürlerin damgalarıyla birlikte) çeşitli boy ve biçimlerdeki izlerle simgelenir.

Üçüncü Aşama (Sus'ta - M.Ö. 3250'ye doğru): Bu çağdan itibaren saymanlar, *calculus*'ları küresel ya da yumurta biçimli keselerin içine koyup, üzerine de içeriğini yazmak yerine, artık doğrudan sayısal işaretleri kabaca yuvarlatılmış ya da uzun biçimli kil tabletlere yazmaya başlarlar.

Bu aşamada, biçimsel bakımdan keselerin taklidi olan bu saymanlık belgelerine basılan bir silindir mühürün izi, günümüzün "antetli kağıtlarıyla" eşdeğer anlamdadır. Belli bir değiş tokuş miktarının bu yeni tip yönetim belgesi üzerine kaydı ise, daha önce keselerin içine konan *calculus*'ların yumuşak kili üzerinde "çizgisel betimleme" yoluyla yapılır. Bu, Elam ülkesindeki ilk "saymanlık tabletlerinin" yaratıldığı aşamadır.

Ancak tabletlerin yanı sıra *calculi* kullanımı tüm bölgede M.Ö. 3. binyılın ortalarına kadar devam eder. *Calculus*'ların Mezopotamya yerleşim yerlerinin çoğundan tamamen yok oluşu ise M.Ö. 3. binin sonunda raslayan arkeolojik katmanlarda başlar.

Calculus'ların yerini çizgisel betimlerin almaya başlamasıyla ilk başlarda yalın birim (kimi zaman uzatılmış) ince bir kertikle, 10 sayısı küçük çaplı yuvarlak bir izle, 60 sayısı kalın bir kertikle, 600 sayısı (= 60 x 10) önceki rakamların bir birleşimiyle, 3600 sayısı (= 60^2) büyük bir yuvarlak izle, 36.000 sayısı (= 3600 x 10) üzerinde küçük bir yuvarlak iz bulunan büyük bir yuvarlak izle gösteriliyordu (Lev. 4 d, e). Başlangıçta bu rakamların tabletler üzerine basıldığı yön (Lev. 4 f, g) yaklaşık M.Ö.3. binyılın ilk çeyreğinin sonlarından başlayarak saat yelkovanının ters yönünde 90º lik bir dönüş yapar. Dairesel olmayan imler bundan böyle aşağıya değil, sağa doğru yönelir (Lev. 4 h, i). Daha sonra ise, 'çiviyazısı' denen çizgi sanatının gelişmesiyle, bu rakamlar çok farklı bir görünüm kazanıp artık çok daha belirgin çizgileri olan köşeli bir biçim aldı.

Mısır yazılı sayılaması ise, yalnız çizgisel bakımdan değil matematiksel bakımdan da Sumerlilerdeki türdeşinden farklıydı: Mısır sayılaması hepten 10'lu bir taban üzerine kurulmuştu; oysa Sumer sayılaması 60'lı bir tabana dayanıyordu. Mısır

yazılı sayılaması, ortaya çıkışından itibaren milyona varabilen ve aşabilen sayıları betimlemeyi sağlar. Birimin rakamı, küçük bir dikey çizgidir. 10'un rakamı, at nalına benzeyen, ters çevrilmiş büyük "U" harfi gibi, kulp şeklinde bir imdir. 100, bir telle yapılabilecek, az ya da çok dolanmış bir sarmalla betimlenir. 1000, saplı bir nilüfer (lotus) çiçeğiyle; 10.000, kalkık ve hafifçe eğik bir parmak resmiyle; 100.000, bir kurbağayla ya da sarkık kuyruklu bir iribaşla; milyon, diz çökmüş, kollarını göğe kaldırmış bir adamla gösterilir (Lev. 12).

Mezopotamya ve Mısır'da sayılama dizgelerinin oluşmaya başlaması ve bunları kayıt altına almaya yarayan işaretlerin kullanılmaya başlamasına koşut olarak, en eski döenmden itibaren Sus (ve daha genel olarak Elam) saymanları, *calculus*'lardan başlayarak hesap aletleri kullanmışlardır. Bu alet, çörkü (abaküs) idi. Mezopotamya'da çörkü büyük bir olasılıkla, hemen hemen bütün M.Ö. 3. binyıl boyunca arkaik *calculi* dizgesiyle birlikte var olmuş, hesaplamalarda büyük kolaylık sağlamıştır.[5]

Ticarette ve ekonomide sağlanan gelişmeler nasıl sayı sistemlerinin ve hesaplama yöntemlerinin gelişmesini sağladı ve bunların kayıt altına alınmasını getirdiyse, aynı gelişme uygarlık tarihinde büyük bir devrim olan yazının icadına de yol açar. M.Ö. 4. binyılın sonlarına doğru Mezopotamya'da çiviyazısı kullanılmaya başlandı.

3- "Yazı"nın İcadı

Yazı, Mezopotamya'da bir kayıt tutma yöntemi olarak bulunmuştur. Tarımın, ticaretin gelişmesi, tapınak merkezli şehir devletlerinin oluşması, yazının icadını kaçınılmaz kılmıştır. Bilinen en eski metinler, hayvan ve alet listeleridir. Sayılama ve hesaplamanın tarihçesini anlatırken yukarıda bu gelişmeden etraflıca bahsetmiştik. Sus'tan (ve daha genel olarak Elam'dan) Uruk'a uzanan süreç, yazının icadı tarihidir.

[5] Bu bölümdeki tüm veriler için yararlandığımız G. Ifrah'ın Fransızca kitabı, Türkçe olarak "Rakamların Evrensel Tarihi" altbaşlığıyla dokuz cilt halinde Türkiye'de de yayımlananmıştır. Bu bölümdeki bilgiler Türkçe baskının ilk üç cildinde yer almaktadır. Bkz. G. Ifrah, **Bir Gölgenin Peşinde** Rakamların Evrensel Tarihi, C. 1, (Çev. K. Dinçer), Ankara, 1995; **Çakıl Taşlarından Babil Kulesine** Rakamların Evrensel Tarihi, C. 2, (Çev. K. Dinçer), Ankara, 1996; **Akdeniz Kıyılarında Hesap** Rakamların Evrensel Tarihi, C. 3, (Çev. K. Dinçer), 2. baskı, Ankara, 1996.

Uruk kentini kazan arkeologlar tarafından Uruk IV olarak adlandırılan katmanda (y. M.Ö. 3100) ele geçirilen tabletler bilinen ilk yazılardır. Sonraki Babil belgelerinin çoğu gibi bunlar da kilden yapılmıştı ve yazı, ıslak tablet üzerine bir kamışla veya tahta kalemle yazılmıştı. Uruk IV yazısı (sonraları stilize edilerek çiviyazısına dönüşecek olan) bir tür resimyazısıydı[6] (Lev. 13).

"Yazının, tapınağın sahip olduğu toprakların giderek artması ve buradan elde edilen zenginliğin bir şekilde düzenli kaydının tutulması gibi ekonomik kaygılarla ortaya çıktığı öne sürülmektedir. Daha kesin bir ifadeyle, vergi ve haraç sistemi ve bu mekanizmanın kontrolü, yazının icadını kaçınılmaz kılmıştır. Bu erken metinler dahi Uruk'ta merkezi idare tarafından kontrol edilen ekonomik işlemlerin miktar ve boyutunu kavramamıza yardımcı olmaktadır. Bir belgede 18.120 birim peynirin merkezi depolara girdiği, bir başka belgede ise 9.600 birimden fazla ekmeğin dağıtımının yapıldığı kaydedilmiştir."[7]

Kent devletlerinin ortaya çıktığı Sumer toplumunda ekonomide belirleyici güç tapınaklardı ve orada ortaya çıkan sürekli, düzenli, hatırı sayılır ürün fazlası hem çok merkezileşmiş hem giderek daha da karmaşıklaşan bir yeniden dağıtımı gerekli kılmaktaydı; yazının icat edilmesi kuşkusuz bundan ötürüydü.

4- "Ağırlık ve Para Sistemi"nin Oluşması

Ağırlık Sistemi

İnsanoğlunun taş aletler yapmaya başlamasından itibaren, kullandığı veya imal ettiği nesnelerin ağırlığı, büyüklüğü vs bağlamında ölçüsel bir algılamaya sahip olduğu düşünülebilir. Yüzbinlerce yıllık süreç sonucu Üst Paleolitik Çağ'a gelindiğinde, değiş tokuşa dayalı ticaretin nasıl ortaya çıktığını ve geliştiğini yukarıda açıklamıştık. Bu aşamada doğa tarafından hazır olarak sağlanmış olan

[6] J. Oates, **Babil**, (Çev. F. Çizmeli), Ankara, 2004, s. 16.
[7] Ö. Çevik., Arkeolojik Kalıntılar Işığında **Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci** Kuramsal Bir Değerlendirme, İstanbul, 2005, s. 37-38.

somut kıyaslama ölçekleri yetmekteydi (bir parmak, karış ya da kol boyu, bir zerrenin ağırlığı gibi).[8]

Ancak avcı toplayıcılıktan besin üretimi ve hayvan yetiştiriciliğine geçilmesi, maden kullanımının giderek artması, ağırlık ve uzunluk ölçülerinin standartlaştırılmasını, ortak birimlerin kullanılmasında toplumsal bir uylaşımı gerektirdi. Bir sayılama dizgesinin taban ilkesine benzer bir ilkeye dayalı, birtakım sabit birimlerin ya da etalonların tanımını veren, görece daha kalıcı bir değer biçme ve denklik dizgesine gereksinim doğdu. Gelişen tarıma bağlı olarak ilk uylaşımsal ağırlık ve değer ölçüsü "mısır" ve "arpa" olmalıdır.[9]

"Sumerlilerde ilk başta karşılaşılan ağırlık ölçüsü 'tabii' bir ölçü birimi diye vasıflandırabileceğimiz 'yük' ağırlık birimidir. 'Yük' bir insanın normal olarak taşıyabileceği bir ağırlıktı. Buna Sumercede *gun,* Akadcada ise *biltu* denmekte idi. Daha dakik ve daha sarih ağırlık ölçülerine ihtiyaç duyulması, ölçü birimlerinin standartlaştırılması, ve bu maksatla özel ölçü aletlerinin kullanılmaya başlaması üzerine, *mana* veya *mina* olarak adlandırılan ağırlık birimi kabul edilerek kullanılmaya başladı.

"*Mana* birimi *gun*'un altmışta biri olarak tesbit edildi. Aradaki oranın böylece altmış üzerinden belirlenmesi altmış tabanlı sayı sisteminin etkisi ile olmuştur. Yani, sayı ve rakam sistemlerinin altmış tabanlı oluşu bu ölçü birimleri oranının altmışa eşit olmasıyla belirlenmemiş, tersine, bu ölçü birimleri arasındaki oranın altmış oluşu esasen altmış tabanlı bir sayı sisteminin mevcut bulunmasıdan ileri gelmiştir. Daha sonra, *mana* da aynı suretle altmışa bölünmüş ve bu yeni birime sumercede *gin* adı verilmiştir. Bu ağırlık biriminin Akadca adı *şekel*[10] veya *şiklu*'dur."[11]

---

[8] G. Childe, **Tarihte Neler Oldu**, 5. baskı, (Çev. M. Tunçay ve A. Şenel), İstanbul, 1990, s. 77; G. Ifrah, **Bir Gölgenin Peşinde** Rakamların Evrensel Tarihi, C. 1, (Çev. K. Dinçer), Ankara, 1995.
[9] Ifrah, **a.g.e**; Oates, **a.g.e**.; F. Braudel, **Bellek ve Akdeniz**, (Çev. Ali Berktay), İstanbul, 2007. s. 137.
[10] "Fiil kökü olarak şql'nin anlamı bütün semitik dillerde 'tartmak'tır.", bkz. O. Tekin, **Antik Numismatik ve Anadolu** (Arkaik ve Klasik Çağlar), İstanbul, 1992, s. 4.
[11] A. Sayılı, **Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp**, Ankara, 1982, s. 169-170.

Hemen hemen M.Ö. 3. binyılın başlarından itibaren Mezopotamya'da gümüş temel ağırlık ölçüsü halini aldı. Bu madenin, örneğin tahıldan daha dayanıklı olması, mevsimlik değer dalgalanmalarına uğramaması, çok az yer kaplaması, ancak kapladığı yere oranla da büyük bir değer ifade etmesi, tercih edilmesinde berlirleyici etkenler oldu.[12]

Ağırlık nesnesi olan gümüş Mezopotamya'da 60'lı taban sistemine dayalı olarak işlem görürdü. Gümüşün ağırlık birimi 'şekel' 8 gr idi ve 60 şekel= 1 mana (480 gr) gelmekteydi. Ağırlık ölçüsü birimi olarak Sumerliler, normal bir insanın taşıyabileceği 'yük'ü kabul etmişler ve buna Sumerce GUN (Akkadca biltu) demişlerdi. 1 mana, GUN'un 1/60 idi. Veya 60 mana= 1 GUN (= 28,8 kg) idi. Mezopotamya'da 'mübadele ticareti' gümüş esasına göre yapılıyordu, fakat gümüş esası da tahıla dayanıyordu. 1 GUR (120 litre) tahılın (arpa) karşılığı= 1 şekel gümüş idi.[13] Büyük miktarlarda alış-verişlerde gümüş veya altın çubuk demetleri, halkalar veya sığır derisi biçiminde dökülmüş bronz ingotlar kullanılırdı. Buna göre ağırlık ölçüleri: 1 Qa= 0,4 litre; 1 GUR= 120 litre idi.[14]

Ancak gümüşün ağırlık ölçüsü olarak ifade ettiği değer, Mezopotamya ve Anadolu'da bölgeler arasında değişiklik göstermekteydi: "1 Hitit şekeli 12,5 gr, 1 Asur veya Babil şekeli 8,3 gr, 1 Ugarit şekeli 9,5 gr ağırlık ifade ettiğine göre Hititlerde 40 şekel; Asur ve Babil'de 60 şekel; Ugarit'te ise yaklaşık 50 şekel 1 mina ediyordu."[15] Anadolu gümüşünün kalitesinde genelde farklılık bulunmasa da Kültepe'deki Assur ticaret merkezinden elde edilen metinlerde "tasfiye edilmiş" veya

[12] H. Klengel, "Basra Körfezinden Akdeniz'e Eski Yakın Doğu'da Ticaret", Ü. Yalçın; C. Pulak; R. Slotta (Yay. Haz.), ***Uluburun Gemisi* 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, Bochum, 2006, s. 370.

[13] F. Kınal, **Eski Mezopotamya Tarihi**, Ankara, 1983, s. 171. Bazı nüanslarla J. Oates ise şu bilgileri verir: "Ağırlıklar, bir insan veya hayvanın taşıyabileceği keyfi 'yük' kavramına dayanırdı ve daha ufak birimlere geleneksel değerler verilirdi. Böylece yük yani talent (*biltu*), 60 mina'ya (Akadca *manu*) bölünür, bir mina da 60 şekel (*şiklu*) ederdi. Bir mina yaklaşık 0,5 kg ağırlığında olduğuna göre, bir talent aşağı yukarı 30 kg ederdi. Bazen sözlük anlamı 'dane' olan *şe*'nin kullanılması, eski dönemlerde mısırın hem ağırlık hem de değer ölçüsü olarak kullanılmasından kaynaklanır. Ama Geç Babil döneminde ufak ağırlıklar şekelin kesirleriyle ifade edilirdi.", bkz. **Babil**, (Çev. F. Çizmeli), Ankara, 2004, s. 196; H. Klengel de Hammurabi zamanının ağırlık değerlerini şöyle belirtir: "Bir 'habbe' ya da 'çekirdek' –yaklaşık 44 miligram; bir şekel –yaklaşık 8 gram, bir mina 0,5 kilogram ve nihayet yaklaşık 30 kilogram ağırlığındaki bir talanton", bkz. **Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü**, (Çev. N. Oral), İstanbul, 2001, s. 85.

[14] Kınal, **a.g.e.**, s. 171.

[15] M. Eğilmez, **Hitit Ekonomisi**, İstanbul, 2005, s. 11.

"adi gümüş" gibi farklı gümüş tanımlamalarına rastlanmıştır. Ayrıca, iki ayrı şehir adına göre nitelendirilmiş gümüş türleri de vardır.[16] Bu farklı gümüş türlerinin ağırlık ölçüsünün ne derece farklı olduğu ise henüz bilinmemektedir.

Doğu Akdeniz'de Yahudilerde, Filistinlilerde ve Fenikelilerde madenlerin ağırlık birimi hem 'saymak' hem de 'tartmak' anlamına gelen *sicle* idi.[17]

M.Ö. 3. binyıl firavunlar zamanı Mısır'ında çeşitli madenlerden belirli ağırlıkta çubuklar ve kalıplar kullanıldı. Bu ağırlıklaradan biri *tabnu* (halka) ve onun da onda biri *kite* idi.[18] Bir diğer ağırlık etalonu 91 grama denk olan *deben*'di. Bazı ticari hesapları kolaylaştırmak için aynı şekilde *deben*'in bazı alt katları da değer etalonu olarak kullanıldı. Örneğin, Eski İmparatorluk zamanında (M.Ö. 2780-2280) 7,60 gram eden *shaf*'ın yerini 0,10 grama denk olan *quite* ya da *deben*'in onda biri aldı.[19]

M.Ö. 2. binyılın başından itibaren Anadolu'da Assurlu tüccarların "Karum" adı verilen ticaret merkezlerini kurmalarıyla, yazı ve Mezopotamya ağırlık sistemi buralarda da yaygınlaştı. Tüccarlar ticari gezilerinde ağırlıklarını yanlarında taşırlardı. Hafif tartılar için özenle hazırlanmış küçük hematit, steatit, serpantin ağırlıklar (Lev. 5 a, Lev. 6 a), ağır tartılar için de çeşitli şekillerdeki büyük taş ağırlıklar kullanılmaktaydı. Kaniş'te Babilonya tipi ağırlıklar, ördek biçimliler (Lev. 6 b, c, e., f) önemli bir yer tutmaktaydı. Erken Tunç Çağı'nda kullanılmayan bu tip ağırlıkları Anadolu'ya yabancı tüccarlar getirmişti. Mühürlerde olduğu gibi, boyunda taşınan küçük ağırlıklar da bulunmaktaydı (Lev. 6 a). Kaniş'te her şahsın ve bit Karim'in ağırlığı, ölçekleri vardı. Assurluların, yerlilerin ve *bit Karim*'in ağırlıkları birbirinden farklıydı. Bu nedenle, sözleşme metinlerinde hangi / kimin ağırlığının kullanılacağı yazılırdı. Bu durum, Karum'un resmi ağırlığının herkes tarafından kullanılmadığını göstermektedir.[20]

[16] T. Özgüç, **Kültepe Kaniş / Neşa**, İstanbul, 2005, s. 30.
[17] **Meydan Larousse**, "para" maddesi, c. 15.
[18] **İbid.**
[19] Ifrah, **a.g.e.**, s. 202.
[20] Özgüç, **a.g.e.**, s. 26.

Kültepe tabletlerinde ayrıca *aban matim* 'memleketin tartısı', *ablan ekallim* 'sarayın tartısı', *abnişu* 'onun tartısı' ve *abnini* 'bizim tartımız' gibi ifadelere de sıkça rastlanır.[21] Kültepe'de kullanılan ağırlık ölçüleri ile bunların birbirlerine oranı şöyle belirlenmiştir: "Kapadokya metinlerine göre, *GIN* (*şiqlum*) ideogramı ile yazılan bu ağırlık ölçüsü takriben 8 grama tekâbül etmektedir. Bunun küçüğü olan *SE* (*şe'um*), *şiqlum*'un 1/180'i, büyüğü olan *mina* yani, metinlerimizdeki yazılışıyla *ma-na* 60 katı, *mina*'nın büyüğü olan *GU*(*N*) (*biltum*) ise onun 60 katıdır. Yani *mina* takriben 480 gramlık bir ağırlığa tekabül ettiğine göre, 1 *biltum* hemen hemen 29 kg.'a denk düşmektedir."[22]

Assur Ticaret Kolonileri Dönemi'nin (M.Ö. 2000-1750) hemen peşi sıra Anadolu'nun ilk büyük devlet oluşumu olan Hititlerin tarih sahnesine çıkmasıyla, dönemin ağırlık ölçülerine ilişkin günümüze ulaşmış yazılı belge ve diğer arkeolojik buluntularda önemli bir artış olmuştur. Alman Arkeolog Andreas Müller-Karpe bu buluntular üzerinde yaptığı çalışmaları toparladığı makalesinde şu bilgileri vermektedir:

"Maden kazanımı, işlenmesi ve ticareti Hitit ekonomik yaşamında büyük önem taşırdı. M.Ö. 19./18. yüzyıllara tarihlenen Erken Hitit Döenmi'nde belli normlara sahip, değişik biçimlerde külçe kalıplarına dökülen metallere ekonomik sistemin değer ölçüleri gözüyle bakılmıştır. Hitit İmparatorluk Dönemi'nde ise (M.Ö. 17./16. yüzyıldan M.Ö. 13. yüzyıl sonuna dek olan dönem) gerçek anlamda para benzeri gümüş birimlerden yararlanılmıştır... Hatti Ülkesi'nde bu dönemde, metal para henüz darp edilmemiş olsa da, sağlamlığı bilinen ve genelde kabul gören ağırlık normlarına dayalı bir birim ayırma sistemi geliştirilmiştir. ... Günümüze ulaşmış kanun metinlerinden anlaşıldığına göre, bu sisteme yalnızca ticaret bağlı olmayıp cezaların büyük bir kısmı da söz konusu gümüş birimlerle ödenmiştir... Mal ve hizmetlerin bedeli gümüş ağırlık birimleri olarak belirlenmiştir....

[21] E. Bilgiç ve S. Bayram, **Ankara Kültepe Tabletleri** II, Ankara, 1995, s. 108.
[22] E. Bilgiç vd., **Ankara Kültepe Tabletleri** I, Ankara, 1990, s. 15.

"Kültepe ve Acemhöyük'teki Erken Hitit (Karum Dönemi) Devri buluntu topluluklarında değişik türde gümüş külçeler ele geçmiştir (Lev. 7 a).....

"Kültepe'de bulunan ve M.Ö. 19./18. yüzyıla tarihlenen dikdörtgen biçimli bir kalıbın beş tarafında da farklı döküm olukları gözlemlenmektedir. Bu kalıplara profilli saç levhalar dökülürdü (Lev. 8 a). Kalıbın bir yüzünde ise yaklaşık aynı uzunlukta, ancak farklı derinliklerdeki yuvalara çubuk külçeleri dökülmüştür. Bu kanallara sıvı kalay ya da değerli bir maden doldurulduğunda 'yaklaşık' bir ağırlık değeri elde edilemez. Aynı kanallara tunç dökülmesi halinde çubuğun biri 87 g, diğeri ise 165 g gelecektir. Bu ağırlıklar da Kültepe'de genelde kullanılan Mezopotamya standardına göre tam 10 şekel veya 20 şekel, yani bir minanın 1/3 kadar tutar...

"Hititler'in en büyük ağırlık birimi 'talent (talant) (*GUN*)'tir. Bu birim Babil altmışlık sistemde bir minanın (*MANA*) altmış misline karşılık gelir. Bir talant yaklaşık 30 kg'dır... Bu miktar sıradan bir öküzgönü külçenin ağırlığıyla hemen hemen uyuşmaktadır. Boğazköy'de bulunan 7 kg ağırlığındaki öküzgönü çeyreğinden, tüm külçenin yaklaşık 28 kg geleceği anlaşılır. Bu ağırlık 'norm değeriyle' oldukça uyuşur.

"Sıradan talant-külçelerin yanı sıra, bu dönemin yazılı kaynaklarında bir 'ağır talant'ten söz edilir (*daşşu GUN-an*). Bu ağırlık biriminin kilo olarak karşılığının nasıl hesaplanacağı konusu ise henüz açıklık kazanmamıştır...."[23]

Akdeniz ve çevresinde Orta Tunç Çağı'nda tarih sahnesine çıkan öküzgönü biçimli külçeler (ingotlar) (Lev. 9 a) de standart ağırlığa sahip olarak işlem görmüştür. Öküzgönü külçelerin en eskisi M.Ö. 16. ve 15. yüzyıla tarihlenir. Bu külçeler, Orta Tunç Çağı'nın sonunda ortadan kalkar. Özgün hallerinde külçelerin her birinin 27-28 kg geldiği düşünülmektedir. Külçeler, dört taşıma kollu olmaları nedeniyle öküzgönü külçeler olarak adlandırılır. Külçe biçiminin, uzun mesafelere

[23] A. Müller-Karpe, "Hititler'de Metal Külçeler", Ü. Yalçın; C. Pulak; R. Slotta (Yay. Haz.), **Uluburun Gemisi** 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, s. 487-494.

yapılan nakillerde, yük hayvanlarına rahatça yüklemek vb taşıma kolaylıkları nedeniyle böyle şekillendirildiği düşünülebilir. Dört kollu külçelere Keftiu külçeleri (Girit külçeleri) adı verilmiştir. Mısır mezar resimlerinde betimlenmiş olan bu tür külçelerin (Lev. 9 b) Girit'le bir ilişkisinin bulunduğu varsayılmıştır. Alışılagelmiş ağırlık standartının olması hesapları kolaylaştırmıştır. Tartılmadan önce belli miktardaki hammaddenin değeri / tutarı çabucak ve kabaca hesaplanabilmiştir.[24] Ancak bu külçelerin para birimi olarak kullanılıp kullanılmadığı tartışmalıdır. Eski Çağ'da para sistemi konusu işlenirken bu konuya aşağıda tekrar değinilecektir.

Para Sistemi

Aslında M.Ö. 3. binyılın başlarından itibaren uylaşımsal bir metal değer ölçütünün kabulü, doğal ekonomiden 'para ekonomisi'ne geçiş anlamına gelmekteydi. Doğal ekonomide tek tek mallar birbirleriyle değiş tokuş edilirken, artık bütün malların fiyatları, şu kadar *şekel* gümüş ya da şu kadar *gur* arpa olarak konabilmekte ve böylece niceliksel olarak birbirlerine oranlanabilmekteydi.[25]

"Para, yani resmi olarak ve devlet adına basılmış sikke anlamında para, Mezopotamya'da ilkin İran hakimiyeti veya istilası zamanında, altıncı yüzyılda, kullanılmaya başlamıştır. Daha önceleri, ...gümüş tartı birimlerinin paraya benzer bir fonksiyonları vardı. *Mana* ile *şekel*'in ..... çok yaygın bir şekilde kullanılmış olmaları neticesi, bunların umumiyetle altmış değerinde herhangi bir oranı temsil etmeye başlamış bulunmaları ve altmış tabanlı sayı ve rakam sisteminin yerleşmesinde..... gümüş ölçüsü birimlerinin önemli bir etki yapmış olması.....çok muhtemeldir."[26]

Para tarihi üzerine önemli çalışmaları olan Max Ebert, maden külçelerinin para olarak kullanılmasında üç aşama bulunduğunu belirtir. Ziynet eşyası olarak kullanılan madeni nesnelerin aynı zamanda değiş tokuşta para olarak kullanıldığı ilk

[24] C. Pulak, "Uluburun Batığı", Ü. Yalçın; C. Pulak; R. Slotta (Yay. Haz), **Uluburun Gemisi** 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, s. 57-104; Ü. Yalçın; C. Pulak; R. Slotta (Yay. Haz), **Uluburun Gemisi** 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, s. 562.
[25] Childe, **a.g.e.**, s. 79.
[26] Sayılı, **a.g.e.**, s. 167.

aşama. İkinci aşamada, önceleri şekilsiz olarak ancak sonradan bellirli şekil verilmiş maden külçelerinin para yerine kullanılması. Son aşamada ise madenlerin sikke olarak darp edilerek dolaşıma sokulması.[27] Ancak ilk iki aşamada ticaret geliştikçe, madenler –ister ham külçe biçiminde olsun ister alete, süs nesnelerine, silaha dönüştürülmüş olsun- ticari anlaşmalarda büyük bir rol oynadı ve sonunda alıcıların ve satıcıların yeğlediği 'değişim parası' haline geldi (Lev. 7 b). Çeşitli malların değerleri niceliksel ağırlıkla, her birimin şu ya da bu madene ilişkin bir çeşit ağırlık-etalonla ilişkisi kurularak biçildi.[28]

Fakat bu madenlerden biri M.Ö. 3. binyıldan başlayarak temel standart değer ölçüsü haline geldi, ki bu maden gümüş idi. Ödeme aracı olarak gümüş, külçe veya tartılan diğer formlar halinde kullanılırdı[29] (Lev. 7 b). Gümüş, kıyılmış gümüş ya da külçe ve tel olarak devreye giriyordu, hatta kadınlar tarafından yüzük biçiminde süs eşyası olarak taşınıp, ödeme aracı olarak da kullanılabiliyordu. Saf gümüşün yanı sıra resmi görevlilerce damgalanmış gümüşün kullanılması da söz konusuydu. Kimi kez altının da adı geçmekteydi ama bunun gümüşe oranla hemen hiçbir rolü yoktu. Asıl ödeme aracı gümüştü. Gümüş bu dönemin 'standartı' durumuna gelmişti. Toprak ürünleri alışverişi söz konusu olsa, bunların da değeri genellikle gümüş cinsinden belirtiliyordu. Gümüş 'servet oluşturma'da çok aranan bir nesne ve 'uluslararası ödemelerde' de rahat bir araç haline gelmişti. Zaman içinde oluşan tüccar ve tefeci sermayesi, gelişim olanaklarını özellikle gümüşe borçluydu.[30]

M.Ö. 3. binyıl firavunlar zamanı Mısır'ında da benzer bir durum vardı; para yerine bütün madenler (altın, elektrum, gümüş, bakır, kurşun, demir) kullanılırdı. Mısır resimlerinde bu madenlerin ocaklardan çıkarıldıkları şekilde küçük ve işlenmemiş cevher parçaları halinde kullanıldıkları görülür; "bu cevherler kimi zaman toz haline getirilerek küçük torbalar konulur, kimi zaman eritilerek kalıp veya çubuk haline getirilir, kimi zaman da çeşitli büyüklükte halkalar (*tabnu*)

[27] M. Ebert (Yay. Haz.), **Reallexicon Vorgeschichte**, C. 4, Berlin, 1924-1932, s. 224.
[28] Ifrah, **a.g.e**., s. 202.
[29] Oates, **a.g.e**., s. 197.
[30] Klengel, **a.g.e**., s. 125.

dökülürdü[31] (Lev. 9 a). Madenlerin şekli ve saflık derecesi göz önünde tutulmaz, değerleri sadece tartıyla yani ağırlıklarıyla ölçülürdü; bu yüzden de istenilen ağırlığı elde etmek için halkaları veya çubukları kesmek, daha küçük parçalara bölmek sıkıntısından kurtulmak için Mısırlılar belirli ağırlıkta çubuklar ve kalıplar yapmaya başladılar."[32]

Mezopotamya'da M.Ö. 2. binyılın başlarında gümüş değişim aracı olarak önemini korumaya devam etmekteydi. "İ.Ö. 2.000-1.700 arasındaki dönemin iyi etüd edilmiş Ur belgelerinde gümüşün; satışlar, ücretler / ödemeler, kiralar, vergiler, borçlanmalar (yine gümüş faizi ile) ve armağanlar için kullanıldığını anlıyoruz. Gümüş, ticari sevkiyatın finansmanında esas ödeme aracı idi. Tapınaklara ve saraya çalışan tüccarlar, ayni gelirleri gümüşe çevirerek hazinede toplanmasını sağlıyorlardı."[33]

Assur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Assurlu tüccarlar, Mezopotamya'dan getirdikleri mamul mallar, özellikle de Assur kalayı karşılığında Anadolu şehirlerinden yapağı, keçi kılı, deri gibi hammaddelerden başka bilhasa altın, gümüş, simli kurşun ve bakır almaktaydılar. Kültepe'den ele geçen belgelere göre, gümüş ve bakır değişik standart ağırlıklara göre işlem görmekteydi. Örneğin gümüş; *kaspum kunukki*= mühürlenmiş gümüş (miktarı belli değil değil), *kaspum riksum*= bağlanmış gümüş (1/2 – 2/3 *mine*= 240-320 gr), *kaspum nepeşum*= hazırlanmış gümüş (4-5 kg) isimleri altında piyasada bulunuyordu. Aynı şekilde bakır madeni de beş değişik isim ve şekil altında Assur'a sevk ediliyordu: *URUDU şuqlum*= balya halinde, *URUDU muttatum*= yarım balya, *URUDU elitum*= denk halinde, *URUDU illum*= fıçılarla.[34]

Kültepe tabletlerinden anlaşıldığına göre tüccarlar kazandıkları gümüşü Assur'a, yakınları veya güvendikleri kuryelerle, 3-15 kg ağırlığındaki mühürlü paketlere sarılı olarak gönderiyorlardı. Tüccarlar gümüş külçelerini kira bedeli karşılığında sarayda

[31] Mısırlılar altın ingotlarını simit şeklinde yapıyorlardı. Lev. 25 a'da sarayın hazine dairesinde altın ingotları tartarak demirbaş kaydını yapan sorumlu memurları görüyoruz.; bkz. F. Kınal, **Gelidonya İngotları**, Atatürk Konferansları II'den ayrıbasım, Ankara, 1970, s. 125.
[32] **Meydan Larousse**, "para" maddesi, C. 15.
[33] C. Howgego, **Sikkelerin Işığında Eskiçağ Tarihi**, (Çev. O. Tekin), İstanbul, 1998, s. 15.
[34] E. Bilgiç, **Sumeroloji Araştırmaları**, İstanbul, 1941, s. 927; Kınal, **a.g.e.**, s. 126-127.

da muhafaza ettirebiliyorlardı. Assurlu tüccarlar, yerlilere yüksek faiz karşılığında ödünç para olarak gümüş veriyorlardı. Kültepe karum'unda yapılan kazılarda, her biri 2 kg ağırlığında, işaretli, çeşitli şekilde kesilmiş gümüş külçeler çanak içinde bulunmuştur. Altın ise, Assur'da oturan büyük zenginlerin kurduğu firmaların sermayesini oluştururdu ve Assur'a özel kuryelerle bir veya yarım kilo ağırlığındaki mühürlü küçük paketler halinde gönderilirdi. Gümüş / altın değişim oranı 8¼ şekel gümüşe karşılık bir şekel altın veya fazlasıydı. Ancak bir başka görüşe göre ise değişim oranı, bir şekel altına karşılık 7-9 şekel gümüştü.[35]

Mezopotamya'da ödeme aracı (para) olarak kullanılan altına Sumerce *KU.GI,* Akkadca *huraşum*; gümüşe Sumerce *KU* veya *KU.babar,* Akkadca *kaspum* denmekteydi. Küçük ödemeler için kalay (*annakum*), ayrıca kurşun ve bakır da kullanılmaktaydı.[36]

M.Ö. 2. binyılın ortalarında "Hititler de diğer Önasya ülkelerinde olduğu gibi değişim aracı olarak para yerine gümüşü kullanmışlardır. Halka veya çubuk biçiminde ve belirli ağırlıkları temsilen değişik boyutlarda gümüşün yanı sıra Anadolu'da önceki dönemde olduğu gibi yine hematit ağırlıklar ile ağırlık birimleri olarak Babil kökenli *şekel* ve *mina* kullanılmıştır."[37] Hititlerde 1 *şekel* ağırlığında gümüş bir çubuk ya da halka, bugünkü ölçüyle 12,5 gr ağırlığı ifade etmekteydi. Daha açık bir ifadeyle, ağırlık ölçüsü olarak kullanılan şekel, fiyat olarak kullanıldığında 12,5 gr gümüşe karşılık geliyordu.[38]

Hititlerde metal külçeler konusunu ele aldığı çalışmasında Andreas Müller-Karpe şu saptamaları yapar:

"Kültepe ve Acemhöyük'teki Erken Hitit (Karum Dönemi) Devri buluntu topluluklarında değişik türde gümüş külçeler ele geçmiştir. Söz konusu külçeler olasılıkla yalnızca takı ya da başka nesnelerin yapımında kullanılan hammaddeler

[35] Özgüç**, a.g.e**., s. 30-31.
[36] F. Yıldız, "Bankacılığa Atılan İlk Adım", **Sanat Dünyamız**, S. 38, İstanbul, 1989, s. 61-64.
[37] G. Kürkman, **Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri**, İstanbul, 2003, s. 20.
[38] Eğilmez, **a.g.e**., s. 10.

değildir, aynı zamanda bu külçeler mal alışverişinde kullanılmış ya da 'sermaye' olarak saklanmışlardır (Lev. 7 a) ...

"Söz konusu 'paranın' nasıl göründüğü konusunda Hitit Başkenti Hattuşa'da ele geçen bir buluntu fikir vermektedir: Burada 240 g ağırlığında, gümüşten dökülmüş basit bir parça bulunmuştur. Bu parça, yaklaşık 1 cm kalınlığında bir levhadan koparılmıştır (Lev. 7 c). Hitit İmparatorluk Dönemi'nde, genelde Anadolu'da da Mezopotamya ağırlık sistemi kullanıldığından, bulunan gümüş parçasının değerini yarım mina olarak belirlemek olasıdır. Mezopotamya'nın aksine, Anadolu'da mina 60 şekel yerine 40 şekele ayrılırdı ...

"Aynı yerleşmede ele geçen bir başka buluntuda durum daha da açıktır. Sözü edilen yassı taş levhada yaklaşık aynı boyutlarda beş döküm oluğu görülmektedir. Söz konusu beş oluğun yüzeylerinde ise altı adet 'memecik' bulunur (Lev. 8 a). Bu oluklar gümüş dökümünde kullanıldıklarında, her biri 6 şekel ağırlığında külçeler üretebilirdi. Hepsi bir seferde döküldüğünde yarım mina ağırlığında metal hazır olurdu. Böylece çubuk külçelerin üst yüzeyinde bulunan 'memecikler' her bir külçenin 'alım-satım değerini (kurs değeri)' gösteren sayma pulu işlevini üstlenirdi. Ayrıca külçe bu memeciklerin olduğu yerden kırılarak şekel birimine uygun parçalar haline getirilirdi ...

"Kral sarayı bünyesinde yer alan bir Hitit merkezi yönetim kurumunun vergi listesinde büyük külçelerin yukarıda değinildiği biçimde parçalandığından söz edilmektedir: '*Bir bakır talant kırıldı. 20 minadan, bir (...) ağırlıkla tartıldığında (...) yapılır*'... Bir külçe dört parçaya bölündüğünde (bu en basit bölme biçimidir), her parça için en uygun ağırlık 15 mina olmalıdır; bu nokta burada gözden kaçmıştır."[39]

Öküzgönü külçelerin M.Ö. 2. binde para yerine kullanılıp kullanılmadıkları tartışma konusu olarak süregelmektedir. Bir görüşe göre "Geç bronz devrinde nakdi alış verişler ingot haline konulmuş madenlerle ödenmekte idiler. Başka bir deyişle

[39] Müller-Karpe, **a.g.y**., s. 487-494.

ingotlar Geç Bronz çağının parası idiler."[40] Diğer görüşe göre ise, ".....farklı ağırlıkta oldukları saptanan bu külçelerin para birimi olarak kullanılmadıkları, ham bakır olarak bir rezerv / başlangış kapitali ifade ettikleri anlaşılmaktadır."[41]

Gümüşün para olarak kullanılmasının ileri aşamalarında, külçe veya çubuk gümüşlerin üzerine, metalin belli bir minimum yüzdesinin varlığını belli etmek üzere gümüş 'para' damgası vurulmaya başlandı. En azından Geç Babil Dönemi'nde bu damgalı gümüş, saf gümüşe göre daha düşük değerdeydi ve bu tür külçelerin reddedildiği durumlarla da karşılaşılmaktaydı. Tabletlerde örneğin, "Damgalı gümüş kabul edilmez. Saf gümüş al" şeklinde kayıtlara rastlanır. Damgalı maden külçeleri veya çubukları artık paranın sikke olarak darp edilmesinin şafağıdır. M.Ö. 1. binyılın ortalarında Mezopotamya'da sikke sirkülasyonunun devreye girmesiyle, "daha önce Babil Ülkesi'nde görülmemiş ölçekte özel bankacılık gelişti ve 6. yüzyıl sonlarından başlayarak bankacı sülaleler ortaya çıktı."[42]

[40] Kınal, **a.g.y**., s.130.
[41] Pulak, **a.g.y**., s. 64.
[42] Oates, **a.g..e**., s. 197.

B- Mezopotamya ve Anadolu'da Bankerlik

Debita sequuntur personam debitoris:
Borçlar borçlunun şahsını takip eder.

1- İlk Bankacılık Kuruluşları: Tapınaklar

Kentleşme olgusuyla birlikte tapınaklar Mezopotamya'da ekonomik etkinliğin odağında yer almış, bir tapınak ekonomisi oluşmuştur. Tapınak, sadece tarımı, hayvancılığı ve el sanatlarını değil, aynı zamanda ticareti de denetim altında tutan, hammadde sağlayan büyük ekonomik bir birimdi. Tapınaklar büyük toprak sahibi konumundaydı ve topraklarında ortakçılar ve yanaşmalar çalışırdı.[43]

Sumer sitelerindeki toprakların mülkiyeti üçe ayrılmıştı: 1- Tapınak toprakları (KUR. NİG. ENNA'lar), 2- Krala (ya da şehir beyine) ait topraklar (KUR ENSİ'ler), 3- Ortakçı usulü ile işletilen köylere ait topraklar (URU. LAL'lar). Her Sumer vatandaşı, kendisine URU.LAL'dan gösterilen tarla ve bahçelerin bakımından sorumlu idi. Yetiştirdiği ürünlerden ve hayvansal gıdalardan ailesinin gereksinimini ayırdıktan sonra, geri kalanı tapınağa teslim etmek zorundaydı. Kendisi hiçbir şey satamaz veya satın alamazdı. Böylece servet tapınaklarda toplanıyor ve dolayısıyla rahiplik kurumu, krallığa oranla sürekli zenginleşiyordu.

Ur'da bulunan tabletlerden bir kısmı bilim insanları tarafından 'tarla metinleri' olarak tanımlanmıştır. Tapu senedi mahiyetindeki bu belgeler, III. Ur Sülalesi zamanından itibaren ticaret senetlerinden kolayca ayrılması için yuvarlak tabletlere yazılıyordu. 'Tarla metinleri' tapınak ekonomisi terimleriyle yazılıyordu. Bir köye ait tarlanın tümüne '*aballa*', tarlaya '*a-şa*' deniliyordu. *Ganagu* sözcüğü ise tapınak toprakaları için kullanılmış olmalıydı.[44]

---

[43] H. J. Nissen, **Ana Hatlarıyla Mezopotamya**, (Çev. Z. Z. İlkgelen), İstanbul, 2004, s. 96; Oates, **a.g.e.**, s. 26.
[44] F. Kınal, **Eski Mezopotamya Tarihi**, Ankara, 1983, s. 173-174.

Sumer ülke ekonomisinin merkezinde yer alan tapınaklar, ortaya çıkan düzenli ve hatırı sayılır ürün fazlasının hem merkezde toplanmasını sağlamakta hem giderek daha da karmaşıklaşan bir yeniden dağıtımını gerçekleştirmekteydi; yazının, sayılama ve hesaplamanın icadı ve gelişiminde kuşkusuz ekonominin gösterdiği bu ilerlemenin büyük etkisi vardı.[45]

Eanna tapınak alanında ele geçen tabletlerin %85'ini ekonomik işlemlerle ilgili idari belgeler oluşturmaktaydı. Tahılların depo edilmesi ve bunun idari tarzı, hayvan sürülerinin idaresi ve tekstillerle ilişkili metinler, bu belgeler arasındaki en büyük üç grubu temsil etmekteydi. Ayrıca balık ve metalleri, yiyeceklerin dağıtımı ve tarlaların boyutlarını içeren tabletlere de rastlanmaktaydı.[46]

Erken Hanedanlık III Dönemi'nde Lagaş şehrinde tapınak depolarına giren ve çıkan mallar kaydediliyordu. Tapınak depolarında toplanan bu mallardan şehrin tapınak ve sarayının gereksinimi karşılandıktan sonra, tüketim fazlası mallar memlekette bulunmayan taş, maden ve kereste ile değiştiriliyordu. Diğer Sumer şehirlerinde de benzer bir ekonomik düzenin uygulandığına şüphe yoktu. Ur şehri kazılarında ortaya çıkartılan binlerce ekonomik belge III. Ur Sülalesi Döenmi'nde ekonomide büyük bir gelişme görüldüğüne işaret eder. Bu belgelerin çoğu borç senetleridir *(= hubullum*).[47]

Tapınaklar aynı zamanda bir banka gibi faizli borç para vermekte, karşılığında teminat veya kefil almakta, borcunu ödemeyenlere karşı haciz uygulamakta, hatta borcunu ödemeyen özgür vatandaşları köleleştirerek satmakta ve alacağını tahsil etmekteydi.

Tartı ve ölçü aletlerinin standardizasyonu, faiz oranlarının düzenlenmesi gibi pratik işler de tapınağın yetki alanında yer almıştı.

---

[45] Ifrah, **a.g.e**., s. 8.
[46] Ö. Çevik, Arkeolojik Kalıntılar Işığında **Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci** Kuramsal Bir Değerlendirme, İstanbul, 2005, s. 37.
[47] Kınal**, a.g.e**, s. 157-158, 160.

Mezopotamya'da tapınak ile saray arasında ekonomik iktidar yönünden arkaik dönemlerden itibaren bir güçler mücadelesi olmuş, iktiadar zaman zaman el değiştirmiş ve bu durum yüzyıllar boyu devam etmiştir. Ancak saray da faizli borç verme konularında, tapınaklara benzer bir rol üstlenmiştir. Eski Babil Dönemi'nden sonra sarayın ekonomik işlevi artmış, adalet mekznizması din etkisinden çıkmaya başlayınca tapınağın bu rolünde azalma olmuştur.[48]

2- Bir Başka Banka Tipi: Bit Karim

Assur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde (M.Ö. 2. binyılın ilk çeyreği) Assurlu tüccarlar Anadolu'da yaygın bir ticaret ağı oluşturarak burada 10 *Karum* (ticaret merkezi) kurmuşlardı. Anadolu'daki bu *Karum*'ların merkezi, Kayseri yakınlarındaki Kültepe Mevkii'nde bulunan Neşa (ya da Kaniş) yerleşim yeri idi. Burada 1881'den bu yana sürdürülen arkeolojik araştırma ve kazılar sonucunda binlerce çiviyazılı tablet ortaya çıkartıldı.

"Kültepe tabletlerinin içeriğini ticari, iktisadi, hukuki ve onlarla ilgili faaliyetler ve prosedürler oluşturur. Bunlar ticari anlaşmalardan, Assurlu tüccarlarla yerlilerin ve Assurluların kendi aralarındaki çeşitli kontratlardan, borç, faiz, kredi senetlerinden, malların nakliyesi, ortaklık hakkındaki anlaşmalarda, bol miktarda iş, alışveriş mektuplarından, malların emanete yatırılmasından, özel mektuplardan, emre yazılı senetlerden, gümrük ve vergi metinlerinden, memorandumlardan, yanı alacaklının borç-zimmet kayıtlarını ve envanterini kapsayan uzun metinlerden (25-30 x 10-12 cm boyutunda), alacaklının zimmet kayıtlarından, leksiografi bakımından önemli ev eşyası listelerinden ve makbuzlardan oluşmaktadır."[49]

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Çiviyazılı Belgeler Uzmanı Fatma Yıldız, Kültepe tabletlerindeki bilgiler çerçevesinde Kaneş-Karumu'nu şöyle değerlendirir: "Kaneş-Karum'un en önemli yeri..... *'bit karim'* idi. Burası komite ve sekreterliğin bulunduğu, kongrelerin toplandığı, ticari mahkemenin yönetildiği, tüm hesapların

[48] Oates, **a.g.e**., s. 184.
[49] Özgüç, **a.g.e**., s. 12-13.

biriktirildiği ve korunduğu, aynı zamanda tüccarların paralarını yatırdığı, borçlarını ve vergilerini ödediği yer idi. 'Datum' adı verilen büyük çapta yardımlar gümüş olarak buraya yatırılırdı ve bunları ödeyenlere '*datum*-duacıları' adı verilirdi. Bunlar, Karum'un bir çeşit hissedarları olup, tahminen imtiyazlı tüccarlar sınıfını teşkil ederlerdi. Adları *bit-karim*'in büyük defterine (tabletine) kayıtlı idi (herhalde bugünkü ticaret odasına kayıtlı tüccarlar gibi). Yatırılan sermayenin deftere kaydedilmesinde, zimmete geçirilmesinde, paylarına düşen vergiyi saptamakta, konto hesabında ve hesabı aktarmada '*bit karim*', 'Mevduat Bankası' görevini yapıyordu. Aynı zamanda kendi hesabındaki mevduatı kullanabiliyor ve periyodik olarak tediye edebiliyordu. Bu kurumun diğer bir önemli görevi de Asurlular tarafından yerli saraya gerekli ödemelerin yapılmasını sağlamaktı. Bu ilişkiler içinde Karum, geniş ölçüde ticaret kredili para ödünç veren bir kurum olarak düşünülebilir. Fakat, Karum'un esas fonksiyonu büyük bir olasılıkla sadece borç verme işine değil; Karum'a kayıtlı tüccarların yatırdıkları paraya, kâr paylarına, hisse senetlerine ve de kazançlarına dayanmakta idi. Ayrıca krediler, vadesi geçmiş vergilere ait ödemeler, gümrük resmi ve diğer borç payları tüccarların borçları olarak kendi hesaplarına tek tek kaydediliyordu. Ödünç verilen para, tüm mali işler ve özellikle borçların ödenmeleri ile ilgili kontratlar 'para ödünç verme bürosu' olarak adlandırabileceğimiz '*bit tamqarim*'de yapılıyordu. *Bit karim*'in diğer önemli bir işi de yerli saray ile Asurlu tüccarlar arasındaki havale ile para gönderme işini sağlayarak bir çeşit 'Tevdiat Bankası' görevini yapmaktı. Yerli saray tarafından tekstil alımı için ödenen paralar da 'bit karim'de toplanabiliyordu."[50]

Kültepe'de yaklaşık 50 yıl arkeolojik kazılar yapmış olan arkeolog Prof. Dr. Tahsin Özgüç de *bit Karim*'i bir banka olarak görür. "*Bit Karim.....*, mali kayıtların tutulduğu yer (idi)..... Karum'un oluşturduğu ortak/kolektif ticaretin depozitoları buraya yatırılırdı. Assurlu tüccarlar kendi aralarındaki borçlanmalarda, mukavelede belirtilen borcunu gününde ödeyemezse, alacaklının muhatabı, tüccarların kefili olan ticaret odası olurdu. Çünkü tüccarların ticaret odalarında kredi hesapları vardı. *Bit Karim* tüccarlardan hesaplarının kapatılması için mevduat kabul eder; ayrıca yatırım,

[50] Yıldız, **a.g.y**., s. 61-64.

hasılat ve borç bakiyeleri üzerine vergi işlemlerini kaydeder; transferleri gerçekleştirirdi. *Bit Karim* bir tür mevduat bankası işlevini görmüş olmalıdır. Stoklarındaki gerçek mevduatı kullanmasının yanında, kredi açtığı, ödünç para ve hatta avans verdiği de düşünülebilir."[51]

3- Banker Tüccarlar

Sumerlilerde ve daha sonraki dönemlerde yüksek vergi ve harçlar altında ezilen halk kitleleri sık sık borçlanma ihtiyacı duyuyordu. Bu nedenle "yeni bir meslek oluştu: Bankerlik. Bu, gerçekte daha çok tefeciliğe benziyordu ve ipotek altına alınan mülklere karşılık borç veriliyordu. Verilen borcun geri ödenmesi ise özellikle – örneğin fiyatların en yüksek olduğu ve kimsenin ödeyemeyeceği-, hasattan önceki bir zamana denk getiriliyordu. Böylece ilk bankerler hiçbir emek vermeden ve daha çok yoksul halkın zaten sınırlı olan mülklerini kolaylıkla elde etmiş oluyorlardı."[52]

Eski Çağ'ın bankerleri genellikle aynı zamanda tüccar kimselerdi. Bunlar hem faizli borç verir hem de ticareti finanse ederler ve bu iş için kimi zaman çok ortaklı şirketler oluştururlardı.

"Ticareti finanse eden büyük bankerler, genellikle Assur'da otururdu..... Assur'da *naruqqum* denilen cemiyetlerin ve aile şirketlerinin hakim olduğu bu sistemde uzun vadeli yatırım, ortaklık ve kredi işlemlerinin gerçekleştirilmesi için gerekli bütün önlemler alınmış ve bunu Anadolu'da açtıkları şubeler, acenteler ve temsilcilikler yoluyla uygulamaya koymuşlardı."[53]

Hititler Dönemi'ne ait bazı çiviyazılı belgelerde Uralı tüccarların Ugarit'te yürüttükleri bankerlik faaliyetleri hakkında bilgiler yer alır. Önemli bir ticaret merkezi olan Ugarit'i Hititler M.Ö. 14. yy.da ele geçirdiler. Bunu takiben Hitit - Ugarit ticari ilişkileri de doğal olarak arttı. Hititlerin Akdeniz'e açılan kapısı Ura

[51] Özgüç**, a.g.e**., s. 16-17.
[52] H. Uhlig**, Die Sumerer ein Volk am Anfang der Geschichte**, Münih, 1976 (Türkçe baskı: **Tarihin Başlangıcında Bir Halk: Sümerler**, [Çev. N. Ersoy], İstanbul, 2006, s. 169)
[53] Özgüç, **a.g.e**., s. 14.

Limanı'ydı. Uralı tüccarlar Hititlerin Ugarit'i fethinden sonra burada büyük güç sahibi oldular. Ugarit'te pek çok gayrı menkul ve arsa satın aldılar, halka faizle borç vererek onları kendilerine bağladılar; halk mağdur duruma düştü. Bu duruma engel olmak amacıyla Hitit Karalı III. Hattuşili bir ferman çıkarmak zorunda kaldı. Uralı tüccarların Ugarit'te gayrı menkul satın almaları ve faizle borç vermeleri yasaklandı.[54]

Eski Babil'de tüccarlara *tamkarum* denirdi. Bunlar bazen mallarıyla seyahat eder ama genelikle *şamallu* yani temsilci gönderirlerdi. Bu *tamkarum*'lar, ticaretin yanı sır seri üretimin yapıldığı atölyelere sahip, faizle borç veren özel bir tür sermayedar tipiydi. Hatta bunlar "tüccardan çok bankacı gibi" görünmekteydi. M.Ö. 1. binin ikinci çeyreği başlarında para olarak sikke kulanımının devreye girmesi para sirkülasyonunu daha özgür kıldı, "daha önce Babil Ülkesi'nde görülmemiş ölçekte özel bankacılık gelişti ve 6. yüzyıl sonlarından başlayarak bankacı sülaleler ortaya çıktı (Babil'de Egibi ailesi, Nippur'da Muraşu ailesi gibi)... Bunlar, diğer işler yanında, çok büyük faizlerle ödünç para vererek muazzam servetler yaptılar."[55]

M.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğinde Babil'de Balmunamhe tanınmış bir bankerdi. "Güney Mezopotamya kenti Larsa'dan çıkan bir çok metinde etkinlikleri anlatılan Balmunamhe'nin düzenlediği arşivin yalnızca bir bölümünü oluşturan belgeler, Larsa'da önce Varad-Sin'in ve ardından kardeşi Rim-Sin'in krallık dönemlerinden kalmadır; bunlar bizi yaklaşık olarak Babil'de Hammurabi'nin tahta geçtiği zamana dek götürmektedir. Balmunamhe en azından kırk yıl boyunca Larsa kentinin iş yaşamında önemli bir sima olarak kalmıştır..... Faizle borç verme Balmunamhe'nin gelirinin önemli bir kaynağını"[56] oluşturmuştur.

Mezopotamya'da M.Ö. 1. bin yılın ikinci yarısı başlarında faaliyet göstermiş olan Muraşu ailesi ve firmasının da oldukça önemli olduğu, günümüze ulaşan yazılı belgelerden anlaşılıyor.

---

[54] M. Alparslan, "Hititler Çağında Anadolu ve Çevresinde Ticaret", **Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri**, İstanbul, 2003, s. 29-36.
[55] Oates, **a.g.e.**, s. 197-198.
[56] Klengel, **a.g.e.**, s. 100.

“Bu firma, Mezopotamya’da Nippur (Niffer) kentinde kurulmuştu. Şirketin kurucunun Muraşu olduğunu ve onun oğulları tarafından da dört kuşak boyunca yönetildiğini yazılı belgeler üzerindeki isimlerden anlamaktayız.

“Firma Araxerxes’in 25. yılları (İ.O. 440/39) ile Darius II’nin 7. yılı (İ.O.417/16) arsında en parlak dönemini yaşamış ve İ.O. 414’de sona ermiştir. Bu firmaya ait tabletler grup halinde bir oda içinde bulunmuştur, ki burasının o dönemde bu ticaret merkezinin arşivi olarak kullanıldığı sanılmaktadır.

“Şirketin baş üyesi, kurucusu Muraşu idi ve ailenin değişik üyeleri firmanın müşterek mal sahipleri arasında görev taksimi yapılmıştı: ŞEŞ.MEŞ: kardeşler, yani meslektaşlar; LU.DUMU E.MEŞ: evin oğulları, yani firmanın üyeleri; alik maşparti: acentalar; LU.ARAD.MEŞ: hizmetkârlar; bu kelime hukuken köleler anlamına gelmekte ise de burada kiracı çiftçiler olarak görülürler. Aralarında amirleri adına ödeme yapanlar ve ödemeleri kabul edenler de bulunmaktadır. DUMU.E (mar biti): evin oğlu anlamında olup daha yüksek bir rütbeyi temsil etmekteydi. Metinlerde isimleri ile birlikte geçmekte ve yapılan kontratlarda aile üyeleriyle aynı yetkiye sahip, arşiv amiri görevini üstlenmektedirler. DUMU.E.LUGAL: sarayın oğlu, prens’lerin görevleri ise firmanın nüfuzlu müşterilerine aracılık yapmaktı. A.BAL (sipiru): çevirmen – yazıcı (katip), kasiyer, ödeme amiri görevlerinde başkalarının adına ödeme yapan ve ödemeleri kabul eden acentelerdir. Bunlardan başka uştiamu’lar da zaman zaman sipiru’lar ile aynı görevi yapmaktaydılar. Paqdu’lar ise, şirketin küçük kiracılarının temsilcisi ve yöneticisi olarak görülen bir çeşit kâhyalardı.

“Firmanın ana görevi tarımla ilgili yöneticilikti. Bu nedenle de toprak ve büyük arazileri, sahiplerinden veya onların temsilcilerinden düşük fiyatla kiralıyor ve karşılığında onlara kira ve vergi ödüyordu. Kiraladığı bu mülkün büyük bir kısmını ise kâr amacı ile %40’a kadar yüksek faizle halka tekrar kiraya veriyordu. Halk, hayvan, tarım malzemesi, tohum ve diğer gereksinimlerini karşılayabilmek için ellerinde bulunan tarlalarını, hayvan sürülerini ve onlardan elde edilen yün, deri gibi

yan ürünlerini az bir gelir karşılığı firmaya teslim ediyor, firma ise bunları ihtiyacı olanlara yüksek faizle tekrar kiralıyordu. Ayrıca, para, tahıl, hurma da faiz karşılığı halka ödünç verilen maddeler arasındaydi (faizli ikraz - borç).

"Vergi borçlarını ödemeyen arazi sahiplerine borç para veriyor ve karşılığında arazilerini rehin alıyordu (ipotek karşılığı borç) (Lev. 11 g). Bu konuda 9 tanığın huzurunda yapılan anlaşmada şöyle der:

"Muraşu'nun oğlu Enlilşum-
Iddina, hizmetkârı Şamas-rusua
gümüşü Rutim'e vedi.
7. ayda ödenecek
Borçlunun tarlası vee-giş-ban'ı rehin dir.

"Ayrıca, borçlunun tırnak baskısı ve 9 tanığın isimleri ile Balatu'nun oğlu Labaşi olarak katibin ismi yazılıdır.

"Özetlenecek olursa; Muraşu Oğulları'nın firması, kira, rehin ve değişik sahipli arazilerin temsilciliğini üstlenme yoluyla ile kazandıklarını tarımsal ürüne ihtiyacı olanlara tekrar kiralıyor ve onların ürünlerini alarak paraya çeviriyordu. Yani, firmanın müşterilerine para tedarik ediyor ve kredi açıyordu. Bu kiralardan kazandıkları ile de arazi sahiplerine ve dolaylı olarak da devlete vergi veriyordu. Böylece gerek sermaye ve kredi temininde ve gerekse vergi tahsili konusunda çiftçi ile devlet arasında aracılık yapmış oluyordu. Bütün bu işlemler büyük bir ciddiyetle ele alınmaktaydı. Yapılan iş kontratları ile malı haczedilen borçlunun malının rehinden kurtarılması ve bunlara ilişkin davalar hakkında tek tek defter tutuluyordu (tablet yazılıyordu). Çoğu birkaç tanıklı olan ve üzerlerinde borçlunun ve alacaklının mühürleri bulunan bu kontratların hiçbiri basit hesap pusulası veya tutanak defteri niteliğinde değildi. Hepsi, her iki taraftan gelecek anlaşmazlığa ve itiraza karşı hukuken geçerli belgeler olarak arşivde saklanmaktaydı."[57]

[57] Yıldız, **a.g.y**., s. 61-64.

Bu uzun alıntının ortaya koyduğu gibi, Muraşu ailesi ünlü bir aile olduğu kadar firmaları da iyi örgütlenmiş ve işini ciddiyetle yürüten bir bankadır.

4- Borç ve Faiz İşlemlerinin Esasları

Tabletlerde borç ve faizle ilgili sözcükler şöyle geçmekteydi: Faiz: (Sumerce *maş*; Akkadca ş*ibtu*); faizli borç: (Sumerce *HAR-ra*; Akkadca *hubullu*); faizsiz borç: (*maş nu-tuku*).[58]

M.Ö. 3. binyıldan itibaren Mezopotamya'da kredi sisteminin zaman içinde gelişmesi sonucu, farklı konum ve meslekten büyük bir borçlu kitlesi ortaya çıkmıştı. Borç alma, ekonominin değişmez bir öğesi haline gelmişti; borç, büyük harcamalar yapmaya imkân tanıyor ve anlık sıkıntılardan kurtulmayı sağlıyordu. Fakat borç esas olarak 'yatırım' amacıyla değil, tüketime yönelik alınmaktaydı. Belgelerde, borç alanlar arasında sıklıkla, başka belgelerden saygın bir konumda bulundukları ya da varlıklı oldukları bilinen kişilere de rastlanır. Ancak borcu özellikle toplumsal açıdan daha güçsüz konumda olanlar almış olmalıdır.[59]

Mezopotamya'da borç verenler, başta tapınak ve saraylar olmak üzere özel kişiler (özellikle tüccarlar) ve saray görevlileriydi. Ancak ekonomide tapınakların ağırlığının azaldığı ileriki aşamalarda tüccar bankerler daha fazla öne çıkarlar. Bazı yasa tabletlerinde borç veren, doğrudan "tüccar" olarak adlandırılır; gerçekten de özellikle tüccarlar en kolay 'hazır' sermayeye sahiptiler ve M.Ö. 2. binyılın başlarından itibaren en çok bunlar kredi vermiş olmalıdırlar. Hammurabi yasalarında 'tüccar' adlandırması daha geniş bir anlamda kullanılmakta ve kredi vermekle gerçekte 'ticari' bir etkinlik gösteren her ödünç vereni kapsamaktadır.[60] Kültepe Karum tabletlerinden Assurlu tüccarların da birbirlerine borç verdikleri görülür; ancak onlar yerli borçlulara karşı sıkı önlem alıp borçluları sıkı kontrol altında tutarken, kendi aralarındaki borç ilişkilerinde daha rahat davranmışlardır.

[58] **İbid**, s. 61-64.
[59] Klengel, **a.g.e**., s. 223.
[60] **İbid**, s. 226.

Anadolu'daki Assurluların en önemli gelir kaynaklarından biri faizden kazandıkları para olmuştur. Kültepe'de ele geçen belgelerin çoğunu borç senetleri, makbuzlar, sözleşmeler, ticari mektuplar ve kredi üzerine yapılan satışlar hakkındaki metinler oluşturur.[61] Assurlu tüccarlar, gerek mal satışlarından gerekse yerel halka verdikleri yüksek faizli borçlardan büyük kârlar elde etmişlerdir.[62]

Yasalar, fermanlar ve sözleşmeler ile Dİ.TİL.LA denilen mahkeme kararlarını kapsayan çiviyazılı belgelerde şu tür ödünç verme şekilleri saptanmıştır:

1) *Ana Kaskal* (gezici tüccarlara işletmek üzere ödünç verilen para veya mal)
2) *Ana UR.RA* (faizli borç olarak)
3) *Ana TAB.BA* (bir ticaret şirketinin sermayesine katmak için ödünç verilen para, ortaklık)
4) *Ana tadmigtum* (dostluk ve arkadaşlık için ödünç verilen para veya mal)
5) *Ana kişşarim* (belli bir süre için canlı rehine vermek)
6) *Ana şaymanum* (borcunu ödemezse satılmak üzere rehine vermek).[63]

Her türlü borç mutlak surette bir belgeye bağlanmıştır. Ele geçen tabletler arasında çok miktarda borçlanma sözleşmesi vardır. Bu sözleşmelerde kimin kimden borç aldığı, faizli mi faizsiz mi olduğu, hangi ayda ödeneceği, vadesi tanıklar önünde yeminli olarak kaydedilmiştir. Ayrıca, borç zamanında ödenmezse, çifte faiz alınacağına dair kayıtlar dahi bulunmaktadır.[64] Ancak senede borcun sebebi yazılmazdı. Sözleşmeler, hukuki protokollar, kararlar, mektuplar, özel mektuplar mühürlü zarflar içine konulurdu. Belge, zarfın içine tanık önünde konur, tanıklar ve borçlu tarafından mühürlenirdi. Borçlunun ödeme mahallinin uzağında bulunması halinde, zamanında ödenmeyen borçlar mühürlü makbuz karşılığında alacaklının

[61] Özgüç, **a.g.e**., s. 31-32.
[62] E. Bilgiç ve S. Bayram, **Ankara Kültepe Tabletleri** II, Ankara, 1995, s. 2.
[63] Kınal, **a.g.e**, s. 142.
[64] Yıldız, **a.g.y**., s. 61-64.

oradaki temsilcisine ödenirdi. Alacaklı anlaşma metnini iade ettikten sonra zarf imha edilir, tablet de tüccarın arşivinde kalırdı.[65]

"Borç makbuzları şu örneğe göre hazırlanıyordu: 'Alacaklının borçludan şu kadar alacağı vardır. Borçlu borcunu şu şu zamanda ödeyecektir'..... Çoğunlukla Sümerce yazılmış belirli formülleriyle bunlar, yurttaşlar yasasına ilişkin belgelerin çok geniş bir grubunu oluşturmaktadır: 'Gümüş (ya da toprak ürünleri) alacaklıdan borçlu alınmıştır. Belirli bir tarihte gümüşü (ya da toprak ürünleri) geri ödeyecektir.' Bu formül duruma ilişkin koşullara uygun olarak, özellikle de faiz sözleşmeleri açısından genişletiliyordu: '1 şekel gümüşü –sabit faizi ödeyecektir- Ninurta-Gamil'den Enamtila ödünç almıştır. Hasat zamanı gümüşü ve faizlerini ödeyecektir..' Bunu iki tanık ve Babil kralı Sin-Muballit'in krallık tarihi izlemektedir."[66]

M.Ö. 2. binyıl başlarına ait beş borç senedi / sözleşme örneği aşağıda yer almaktadır. Örnekler Kültepe tabletlerindendir:

"19 No.lu Tablet: Metin bir rahibin oğlu olan Dada'nın Enlil-bani'ye borçlu olduğuna dairdir. Borcun başlangıç ve ödeme tarihi kesin bir ifadeyle belirlenmiş ve senedin bir kopyasının birinci şahit olarak gösterilen şahısta bulunduğuna işaret edilmiştir.

"25 No.lu Tablet: Metinde, 45 *bilat* kırılmış bakırla ilgili olarak hem sayı hem de ağırlık ölçeğiyle bahsedilmesi dikkat çekicidir. Metinde bakırdan hem sayılarla (4 bin parçalanmış bakır) hem de ağırlık ölçeğiyle (45 *bilat* vs parçalanmış bakır) bahsedilir. Rakamla gösterilenlerde bakır çubuklarının aynı uzunluk ve ağırlıkta olmaları olasıdır.

[65] Özgüç, **a.g.e**., s. 31-32, 47.
[66] J. Kohler; P. Koschaker; A. Ungnad, **Hammurabi's Gesetz**, Leipzig, 1909-1923, IV No. 848; aktaran Klengel, **a.g.e**., s. 95.

"41 No.lu Tablet: Bir Asurlunun diğer bir Asurluda takriben 40 kilo kadar bakır alacağı olduğunu belirten mukavele metnidir. Muayyen bir tarihten itibaren her 1 *biltum* için birer buçuk *mina* faiz ödeneceği belirtilmektedir. Bunun dışında .... metinde üç Asurlu şahit adı kayıtlıdır.

"62 No.lu Tablet: Tabletteki ifadeden, *Ennam-Belum*'un parasının *Şesisi*'ye ait olduğu hususunu *Puzur –Iştar*'a isbat edememesi halinde, Puzur-Iştar'ın Şesisi'ye 21 *şeqel* gümüş tartması suretiyle mevzuun kapatılması yoluna gidildiği anlaşılmaktadır. Aslında 7 *şeqel* olan borcun 1/3 *mina* + 1 *şeqel* olarak tartılması, yani 7 *şeqel*'in 3 kat daha fazla ödenmesi, bu tazminin en ağır bir cezai mahiyet aldığını göstermektedir."

"63 No.lu Tablet: Tableti ve zarfı bulunan bu metin bir borç tasfiye vesikasıdır. Borçlunun borcunu ödediğini ve kendisine karşı ortaya konacak eski mukavelenin geçersiz olduğunu belirtmektedir. İki şahitten başka, eski alacaklının da, alacağı ödenmiş kimse olarak mührü bulunmaktadır"[67] (Lev. 10 a, b, c, d, e).

Sözleşmelerde faizler ayrıntılı biçimde belirtiliyordu. Faizin değişik incelikleri, hileleri yanında vadenin de çok önemi vardı. "Çoğu kez gümüş –ya da gümüş değerine dönüştürülmüş bir doğal ürün- verilir ve karşılığının arpa, susam, hurma vb olarak geri ödenmesi istenirdi. Bu sırada da tarım ürünlerinin dalgalanan rayiçleriyle spekülasyon yapılabilirdi. Çünkü hasat zamanı bunların rayiç bedelleri düşer ve alacaklıya 'o zamanki rayice göre' bir miktar geri verilmesi gerektiğinden doğal olarak bu miktar, başlangıçta borcun karşılığı olan gümüşün değerine denk gelenden büyük olurdu."[68]

Assurluların kendi aralarındaki alışveriş anlaşmalarında faiz oranını yerlilere göre daha düşük tutarlardı. Yerlilere ödünç para vermeleri durumunda faiz oranları yükseltilir, vade kısaltılırdı.[69]

[67] E. Bilgiç vd., **Ankara Kültepe Tabletleri** I, Ankara, 1990, s. 38, 46, 60, 81, 82.
[68] Klengel, **a.g.e**., s. 99.
[69] Özgüç, **a.g.e**., s. 31-32.

Çeşitli yasalarla azami faiz haddi belirlenmişti. Yasal faiz oranlarının üzerinde borç verenlere ödünç verdikleri her şeyi kaybetme cezası uygulanmaktaydı. Ancak buna rağmen piyasa faizleri yasal oranın üzerinde olabilmekteydi. Ayrıca hileli ağırlıklarla borç verilmesi ya da borcun verilmesinde ve geri alınmasında borçlunun zararına farklı ölçü ve tartı kullanılması da yasaktı.

"Asur kralı Asurbanipal'in kütüphanesinde bulunan, ancak erken Eski Babil dönemine dayanan eğitimle ilgili bir metin olan 'ana İttişu' serisinde, faizlere ilişkin ve belgelere yansıyan bir dizi deyim geçmektedir; burada örneğin 'faiz getiriyor', 'faiz getirmiyor', 'faizden yoksun kaldı', 'doğru faizi ekleyecektir', 'tanrı Şamaş'ın faizi', 'faiz arttı-azaldı', 'faiz arpanınkine eşit oldu', 'sabit (arpa) rayicinden faiz', 'yerel geçerli faiz' vb. deyimler geçmektedir ve bunlar sözleşmelerde sağlanan olanakların çeşitliliğinin bir işaretidir."[70]

Borçların vadesi genellikle hasat mevsimine denk getirilmekle birlikte bazen daha uzun vadeler de olabilmekteydi. Örneğin Kültepe tabletlerinde bir borç senedinin vadesi 4 yıl gibi uzun bir vade olarak görülmektedir.

"54 No.lu Tablet: Metnin hem tableti hem zarfı mevcuttur. Her ikisi de tamdır. Zarfta şahitlerin ve borçlunun baba adları da yazılıdır. *Aşşur-emuqi*'nin *Ennum-Aşşur*'da 30 *mina* tasfiye edilmiş gümüş alacağı olduğuna dair bir mukaveledir. Borçlanma müddeti o zamana göre çok uzun sayılacak 4 yıl gibi bir süredir..... Umumiyetle borç vesikalarında 1-2 senelik mehillere rastlanmakla beraber 4 senelik vadeyle şimdilik burada karşılaştığımızı zannediyoruz. Bu bir bakıma daha o zamanlarda kredi muamelesi usulünün gelişmişliğine bir delil olarak alınabilir. Bu metinde, borç olarak verilen ve borçlanılan meblağın 30 *mina* yani 14,4 kg. gümüşten meydana gelmesi de bu görüşü destekler"[71] (Lev. 10 f).

[70] **Materialien zum sumerischen Lexikon**, Roma, 1937, I. tablo 2 I ı vd; aktaran Klengel, **a.g.e**., s. 96.
[71] Bilgiç vd., **a.g.e**., s. 72-74.

T. Özgüç de Kaniş Karumu'nda uygulanan vade ve takvimlere ilişkin şu bilgileri verir: "Yerliler ile Assurlular, aralarındaki alışverişlerde Assur veya yerli takvimi kullanırlardı. Assurlular ise aralarındaki borçlanmalarda yerli takvim usulünü tercih ederlerdi. Yerlilerin haftadan / *hamustum* başlayıp yıla / *limmum* kadar süren karmaşık Assur takvimine rağbet etmedikleri anlaşılıyor. Yerli takvim, mevsimlere bağlı tarım olaylarına göre düzenlenmişti: orak zamanı, bağbozumu gibi. Bunda faizin hesaplanması kolaydı. Ayrıca, yerli tanrıların senenin belli zamanlarında kutlanan, takdis/bayram günleri de takvim tarihi olurdu. Biz böylece yerli tanrı adlarını da öğrenmiş oluyoruz. Bu kutsal günleri, Assurlular da takvim olarak kullanmışlardır."[72]

38 No.lu Kültepe tabletinde, o dönemde uygulanan vade usullerine ilişkin ayrıntılı bilgiler yer alır:

"Tablette, o dönemde vade belirlenirken sık sık baş vurulan tarımsal etkinliklere göre vadenin tanımlanmasına ilişkin çeşitli örnekler yer almaktadır: 'orak zamanında' veya 'orak mevsimi gelince tartmak', 'orağın elden düşmesinde (alacaklıya) göndermek', 'orak mevsiminin sonunda bir ay (daha) geçecek ve gümüşü tartacak'. Benzer şekilde 'hasat mevsimi başında tartmak', 'hasat mevsiminde tartmak', 'hasat mevsiminin başında / içerisinde ölçmek', 'hasat başında / içerisinde vermek' şeklinde ifadelere de rastlanır. Ayrıca 'bağ bozumu başında / içinde tartmak / vermek', 'ekim zamanında tartmak', 'gümüşü ekim mevsiminin bitişinde tartmak' şeklindeki ifadeler de açık birer tarımsal vade tanımlamasıdır"[73] (Lev. 10 g).

Borç alınan başlıça maddeler gümüş ve arpaydı. Bunların yanı sıra kamış, yün, susam, hurma, tuğla gibi maddeler de borç olarak alınmaktaydı[74] Bazen gümüş, arpa ya da diğer doğal ürünlerle birlikte borç olarak verilmekteydi. Anadolu'daki yerli

[72] Özgüç, **a.g.e**., s. 31-32.
[73] Bilgiç vd., **a.g.e**., s. 58.
[74] Yıldız, **a.g.y**., s. 61-64.

halk ise kendi aralarında daha çok tahıl, un, yağ, bal ve hayvan, çoğunlukla koyun borçlu olurlardı. Şekerin yerini tutan bal önem taşırdı.[75]

Borçlu, aldığı borcunu zamanı geldiği halde ödeyemez ve sözleşmede saptanmış yükümlülükleri yerine getiremezse mallarına alacaklı tarafından haciz konurdu. Fakat alacaklı borçlunun bilgisi dışında onun tahılını ambardan ya da harman yerinden alamazdı. Aile reisinin yaptığı borçlardan, aile bireyleri de yaşamlarıyla sorumluydular. Evlilik sırasında ortaya çıkan borçlardan eşler alacaklıya karşı aynı biçimde sorumlu olmakla birlikte yazılı bir sözleşmeyle kendilerini, diğerinin evlilik öncesi borçlarının sorumluluğundan kurtarabiliyorlardı. Çaresiz kalan bir borçlunun son çare olarak kendini ya da çocuğunu satması sıkça rastlanan bir uygulamaydı.

Borçlunun elinde başka bir varlığı yoksa, gelen icra karşısında kendisini veya aile bireylerini borç köleliğine sokmak zorunda kalabiliyordu. Borçlu borcu yüzünden hapse düşmüş veya köle olmuşsa, bu konumdan kurtulması oldukça güçtü. Borç ya kral tarafından silinebilir veya borçlunun kurtulması için bir kefilin devreye girmesi gerekirdi. Bir kefilin bir başkasının borç yükümlülüğünü üstlendiğini gösteren pek çok belge vardır. Bu durumda borcun kefil tarafından ödenmesiyle alacaklı değişiyor ancak borç varlığını sürdürüyordu. Borç tutarının geri ödeneceğine güvence olarak ya da faiz yerine alacaklıya rehin verilen kişiler, ucuz işgücü olarak çalıştırılmaktaydı ama köle değillerdi. Aile bireyleri, kendilerini gümüş karşılığında satın almış ya da rehin olarak devralmış kişiye ancak üç yıl boyunca hizmet etmek zorundalardı. Dördüncü yılda ise yeniden özgür kalacaklardı. Kölelerde durum burada da farklıydı: Efendileri tarafından borcu karşılığında verildiklerinde, alacaklı onları geri satın alma süresi dolduğunda başkasına satabilirdi; artık geri istenemezlerdi.[76]

Borç köleliği, borca karşılık aile bireylerini rehin alma vb uygulamalara ilişkin Kültepe tabletlerinde çeşitli örnekler bulunmaktadır:

[75] Özgüç, **a.g.e**., s. 32.
[76] Klengel, **a.g.e**., s. 100, 226, 230-232.

"44 No.lu Tablet: *Aşşur-idi*'nin *Şu-Belum*'dan alacaklı olduğuna dair vesikanın zarfı ve tableti. Alacak karşılığında, borçlunun yerli bir kadın kölesi olduğunu kabul ettiğimiz *Hatti* ve kızı rehin tutulmuşlardır. Borç ödenmeden bunlara kimsenin yaklaşamayacağı kayıtlıdır. Mukavelenin iki Asurlu şahidi mevcuttur.

"48 No.lu Tablet: Zarfı da bulunan bu metin *Aşşur-idi*'nin yerli *Asu* ve *Happuaşu*'da 5 *mina* tasfiye edilmiş gümüş alacaklı olduğuna dair bir senettir. Tarihleme ve müddet, *hamuştum* memuriyeti ve müddeti esası üzerine yapılmıştır. Zamanında ödeme yapılmadığı takdirde senelik %60 üzerinden faiz ödeneceği şartı ilave edilmiştir. Bununla da yetinilmeyerek, daha çok yerlilerle yapılan alış verişlerde görülen, fakat Asurlular arasında da cari olan, borçluluğun aile efradına teşmiline dair teminat formülüyle takviye edilmiş bulunmaktadır. Metinde üç şahidin adı yazılıdır.

"52 No.lu Tablet: Tabletin metni tamdır. Buna göre *Aşşur-idi*'nin *Şu-Kubum*'dan ½ *mina* tasfiye edilmiş gümüş alacağı vardır. Alacak karşılığında bizzat kendisi rehin gösterilmiş bulunuyor. Senedinin Asur'da kayda geçirileceği ve dönüşünde Anadolu'da iptal edileceği kaydedilmiştir. İki Assurlu şahit mevcuttur"[77] (Lev. 10 h, i, j).

Borçla ilgili yükümlülükler değişik yüzyıllarda çıkartılan çeşitli yasalarla düzene konmuştu. Ama bu yasaların "alacaklıyı borçluya karşı güven altına aldığı ve küçük üreticinin para sahibi tarafından sömürülmesini kutsadığı" söylenebilir.[78]

Mezopotamya'da emanet ilişkilerine de yasal bir düzen getirilmişti. "Altın, gümüş ya da diğer değerli malların emanet edilmesi, sonradan sorun çıkmaması için, tanıklar önünde düzenlenen yazılı bir sözleşme gerektiriyordu..... Buna karşılık arpada tanrı huzurunda yemin, kanıt aracı sayılıyordu..... Bazı belgeler.... emanet alınmış malın, kuşkusuz sahibinin onayıyla, bırakıldığı süre içinde ödünç olarak da verilebildiğini göstermektedir. Örneğin Hammurabi'nin 35. hükümdarlık yılından bir

[77] Bilgiç vd., **a.g.e**., s. 63, 67, 71.
[78] Childe, **a.g.e.**, s. 109.

metinde şöyle denilmektedir: ‘4 gr. şekel gümüşü, ki emanettir, Şumma-Şamaş’dan Mar İrsitim’in oğlu İddin-Dagan ödünç almıştır. Onun (yani alacaklının) istediği gün gümüşü ödeyecektir. Tanrılar Sin ve şamaş huzurunda (tanık olarak). (M. Schorr, *Urkunden des altbabylonischen Zivil- und Prozessrechts*, Leipzig, 1913, No. 95 A). Yani ödünç verilen mal sahibinin kullanımına hazır tutuluyordu; ancak aradaki süre boyunca emanet alan malı ‘işletebiliyordu’”[79]

5- Faiz Oranları

Eski Sumer Dönemi’nde faiz oranı genellikle arpada %33, gümüşte ise %20 idi.[80] Firavunlar zamanında Mısır’da faizin ana parayı aşması yasaklanmıştı.[81] Hammurabi yasalarında gümüş için %20’lik, arpa için %33⅓’lük bir faiz saptanmıştı.[82] Assur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Kaniş Karum’unun yasal faiz oranı ise yıllık %30 idi.[83]

M.Ö. 18. yy.da Babil’de hüküm sürmüş olan Hammurabi’nin çıkardığı yasalarda, borçlar hukukuna ve yasal faiz oranlarına ilişkin düzenlemeler vardır. Döneme ait belgelerde sıklıkla bir ‘sabir faiz’e (yani Hammurabi yasalarında öngörülen gümüş için %20’lik, arpa için %33⅓’lük faize) ya da Şamaş Tapınağı’nın faizine işaret ediliyordu. Tanrı Şamaş’ın faiz oranının biraz daha düşük olması olasıdır; ticari bakımdan çok etkin olan Sippar’da Şamaş’ın ‘vakıf hanımları’ adına düzenlenmiş belgelerden böyle bir kanaat edinmek mümkündür. Yasal sabit faiz oranına rağmen döneme ait belgelerde, gümüş borcu için istenen faiz %5 ile %28 arasında değişmekteydi, ama çoğunlukla %20 ile %25 arasındaydı. Yani faiz oranı, borcun koşullarına göre değişiklik göstermekteydi. Belgeler, arpadaki faiz oranının ise çoğunlukla %33⅓, zaman zaman da biraz daha düşük göstermektedir. Borç ve faizler konusuna düzenleme getiren bir diğer yasa da “Eşnunna Yasaları”dır. Büyük olasılıkla M.Ö. 18. yüzyılın başında kaleme alınan Eşnunna yasaları, ele aldığı birçok

[79] Klengel, **a.g.e**., s. 233-235.
[80] Yıldız**, a.g.y**., s. 61-64.
[81] Türkiye Diyanet Vakfı **İslam Ansiklopedisi**, C. 12, “faiz” maddesi, İstanbul, 1995, s. 110.
[82] Klengel, **a.g.e**., s. 95.
[83] Özgüç**, a.g.e.**, s. 19, 31.

şeyin yanı sıra borç ve faiz konularını da düzenliyordu. Yasada yer alan faiz oranlarına göre, 1 şekel gümüşe karşılık 1/6 şekel artı 6 habbe, yani yaklaşık %20 verilecektir; arpada ise 1 kora karşılık 1 kile artı 4 sea, yani %33 faiz uygulanacaktır. Arpa ödüncü hasattan önce geri istenmeyecektir.[84]

Assur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Kaniş Karum'unun emrine göre (*kima awat karim*) ticari borçlarda faiz oranı 1 yıl için %30 idi. Ancak borçlu Karum'un kendisi ise bu oranın yarısını öderdi. Yıllık faiz %30 olarak tespit edilmiş olmasına rağmen Assurlular, yerlilere karşı bunun çok üstüne çıkarlardı. Faizlerde bir tür serbestlik vardı; yerli krallar, %100'un üstüne çıkan faiz oranlarına karşı halkını korumaya çalışır, hatta borçların hafifletilmesi için genel af çıkardıkları olurdu.[85]

Kültepe'den ele geçen belgelerden 82 çiviyazılı tabletin incelendiği bir çalışmada -ki tabletlerin 30'dan fazlası borç senedi mahiyetinde; geri kalanlardan bazıları da yine borç alacak devri, rehinli alacak, alacağın takibiyle ilgili mektup ve sözleşmelerden oluşmaktadır- tabletlerin çoğunda faiz oranı %30 olarak saptanırken %40 ile %105 arasında değişen faizlere de rastlanıyor. Hatta bir belgede istisnai olarak %240 gibi çok yüksek bir faiz oranı dahi yer alıyor.[86]

Söz konusu çalışmada tabletlerden bazılarına ilişkin şu bilgiler aktarılmaktadır:

"35 No.lu Tablet: Tablet bir borç mukavelesidir.... Bilindiği üzere borç mukavele ve muamelelerinde yılda %20'den %120'ye kadar varan nisbetlerde faiz alınıp verilmektedir. Burada ....(alınan), pek büyük bir meblağ olmayan 1/3 *mina* yani 20 *şeqel* gümüş için her ay 1'er *şeqel* faizin yürütülmesi bize senelik %60 gibi makul ve orta bir faiz nisbeti verir. Halbuki, Asurlu tüccarların yerlilerden alacaklı oldukları metinlerde umumiyetle bu faiz nisbetleri daha yüksek tutulmaktadır. Asurlu yakın akraba ve aile efradı arasında yapılan borç mukavelelerinde bu nisbetin daha insaflı ve düşük olduğuna şahit oluyoruz.

[84] Klengel, **a.g.e**., s. 96,127-129.
[85] Özgüç, **a.g.e**., s. 19.
[86] Bilgiç vd., **a.g.e.**

"43 No.lu Tablet: Metin iki Asurlu arasında akdedilmiş bir borç vesikasıdır. Borçlanmanın başladığı tarih, borçlanma müddeti ve ödemenin zamanında yapılmaması halinde her 1 *mina* bakır için 1⅓ *şeqel* faiz yürütüleceği kaydedilmiştir. İki Asurlu şahit vardır.

"61 No.lu Tablet: Bu metin.... *Dan-Aşşur*'un Asur'a gittiğinde *Pusanum*'dan ½ mina olarak teslim alacağı tasfiye edilmiş gümüşü 30 *hamuştum* yani 150 gün sonra 1 *mina* tasfiye edilmiş gümüş olarak iade edeceğine dair, tabletinde ve zarfında şahitler kayıtlı olan bir borç mukavelesidir. Fiktif olarak, ½ *mina* yerine 1 *mina*'lık bir borç vesikası şeklinde tanzim edildiği görülen bu senet, borçluya aynı zamanda, 150 günlük mühlet sonunda ödeme yapmadığı takdirde, 1 *mina* üzerinden faizlendirme şartını da getirmektedir. 150 günlük borçlanmanın geliri %100 olduğuna göre, borcunu, mühleti sonunda ödeyen borçlu için yıllık faiz nisbeti %240'ı bulmaktadır"[87] (Lev. 10 k, l, m).

Kültepe'de 1963 yılı kazılarında ortaya çıkartılan 207 belgelik arşivden seçilen 71 tablet de bir başka çalışmanın konusu olmuştur. Bu tabletler yaklaşık M.Ö. 1974-1842 yılları arasına tarihlenmektedir. Bunlardan 15 tanesi borç senedidir. Senetlerden 9 adedinde faiz oranı %30 olarak belirtilmişitr. Bu oran belgelerde "Karum'un hükmüne göre faiz" alınacağı karara bağlanmıştır. "Karum hükmü" ise %30 faizi öngörmektedir. Bir tablette %25, bir diğerinde de %5 faiz alınacağı belirtilmiştir (Lev. 11 a, b, c, d, e). Kt. o/k 189 No.lu borç senedinde ise faiz ayda 1/3 *şekel* 14'er *uttatum* olarak belirtilmiştir[88] (Lev. 11 f).

6- Diğer bankacılık işlemleri

Bankerlik şüphesiz sadece borç para vermeyle sınırlı bir iş değildi. Banker, para ticareti yapan bir tacir olarak faiz ve vade hesapları yapabilmenin yanı sıra madenlerin saflık derecesinden anlamak, ödemelere aracılık etmek, havale ve ciro

[87] Bilgiç vd., **a.g.e.**, s. 54, 62, 80.
[88] İ. Albayrak, **Kültepe Tabletleri** IV, Ankara, 2006.

işlemleri yapmak, çeşitli ağırlık ölçülerini ve bunlar arasındaki pariteyi bilmek durumundaydı. Sikke darbının başlamasından sonraki dönemde, yani M.Ö. 1. binyılın ortalarından itibaren büyük bir gelişim gösteren bankacılığa ilişkin kayıtlardan, o dönemde bankerlerin mezatçılık ve noterlik gibi görevleri de üstlendiğini biliyoruz. Bu hususlara, Eski Yunan ve Roma'da bankerlik mesleğini incelediğimiz bölümlerde değineceğiz. Ancak "diğer bankacılık işlemleri" ara başlığıyla vurgulamak istediğimiz, bankerlerin borç verme dışındaki diğer uzmanlık ve güvenirlilik gerektiren faaliyetleridir. Bu faaliyetlere ilişkin Mezopotamya'dan ve Anadolu'dan mevcut bilgiler sınırlıdır ama o günün koşullarında bunların gerçekleşmiş olması büyük bir olasılıktır.

Çiviyazılı tabletlerde daha çok borç senedi veya sözleşmesi kayıtlarına rastlanır. Fakat bu kayıtların bazı ayrıntılarından o dönemde Mezopotamya'da ciro işleminin yapıldığını, yazılı ödeme talimatı veya "çek" benzeri belgelerin düzenlendiğini çıkarsamak mümkündür. Kültepe'de ele geçen tabletlerden birindeki kayıtlar şu şekilde değerlendirilmektedir:

Kat. o/k 166 No.lu borç senedinde "borçlu şahsın kimliği açık olarak yazılırken, alacaklı kişinin DAM.GAR (tüccar) şeklinde tanımlanması, bu borç senetlerinin hamiline yazılı senet veya çek gibi elden ele geçebileceğini göstermektedir"[89] (Lev. 11 g).

Fransız tarihçi F. Braudel de Kaniş'li tüccarların "ödemeler için gereken paraları ustaca hesaplardıklarını, emre muharrer senetleri, kambiyo mektuplarını, takas yoluyla ödemeyi bildiklerini" söylemektedir.[90]

Alman Prof. H. Klengel ise şu değerlendirmeyi yapar: "..... ödeme ilişkilerini kolaylaştırmak için bir tür 'çek', hamilik kaydı denilen bir koşul içeren alacaklara ilişkin tabletler devreye sokulmuştu. Bu metin türünün örneği şöyleydi: Birinin bir diğerinden söz konusu tutar ya da miktar kadar alacağı varsa, bu ödeme, belgeyi

[89] **İbid**, s. 32-33.
[90] F. Braudel, **Bellek ve Akdeniz**, (Çev. Ali Berktay), İstanbul, 2007, s. 138.

gösteren ‘tabletin hamili’ kişiye yapılır. Yani alacağı olan ve tableti düzenleten kişi bunu para gibi başkalarına verme olanağına sahipti. Böylece alacaklı önceden saptanmıyor, tableti elinde bulunduran herhangi bir kişi, belgede belirtilen vade dolduğunda borçlunun ödemeyi yapmasını isteyebiliyordu.”[91]

7- Bankerlerin Kullandıkları Araç Gereçler

Bankerler mesleklerini icra ederken şüphesiz çeşitli araç gereçler de kullanmaktaydılar. Bunlardan bazılarını (çörkü –abaküs-, terazi ve ağırlıklar, değerli madenleri içinde muhafaza ettikleri kaplar, mühürler, yazı araç gereçleri) arkeolojik bulgulardan ve yazılı belgelerden bilebilmekteyiz. Ancak mihenk taşı gibi, soy metallerin ayarını kontrol etmeye yarayan bir nesneyi o zamanki bankerler kullandılar mı acaba? Yazılı belgelerden veya arkeolojik buluntulardan bugünkü bilgilerimizle bunun cevabını verememekteyiz. Bu meslektekiler o zamanlar ne gibi başka araç gereçlere gereksinim duydular acaba; kim bilir? Bunlar şimdilik cevapsız sorular olarak kalacak.

Cevabı olanları ise aşağıda tek tek ele alıp sırayla inceleyeceğiz.

Çörkü (abaküs)

Çörkü, Mezopotamyalı bankerlerin toplama, çıkarma, çarpma, bölme gibi aritmetiksel işlemlerde kullandıkları bir hesap makinesiydi. Ancak o dönemde bu aletin kullanılması uzmanlık gerektiren bir iş olduğundan, çörküyü bizzat bankerin kendisinin mi kullandığı yoksa bir çörkücü mü istihdam ettiğini bilememekteyiz.

Çörkülerin kökeninde ilkel çakıl yığını (*calculi*) dizgesi vardır. Hemen hemen bütün M.Ö. 3. binyıl boyunca arkaik *calculi* dizgesiyle birlikte Mezopotamya’da var olmuştur. *Calculus*’ların M.Ö. 2. binyılın başlarında kullanımdan kalkmasıyla hesap işlerinde esas olarak çörkü kullanılmıştır.

[91] Klengel, **a.g.e**., s. 85-86.

Sumer 60'lı dizgesinin matematiksel yapısına tam olarak karşılık gelen bölmelerin önceden üzerine çizildiği çörkü, bu sayılamadaki birim basamaklarının (1,10,10.6, 10.6.10, 10.6.10.6, 10.6.10.6.10...) sütun sütun biribirinden ayrıldığı bir tahta tabletten oluşmaktaydı.

Sayım nesneleri ise, her birine yalın birim değeri verilen ince tahta ya da kamış yongalarıydı; çörkünün sütunları üzerinde bu yongalarla oynanan ustaca bir oyun bütün aritmetik işlemlerini yapmayı sağlıyordu.

Çörkü kullanımı, tıpkı yazı gibi, belki ondan da fazla bir meslek topluluğunun tekelindeydi ve büyük bir olasılıkla da, belli bir zümrenin ayrıcalığını oluşturuyordu.

Her durumda kesin olan şu ki, en eski zamanlardan itibaren Elam, Sumer, Assur ve Babil ülkelerinde saymanlar, *calculi*'den başlayarak hesap aleti olarak çörküyü kullanmışlardır.

Çörkücülerin kullandığı sayım nesneleri (*jetonlar / calculi*) tahta bir çubuktan ya da bir saz yongasından başka bir şey değildi. Sumercede GEŞ.ŞİD.MA (Babilce *iş.şi mi.nu.ti*)= saymak için tahta ve GEŞ.NİG.ŞİD (Babilce *iş.şi nik.kas.si*)= saymanlık için tahta anlamına geliyordu.

Çörkü ise Sumerce GEŞDAB.DİM (Babilce geşdab.dim mu)= saymanlık için tahta tablet veya Sumerce GEŞŞU.ME.GE (Babilce şu.me.ek.ku.u)= tahta, bir toplam, kural, saz şeklinde adlandırılmaktaydı.

Çörkücünün ise şu adlandırmaları vardı: Sumerce LU GEŞ DAB.DİM veya LU GEŞDAB (Babilce şa da.ab.di.mi)= Sumerce ilk adlandırma "saymanlık için tahta tablet adamı", ikincisi ise "tahta tablet adamı" anlamına geliyordu. Diğer bir çörkücü adlandırması da şöyleydi: Sumerce LU GEŞ ŞUMUN.GE veya LU ŞUMUN.Gİ (Babilce şa şu.ma.ki.i)= Sumerce ilk adlandırma "tahta üzerinde bir

kamışla kuralları işleten adam", ikincisi ise "bir kamışla, kurallara göre, toplamı bulan adam" demekti.[92]

Terazi

İki farklı cismin ağırlıklarının karşılaştırılması ilkesine dayalı olarak çalışan ve cisimlerin ağırlıklarını ve kütlelerini belirlemeye yarayan alet ve düzenekler olan terazilerin geçmişinin M.Ö. 5000'lere dayandığı ifade edilir. İki ucundan iplerle sarkıtılan birer kefe ile ortasından mesnetli çubuktan oluşan en basit düzenekte eşit kollu terazinin ilk defa Eski Mısır'da kullanıldığı düşünülür[93] (Lev. 25 a, b, c, d, e, f). M.Ö. 3. binyıldan itibaren Mezopotamya'da terazi ile ağırlıklarına tapınaklar tarafından bellirli standartlar getirilmiş ve bunlar resmi görevlilerce denetlenmiştir.[94]

Gelişen ticaret çerçevesinde teraziler ve ağırlıkları tüccarlar ve bankerler tarafından sıkça kullanılmıştır. Öyle ki Anadolu'da Kültepe'den elde edilen ve M.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğine tarihlenen çiviyazılı tabletlerden Assurlu tüccarların ticari gezilerinde terazilerini ve ağırlıklarını yanlarında taşıdıkları anlaşılmaktadır.[95] Benzer şekilde Uluburun batığından elde edilen taş ve metal ağırlık setlerinden, gemide bulunan her bir tüccarın bir ağırlık setine sahip olduğu varsayıldığında, en az üç tüccarın yolculuk yaptığı ve terazilerini ve ağırlıklarını yanlarında taşıdıkları ortaya çıkmaktadır.[96]

Çeşitli malzemelerden yapılabilen terazi kefelerinin tunçtan örnekleri Kültepe kazılarında ele geçmiştir.[97] Ugarit'te yapılan kazılarda da tunçtan terazi kefeleri ve çeşitli ağırlıklar bulunmuştur.[98]

---

[92] G. Ifrah, **Çakıl Taşlarından Babil Kulesine** Rakamların Evrensel Tarihi, C. 2, (Çev. K. Dinçer), Ankara, 1996, s. 128-131, 148, 150-151.
[93] **AnaBritannica Ansiklopedisi**, "terazi" maddesi, C. 20, İstanbul, 1990, s. 536
[94] Oates, **a.g.e**., s. 184.
[95] Özgüç, **a.g.e**., s. 26.
[96] Pulak, **a.g.y**., s. 57-104.
[97] T. Özgüç ve N. Özgüç, **Kültepe Kazısı Raporu 1949**, Ankara, 1953, Lev. LVI, s. 538-541.
[98] M. Balmuth, "Money Before Coinage", M. J. Price (Yay. Haz.), **Coins**, Londra, 1980, s. 21.

Terazi betimlerine Sumer, Mısır, Assur ve Babil resim ve kabartmalarıyla silindir mühürlerde rastlanmaktadır. M.Ö. 1900'lere tarihlenen eski Babil üslubu silindir bir mühür baskısı[99] (Lev. 25 g), Mısır Ölüler Kitabı papirisündeki tartı sahnesi[100] (Lev. 25 c), yine Mısır'dan altın ingotların tarıldığı bir betim[101] (Lev. 25 d), Kalhu'da bulunan Rassam obeliskinden bir ayrıntıda, II. Aşurnasripal'in (M.Ö. 883-859) önünde haraçların tartılması[102] (Lev. 25 h) ve Kahramanmaraş'ta ele geçen M.Ö. 7. yy.a tarihlenen Geç Hititlere ait bir tüccar mezar steli üzerine kabartma tekniğinde yapılmış kefeli terazi[103] (Lev. 25 i) bu tür betimlere örnek gösterilebilir.

Ağır nesnelerin tartımında kullanılan teraziler ile hassas ölçüm gerektiren değerli metallerin tartımında farklı teraziler kullanılmış olmalıdır. Bankerlerin kullandığı teraziler daha çok ikinci türdendir.

Ağırlıklar

Ticaretin gelişme düzeyine bağlı olarak ortaya çıkan terazi, uylaşımsal ölçünün maddesel ifadesi olan standart ağırlıkların kullanımını da devreye soktu. Ne de olsa ticaret ölçüye, tartıya dayanmaktaydı. Ancak ağırlık kullanımının ne zaman başladığı hususunda bir görüş birliği bulunmamaktadır. İlk terazi M.Ö. 5000 yıl önceye kadar geri gidiyorsa, ağırlıkların ortaya çıkması da en az bir o kadar eski olmalıdır. Tartı aletleri ve ağırlıkların ortaya çıkışını, tapınak ekonomisinin oluştuğu M.Ö. 3 binyılın başlarına tarihleyen görüşlerin[104] yanı sıra "en erken ağırlıklar M.Ö. 3. binyıl ortalarındaki Er Hanedanlar dönemine aittir" diyen görüşler[105] de bulunmaktadır. Mezopotamya'da ağırlıkların ilk kez M.Ö. 3. binin sonunda, III. Ur Kralı Şulgi (M.Ö. 2094-2047) tarafından standartlaştırıldığı da bir başka görüştür.[106]

---

[99] Özgüç ve Özgüç, **a.g.y**., Lev. LXII, s. 693.
[100] J. Baines ve J. Malek, **Eski Mısır**, (Çev. Z. ve O. Aruoba), İstanbul, 1986, s. 214-215.
[101] F. Kınal, **Gelidonya İngotları**, Atatürk Konferansları II'den ayrıbasım, Ankara, 1970.
[102] M. Roaf, **Mezopotamya ve Eski Yakındoğu**, (Çev. Z. Kılıç), İstanbul, 1996, s. 125.
[103] Kürkman, **a.g.e**., s. 21.
[104] Oates, **a.g.e**., s. 184.
[105] Roaf, **a.g.e**, s. 125.
[106] R. Yağcı, "Yeni Asur Döneminde Kuzey Suriye'de Ördek Biçimli Taş Ağırlıklara İki Örnek", **Olba** I, Mersin, 1998, s. 187-197.

Her ne olursa olsun bu ağırlıklar, çeşitli taşlardan veya madenlerden (kurşun veya tunç) değişik biçimler verilerek yapılmıştır. Bazı ağırlıkların hassas ayarları, içlerine yerleştirilen kurşun çekirdeklerle sağlanmıştır. Özellikle küçük nesnelerin ve soy metallerin tartılmasında kullanılan ağırlıkların hassas ayarı, ağırlığa eklenen bu kurşun çekirdeklerle yapımıştır.

Hafif tartılar için özenle hazırlanmış küçük hematit, steatit, serpantin ağırlıklar; ağır tartılar için ise çeşitli şekillerdeki büyük taş ağırlıklar kullanılmıştır.[107] Hematit, aşınmaya karşı dayanıklı olması nedeniyle tercih edilmiş olmalıdır. Bu ağırlıkların rengi genelde koyu griden koyu siyaha kadar değişir ve hepsi de parlak perdahlıdır.[108] Taş ağırlıkların yapımında diorit, kireçtaşı, beyaz-kahverengi mermer, bitumen ve bazalt gibi taşların yanı sıra kızıl-bej damarlı agat, malahit gibi yarı değerli taşlar da kullanılmıştır.[109]

Ağırlıklar biçimsel olarak, çeşitli geometrik şekil ve hayvan formlarında yapılıp kullanılmıştır. Geometrik ağırlıklar daha çok oval, koni, tonoz, küre ya da fıçı biçimlerindedir.

Hematitten olanların genellikle bir yüzü düzdür. Çoğunlukla uzun oval, sivri oval oldukları halde, aralarında yumurta, hurma, uzun çekirdek ve damga mühür şeklinde olanlar da vardır. Hepsi uçlarına doğru incelir. Genellikle orta kesimleri hafiçe şişkin olur. Kurşun ağırlıkların çoğu yuvarlak disk biçiminde, bazılarının kenarları içeriye doğru bükülmüş halde, arka yüzleri hafifçe çukur ve ortaları deliktir. Bazı kurşun ağırlıklar da zeytin çekirdeği görünümünde, tabanlarından birleştirilmiş çift koni biçimindedir. [110]

Hayvan formları ise büyük çeşitlilik gösterir. Ancak çoğunlukla ördek ve arslan biçimleri tercih edimiştir. Sfenks, boğa, inek, dana, ördek, kurbağa, hatta sinek

[107] Özgüç, **a.g.e**., s. 26.
[108] T. Özgüç, **Kültepe–Kaniş** II Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar, Ankara, 1986. s. 73.
[109] Yağcı, **a.g.y**., s. 187-197.
[110] Özgüç, **a.g.e**., s. 72-74; Kürkman**, a.g.e**., s. 18-19; Pulak, **a.g.y**., s. 57-104.

biçimli ağırlıklar da kullanılmıştır. Hayvanlar daha çok yatar durumda betimlenmiştir; bunların prototipleri Filistin ve Suriye kökenlidir, Kenan-Fenike geleneğini yansıtırlar. Hititlerde kartal biçiminin, en geçerli ağırlık formu olduğu belirtilmektedir; bu tip ağırlıkla gümüş, bakır, kalay gibi madenler tartılmıştır[111]

Ağırlıklar içinde ördek biçimliler önemli bir yer tutar; bu form "uyuyan ördek" olarak adlandırılır. Ördek biçimli ağırlıklar, uyur-yüzer ördek modeli örnek alınarak, üst tarafları plastik biçimde; başları geriye dönük ve vücuda yaslı, vücutları arkaya doğru daralırken gövde uçları ve altları düz olarak işlenmiştir. Bu form Mezopotamya kökenlidir ve hayvan biçimli bir ağırlık formu olarak, M.Ö. 3. binden 1. bine değin süren uzun bir geleneği vardır. En erken örnekleri, Geç Uruk – Cemdet Nasr dönemi tabakalarında; Çağar Pazar, Tel Brak gibi merkezlerde görülür.[112]

"Mallowan, ördek biçimli ağırlıkların, gerçek anlamda taştan ağırlık olarak, M.Ö. III. binin sonlarında yaygınlaştığını ve özellikle M.Ö. II. binde Babil'de yine popüler olduğunu, bu formun atasının muska formu olarak ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu nedenle ördek biçimliler, 'Babilonya tipi' ağırlıklar olarak da anılmaktadırlar.

"M.Ö. II. binde Babilonya tipi ördek biçimli ağırlıklar, Mezopotamya dışında, Anadolu ve İran'da da yayılmışlardır. Örneğin Anadolu'da Boğazköy, Aşağı Şehir ve Büyükkale ile Kültepe II ve Ib katlarında ele geçmişlerdir. Ancak Anadolu'da M.Ö. II. binden önce görülmezler. Bu ağırlıklar, Anadolu'da Assur ticaret kolonilerinin kurulmasıyla birlikte 'dışalım' olarak girmişlerdir.

"M.Ö. II. binde ördek biçimli ağırlık formu, İran / Elam'da da yaygındır. Bu form yine Mezopotamya'dan ödünç alınmış, ve varlığını Akamenid dönemi (M.Ö. VI.-IV. yy.) sonuna değin sürdürmüştür."[113]

[111] Pulak, **a.g.y.**, s. 57-104; Roaf, **a.g.e**, s. 125; Yağcı, **a.g.y.**, s. 187-197; Özgüç, **a.g.e.**, s. 73-74.
[112] Yağcı, **a.g.y.**, s. 187-197.
[113] **İbid**, s. 187-197.

Kaş Uluburun batığında (M.Ö. 14. yy. sonu, 13. yy. başı) ele geçen 149 adet geometrik ve hayvan biçimli tartı ağırlığı bugüne dek ele geçen en büyük buluntu topluluklarından biridir ve o dönemde kullanılan ağırlıklara ilşkin etraflı bilgi vermektedir. İncelemeler sonucu hemen tüm ağırlıklar için standart olan yaklaşık 9,3 gr ağırlığı saptanmıştır.

"Uluburun Gemisi'nde en sık kullanılan ağırlık satandardı Ugarit'te yaygın olan 9,0-9,9 g ağırlığındaki Şekel biriminin ağırlık sınırına yaklaşır; Uluburun'daki ağırlık yaklaşık 9,3-9,5 g'dır (Petruso 1984, 296; Liverani 1972; Parise 1970-1971, 13). Sistemin Kıbrıs'ta kullanılan ağırlık sistemi olduğu varsayılabilir (Petruso 1984, 302-303). Söz konusu sistem Mısır ağırlığı olan deben (= 10 kedet) ağırlığından kaynaklanır. Mısır ağırlığı deben bir tür desimal/onluk sistemi temsil eder.

"Koni ve tonoz / kubbe biçimli ağırlıkların 9,3 g'lık aynı ölçü standardına eş değer olduğu gözlemlenmektedir. Konilerde onluk birimlerden daha büyük olan bir ayrımı yansıtacak birim bulunmaz; tınoz biçimli ağırlıklar 100'e varan (yaklaşık 2 mina) ölçü birim alt ayrımlarını da kapsar. Her iki grup birbiriyle uyuşur ve aynı ağırlık biçimlerini gösterir. Koni biçimli ağırlıklar ele alındığında, bunlar bölünebilen ve 1/2, 2/3, 1, 2, 3, 5 ve 10'un bir kaç katı olan ölçü birimleridir. Aynı birimler tonoz biçimli ağırlıklarda da mevcuttur. Tonoz biçimli ağırlıklarda ayrıca 20, 30, 50 (1 mina) ve 100 (2 mina) olan daha büyük birimler de bulunur. Koni biçimli ağırlıklarda büyük ölçü birimleri gözlenmez. Ancak bu gruplarda tonoz biçimli ağırlık dizinde görülmeyen, 1/6 ve 1/3 şeklinde daha küçük birimler mevcuttur. Ağır olan ağırlıklardan daha çok bulunması nedeniyle, tonoz biçimli ağırlıkların özellikle büyük mallarla yapılan ticarette kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buna karşın koni biçimli ağırlık topluluğunda kesirli olan daha küçük birimlerin yeğlendiği gözlemlenir; koni biçimli ağırlıklar arasında ondan fazla ayrımlı birim içeren ağırlık mevcut değildir. Böylece, koni biçimli ağırlıkların dakik ağırlıklıkları olduğu anlaşılmaktadır.

"Uluburun Gemis'nde yaklaşık 9,3 g (%68) normunda yapılmış, en az yedi ağırlık seti (dört koni biçimli ve üç tonoz biçimli set) bulunmaktaydı. Bu ağırlık

setleri gemilerde çalışan tüccarların yaygın olarak kullandıkları ve çoğu alışverişi gerçekleştirdiği ölçü standardına uygun biçimde geliştirilmişti..... Tüccarların her birinde değerli eşyaları kesin ve doğru biçimde tartmaya yarayan en az bir adet koni biçimli ağırlık seti bulunmaktaydı. Tonoz biçimli ağırlık seti büyük boydaki malların tartılmasında kullanılacaktı. Önerilen sayıyı güvertede bulunan üç ağırlık setinin onaylayabileceği düşünülmektedir. Koni biçimli ağırlıklardan oluşan en az iki set daha 8,3 g (Mezopotamya'da kullanılan) ve 7,4 g (peyem?) standartlarıyla uyuşmaktadır."[114]

Kalhu'da bulunan arslan biçimindeki 17 tunç ağırlıktan en büyüğü yaklaşık 20 kg ağırlığında ve 30 cm uzunluğundadır. En küçüğü 50 gr ağırlığında ve yalnızca 2 cm uzunluğundadır. Arslanların kimine Akkadaca ve Aramca Assur Kralı Sennherib'in (M.Ö. 704-681) adı ve ağırlıkları kazınmıştır.[115]

O dönemde bazı mühürlerin aynı zamanda tartı ağırlığı olarak kullanıldığı da görülür. Bu tür mühürler özellikle değerli madenleri (altın, gümüş) tartmak amacıyla ağırlık olarak kullanılmış olmalıdır. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki ördek biçimli bazı mühürlerin ağırlık değerleri 0,60 gr ile 6,09 gr arasında değişmektedir ve tartı ağırlığı olarak da kullanıldıkları anlaşılmaktadır.[116]

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Anadolu'da ve Mezopotamya'da her tüccarın ve bankerin kendi ağırlığı ve tartı aleti vardı. Ağırlık standartları arasında bölge ve ülkeler arasında farklar bulunmaktaydı. Bu durum tıpkı, günümüzde Avrupa ile Anglo-Sakson ağırlık sistemi arasındaki fark gibiydi. Bu nedenle, borç işlemlerinde sözleşmeye borç verilen nesnenin tartımında kimin ağırlığının kullanıldığı yazılırdı.[117]

---

[114] Pulak, **a.g.y**., s. 57-104.
[115] Roaf, **a.g.e**, s. 125.
[116] R.Yağcı, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonundaki Ördek Biçimli Mühürler", **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1994 Yıllığı**, Ankara, 1995, s. 122-133.
[117] T. Özgüç, **Kültepe Kaniş / Neşa**, İstanbul, 2005, s. 26.

Yazı araç gereçleri

Mezopotamyalı bankerlerin, borç alacak kayıtlarını tutmak, sözleşme, senet vb düzenlemek için yazıya ihtiyaçları olduğu kuşku götürmez. Zaten bulunan binlerce çiviyazılı borç belgesi kaydı da bunu onaylar. Ancak o dönemde yazı yazmak, yukarıda çörküyü anlatırken de söylediğimiz gibi, uzmanlık gerektiren işlerden biriydi. Yazı yazmak, bu işte yetişimiş uzman kadrolar tarafından yapılmaktaydı. Fakat her borç işlemi için bankerin bir katibe mi başvurduğu yoksa kendi işlerini yürütecek kadar dahi olsa yazı yazmayı bilip bilmediğini bilememekteyiz (Lev. 33).

M.Ö. 4. binin sonlarından itibaren Mezopotamya'da kil tabletlere resimyazısının kaydedilmeye başlandığı biliniyor. Yukarıda "Yazının İcadı" bölümünde ele aldığımız bu süreçte, üzerine yazı yazılan malzeme olarak kil tabletler, taşlar, papirüsler, tahta tabletler vb kullanılmıştır.

Islak kil tabletler üzerine yazı, bir kamış veya tahta kalemle yazılıyordu. Eğik kesilmiş kamış kalem (*gan tuppi*) daha M.Ö. 3. binyılın başından itibaren, daha sonra *calamus* olarak adlandırılacak kalem şeklini almıştır. Papirüsler üzerine de yazı bu kamış kalemlerle (*calamus* veya *canna*) yazılıyordu. Çok kullanılan kamış kalemin ucu zamanla körleşiyor ve bu kısım, çakı veya sünger taşı ile tekrar sivriltiliyordu. Eski Çağ'da kullanılan bir diğer yazı kalemi de *stylus*'tu. Kil üzerine yazmak için kullanılan *stylus*'lar geniş köşeli, kama şeklinde ve ucu kesikti. Mezopotamya ve Hititlerdeki *stylus*'lar tunç ve kemiktendi. Sivri ucu ile yazılıyor, yassı ve yumru şekilli arka tarafı ile siliniyordu[118] (Lev. 34 a).

Daha sonraları üzerine yazı yazmak için balmumlu tahta tabletler de kullanılmaya başlandı. Uluburun batığında, fildişi menteşeli, açılıp kapanabilen iki şimşir levhadan oluşan iki adet yazı tableti ele geçti. Bu levhaların iç tarafındaki balmumu yazı yüzeyleri zamanla erimiş, içerdikleri metin zamanımıza ulaşamamıştır.[119] Tabletlerin balmumlu yüzeylerine yazı yazılıyor, tekrar yazı yazmak gerektiğinde balmumlu yüzey düzeltilerek eski yazılar siliniyor ve böylece

[118] N. Yıldız, **Eski Çağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu**, Ankara, 2000, s. 185-190.
[119] C. Pulak, "İhtiyar Akdeniz – Uluburun Batığı", **Arkeo Atlas**, S. 3, İstanbul, 2004, s. 88.

yeni yazıya yer açılıyordu. Tabletin tekrar tekrar kullanımına imkân tanıyan bu uygulama, bankerler ve tüccarlar için adeta günümüzün not defterlerine benzeyen bir işlev görmekteydi (Lev. 36 h, i).

8- Borç ve Faizle İlgili Yasal Düzenlemeler

Ticaretin gelişmesine koşut olarak çok eski dönemlerden itibaren toplum yaşamında faizli veya faizsiz ödünç verilmiş, borçlunun borcunu ödeyememesi durumlarında, bu durumu yasal bir zemine oturtma ihtiyacı doğmuş ve hukuksal düzenlemeler yapılmıştır. Yazının kullanılmasından sonraki yasal düzenlemeleri, günümüze ulaşan belgelerden bilinmektedir. Ancak şüphesiz tarihöncesi dönemde de sözel / geleneksel bir hukuk vardı ve bu tür durumlar için bazı yaptırımlar konulmuş olmalıdır.

M.Ö. 2350 yaşamış olan Sumer Kralı Urukagina'ya ait kanunlarda (XII 14), ödemedikleri borçtan dolayı hapis olan Lagaşlılardan, borçlu oldukları arpalardan söz edilir. Urukagina, yaptığı reformlar arasında, borçluları affettiğinden bahseder; bu ifade, o dönemde borcunu ödemeyenlerin özgürlüklerinin ellerinden alındığını gösterir.[120]

M.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğine tarihlenen Eşnunna Kanunları'nda borç verme (md. 19-21), haksız haciz (md. 22-24), mal depositosu (md. 35-37), alışveriş (md. 38-41) gibi borç, faiz ve ticarete ilişkin 13 kanun maddesi yer alır (Res. 3). Bunlardan borç vermeyle doğrudan ilgili olan ikisinde şu hükümler yer alır:

Md. 20) Eğer bir adam xxx i xxx e (borç) verirse ona arpayı gümüşe çevirdiyse (arpanın değerini gümüş olarak hesap ettiyse) hasat zamanı arpayı ve faizini bir kur için 1 massiktum ve 4 sat (olarak) alacaktır.

[120] F. Kınal, **Eski Mezopotamya Tarihi**, Ankara, 1983, s. 141.

Md. 21) Eğer bir adam gümüşü gümüş değerine göre verirse, gümüşü ve faizini bir şekel'e 1/6 ve 6 dane (gümüş) faiz olarak alacaktır.[121]

Hammurabi'nin 43 yıllık hükümranlık tarihi, kısa kronolojiye göre M.Ö. 1728 - 1687 yılları arasına denk düşer (diğer bir tarihlendirmeye göre ise M.Ö. 1792-1750 arasıdır). Elam'ın başşehri Sus'ta Hammurabi Kanunları'nın çiviyazısı ile yazılı bulunduğu bir bazalt stel, yapılan kazılarda üç büyük parça halinde meydana çıkartılmıştır (Res. 4). Bunların birleştirilmesiyle koni şeklinde 2,25 m yükseklğinde 1,65 m çapında bir stel oluşmuştur (Res. 5). Stelin en üst kısmında, Adalet ve Güneş Tanrısı Şamaş'ın önünde dua eder vaziyette Kral Hammurabi tasvir edilmiştir. Hammurabi Kanunları, başta bir "önsöz" ve sonda bir "sonsöz" olmak üzere 282 kanun maddesinden ibarettir.[122] Yasanın birçok maddelerinde kişisel servet ve emlak, bunların satışı, kiraya verilmesi, işletilmesi, kredi ve ödünç işleri, faiz ve gelir oranları, tüccar ve ortaklarının görevleri, işçilerin sorumlulukları ve ücretleri ile borçların kıtlık olan yıllarda ertelenmesine dair hükümler vardır.

Hammurabi Kanunları'nın bazı maddeleri şöyledir:

Md. 49) Eğer bir adam bir tüccardan gümüş alırsa, susam veya arpa için hazırlanmış olan tarlayı tüccara (karşılık olarak) verirse, "tarlayı işle, yetişecek olan arpayı veya susamı topla, al" derse (ve) eğer (tarlayı) işleyen (kimse) tarlada arpa veya susamı yetiştirdiyse, hasat zamanında arpayı veya susamı alacak olan tarla sahibidir. Tüccardan aldığı paraya karşılık (olarak) faizi ile birlikte tüccara arpa verecek, (ayrıca) emeğini de ödeyecektir.

Md. 50) Eğer tarlayı işleyen adam, arpa ekilmiş tarlayı veya susam ekilmiş tarlayı verirse, tarlada olan (yetişen) arpa veya susamı tarla sahibi alacak, gümüş ve faizini tüccara iade edecektir.

Md. 51) Eğer geri ödeyecek gümüş yoksa, tüccardan aldığı gümüşün ve faizinin karşılığı kadar susam ve arpayı, kralın emrine uygun olarak tüccara ödeyecektir.

---

[121] M. Tosun ve K. Yalvaç, **Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı**, Ankara, 1975, s. 72, 81.
[122] Tosun ve Yalvaç, **a.g.e.**, s. 3-4.

Md. 66) Eğer bir adam, bir tüccardan gümüş (para) alırsa, tüccarı (parayı) geri isterse ve verecek hiçbir şeyi yoksa, tohumlamadan sonra bahçesini tüccara verip ona "bahçede gümüşünün (paran) karşılığı ne kadar hurma varsa götür" derse (ve) o tüccar razı olmazsa, bahçede ne kadar hurma varsa, bahçe sahibi onu alacaktır. Gümüş ve faizi tabletine göre tüccara ödeyecek, tarlada yetişmiş olan fazla hurmayı da bahçe sahibi alacaktır.

Md. 70) Eğer bir tüccar, arpa veya gümüşü faizli borç olarak verirse 1 GUR için 1 *parşiktu*+4 SA arpayı faiz olarak alacaktır. Eğer gümüşü borç olarak verirse, 1 şekel gümüşe 6 danenin 1/6 şekelini alacaktır.

Md. 71) ..... Eğer tüccar faizi, her GUR için [60] *qu* artırdıysa [veya] her şekel gümüş için 6 danenin 1/6 şekel'ini artırdıysa ve [onu da aldıysa] bütün ödünç verdiğini kaybedecektir.(29)

Md. 72) [Eğer bir tüccar aldığı] bütün arpayı (hesaptan) çıkartmadıysa, onun üzerine bir tablet (vesika) yazmadıysa veya faizini ana paraya kattıysa, o tüccar aldığı bütün arpanın iki katını ödeyecektir.

Md. 73) Eğer bir tüccar, arpa ve gümüşü faiz karşılığında verdiyse, borç karşılığı verdiği zaman gümüşü eksik taş (ağırlık) ölçüsüyle ve arpayı eksik *sutum* ile verdiyse (fakat) geri aldığı zaman parayı büyük ağırlık ile, arpayı büyük *sutum* ile aldıysa, o tüccar ne verdiyse kaybedecektir.

Md. 75) Eğer bir adam, arpa ve gümüşü tüccardan (ödünç) alırsa, ödeyecek arpa ve gümüşü yoksa fakat malı varsa, elinde ne varsa getirdiği şahitlerin önünde tüccarına verecek, tüccar itiraz etmeyecek, kabul edecektir.

Md. 99) Eğer bir tüccar, bir *şamallu*'ya (ayak satıcısı, bohçacı, tüccar yardımcısı) alışveriş için gümüş verirse ve onu yola çıkarırsa, *şamallu* ona emanet edilen parayı artıracaktır (kazanç sağlayacaktır).

Md. 100) Eğer gittiği yerde kazanç görürse (kazanırsa), aldığı kadar gümüşün faizini kaydedecek, gününde tüccara ödeyecektir.

Ma. 102) Eğer tüccar *şamallu*'ya parayı borç olarak verirse, gittiği yerde zarar görürse, ana parayı tüccara geri verecektir.[123]

[123] **İbid**, s. 190, 192-194.

Hammurabi'den yüzyıl sonra yaşamış olan Eski Babil Kralı Ammi Şaduqa'nın bir fermanında da borç ve faize ilişkin yasal düzenlemeler bulunur: Borç ve borçlanma (md. 1), ödünç verme (md. 2-7), belli kişilerin borç bakiyeleri (md. 10-12), mahsul borçları (md. 12-13), borç yüzünden köleliğe girme (md. 18-19) gibi.

Ammi Şaduqa fermanında şu iki madde dikkati çeker:

Md. 5) Eğer bir adam tahıl veya gümüşü (faizli) borç olarak verirse ve vesika tanzim ettirirse, fakat vesikayı elinde alıkoyup "borç ve *melqetum* (faiz karşılığı ödünç olarak verilen borç) olarak katiyen vermedim, sana verdiğim tahıl ve gümüşü satış fiyatı karşılığı veya faizsiz ödünç olarak başka bir sebep için (sebeple) verdim" derse, tüccardan gümüş ve tahılı alan adam tabletin muhtevasına göre vereni inkar eden, şahitler getirecek, tanrının önünde ifade verecekler, tableti inkar ettiği için ve sözleri inkar ettiği için altı katını ödeyecektir. Eğer mükellefiyetini yerine getirmeye gücü yetmiyorsa ölecektir.

Md. 7) Tahıl, gümüş veya malı satış fiyatına (satış fiyatı karşılığı) yol (parası) (yapacağı masraflar karşılığı) veya ortaklık (sermayesi) olarak bir Akkad'lıya veya bir Amurru'luya veren ve mühürlü belge tanzim ettiren (kimse), tanzim ettirdiği belgesinde süresini aşarsa gümüş faiz getirecektir. Tüccar –bu ibareyi- yazdırırsa veya ilave bir anlaşma yaparsa, bu anlaşmaya göre (borcunu) döndürmeyecek (vermeyecek), aldığı parayı, gümüşü (geri) verecek fakat (ilave) anlaşmalardan Akkad'lı ve Amurru'lu serbestir (kurtulmuştur).[124]

Borç hukuku çerçevesinde yapılan bu yasal düzenlemelere rağmen hükümdarlar zaman zaman borçları kaldıran fermanlar yayımlarlardı: Mesela Hammurabi hükümdarlığının 12. ve 22. senelerinde birer 'şimdat-şarim' (borçtan af) çıkarmıştı. Hammurabi'nin oğlu ve halefi Şamşu-İluna 1. ve 8. senelerinde, Ammi-şaduqa idaresinin 1. ve 10. yıllarında, Eski Babil sülalesinin son Kralı Şamşu-Ditana da 2. senesinde birer fermanla vatandaşların borçlarını kaldırdıklarını ilan etmişlerdi.

[124] **İbid**, s. 267-268.

Hammurabi'nin babası Sin-muballit'in 15. idare yılında böyle bir af kanunu çıkarması üzerine, zarara uğrayan Sipparlı bir vatandaş, tanrılara ve krala hitaben yazdırdığı dilekçesi ile, bu gibi borçların kaldırıldığını ilan eden fermanların çıkarılması üzerine, Sippar'daki Şamaş Tapınağ'nda 'altın kandilin' yakıldığını ve meydana gelecek haksızlıkları araştıracak bir komisyon kurulduğunu anlatır. Sippar şehrinde kurulan bu komisyona, bu şahıs da dilekçeyle başvurmuş ve kendisine borcu olan berberbaşı Şalim-tehuşu'nun, fermanın çıkması üzerine borç senedinin yazılı olduğu tableti kırdığını bildirmiş ve şahitler de göstermiştir. Dilekçe sahibi, iddiasının doğruluğunu ispat etmek için, borçlunun kırdığı borç tabletinin parçalarını da toplamış ve komisyona göstermiş, fakat komisyonun cevabı 'Ne diyebiliriz?'den ibaret kalmıştır.[125]

K. Balkan'ın yayımladığı bir "borçtan af" metninden, bu uygulamanın Hititlerde de uygulandığı görülür: "Hatahsu ve karısı Ilaliskan Aduman'a 13 (şekel) gümüş borçludurlar. Gümüşü hasat zamanı ödeyeceklerdir. Gümüşün ödenmesinden zincirleme sorumludurlar. T(am)uria önünde; Pi(tha)na önünde. Kralın ülkeyi borçtan affetmesi halinde… bu… onların borcunu affetmeyecektir."[126]

Fakat Hititlerden günümüze ulaşan yasa tabletlerinden hiçbirinde, ödünç verme ve faiz konularına yer verilmemiş olması ilgiçtir. Bu yasalarda Hitit tüccarlarının işlevlerinden hemen hemen hiç bahsedilmez. Aynı şekilde ticaret antlaşmaları, borç sorunları ve faiz oranlarını düzenleyen yasa maddelerine de rastlanmaz.[127]

9- Eski Ahit ve Faiz

Teologların yaptıkları hesaplamalara göre Tevra'ta anlatılan İbrahim soyu M.Ö. 1750'lere uzanır.[128] Dolayısıyla ele aldığımız dönemi kapsaması nedeniyle Tevrat'ın borç ve faiz ile ilgili hükümleri de bir fikir vermektedir.

---

[125] Kınal, **a.g.e**., s. 143-144.
[126] **Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Guterbock**, İstanbul, 1974, s. 29-41; aktaran T. Özgüç, **a.g.e.**, s. 31-32.
[127] M. Darga, "Hititlerde Yasalar", **Arkeoloji ve Sanat**, S. 8-9, İstanbul, 1980, s. 5-10.
[128] N. Çağatay, "Göksel (Kitabi) Dinlerde Sünnet Geleneği", **Bilim ve Ütopya**, S. 24, 1996, s. 50.

Tevrat'ta faizle ödünç verme konusunda üç ana hüküm vardır. Bunlardan ilki *Çıkış* kitabının 22. bab 25. cümlesidir: "Eğer kavmıma, yanında olan bir fakire, ödünç para verirsen, ona murabahacı olmıyacaksın; onun üzerine faiz koymıyacaksınız." *Levililer*'in 25. babı, 35-37. cümlelerinde şu ifadeye yer verilir: "Ve eğer kardeşin fakir düşer ve senin yanında zayıf olursa ona yardım edeceksin;... Ondan faiz ve kâr alma... Ona gümüşünü faizle vermeyeceksin ve zahireni ona kârla vermeyeceksin." Üçüncü olarak *Tesniye*'nin 23. bab, 19.-20. cümlelerinde faiz yasağının kimlere uygulanıp kimlere uygulanmayacağına açıklık getirilir: "Para faizi olsun, zahire faizi olsun, yahut ödünç verilen her şeyin faizi olsun, faizle kardeşine ödünç vermeyeceksin. Yabancıya faizle ödünç verebilirsin; fakat kardeşine faizle ödünç vermeyeceksin..." Burada yabancı, kavme katılmamış (*nokri*) olandan kastedilen Fenikeliler, Filistinliler, Suriyeliler ve Araplardır. Hezekiel 18. bab, 5.-8. cümlelerde "Ve bir adam ki, salih olur... faizle para vermez ve murabaha kârı almaz..." diye övülürken 13. cümlede "faizle para veren ve murabaha kârı alan bir oğlun olursa, o oğlu yaşar mı? O yaşamayacaktır" diye yerilir ve hemen 17. cümlede o oğul "...babasının yaptığı bütün suçları görür ve korkar... faiz ve murabaha kârı almazsa, hükümlerimi yapar, kanunlarımda yürürse... o ölmez, elbette yaşayacaktır" denir. Mezmur 15'te de parasını faize vermeyenler övülür. Ancak buna rağmen İsrailoğulları arasında bu buyruklara tamamıyla uyulmadığı, Hezekiel 22. bab 12. cümlede, kavmin yaptığı kötülükler sıralanırken, "faiz ve murabaha kârı aldın ve zorbalıkla komşularından haksız kazanç aldın" denilerek, faizle ödünç vermenin Kudüs'te yaygın bir hal aldığı dile getirilir.[129]

[129] **Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit Kitabı**, İstanbul, 1981.

C- Sikkenin İcadına Doğru

Plus valet pecunia mercatoris quam non mercatoris:
Bir tacirin parası tacir olmayanın parasından daha fazladır.

Para olarak soy metallerin kullanıldığı birkaç binyıl boyunca, her alışverişte fiyatı temsil eden değerli metalin (başta gümüş olmak üzere) tartılması zorunluydu. Ayrıca metalin ayarı da düşürülerek hileli yollara başvurulabiliyordu. Bir diğer sorun da bozuk para ihtiyacıydı. Bu ihtiyaç ya büyük metal külçe ve çubuklardan gereken miktarda parça kopartılarak karşılanıyordu veya küçük parçalar halinde dökülmüş metal külçeler kullanılıyordu. Örneğin Hitit Başkenti Hattuşa'da ele geçen 240 gr ağırlığında, gümüşten dökülmüş basit bir parça yaklaşık 1 cm kalınlığında bir levhadan koparılmıştı (Lev. 7 c). Bu yarım *mina*'lık bir değeri ifade etmekteydi.[130] Benzer şekilde, Uluburun batığında, gemideki tüccarlara ait değerli metaller yolculuk sırasında aynı yerde saklanmakta ve gerektiğinde para gibi kullanılmaktaydı. Değerli metalden yapılmış buluntulardan kesilen parçalar alışverişte bozuk para olarak kullanılmaktaydı.[131] Ancak her alışverişte metalin tartılması ya da bozuk para için metalden parça kopartılması hem zorluk yaratmakta hem de hassas ölçüm gerektiren alışverişlerde arzulanan eşdeğer değişimin gerçekleşmesinin önünde engel oluşturmaktaydı.

Parasal işlemlerde standart ödeme aracı olarak kabul gören "bir metal külçesi ile gerçek bir sikke arasındaki esas fark, sikkenin ağırlığının genellikle birim esasına göre belli bir ağırlık ölçüsünde önceden ayarlanması ve kimliğini gösteren bir işaretle damgalanmış olmasıdır. Teorik olarak bu damga, söz konusu sikkenin bir daha tartılmaya gerek duyulmadan el değiştirmesine imkân veriyordu. Ancak, sıradan metal külçelerin tartılarak el değiştirmesi uygulamasından, önceden damgalanmış sikkelere olan gelişim, yavaş işleyen bir süreçti."[132]

[130] Müller-Karpe, **a.g.y**., s. 487-494.
[131] Yalçın vd., **a.g.e.**, s. 67-68.
[132] J. Carradice ve M. Price, **Hellen Dünyasinda Sikke**, (Çev. O. Tekin), İstanbul, 2001, s. 16.

Bu süreç içinde M.Ö. 1. binyılın ilk çeyreğinden itibaren resmi makamlar veya bankerler maden külçeleri üzerine bir marka vurarak madenin ağırlığını ve değerini halka garanti etmeye başladılar. M.Ö. 800 civarında Assurlu ve Suriyeli krallar metalin kalitesini garanti etmek için gümüş çubukları damgaladılar.[133] "Assur egemenlik alanı içinde bulunan Zincirli'de yapılan kazılarda İ.Ö. 8. yüzyıla tarihlenen bir define ele geçmiştir. Çeşitli gümüş çubukların yanı sıra, yuvarlak, disk şeklinde birkaç ingot (külçe) bulunmuştur. Bu disk şeklindeki ingotlardan üçünün üzerinde, Aramice, kral *Barrekub*'un adı yazılıdır. Bunları sikke düşüncesinin ilk uygulamaları olarak kabul edebiliriz."[134] Babil Kralı Sinnaherib (704-681) döneminde ufak bakır paralar Mezopotamya'da kullanılır durumdaydı. Sinnaherib şöyle demekteydi: "Kil kalıplar yaptım, hepsinin içine tunç dökerek yarım *şekel*lik parçalar gibi dökümlerini kusursuz yaptım."[135] Çok geçmeden M.Ö. 7. yy.da Anadolu'unun Lydia Bölgesi'nde ilk elektron sikkeler dolaşıma sokuldu. Böylece, devletin bastırdığı ve metalin hem kalitesini hem de ağırlığını garanti ettiği, değişmez biçimleri ve belli ağırlıkları olan sikkeler ile insanlık, paranın hızlı dolaşımda olduğu, ticaretin geliştiği bir ekonomik döneme adım attı. Fakat bu yeni değişim aracının kullanılmaya başlandığı her yerde onu tefecilik, ipotekler ve borç köleliği izlemeğe devam etti.[136]

[133] Childe, **a.g.e**., s. 131-132; **Meydan Larousse**, "para" maddesi, C. 15.
[134] O. Tekin, **Antik Numismatik ve Anadolu** (Arkaik ve Klasik Çağlar), İstanbul, 1992, s. 8.
[135] Oates, **a.g.e**., s. 197.
[136] Childe, **a.g.e**., s. 132.

II- ESKİ YUNAN'DA BANKERLİK

A- Bankacılığın ve Diğer Borçlanma Türlerinin Ekonomideki Yeri

Reproba pecunia non liberat solventem:
Kötü para, ödeyeni borcundan kurtarmaz.

Antik Çağ dünyasındaki bankacılıkta şüphesiz, günümüzdeki bankacılık sektöründe olduğu gibi binlerce görevlinin çalıştığı büyük banka binaları, çok büyük tasarruf ve kredi hesapları, yurtiçi veya dışı havale işlemleri vs yoktu.[137] Bankacılık daha küçük çaplı idi ve ekonominin görünmeyen cephesinde yer almaktaydı. Eski Yunan hatipleri kendi aralarında ekonomiyi, görünen (*phaneros*) ve görünmeyen (*aphanes*) şeklinde iki farklı gruba ayırmaktaydılar ve bankacılık ile diğer mali faaliyetleri ikinci türden bir faaliyet olarak değerlendirmekteydiler.[138]

Bankacılık o dönemde esas olarak sarraflık, mevduat alma ve faizli borç verme sac ayağından oluşan bir faaliyetti. Bankacılığın bu üç ana faaliyet alanının yanı sıra diğer ikincil faaliyetleri, bu çalışmamızın "Bankerlerin Faaliyetleri" bölümünde etraflıca ele alınıp incelenmektedir. Ancak bankacılığın Eski Yunan ekonomisindeki sınırlarını çizmek için, genel olarak borç ilişkilerini, tefeciliği, deniz kredilerini vs'yi, asıl konumuza girmeden ayrıntılı olarak irdelemekte yarar bulunmaktadır. Antik Çağ bankacılığına bir giriş olarak, kölelerin bankacılık sektöründeki ayrıcalıklı yerini ve ekonomik krizlerin bankacılık sektörüne etkilerini de bu bölümde incelemenin, sektöre genel bir bakış vereceğini düşünmekteyiz.

1- Genel Olarak Borç İlişkileri

Borç, insan toplulukları kadar eski bir kavramdır. Mal veya sikke olarak borçlanma, tüm Eski Yunan dünyasının günlük iş hayatında yaşanan bir olguydu.

[137] T. Pekary, **Die Wirtschaft der griechisch- römischen Antike**, Wiesbaden, 1976, s. 35.
[138] M. I. Finley, **Antik Çağ Ekonomisi**, (Çev. H. P. Erdemir), İstanbul, 2007, s. XXXII.

Oysa, Yunanların δανειον olarak adlandırdıkları borç, Antik Çağ toplumunda "yalan"dan sonra gelen en büyük ayıp olarak görülmekteydi. Herodotos bunu şöyle açıklar: "Yapılması yasak olan şeyin konuşulması da yasaktır. En büyük ayıp yalandır, bundan sonra borç gelir, bu da, öbürleri arasında asıl şu nedenle ki, diyorlar, borcun arkasından ister istemez yalan da gelir" (Hdt. I. 138). Ancak söylem böyle de olsa faizli–faizsiz, teminatlı–teminatsız türlü şekillerde borç ilişkileri Eski Yunan toplumunda çok yaygındı. Kişilerin, devletlerin, tapınakların, hayır kurumu – vakıf vb kuruluşların biribirlerinden ve bankerlerden borç almaları özel ve kamusal yaşamının bir parçası haline gelmişti.[139] Herodotos da yaşamın bu gerçeğini bu kez, aldığı borcu ödemeyenin adeta lanetlendiği şu örneği vererek dile getirir: "Dediklerine göre, onun zamanında para kıt olduğu için Mısır'da bir yasa çıkarılmış, bu yasaya göre birisinden borç alan bir kimse borcunu ödemezse, başına gelecek olan şey, öldüğü zaman ne kendi aile mezarlığına ne de başka herhangi bir yere gömülememekti; yakınlarından biri ölse onu da, rehin ettiği mezara gömemezdi" (Hdt. II. 136).

Fakat borç alınan paranın tapınaklardan, bankalardan vb'den daha çok özel kişilerden sağlanmış olması olasıdır.[140] Örneğin M.Ö. 4. yy.ın ünlü hatiplerinden Demosthenes'in, zengin bir kılıç ve mobilya imalatçısı olan babası Paiania'lı Demosthenes, servetinin önemli bir kısmını borç vererek değerlendirmiştir. Buna ilişkin ayrıntılar, hatip Demosthenes'in mirasla ilgili açtığı bir davadan bilinmektedir. Atina'da doğmuş olan hatip Demosthenes yedi yaşındayken babasını kaybeder. Babasından 17 talantonluk bir miras kalır. Ancak vasileri bu mirası zimmetlerine geçirdiklerinden Demosthenes büyüdüğünde mirasın sadece onda birini alır ve buna karşı dava açar. Mahkemeye sunulan yeminli yazılı ifadede şu bilgiler yer alır: "Bunların yanında drakhme olarak faize yatırılmış bir talanton'luk gümüş para bıraktı ki bunlar yıllık 7 mna'dan fazla faiz getiriyordu... Evde ise 80 mna gümüş para bıraktı. Evde bıraktığı bu mallara ilaveten, Ksuthos'a gemi ipotek mukavelesi için verdiği 70 mna, Pasion'un bankasında 2400 drakhme, Pylados'un

[139] F. M. Heichelheim, "Anleihen" ve "Darlehen", **KP**, C. 1, s. 356-7 ve 1392-3; B. Laum, "Anleihen", **RE**, Ek C. 4, s. 24-25.
[140] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 26.

bankasında 600 drakhme ve Demon'un oğlu Demomeles'te de 1600 drakhme parası vardı. Ayrıca çeşitli kişilerde 200'er, 300'er drakhme olarak, yatırım amacıyla verilmiş, tamamı 1 talanton'luk para vardı. Bütün bunların da toplamı 8 talanton ve 50 mna'dan fazla ediyordu. İncelerken göreceğiniz gibi bırakılan bütün mirasın toplamı aşağı yukarı 14 talanton'dur."[141]

Bir başka örnek de hatip İsaios'un anlatımlarında görülmektedir. Stratokles adlı bir toprak sahibinin servetine ilişkin İsaios'un verdiği bilgiye göre, bu şahsın 2,5 talent değerindeki toprağı yılda 1200 drakhme gelir getirmektedir; evlerinin kirasından da yılda 350 drakhme kazanmaktadır. Borca verdiği 4000 drakhmeden ise %18 faiz üzerinden 720 drakhme gelir elde etmektedir; mobilya ve büyükbaş hayvanlarıyla birlikte toplam serveti 5,5 talenttir (İsaisos XI 41 vdd).[142] Tüccar kredilerinin en parlak dönemi M.Ö. 4. yy. Atina'sıydı (İsokr. *Trapez.* 7 ve 38).[143] Diodotos adlı bir tüccarın, çeşitli türden verdiği borçların toplamı 10 talent gibi önemli miktarları bulabilmekteydi.[144] Sonuç olarak bu dönemde kazanç sağlamak üzere faizle borç vermek sadece bankaların yaptığı bir iş değildi, zengin devlet görevlilerinin ya da varlıklı özel kişilerin de yaptığı bir işti. M.Ö. 4. yy.da Lysias'ın ve yukarıda bahsettiğimiz Demosthenes'in davalarında da görüldüğü gibi, bu tür para ticareti ile ilgili olarak çok ayrıntılı bir borç hukuku vardı ve bu hukuk sonraki Hellenistik devletler tarafından daha da geliştirildi.[145]

Theophrastos'un, M.Ö. 4. yy. Eski Yunan toplumundaki karakterleri anlattığı *Kharakteres* adlı kitabında "Sinsi" tipini, "Faizle borç isteyenlere... ve bağış toplayanlara... parası olmadığını söyler" (Theophr. *Khar.* VI.9) şeklindeki betimlemesi, aslında borç alıp vermenin günlük yaşamda ne kadar sıradan bir ilişki olduğunu gözler önüne serer. Theophrastos "Arsız" karakterini anlatırken de şöyle der: "Sokak serserilerine önayak olur, hemen borç para verir, bir *drakhme*'ye günde

[141] Ö. Sungur, "Demosthenes- Dava Nutukları -I-", **Arkeoloji ve Sanat** 87, 1998, s. 33-43.
[142] H. Kloft, **Die Wirtschaft der griechisch-römischen Welt**, Darmstadt, 1992, s. 125.
[143] Laum, **a.g.y.**
[144] Bogaert, **a.g.e.**, s. 26.
[145] Kloft, **a.g.e.**, s. 143.

üç yarım *obolos* faiz alır" (Theophr. *Khar*. I.5). 1 *drakhme*= 6 *obolos* olduğuna göre, bu günde %25 faize denk gelen çok yüksek bir orandır.

Eski Yunan toplumunda alışılmış borçlanma şekli δανειον (*daneion*) idi; bu sözcük dışında, δανεισμα ve δανεισμος da ödünç, borç anlamına gelmekteydi. Sözcüğün çeşitli anlamlarda kullanımları da vardı. Δανειον genellikle borç verilen para karşılığı kullanılırken daha az olarak borç alınan para olarak da kullanılmıştır (Dem. *or*. 34, 12. 56, 12, 29). Δανειζειν ödünç para vermek, δανειζεσθαι ödünç para almak, δανειστης alacaklı / borç veren anlamlarına gelmekteydi. Borç verirken bir borç sözleşmesi (ασυγγραφον Diod. I 79) yapılabilir veya yapılmaz; borç, faizli (επιτοκον, ατοκον Poll. VIII 141) olabilir veya olmaz; garanti / teminat alınabilir veya alınmazdı. Teminat göstermenin en eski şekli, sonradan Solon tarafından Atina'da yasaklanan, borçlunun kendisini teminat göstermesiydi. Teminat menkul şeyler (ενεχυρον) olabileceği gibi çiftlik, ev, arazi (΄υποθηκη) de olabilmekteydi.[146] Borcun geri ödeme tarihi sıkı sıkıya saptanırdı ve faizli borçlarda aylık faiz mina başına 1-2 drakhme idi (= %12-24 kadar). Mal borcunda vade, bir sonraki hasada kadardı ve fazi oranı %50 (*hemiolion*= yarı) idi.[147]

Ayrıca χρησις (*khresis*) olarak anılan ve *eranos* kredilerine benzeyen özel borçlanma şekilleri de vardı.[148] Sözcük bu anlamıyla az kullanılmıştır, örneğin Polyb. XXXII 9, 4'te geçer. Bununla ilişkili κιχραναι, χρησαι fiilleri, başkasının kullanımına bırakılan nesleleri ifade eder. Eğer bu nesneler para karşılığı teminat olarak verilmiş ise, borç para vermek anlamına da gelir. Ancak belgelerde bu borcun faizli olduğuna ilişkin hiçbir kayıt yoktur. Bu sözcükten χρεος ve χρηστης (ödünç alan) türemiştir.[149]

Bu şekilde Eski Yunan toplumunda yaygın bir borç alışverişi vardı ve bu işlemler borç alırken de borcu kapatırken de genellikle elden yapılmaktaydı. Bir başka ifadeyle, üzerinde değerlendirme yapılabilecek bir kredi kayıt düzeni yoktu. Bu

[146] Th. Thalheim, "Δανειον", **RE,** C. 4, s. 2100-2101.
[147] G. Thür, "Daneion (δανειον), **NP**, C. 3, s. 309.
[148] G. Thür, "Chresis (Χρησις)", **NP**, C. 2, 1997.
[149] Th. Thalheim, "Χρησις", **RE**, C. 3, s. 2449.

nedenle halka ait hiçbir borç kaydı doğrudan günümüze ulaşmamıştır. Gelen bilgiler dolaylı anlatımlardır.[150]

2- Kredi İhtiyacının Nedeni

Antik Çağ'da krediler, üretimden çok tüketime yönelikti. "Sermaye miktarı ve işçi giderleri arasında belirgin kavramsal bir ilişki, daha verimli bir ürün elde etmek için planlı şekilde toprağı işlemek ve verimliliği artırmak için uzun süreli kredi vermek yoktu. Bu sözden, kısa süreli kredi vermek (bu kısa süreli kiracılık gibi) önemli görülmelidir anlamı çıkarılmamalıdır. Antik Çağ'ın bir noktasından diğerine, satın almak veya gelişme sağlamak amacıyla ödünç alınan mallar ile ilgili örnekler kolaylıkla sayılabilecek kadar azdır….. Kısa süreli bireysel kredi, 'borç alan kişinin hiç beklemediği bir zamanda kaynaklarını kaybettiği bir dönemde, genellikle bazı özel durumlarda çok ihtiyaç duyduğu şeyleri karşılamak için alınmıştır.' Yoksa Antik Çağ'da, günümüz iş hayatındaki krediler gibi para kazanmak ve büyük yatırımlar yapmak için düşük faizli kredi almak şeklinde bir uygulama yoktu. Mal sahipleri arasında bu tür harcamalar, ailevi ihtiyaçlar (mesela bir kızın çeyizi), lüks tüketim harcamaları ve siyasi giderlerden ya sadece birisi için veya tamamını içine alan kapsamda olurdu."[151]

Günümüz Antik Çağ tarihçileri ve ekonomistlerinin tamamına yakını o dönemdeki kredilerin üretime yönelik olmadığı hususunda görüş birliği içindedir. R. Bogaert de şu değerlendirmeyi yapar:

"Ekonomik açıdan bakıldığında, alınan bu borçların üretim için mi yoksa üretim dışı için mi kullanıldığını bilmek ilginç olabilir. Üretim için kullanılan sadece iki banka borcunu bilmekteyiz: Banker Sosinomos tarafında Sokratesci Aiskhines'e bir parfümeri imalathanesi kurması için verilen borç ve banker Blepaois tarafından Mantias'a maden ocağı ruhsatı için verilen 2000 drakhmelik borç. Bu iki örnek, şüpheye yer bırakmayacak şekilde bankerlerin üretime yönelik de borç verdiklerini

[150] Finley, **a.g.e**., s.166.
[151] **İbid**, s. 133.

göstermektedir. Fakat bu iki durumun yanı sıra mevcut kaynaklar bize, üretime yönelik olmayan borçların diğerinden beş kat daha fazla olduğunu göstermektedir ve bunlar genellikle ενεχυρα ile güvenceye alınmıştır; bunun anlamı, kıymetli metallerin rehin alınmasıdır. Bu tür borçlanmalar sadece Atina'da değil Delos, Ephesos, Sikyon, Mısır vb'de de görülür. Bu saptamadan şu sonuca varılır ki, trapitez'ler, üretime yönelik krediden çok daha fazlasını üretim dışı kredi olarak vermişlerdir.

"Kaynaklarımızda hemen hemen hiçbir üretim kredisi kaydına rastlayamamaktayız; var olanlar, maden ocağı işletme ruhastı almak, dokuyup satmak üzere yün satın almak, bir arazi satın almak (ki bunun ikamet etmek için mi yoksa tarımsal veya mesleki bir ihtiyaç nendeniyle mi satın alındığı bilinmemekte) gibi işlemlerdir. P. Millet yeni yaptığı bir araştırmada, Klasik Dönem Yunanistan'ından her türden yaklaşık 900 borç belgesi üzerinde yaptığı incelemede, üretim kredisiyle ilişkilendirilmesi olası sadece beş belgeye rastladığını yazmaktadır. Bunlardan ikisi banka kayıtlarından, diğer üçü ise başka kaynaklardan alıntılanmıştır."[152]

3- Sikke Darbının Para Piyasasına Etkisi

Eski Çağ ekonomisinde esas zenginlik kaynağı olarak topark sahipliği görülmüştür. Ancak sikkenin darp edilmesiyle birlikte M.Ö. 1. binyılın ikinci çeyreğinden itibaren para da giderek artan ölçüde zenginlik ölçütü haline gelmiştir. Aristoteles sikkenin bu rolünü şu şekilde ifade eder:

"Para bir kez bulununca gelişme hızlı oldu ve malların zorunlu değiş tokuşu olarak başlayan bu süreç; ticaret, yani para kazanmanın öteki çeşidi haline geldi. Önceleri, bu herhalde pek basit bir işti, fakat sonradan, insanlar daha çok deney edinip de ticari alışverişlerden en büyük kârların nerede ve nasıl sağlanabileceğini öğrenmeye başlayınca daha karmaşıklaştı. Para kazanmanın başlıca basılı parayla ilgili olduğunun ve bununla uğraşanların, hangi kaynaklardan bol para

[152] Bogaert, **a.g.e**., s. 18.

sağlanabileceğini görebilecek kimseler olması gerektiğinin düşünülmesi, bu nedenledir; çünkü, herhangi bir çeşit serevet elde etmenin yolu budur, derler. Gerçekten, para kazanmanın ve ticaretin amacı böyle bir yığın meydana getirmek olduğu için, servet çoğu kez bir para yığınından ibaret sayılır...

"Onun için, biz serveti ve para kazanmayı ayrı ayrı tanımlamaya çalışıyoruz; böyle yapmakta da haklıyız, çünkü bunlar ayrı şeylerdir: Bir yanda, doğaya uygun olarak ev yönetimine giren ve üretken olan gerçek servet vardır; öte yanda da, doğada yeri bulunmayan, ticarete giren ve tam anlamıyla mal üretici olmayan para kazanma (sanatı). Basılı paranın hem alışverişte izlenen amaç, hem de alışverişin aracı olduğu bu para kazanma türünde, elde edilecek zenginliklerin sınırı yoktur" (Aristot. *pol*. I. 9).

Sikke darbı, toplumda borç para alış verişini hızla yaygınlaştırarak hem toplam kredi hacmini büyütmüş hem de en alt tabakadan en üste kadar günlük toplumsal yaşamın için sokmuş, kredi işlemlerine derinlik kazandırmıştır. Bu durum, bankerliğin yanı sıra tefeciliği ve farklı türden borç alış verişini de artırmıştır. Dini, resmi ve özel bankaların dışında sözü edilebilecek parasal borç ilişkileri; tüzel nitelikteki cemaat üyelerine kendi cemiyet veya derneklerinin sağladığı faizsiz krediler (ki *eranos* kredileri de bu türdendir), esnafın müşterilerine veresiye mal vererek sağladığı krediler ile tefecilerin verdiği yüksek faizli borçlar ile kendine özgü özellikler taşıyan deniz ticaret kredileridir.

Antik Çağ dünyasında istatistiki kayıtlar yok denecek kadar azdır. Bu nedenle de örneğin M.Ö. 4. yy. Atina'sında kullanılan tüm kredilerin ne kadarının banka kredilerinden ne kadarının da diğer tür kredilerden oluştuğunu saptamak oldukça zordur. Ancak şu bilinmektedir ki, paraya ihtiyacı olan Atina vatandaşları bankacılık piyasasından kolayca borçlanamazlar, bu ihtiyaçlarını borç para veren belli kişilerden daha kolay karşılayabilirlerdi.[153] "Kamu borçlanmalarında esas para verenler diğer şehirler, tapınaklar ve özel kişilerdi. İpotekli kredilerde tapınaklar, özel kişiler ve

[153] Finley, **a.g.e**., s. 42.

bankerler finansör iken deniz kredilerinde sadece özel kişiler devredeydi. Banka kredileri, tapınaklardan (ki onların bilinen en yüksek faiz oranı %10 idi) ve özel kişilerden daha yüksekti ve yalnızca kısa süre içindi. İnsanlar daha çok acil ihtiyaçları için ve diğer kredi kaynaklarından ihtiyaçlarını karşılayamadıklarında bankaya giderlerdi."[154]

4- Tefeciler

Bu çerçevede tefeciliğin, Antik Çağ toplumlarının günlük hayatında önemli bir yer edindiğini tahmin etmek mümkündür. "Yasal sınırın üzerinde aşırı faiz alarak borç para verme işi yapmak"[155] demek olan tefeciliği tanımlayan çeşitli sözcükler kullanılmıştır: Δανεισμος, δανος,[156] τοκιζω, τοκισμος[157] gibi. Bu işi yapanlara yani tefecilere ise δαν(ε)ιστης, 'ημεροδανειστης, τοκιστης, τοκογλυφοι, toculliones, οβολοστατης denmiştir.[158] Son tanımlama olan οβολοστατης (obolostates), "bazı çağdaş yazarlar tarafından 'tartıcı' anlamıyla kullanılmış olsa da (Hasebrock, *Hermes* 55 [1920] 116; Heichelheim, *Econ. Hist.* II 76) sözcük Korver tarafından derinlemesine çalışılmış ve 'tefeci' olarak anlamlandırılmıştır. Hiçbir metin bu sözcüğün αργυρογνωμων ile eşanlamlı olarak kullanılmasına elvermemektedir (Korver, *Terminologie* 113-117)."[159]

Tefecilerin aldıkları yüksek faiz, 1 mina için günlük 1 obolos, 1 drakhme için 1,5 obolos'tur.[160] 1 minanın 600 obolos olduğu göz önüne alınırsa, günlük 1 obolos faizin yıllık oranı %58'e denk gelir. Ancak 1 drakhme'nin 6 obolos olması hesabıyla, 1 drakhme için günlük 1,5 obolos faiz, %25 günlük faiz demektir, ki bunun yıllık

---

[154] Bogaert, **a.g.e**. s. 20.
[155] Dil Derneği **Türkçe Sözlük**, 2. baskı, Ankara, 2005; TDK **Türkçe Sözlük**, 10. baskı, Ankara, 2005; **Meydan Larousse Ansiklopedisi**, "tefeci" maddesi, C. 19, s. 136; **AnaBritannica** Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 20, İstanbul, 1986-1987, s. 479.
[156] Δανεισμος ve δανος sözcüklerinin kökeni, faizle para vermek, ödünç vermek = δανειζω ve faizle verilmiş para, ödünç = δανειον ve δανεισμα sözcüklerine dayanır. Hatta "tefeci gibi", "fahiş faiz" nitemeleri karşılığı δανειστικος sözcüğü kullanılır.
[157] Her iki sözcüğün de kökeninde τοκος : kazanç, faiz, gelir; τοκοφορεω : faiz getirmek, faiz vermek sözcükleri vardır. Yine aynı kökenden türetilmiş τοκογλυφος sözcüğü "pis tefeci tarafından zorlanmak" şeklinde hakaretamiz bir anlam içerir.
[158] A. Böckh, **Staatsaushaltung der Athener**, C. 1, 2. baskı, Berlin, 1851, s. 178.
[159] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 47.
[160] Böckh, **a.g.e**., C.1, s. 178.

karşılığı %9125 yapar. A. Böckh'ün Theophrastos'un anlatımlarına dayanarak verdiği bu rakam anormal derecede yüksek bir faizi sergilemektedir.

Antik Çağ'da tefeciliğin, ekonominin gelişmesini engelleyen bir etken olduğu düşünülmektedir. M. I. Finley bu durumu belirtirken, Antik Çağ toplumlarında kent ve kırsal kesim yoksullarına tefeciler tarafından yaygın şekilde küçük meblağlarda kredi kullandırıldığını, tefecilikten elde edilen kazancın üst sınıflar için düzenli bir gelir oluşturduğunu, ancak bunun üretimde ve ekonomik büyümede olumsuz bir rol oynadığını ifade etmektedir.[161]

5- Soylu Sınıfta Borç Alıp Verme

Soylu sınıf, borç verme işinde her zaman yer almasına rağmen bir banker veya tefeci görünümünde olmamış, hatta bu tür işleri küçümseyen bir davranış göstermiştir. Antik Çağ'da genel olarak özgür yurttaşlar, özel olarak da soylu sınıfı için –daha sonraları Roma senatörleri ve Orta Çağ kilisesi için olduğu gibi- para ticareti kirli ve kendilerine pek yakıştıramadıkları bir iş olmuştur. Aristoteles'in, faizi, doğaya en aykırı servet edinme yöntemi gören sözleri, bu anlayışın farklı bir şekilde dile getirilişidir. Aristoteles şöyle demektedir: "Para bir değiş tokuş aracı olması için düşünülmüştür, faiz bu paranın kendisindeki bir artışı gösterir. Faizden bir tahıl ürünü ya da hayvan yavrusuymuş gibi kazanç diye söz ediyoruz; çünkü, her canlı benzerini doğurur, faiz de paradan doğan paradır. Dolayısıyle, bütün servet edinme yolları arasında doğaya en aykırı olanı budur" (Aristot. *pol.* I, 10, 1258b).

Soylu sınıf mensuplarının zenginliği toprak sahipliğine dayandığından, lüks harcamaları veya acil ihtiyaçları için sürekli nakit paraya ihtiyaç duymuş ve borçlanmışlardır. "Yüksek statüde yer alan insanlar; güzel evler, kadınlarla ilişkilerinde kullandıkları pahalı hediyeler ve politikada yer almak için gerekli olan masraflar gibi alışılagelmiş harcamaları için daha fazla miktarda paraya ihtiyaç duyuyorlardı. Üst tabaka arasında, bitmek tükenmek bilmeyen bu istekleri

[161] Finley, **a.g.e**., s. 238.

karşılayabilmek üzere kazanma hırsının ortaya çıkmasının sebebi, tek zenginliğin toprak olması ve bu kesimin ciddi bir hazır para yetersizliği ile karşı karşıya bulunmasıydı."[162] Soylu sınıfın bu ihtiyacı, yine aynı sınıf mensuplarınca faizli borç vermek suretiyle karşılanmıştır. Para ticaretini kirli bir iş gören soylu sınıfın bazı mensupları, ki bunlar arasında hükümdarlar da bulunmaktadır, profesyonel bankerler veya tefeciler olarak görülmeseler de birer finansör olarak hem dostlarına hem de vasal devletlere sık sık borç vermişlerdir.[163]

6- Eranos Kredileri

Sosyal içerikli borç vermeler (*eranos* borçları dahil), hem kişisel ilişkiler hem de toplumsal akrabalıklar çerçevesinde, yaygın olarak olasılıkla bir faiz söz konusu olmaksızın, kısa vadeli acil ihtiyaçlar çerçevesinde gerçekleşmekteydi.[164] "Atina'da karakteristik bir uygulama olan *eranos* kredileri yoluyla nakit para elde edilmek üzere bir grup *philoi* (dostlar) veya arkadaşın bir araya gelerek temin ettikleri para, normalde faiz ödemesine dayanmıyordu. İyi bir vatandaş, arkadaşlarına yardım etmeli ve diğer vatandaşların kötü durumlarından istifade etmemeliydi."[165] Erken dönemlerde *eranos* sözcüğü, yiyecek karşılığında para ödemeyi ifade eden bir terim iken Homeros'ta, yardım amacıyla verilen her bir öğünü ifade etmekteydi. M.Ö. 5. yüzyılın sonlarından itibaren *eranos* terimi, Atina'da yaygın bir tür krediyi adlandırmak için kullanılmıştır. Bu kredinin özü, toplumda tanınan bir kimsenin ihtiyacı durumunda, birden fazla kişinin küçük miktarlarda borç vermek suretiyle yardımcı olmalarıydı. Bu tür bir kredi verilmiş kimse, borç tutarını kısa sürede geri ödenmesi gerekmekteydi.[166] R. Bogaert ise ερανοι kredilerinin, dara düşen birlik üyelerine, birlik üyelerinden toplanıp verilen faizsiz kredi olduğunu belirtir.[167] Sonuç olarak eranos kredileri, bankacılık faaliyetleri kapsamında olmayan bir kredi türüydü.

---

[162] Finley, **a.g.e**., s. 51.
[163] F. M. Heichelheim, "Anleihen", **KP**, C. 1, s. 356-7; B. Laum, "Anleihen", **RE**, Ek C. 4, s. 24-25; J. G. Droysen, **Geschichte des Hellenismus** I-III, 2. baskı, Gotha, 1877-1878.
[164] C. Howgego, **Sikkelerin Işığında Eskiçağ Tarihi**, (Çev. O. Tekin), İstanbul, 1998, s. 23-24.
[165] Finley, **a.g.e**., s. XX.
[166] **İbid**, s. XX.
[167] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 821-838.

7- Deniz Kredileri

Antik Çağ'ın farklı özellikler gösteren bir diğer kredi şekli ise "deniz kredileri"ydi. Bir *daneion* (borç) türü olarak deniz kredisi, deniz ticaretinin finansmanında kullanılmıştır. Yüksek risk taşıması nedeniyle deniz kredileri, bankerler tarafından değil, bu işe özel olarak yatırım yapan finansörler tarafından karşılanmıştır. Attika'daki uzak mesafeli ticaretin büyük kısmı, gemiyle tahıl ithalatı vs deniz kredileriyle finanse edilmiştir. Yüksek riskinden ötürür faiz oranı da yüksek olmuştur.[168]

Eski Yunancada δανεισμα ναυτικον denilen deniz kredisinin kendine özgülüğü, diğer borç türlerinden farklılığı, bu kredinin sadece deniz ticareti için verilmesinden (Dig. XXII 2, 1; Cod. IV 33, 3) ve alacaklının, deniz kazası riskini üstlenmesinden kaynaklanmaktaydı. Salt bu durum bile, deniz kredisinin, alışılmış borçlardan farklılığını ortaya koyar.[169]

Deniz yolculuğunun; deniz kazaları, alabora olma, fırtınada yükün denize boşaltılması gibi tehlikeleri bulunmaktaydı. Üstelik tehlike salt deniz kazasından ibaret değildi, deniz korsanlarının saldırısı, geminin vurulması, yangın, malların zarara uğraması gibi tehlikeler de söz konusuydu. Bu nedenle deniz kredileri büyük risk taşımaktaydı ve bu risk de her zaman tümüyle finansörlere aitti. Deniz kredisi kullananlar, ana para ve faizi ancak gemi hedeflenen limana salimen vardığı takdirde geri öderlerdi. Bu riski doğru hesaplayabilmek deniz tüccarının işiydi.[170]

Hesiodos, *Erga kai Hemerai* (İşler ve Günler) adlı eserinin denizcilikle ilgili bölümünde hem deniz yolculuğunun zorluklarını bir bir sıralar hem bu tür yolculuklar için yaz dönencesinden sonra, temmuz ve ağustos aylarında 50 günden yararlanmayı önerirken şöyle der:

---

[168] G. Thür, "Daneion (δανειον), **NP**, C. 3, s. 309.
[169] F. Klingmüller, "fenus", **RE**, C. 6, s. 2200-2203.
[170] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 19; Klingmüller, **a.g.y**.

“Yaz ortasındaki gün döneminden sonra
Elli gece elli gün sürer insanların
Denize açıldıkları mevsim.
O mevsimde gemilerin paralanmaz,
Deniz tayfalarını elinden almaz.
Ama deprem tanrısı Poseidon,
Ya da ölümsüzlerin kralı Zeus
İlle de yok etmek istiyorsa onu, o başka.
Çünkü iyilikler de onlardan gelir, kötülükler de.
O mevsimde rüzgarın nereden eseceği bellidir,
Ve belalı değildir dalgalı deniz.
Korkma o zaman, rüzgarlara güven
Sür hızlı gemini denize, yükle yükleyeceğini,
Ve bir an önce dönmeye bak yurduna.
Ne yeni şarabı bekle, ne de güz yağmurlarını,
Ne de kış habercisi Lodos fırtınalarını.
O Lodoslar altını üstüne getirir denizin,
Güz yağmurları boşanır ve deniz belalı olur.
Bir başka mevsim daha vardır denizciliğin:
İlk baharda incir ağacının tepesinde
Kuzgun pençesi gibi yapraklar gördün mü
Açıl denize; bahar seferinin zamanıdır.
Ama övme o mevsimi, yüreğin hoşlanmaz ondan.
Tam vaktini bilip belayı önlemek zordur,
Ama insanlar yine de açılır denize
Çünkü görmez olur yüreklerinin gözü:
Para fakir fukaranın ciğeridir,
Oysa ne kötü şeydir dalgalar içinde ölmek.
Hadi sen beni dinle, iyi düşün bunlar üstüne:
Bir geminin karnına yükleme varını yoğunu,
Çoğunu karada bırakıp azını gemiye koy.
Amansızdır denizde karşına çıkacak bela:

Fazla yüklü arabanın oku birden kırılıp
Yitirmiş gibi olursun içine bütün yüklediklerini.
Ölçülü ol, neyi ne zaman yapacağını bil."
(Hes. *Erga.* 663-665).

Deniz kredisini, Antik Çağ'daki bir tür sigorta işlemi gibi gören yorumlar da bulunmaktadır. Buna göre deniz kredisi, deniz kazası vb risklere karşı verilmektedir. Verilen kredinin gemiye getirilmemiş olması gerekir; gemici, alınan borcu, bir kaza durumunda uğrayacağı zararı karşılayacak bir tutar olarak, daha çok kendi yerel limanında bırakmış olmalıdır. Ancak paranın gemilerin tamiratında ya da maaş ödemelerinde kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir.[171]

Eski Yunan dünyasında Attikalı hatipler aracılığıyla, en az 28 deniz kredisi işlemi bilinmektedir. Şüphesiz o dönemde Attika dışında Ephesos, Mısır ve Roma gibi merkezlerde de deniz kredisi işlemleri yapılmış olmalıdır.[172] Bu tür ilk deniz kredisi işlemi M.Ö. 5. yüzyıl sonlarına tarihlenmektedir. Bu işlem, Finley tarafından da bir sigortalama işlemi olarak değerlendirilmektedir.[173]

Denizcilik kredileri, tüccarlar ya da gemi sahipleri tarafından, gemi ve yükünün denizde yaşanacak risklerine karşı bir güvence olarak alınmaktaydı.[174] Eğer gemi sağ salim hedefine varırsa *daneion* olarak alınan sermaye faiziyle birlikte geri ödenirdi. Gemi ve bazen de yükü, *daneion*'un geri ödenmesinin teminatı olarak rehin alınırdı. Aksi halde Atina'da *daneion* olarak kredi kullanan, kredi vereni soyduğu kınamasıyla hakkında *blabes dike* davası açılırdı.[175] Deniz kredisi, krediyi verenler açısından tehlikeli bir yatırımdı; bir felaket durumunda borç alan borcundan kurtuluyor ama gemi sağ esen limana girerse, borç veren girdiği riskin karşılığı

[171] Klingmüller, **a.g.y**., s. 2200-2203.
[172] Bogaert, **a.g.e**., s. 19.
[173] Finley, **a.g.e**., s. 8 ve 167.
[174] Howgego, **a.g.e**., 23-24.
[175] Thür, **a.g.y**.; blabes dike: zarar vermek için yapılmış eylem**.**

olarak olağan faiz oranının üstünde faiz alıyordu.[176] Bu işi finanse etmek için özel kurulmuş ortaklıklar vardı ve bunlara συνναυται denmekteydi.[177]

Ancak bu ortaklıklar içinde yer alan bankerlere (*trapezites*'lere) pek rastlanmaz. Bir bankeri deniz kredisi veren finansörler arasında gösteren tek bir kaynak dahi bulunmamaktadır. R. Bogaert bunun nedenini şöyle açıklar: "Eğer mevduat sahipleri, paralarının böyle tehlikleli bir ticarette riske edildiğini bilseler, banka kredilerinin yönetimi de zor olurdu; bazı yazarların yazdığının aksine, deniz kazaları nedeniyle paralarını geri çeken mevduat sahipleri nedeniyle Atina'da çok sayıda bankanın iflas ettiği bilinmemektedir."[178] Ancak Bogaert *trapezites*'lerin deniz kredilerine dahil olmalarını, "alacaklı ile borçlu arasında bir rol oynamak" çerçevesinde, "sözleşmelerin onların huzurunda yapılmış ve ödemelerin de onların bankaları üzerinden gerçekleştirilmiş olma" olasılığı olarak değerlendirir.[179] Fakat B. Laum, Atinalı bankerlerin deniz ticareti yapanlara verilen borçlarda uzmanlaştıkları ve ve bu işten yüksek faiz aldığı düşüncesindedir.[180]

Atina'da deniz kredilerine uygulanan faiz oranı %36 idi[181] ve bu yıllık süreyi değil, geminin seyahat süresini kapsadığından (ki süre genellikle 11 mart ile 11 ekim arasında idi), bir yıldan daha kısa süreliydi ve yıllık bazda daha yükseğe gelmekteydi. A. Böckh ise Attika'da faizlerin serbest olduğunu ve bir sınırlama bulunmadığını, ayrıca Rhodos'ta yüksek faizli deniz kredilerinin yasal olarak yasaklandığını belirtir.[182] Kazalar dikkate alınmazsa, deniz kredilerinde yüksek faiz (τοκος ναυτικος, εκδοσις) ve kazanç vardı.[183] Stoa okulunun kurucusu Kition'lu Filozof Zenon'a babası, kazançlı bir ticaret olan deniz işinde değerlendirmek üzere 1000 talent sermaye vermişti (Diog. Laert. VII 1,13).[184]

---

[176] Theophrastos, **Karakterler**, (Çev. C. Şentuna), Ankara, 1998, dn. 93.
[177] E. Ziebarth, "Koinonia", **RE**, Ek C. 8, s. 252-253.
[178] Bogaert, **a.g.e.**, s. 20.
[179] **İbid**, s. 20.
[180] B. Laum, "Banken", **RE**, Ek C. 4, s. 68-82; ayrıca bkz. G. Billeter, **Geschichte des Zinsfusses im griechisch-römischen Altertum bis auf Justinian**, 1898, (yeni baskı 1970), s. 59 vd.
[181] Bazı kaynaklarda da bu oran %30 olarak geçer; bkz. Kloft, **a.g.e.**, s. 143.
[182] A. Böckh, **a.g.e.**, s. 174 ve 184.
[183] **İbid**, s. 174 ve 184.
[184] Kloft, **a.g.e.**, s. 143.

Deniz kredilerinde genellikle gemi kargosu (επι τοις χρημασιν, επι τοις Φορτιοις, επι τη εμποριᾳ) veya daha az olarak geminin kendisi (επι τη νηι, επι τω πλοιω) teminat alınırdı (gemi ve kargosunun teminat gösterilmesi: δανειον ναθτικον, εκδοσις, bkz. Dem. *or.* 27, 11). Ayrıca bu teminat ya sadece gidiş yönü (δανειον ‘ετερτλουν) veya da hem gidiş hem de geliş yönü için (δανειον αμφοτεραπλουν) olabilirdi (Poll. VIII 141). *Trierarkhos* Apollodoros, deniz kredisi faiziyle Demosthenes’ten 800 drakhme borcu, gemiler salimen Atina’ya döndüğünde ana para ve faizi ödemek koşuluyla almış ve karşılığında geminin yükünü ipotek olarak göstermişti.[185]

Deniz kredisi hukukunun temelleri, Yunan deniz ticaretinin geliştiği dönemlere dayanmaktaydı. Konunun tarihsel sürecine ilişkin Demosthenes’in söylevlerinde, Lysias ve Ksenophon’una yazılarında güvenilir bilgiler bulunmaktadır.[186] Yunan hukukunda deniz kredileri için kullanılan özel adlandırma δανεισμα ναυτικον’dur. Ancak Eski Yunan’da Ptolemaios’lar Dönemi’ne kadar, gemicilerin ödeme sorumluluğuna ilişkin bir düzenleme bulunmamaktaydı. Nakliye sözleşmeleri, yükün düzgün bir şekilde nakliyesi şartıyla sadece nakliye ücretini kapsamaktaydı. Gemiciler, nakliyesini yapacakları yükü, sağlam ve güvenilir olmalarıyla almaktaydılar. Bir kaza ya da tehlike durumunda yükün denize boşaltılmasından dolayı tazminat ödeme yükümlülükleri bulunmamaktaydı.[187]

Deniz kredisi bazı antik edebi eserlerde de işlenmiştir; örneğin Theophrastos, *Kharakteres* adlı yapıtında “gösteriş budalası”nı anlatırken, dalgakıranda durup yabancılara palavradan hava atan bir adam örneğini verir ve “...servetinin denizde yattığını, faizciliğin ne kadar kazançlı bir iş olduğunu, çok kazandığını, çok zarar ettiğini anlatır” der (Theophr.*Khar.* 23, 2).

[185] Böckh, **a.g.e**., s. 184, 186; Th. Thalheim, “Δανειον”, **RE**, C. 4, s. 2100-2101.
[186] Klingmüller, **a.g.y**.
[187] E. Ziebarth, “receptum nautarum”, **RE**, Ek C. 7, s. 1035.

8- Devlet Borçlanması (İstikrazı)

Antik Çağ'da sık sık borçlanarak para piyasalarında yer alan unsurlardan biri de devlet olmuştur. Devletin de, herhangi bir şahıs gibi, nakit parası olmayacak kadar elinin sıkıntıda olabileceği bir yapı olduğu şüphesizdir. Sikke darbı devlet tekelinde olsa da, uzun bir süre sikkelerde kullanılan metal, kaynakları kıt altın – gümüş gibi soy metal temelli olduğundan, Antik Çağ devletleri harcamalarını karşılamak için, fetihler yoluyla elde ettikleri gelirler veya madencilikten sağladıkları büyük miktardaki kaynaklar dışında kronik nakit darlığı içinde olmuşlardır.[188] Bu nedenle nakit ihtiyaçlarını borçlanarak karşılamışlardır.

"Devlete borç para verenler yerel kişiler olabildiği gibi yabancı devlet yurttaşı da olabilmekteydi; borç da hem içten hem de dıştan alınabilmekteydi. İç borçlanma tek tek yurttaşlardan veya belirli gruplardan sağlanırken dışardan borçlanma ya devletten devlete ya da borçlanan devlet ile doğrudan yabancı devlet vatandaşlar arasında olabilmekteydi. Hellen soyluları daima şehir devletlerine borç vermiştir (bkz. Droysen, *Hellenismus* III² 54). ...Devlete borç verenlerin en önde gelenleri tapınaklar olmuştur. M.Ö. 5. ve 4. yy.larda Atina Akropolü'ndeki Athena Tapınağı, hazineleriyle, borç veren olarak Atina'da büyük rol oynamıştır; keza Ephesos Atremis Tapınağı ve diğerleri de (bkz. Benndorf, *Ephesos* I 29, 1 ve nr. 319 ve 324). Hellenistik Dönem'de Delos Apollon Tapınağı parasal işlemlerin odağında yer almıştır. Tapınağa ait hesap listeleri hem özel hem de devlet borçlanmaları hakkında bilgi verir; sadece iç borçlanmalar değil yabancı devletlerin borçlanma kayıtları da vardır.

"Devletin iç borçlanmalarında faiz oranları çeşitlilik göstermiştir. Çoğu kez yurttaşlar devlete faizsiz borç vermiştir. Athena Tapınağı'nın kendi memleketinden (yani Atina'dan – EI) aldığı faiz, ilk başlarda %6 iken daha sonra ise %1,2 olmuştur.

[188] Finley, **a.g.e.**, s. 198-199, 208, 236-237.

“Dış borçlanmalarda, borç alacak şehrin halk meclisi, önce kimden borç alınacağına karar verir ve şehri temsil edecek bir komisyon oluşturur, ki bu komisyona δανεισται veya daha sık kullanılan bir ifadeyle προδανεισται denmiştir. Bu komisyon iki veya üç kişiden oluşur ve yurttaşlar arasından, genellikle de bankerden seçilir. Devlet memurları bu komisyonda görev alamaz. Komisyon, borç veren devlettle, alınacak borcun koşullarını ve verilecek teminatları konuşur.

“Borç veren devlet, varılan anlaşmayı kendi yurttaşlarının onayına, komisyon üyeleri de tekrar memleketlerine giderek bunu kendi halk meclisinin onayına sunar. Onay alındıktan sonra komisyon nihai sözleşmeyi (συγγραφη) yapmak üzere geri döner. Ödemenin zamanı borç alan tarafından belirlenir. Borç verilen para nakit olarak komisyona teslim edilir. Eğer borç alan taraf isterse, borç veren taraf, paranın nakli sırasında güvenlik için onlara yardımcı olur. Para transferinde banka aracılığının kullanılması seyrek görülür.

“Borcun teminatı her zaman önem taşıyan bir konu olmuştur. Şüphesiz borçlunun ödeme kabiliyeti ve isteğine duyulan güven belirleyici bir etkendir. Her iki taraf arasında yapılan yazılı bir sözleşme (συγγραφη) de bulunur. Ancak teminat olarak şehrin önde gelenlerinin şahsi kefaletleri veya değerli mallar da alınır. Ya da her iki tür teminat birlikte alınır.

“Kefillere Miletos’ta προεγγυοι, Delos’ta αναδοχοι denmiştir. Delos belgelerinde kefil olarak προδανεισται adı da geçer. Köken itibarıyla προδανειστης sözcüğü, gerektiğinde devlete borç para veren özel kişiyi ifade eder.

“Değerli malların teminat verilmesi, genellikle şahsi kefaletin yanı sıra ikinci bir güvence olarak verilir. Alacaklıya verilen teminat nesneleri çok çeşitlidir. Örneğin Delos’ta genellikle tüm devlet gelirleri teminat gösterilmiştir (*IG* XI 2, 287 A, 123 vdd, 148, 73 vdd; *OGI* 46, 8 ve Billeter, *Zinsfuss*, 43). Amorgos’taki borç alma şartları çok daha sıkı olmuştur (Dittenberger *Syll*.² 517, 7 vdd), devlet ve şahıslar tüm mal varlıklarıyla (içindekilerle birlikte) teminat alınmıştır. Halikarnassos ve başka bazı yerlerde teminat nesneleri tek tek gösterilmiştir; çoğu yerde ipotek işlemi de

yapılmıştır. Çok darda kalındığında tapınaklardaki kutsal kaplar da teminat gösterilmiştir (*Athen. Mitt*. 1919, 173, 1).

"Teminat alınması iki nedenden kaynaklanmıştır: 1- Faizlerin zamanında ödenmesi, 2- Borç alınan tutarın geri ödenmesi. Faiz ödemelerini güvenceye almak için (örneğin Amorgos'ta) bunun doğrudan devlet gelirlerinden ödenmesini sağlayan bir düzenleme öngörülmüştür. Ana paranın geri ödenmesinden çok faizlerin aksamaksızın ödenmesine daha fazla önem verilmiştir.

"Alınan borcun sönümü (itfası) (ki bunun teknik ifadesi αποδοσις veya κομιδη idi), üç yoldan gerçekleşmiştir: 1- İcrayla, 2- Kendi arzusuyla ödeyerek, 3- Alacaklının rızası veya üçüncü bir şahsın aracılığı sonucu alacağın bağışlanması ile. Alınan borcun süresi ve geri ödeme tarihi çeşitlilik gösterir. Ya doğrudan sözleşmeye kaydedilir (ki Delos'ta bu süre ortalama 5 yıldı; bkz. Szanto, *Ges. Abhandl*. 67) veya alacaklının sözleşmeyi feshetmesiyle alacağın ödenmesi talep edilirdi (Amargos'ta yasal olarak sözleşmenin tek yanlı fesih hakkı vardı). Bazen de vade uzatılması söz konusu olurdu; örneğin Tenos'ta 5 yıllık vade 11 yıla uzatılmıştır (Szanto 67).

"Alınan borç tutarları bazen çok yüksek olmuştur, örneğin 60 talent gibi (Wachsmuth, *Rh. Mus.* XL 299); Miletos'tan alınan iki borçtan, içeri verilen 23 talent (tamı tamına 140.400 drakhme), dışarı verilen 12 talent 10 mina idi. Bunun yanı sıra daha düşük tutarlar da söz konusu olmuştur; örneğin Oropos'ta 1 talent veya daha fazlasını borç verenlerin adı, kentin şeref sütununa yazılmıştır.

"Genel olarak faiz oranları, özel borçlanma oranlarının çok da altında kalmamıştır. Borç almayla görevlendirilen komisyon, sözleşmeyi en düşük faiz oranıyla yapmaya çalışır, fakat bu oran genellikle %10 civarında olurdu. Yurttaşlar veya diğer borç verenler yerel devlete veya dost devletler kendi aralarında birbirlerine faizsiz veya düşük faizle de borç verirlerdi (Boeckh, *Staatshaushalt*³, 688 ve Szanto 45 vd, 49). Örneğin Knidos, Miletos'a 18.000 drakhmesi faizsiz bir yıl vadeli, geri kalan 55.000 drakhmesi %6 faizli borç vermişti.

"Borçlanma ihtiyacına yol açan çeşitli etkenler olmuştur. Ancak barışçıl amaçlardan çok savaşçıl amaçlarla borçlanılırdı. Örneğin sur inşası veya bakımı (Oropos *IG* VII 4263), askerlerin maaşının ödenmesi (Klazomenai) gibi. Savaş borçlanmaları, dönemin tarihçileri (ör. Thoukydides) tarafından da sıklıkla dile getirilmiştir. Belgelerde; tahıl alımı (ör. Khorsiai *IG* VII 2383), büyük bir salonun inşası (ör. Halikarnassos'ta *OGI* 46) ve başka amaçlar için de borçlanıldığı hususunda bilgiler yer alır."[189]

9- Borç Yüzünden Kölelik

M.Ö. 3. binyıldan itibaren yazılı kaynaklardan Mezopotamya ve Mısır'da borç yüzünden köleliğin var olduğu bilinmektedir. Bu tür bir köleliğin binyıllar boyunca tüm Eski Çağ dünyasında uygulandığına şüphe yoktur. Borç için yapılan haczin kökeninde, hem mala hem de insana yönelik uygulamalar bulunur. İnsan haczinin geçmişi mal haczinden daha eskiye dayanır. Delos yasalarında, alacağını tahsil edemeyenin, borçluyu, alacağına karşı haczetmesine ilişkin hükümler olduğu bilinmektedir. Buna προστιθεναι denmekteydi.[190] Nitekim Aristoteles de M.Ö. 6. yy.da Atinalı devlet adamı Solon'un yaptığı büyük reformlardan bahsederken, "Solon'a gelinceye kadar borçlular alacaklılara kendi bedenlerini de rehin olarak göstermek zorundaydılar" (Aristot. *Ath*. Londra Papirüsü, 2) diyerek borç yüzünden köleliğin geçmişinin çok eskilere uzandığına işaret eder.[191]

Borçlunun şahsi özgürlüğünü teminat göstermesi uygulaması, yani δανειζειν επι σωματι M.Ö. 6. yy.da Solon Dönemi'nden itibaren yasadışı kabul edilmiştir.[192]

Solon'un reformlarını Aristoteles şöyle aktarır:

---

[189] B. Laum, "Anleihen", **RE**, Ek C. 4, s. 24-25.
[190] E. Weiss, "Exekution", **RE,** Ek C. 6, s. 56-63.
[191] Aristoteles bu görüşünü birkaç paragraf sonra tekrarlar: "Önce söylendiği gibi borçlular kişisel özgürlüklerini (bedenlerini) borçlarına karşılık göstermek zorundaydılar ve toprak az sayıda kimse elinde toplanmış bulunuyordu. (Aristot. *Ath*. Londra Papirüsü, 4)
[192] F. M. Heichelheim, "Darlehen", **KP**, C. 1, s. 1392-3; H. Malay, **Çağlar Boyu Kölelik** (Eski Yunan ve Roma), Ankara, 1990, s. 37.

"Solon iktidarı ele aldıktan sonra şimdi ve gelecekte borçlunun bedeninin rehin olmasını yasak ederek bundan böyle halkı kölelikten kurtardı.Yasalar yaptı ve ister özel kişiye, ister devlete karşı olsun, bütün borçların bağışlandığını bildiren kararlar çıkardı. Sırttan yüklerin atılmasına benzetilerek buna *seisakhteia*, yani yüklerin atılması adı verilir. (Aristot. *Ath.* Londra Papirüsü, 6)

"Solon'un devlet düzeninde halk yargıçlığı en çok şu üç temele dayanmaktadır: Bunların birincisi ve en önemlisi borç için kişilerin bedenlerinin rehin olmasının yasak edilmesidir." (Aristot. *Ath.* Londra Papirüsü, 9)

Solon'un aldığı kararlara göre, artık hiçbir Atina yurttaşı köle olarak çalıştırılamayacak ve köleler mutlaka başka bir ülkeden getirilmiş olacaklardı. Solon'dan önceki dönemde Atina'da köle olarak çalıştırılan yurttaş sayısı olasılıkla oldukça fazlaydı, çünkü bu yasaklamadan sonra Atina'nın köle ithali birden artmıştır.[193]

Ancak Solon'un borç yüzünden köleliği kaldırması sadece Atina ile sınırlı kalmış ve burası dışındaki uygulamalarda bir değişiklik olmamıştır. Hellenistik Dönem'de borç yüzünden köleliğin yerini, borç ödememeyi suç sayan uygulamalar almış olmalıdır (Polyb. XXXVIII 11, 10).[194] Ayrıca "Doğu toplumlarında bu uygulamanın hayli geç devirlere kadar sürdüğü anlaşılmaktadır... Mesopotamia'daki Dura-Europos kazılarında ele geçen ve İ.S.121 yılında tarihlenen bir borç sözleşmesi, faiz olarak borçlunun alacaklıya bir köle gibi hizmet etmesini öngörmesi bakımandan son derece ilginçtir."[195]

10- Kölelerin Antik Çağ Bankacılığındaki Yeri

Antik Çağ toplumu ve ekonomisinde kölelerin ne denli önemli bir yere sahip olduğunu anlamak için demografik (nüfusbilimsel) bazı sayılara bakmakta yarar

[193] Malay, **a.g.e**., s. 37.
[194] Weiss, **a.g.y**, s. 56-63.
[195] Malay, **a.g.e**., s. 41.

vardır. Ancak köle nüfusuna ilişkin verilen sayıların çok değişken olduğunu baştan belirtmeliyiz. "Athenaios'un *Deipnosophistai* adlı eserinde belirttiğine göre, Phaleronlu Demetrios'un İ.Ö. 311 yılında Atina'da yaptırdığı sayım sonucunda kentte 400.000 köle olduğu ortaya çıkmıştı (6, 272 c). Yine Athenaios'un, Aristoteles'in *Aiginalıların Devleti*[196] isimli eserinden yaptığı alıntıdan anlaşıldığına göre, yine İ.Ö. IV. yüzyılda Korinthos'ta 460.000, Aigina'da ise 470.000 köle yaşamaktaydı (6, 272 b-d). Ancak aynı dönemde bu kentlerde yaşayan özgür insan sayısı tam olarak bilinmediğinden, kölelelerin özgür nüfus içindeki yerini bilmek mümkün olmamaktadır. Zaten bazı ilkçağ tarihçileri de, Athenaios'un verdiği bu sayıları fazla abartmalı bulmaktadırlar."[197] Nitekim M.Ö. 4. yy.da yaşamış olan Hypereides, o dönemde Atina'daki köle sayısını 150.000 olarak verir. Bazı araştırmalarda da M.Ö. 5. yy.daki Attika nüfusu 315.000 olarak geçer ve bunun da 115.000'inin köle olduğu belirtilir.[198] M. I. Finley, günümüz tarihçilerinin bu dönemle ilgili verdikleri sayıların 20.000'den 400.000'e kadar farklılıklar gösterdiğini, ilk sayının düşük ikincisinin ise yüksek olduğunu belirtir.[199] Herhalde 100.000 civarındaki bir köle nüfusun Atina için makul olduğu düşünülebilir.

Antik kentlerdeki bu kalabalık köle nüfus, tarım işlerinden maden ocaklarına, atölyelerden ev hizmetlerine kadar pek çok işte çalıştırlmaktaydı. Ancak çok sayıda kölenin istihdam edildiği bir alan da özel veya kamusal mali işlerdi. Bankacılıkta görevli olarak çalışan veya azatlı olup da kendi bankasını – işini kurmuş çok sayıda köle vardı. Eski Yunan'da çoğu köle kökenli olan bu para değiştiriciler (*trapezites*'ler) M.Ö. 5. yy.da para ticaretinin tekniklerine önemli katkılarda bulunarak bankacılığın önünü açmışlardır. Bankalarda defter tutan, hesapları kaydeden, kasayı yöneten ve patrona kendi oğullarından daha büyük bir bağlılıkla hizmet ederek sivrilen kimselerin çoğu kölelerdi.[200] M.Ö. 4. yy.daki Atina yasaları

[196] *Atinalıların Devleti* (Athenaion Politeia) olmalı.
[197] Malay, **a.g.e**., s. 61.
[198] N. Bilgin, Felsefeden Ekonomiye **Antik Yunan Dünyası**, İstanbul, 2004, s. 53.
[199] Finley, **a.g.e**., s. 73.
[200] Bogaert, **a.g.e**., s. 27; Sedillot, **a.g.e**., 79.

kölelere bankacılıkta çalışma imkânı tanımakta, bunların şahitliğini ve davalarda taraf olmalarını da kabul etmekteydi.[201]

Köle iken yanında çalıştığı banker tarafından azat edilen ve daha sonra bankacılık faaliyetiyle büyük mali güce erişerek vatandaşlık hakkını elde eden Pasion ve Phormion gibi tanınmış bankerler de vardı. Pasion köle olarak yanında çalıştığı banker sahibinin büyük güvenini kazanmış, önce azat edilmiş, daha sonra ise bankayı devralmıştı. Kendi yanında çalışan kölesi Phormion da Pasion tarafından azat edilmiş ve bankada kendisine önemli sorumluluklar verilmişti. Pasion M.Ö. 370'te ölmeden önce bankasını Phormion'a kiralamış ve vefatından sonra da karısı Arkhippe ile evlenmesini vasiyet etmişti. Benzer başka örnekler de vardı; örneğin banker Sokrates sahiplerince azat edildikten sonra, o da daha önce kendi kölesi olan Satiros'a karısını eş olarak vermişti. Başka bir banker, Sokles de karısını, eski kölesi Timodemos'la evlendirmişti. Eğin Adası'nda da banker Stirimodoros, kölesi Hermaios'a önce karısını, kadının ölümü üzerine de bu sefer kızını vermişti.[202]

Atina'da çeşitli devlet görevlerinde çalıştırılan ve δημοσιος olarak adlandırılan köleler vardı. Bunlar çok önemli görevlerde bulunmaktaydılar; örneğin, μητρωον'lar (Dem. *or.* 19,129) devletin sabit uzunluk ve ağırlık ölçülerini korumakla sorumluydular. Birçok ödeme, tahsilat vb mali işlerde de δημοσιος'lar istihdam edilmekteydi. Maliyenin de kendi δημοσιος'ları vardı (Dem. *or.* 8, 47. CIA II 737). Açık artırmaya çıkartılan mülklerin satışını da bir δημοσιος yürütürdü (Hdt. VI 121). Darphanede de δημοσιος'lar görevliydiler.[203]

Antik kentlerde ayrıca *metoikos* denilen, vatandaşlık hakkına sahip olmayan yabancılar da bulunmaktaydı ve bunların nüfusu hiç de azımsanacak kadar değildi. *Metoikos*'lar, toprak satın alma hakkından yoksun olmakla birlikte kentteki parasal işlerde (tabii bankacılıkta da) ve ticarette çok etkindiler.

[201] W. Sontheimer, "Banken", **NP**, C. 2, s. 431-433.
[202] Sedillot**, a.g.e.**, s. 79.
[203] Th. Thalheim, "Δημοσιοι", **RE**, C. 5, s. 161-162.

Antik Çağ devletlerindeki temel toplumsal ayırımlardan biri, nüfusun, vatandaş ve vatandaş olmayan şekilde ikiye ayrılmasıydı. Vatandaş olmayanların büyük bir çoğunluğu, doğrudan doğruya ticaretle uğraşmış, bunlardan bir kısmı üretim yaparak ve borç para vererek zenginleşmiş ve bir üst sosyal kesim içine girmişlerdir.[204] Tarihçi Ksenophon da para getiren işlere kölelerle metoikos'ların el atmış olduklarını belirtir (Ksen. *Ath.* I).

11- Ekonomik Krizlerin Bankacılığa Etkisi

Antik Çağ ekonomilerinde kimi zaman ortaya çıkan krizler bankacılık sistemi için büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Atina'da çok sayıdaki iflas daha çok ekonomik kriz şartlarında meydana gelmiştir ve bu aynı zamanda birçok bankanın iflasına da yol açmıştır.[205] Örneğin Leuktra Meydan Savaşı sonrasında Atina'da M.Ö. 371/70'te yaşanan ekonomik krizde birçok banker iflas etmiştir. Çünkü mevduatlar için çok nadir olarak süre belirlenmekteydi ve mevduat sahibi daha çok istediği zaman parasını geri çekebilmekteydi. Savaş ertesi Atina'da ortaya çıkan ekonomik kriz sırasında birçok müşteri paralarını aniden geri çekince banker iflasları da kaçınılmaz olmuştu.[206]

Kıtlık zamanları ise tüketim kredisi talebi artar, halkın büyük kısmı borçlu duruma düşerdi. Bankerlere borçlarını ödeyemeyenler çareyi borçların affedilmesinde görürler ve bu taleplerini hükümdarlara iletirlerdi. Zaman zaman böyle borç afları çıkardı ve bankacılık piyasası bundan zarar görürdü (Aristot. *Ath.* 6, 1; Plat. *leg.* 3, 684d; Plut. *Agis* 13; Aen. *Tact.* 14).[207]

Askeri bir felaket sonrası M.Ö. 3. yüzyılın başlarında ortaya çıkan bir kredi krizi de, Ephesos'ta bulunmuş bir kararname metninden bilinmektedir. Bu karmaşık

[204] Finley, **a.g.e**., s. 41.
[205] Bogaert, **a.g.e**., s. 20.
[206] Pekary, **a.g.e**., s. 36.
[207] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 822.

metinde, halkın kullandığı ve ödeyemediği kredilerin geri ödenmesi konusunda alınan basit ve geçici önlemlerden bahsedilmektedir.[208]

Antik Çağ ekonomisinde dönemsel olarak ortaya çıkan enflasyon da bankacılık piyasasını olumsuz etkileyen bir faktör olmuştur. Günümüzdeki tanımlamayla enflasyon, dolanımdaki para miktarıyla, malların ve satın alınabilir hizmetlerin toplamı arasındaki açığın büyümesinden ortaya çıkan ve fiyatların toptan yükselişi, para değerinin düşmesi biçiminde kendini gösteren ekonomik parasal süreçtir.[209]

Antik Çağ'da ise enflasyona yol açan çeşitli etkenler söz konusuydu.

Sikkelerin değerinin, içerdikleri metal değeriyle belirlendiği zamanlarda, enflasyon, yeni darp edilen sikklerde metal değerinin kötüleşmesi ile ortaya çıkan ekonomik durumdur. Ekonomik şartların kötüleştiği ortamlarda mali nedenlerle sık sık sikke ayarıyla oynama yoluna gidilmiştir. Mali zorunluluklardan ötürü sikkelerin ayarının kötüleştirilmesi daha çok savaş ortamlarının bir sonucu olmuştur. Sikke ayarının kötüleştirilmesi uygulamasına büyük çapta ilk kez Hellen dünyasında rastlanır. Dış ticaret veya başkaca etkilerden dolayı Eski Yunan kent devletleri sıklıkla sikke ayrını düşürme yoluna gitmişlerdir. Örneğin M.Ö. 407-6'da Atina'da ekonomik sıkıntıdan ötürü çok sayıda sikke basılması sonucu enflasyon meydana gelmiştir. Ptolemaios'lar Dönemi'nde Mısır'da M.Ö. 3. yy. sonlarında, 173 ile 160 yılları arasında sınırlı da olsa gümüşün kötüleşmesi sonucu bakır drakhmelerin değerinde kuvvetli bir düşme meydana gelmiştir; gümüş drakhmenin bakır drakhmeye oranı yaklaşık 1:40'tan 1:400-500'e çıkmıştır.

Bir başka enflasyon türü de, yeni altın - gümüş maden yataklarının işletmeye açılması ya da Doğu hükümdarlarının hazinelerinin ele geçirilmesi sonucu oluşan para bolluğundan kaynaklanmıştır. Bunun en bilinen örneği, Büyük İskender'in Pers

[208] Finley, **a.g.e**., s. 168.
[209] Dil Derneği (Yay. Haz.), **Türkçe Sözlük**, 2. basım, Ankara, 2005; O. Hançerlioğlu, **Ticaret Sözlüğü**, 3. basım, İstanbul, 2001.

ülkesinde ele geçirdiği soy metal hazinelerle darp ettiği sikke miktarının piyasada bollaşması sonucu fiyatların hemen hemen ikiye katlanmasıdır.

B- Banka Tipleri

Pecunia soluta praesumitur solventis, nisi cotrarium probetur:
Aksi kanıtlanıncaya kadar paranın ifada bulunana ait olduğu kabul edilir.

Eski Yunan'da Tunç Çağı'ndan beri yazılı belgelerden bilinen borç ilişkilerinin, Babil'de olgunlaşıp Batı toplumlarına doğru yayılan bankerlik faaliyetleri halini alması, esas olarak M.Ö. 1. bin yılın ilk yarısında sikkenin icadıyla ivme kazanmıştır. Her şehrin kendi parasını darp etmeye başlaması ve çok çeşitli sikkenin kullanıma girmesiyle yeni bir mesleğin ortaya çıkması kaçınılmazdı; bunlar para ticaretiyle uğraşan "para değiştiriciler" ve "sikke kontrolcüler" (τραπεζιτης) idi (Lev. 14). Böylece bankerlik sadece faizle borç verme faaliyeti olmaktan çıkıp başka uzmanlıkları da gerektiren bir etkinlik halini almıştır. Ayrıca Eski Yunan toplumundaki bankacılığı Doğu'daki örneklerinden ayıran bir başka temel farklılık daha vardı ki, o da bankerlerin mevduat alması ve bunu kredi olarak yeniden borç vermesiydi. Batı'da bankerliğin böyle bir içerik kazanması, bankacılığın zaman içinde emanetçilikten, mevduat alıp borç vermeye uzanan bir dönüşüm sürecini ifade etmekteydi.

Bu tarihsel süreç aşağıda, tapınak bankacılığı, özel bankacılık ve devlet bankacılığı başlıkları altında ayrı ayrı incelenecektir. Ancak bankerlik etkinliğinin bir türü olan sarraflık dediğimiz "para değiştiriciliği" ve "sikke kontrolörlüğü" ile, bankerliğin asli işi olan mevduat alıp borç vermenin ayrıntıları, bir sonraki "**Bankerlerin Faaliyetleri**" bölümünde etraflıca ele alınacacaktır.

1- Tapınak Bankacılığı

Eski Çağ'ın başından beri toplumsal ekonomide önemli bir yeri olan tapınakların, borç para piyasasındaki ağırlığı, sikke kullanımının başlamasıyla daha da arttı. Eski Yunan bankacılığının temelinde bulunan emanetcilik, mevduat ve borç verme, Homeros zamanından beri yazılı kaynaklardan bilinmekteydi. Ancak sikkenin M.Ö.

7. yy.da ortaya çıkmasıyla hem tapınak hem de özel bankacılık büyük bir atılım yaptı; örneğin, Ephesos'taki Artemis Tapınağı, Atina Akropolü'ndeki Athena Tapınağı, Delphoi Apollon Kutsal Bilicilik Merkezi ve Delos'ta Apollon Tapınağı'nın bankacılık faaliyetleri büyük önem kazandı.[210]

Tapınaklar ve kült merkezlerinin çoğu, kabul ettikleri hediyeler ve adaklar yoluyla birikim yaparak büyük hazinelere sahip olmaktaydılar. Tapınaklar ayrıca elde ettikleri mülkleri de nakde dönüştürülebiliyordı.[211] Ayrıca Tanrıların güvenli koruması altında olduklarından, her zaman kamu veya özele ait pek çok servet, tapınaklara saklanmak üzere emaneten getiriliyordu. "Tapınakların devletlerüstü bir konumu vardı. Hem yerel hem de yabancı hükümdarlar tarafından tapınaklara değerli hediyeler verilmekteydi. Bunları korumak için hazine daireleri yapıldı. Buralar aynı zamanda devlet parasının saklanmasında da kullanılmaya başlandı. Aynı doğrultuda tapınaklar yabancıların mallarının saklandığı yerler haline de geldi. Tapınaklar bu amaçla sadece hükümdarlar ve devletler tarafından kullanılmadı, zengin özel şahıslar da varlıklarını tapınaklarda korumaya başladılar, çünkü tapınakların kudsiyeti önemli bir güvenlik yaratmaktaydı. Bu bakımdan en büyük örnek Ephesos Artemision'udur. Eski Çağ'ın sonlarından itibaren bu tapınak, yaptığı emanetçilikle ünlenmişti."[212]

Tapınaklar, emanetçilik yapmanın ötesinde çeşitli nedenlerle sikkelerin toplandığı bir merkez haline gelmiş ve bu durum onları, sikke ayar kontrolü, farklı sikkeler arasında pariteyi bilme vb konularda da uzmanlaşmaya itmişti. Örneğin, M.Ö. 548'de Delphoi'de bir tapınağın yanması sonrası, tüm Eski Yunan dünyasında yeni bir tapınağın inşası için para toplanmıştır. Çeşitli kentlerden sikkeler halinde en azından 300 talent bağış gelmişti. Atina'nın eski ve soylu ailelerinden Alkmaionid'ler bu işte, yani farklı sikkelerin değiştirilmesinde büyük rol oynadılar. Delphoi'lu kurnaz rahip tabakası, hesap işlemlerini kolaylaştırmak ve bu işten

[210] J. Irmscher ve R. Johne, "Bankwesen", ***Lexikon der Antike***, Wiesbaden, 1977; R. Bogaert, **a.g.e**., s. 26; B. Laum, "Banken", ***RE,*** Ek C. 4, s. 68-82.
[211] Finley, **a.g.e**., s. 137.
[212] Laum, **a.g.y**.; bu konuda ayrıca O. Benndorf'un anlatımları için bkz. **Forschungen in Ephesos**, Österr. Institut I , 1906, s. 261.

tapınağı kârlı çıkarmak üzere bir Delphoi sikkesi darp ettirdiler ve bu amphiktyon sikkesini Attika'nın ortak sikkesi haline getirdiler.[213]

Delphoi'deki tapınağın elindeki paraları yerli-yabancı devletlere borç olarak verdiği de bilinmektedir.[214] Benzer şekilde Atina Akropolü'ndeki Athena Tapınağı M.Ö. 5. ve 4. yy.larda sahip olduğu hazinelerle, borç veren olarak Atina'da büyük rol oynamıştır.[215]

Bir başka önemli para toplama işlemi de, Attika - Delos Denzi Birliği üyelerinin yıllık birlik aidatı ödemeleri olmuştur. Attika birlik kasası Atina Akropolü'ne götürülmeden önce Delos'ta bulunmaktaydı.[216] Toplanan yıllık aidat 600-1200 talent arasında değişmekteydi. Deniz Birliği'ne (M.Ö. 478/77'den itibaren) girmeden önce kendi sikkelerini darp etmiş olan bu şehirler, ödemelerinde yerel sikkeleri kullanmaktaydı. Bu sikklere arasında çok farklı değişim kuru vardı. Delos'ta toplanan bu paraların hesaplanmasında ve kontrolünde tapınaktaki uzman sarrafların görevli olduklarına kuşku yoktur.[217]

Delos aslında bir tapınak devletiydi; düzenli bir gelire sahipti ve bu gelir tapınak mensupları tarafından yönetilmekteydi. Buradaki tapınakta çeşitli hazineler toplanmaktaydı; özel servetlerin ya da yabancı devletlerin hazinelerinin korunmasına yönelik bir hizmet sunulmaktaydı. M.Ö. 375'te Delos'ta 13 devletin amphiktyon hesabında 47 talent bulunmaktaydı (Ditt. *Syll*.³ 153). Yüzyıllardır Delos'ta kiracı, kiralayan ve borçluların nakit işlemleri tapınaklar tarafından yürütülmekteydi. Delos'taki tapınakta muhafaza edilen emanet hesaplar hakkında, M.Ö. 179'a ait envanter kayıtları iyi fikir verir. Dört sıra halinde dizilmiş küplerde (σταμνοι) paralar saklanmaktaydı. Hangi küpün nereden geldiği, içindeki miktar kayıtlıydı.[218]

[213] E. Ziebarth, "Trapeza", **RE**, C. 12, s. 2194-2207.
[214] Laum, **a.g.y.**
[215] B. Laum, "Anleihen", **RE**, Ek C. 4, s. 25.
[216] B. Laum, "Banken", **RE**, Ek C. 4, s. 71.
[217] Ziebarth, **a.g.y**., s. 2195.
[218] **İbid**, s. 2198, 2200.

Ekonomist–tarihçi M. I. Finley, Antik Çağ devletlerinin nakit para bulundurma alışkanlıklarını, olası nakit darlıklarına karşı bir ihtiyat akçesi olarak görür ve o da Delos örneğini verir: "M.Ö. 2. yüzyılda, muhteşem zenginliğe sahip Delos'taki Apollon Tapınağı, Klasik Dönem Atina'sında Athena Tapınağı'nın yaptığı gibi, hem kendi tasarruflarını hem de Delos şehrinin birikimlerini, bir şekilde korunan kutsal odasında saklamıştır (Burada para olarak, diğer tapınaklarda olduğu gibi sikke halinde bulunmayan ve mücevherlerden oluşan hazineden değil, sikkelerden bahsediyorum). Bu iki hazine, her biri 'içerisine konulan şeylerin türünü belirten işaretler taşıyan' çeşitli küplerden oluşan bir zenginliğe sahipti ve 'kutsal hazine' ve 'kamu hazinesi' olarak adlandırılmaktaydı. Delos aslında çok fazla birikime sahipti -küplerden bir grubu 48.000 drakhmeden fazla sikke alabiliyordu ve M.Ö. 188'den 169'a kadar hiç açılmamıştı- ve adanın hem küçük hem de milletlerarası kutsal bir alan olması gibi kendine has karakteri nedeniyle genelde bütün Antik Çağ devletleri için bir model teşkil etmemiştir. Ancak hazinelerin imparatorluğun farklı merkezlerine yayılması ve hazinede nakit para bulundurma ilkesi, Roma imparatorlarını sınırlandırmıştır. Yeni bir imparator başa geldiğinde askerlere para dağıtmak adet olmaya başladığında, dağıtılan para, küplerde halihazırda mevcut olan para miktarıyla sınırlı olmuştur."[219]

Savaş zamanı bellirli bir korunma olanağı sunan, değerli nesneleri bünyesinde muhafaza ederek emanetçilik yapan tapınaklar, aynı zamanda hem devletlere hem de özel kişilere faizli borç para da vermekteydiler. Bazı tapınaklar borç vererek zenginliklerini zamanla artırma yoluna gittiler. Buna bir örnek, Delos'taki ünlü Apollon Kutsal Alanı'dır. Delos'ta bankacılık 5. yy.da başlamıştı. Hellenistik Dönem'de Delos çok büyük ticari merkez olmuş ve bankacılık da ada ekonomisinin önemli bir parçası haline gelmiti.[220] Örneğin Delos Apollon Tapınağı'nın, M.Ö. 377'den 373'e kadar 43 talent ve 2600 drakhmesi yabancı şehirlere, 6 talent ve 620

[219] Finley, **a.g.e**., s. 208.
[220] G. Billeter, **Geschichte des Zinsfusses im griechisch-römischen Altertum bis auf Justinian**, 1898, (yeni baskı 1970), s. 9 vd; B. Laum, "Banken", **RE**, Ek C. 4, s. 68-82.

drakhmesi de özel kişilere, Deloslulara ve yabancılara olmak üzere toplam 49 talent ve 3220 drakhme borç verdiği bilinmektedir.[221]

Delos'ta tapınak bankacılığı arkeolojik buluntularla iyi bir şekilde belgelenmiştir. Başta sadece emanetçilik yapan Delos'taki tapınak, daha sonra Attika-Delos Deniz Birliği'ne borç vermiştir. Tapınak daha sonra kendi yurttaşlarına da borç vermeye başlamıştır. Burada yıllık hesaplar, taşlara işlenmiştir. Yer yer eksiklikleri olmasına rağmen M.Ö. 433'ten yaklaşık 2. yy.ın ortalarına kadarki kayıtlar günümüze ulaşmıştır ve buradan şöyle bir görünüm ortaya çıkmaktadır: Mevduat ve değerli nesneler kabul edilmekte ve bunlar %10 faizle borç olarak verilmektedir. Kredi miktarları düşüktür, örneğin bir şahısa veya şehire verilen kredi en fazla 50.000 drakhmedir ama ortalama çok daha düşüktür. M.Ö. 377'de verilen kredilerin toplamı 50 talentten= 300.000 drakhmeden fazla değildir; eğer tüm borçlular borçlarını ödemiş olsalar, bankanın o yıl elde edeceği faiz geliri 30.000 drakhme olacaktır. Delos Adası, Atina'nın yönetiminde olduğu süre boyunca (M.Ö. 314'e kadar) çeşitli Kyklad Adalarına borç para vermiştir; Atina'nın iktidarda olması buna olanak sağlamaktaydı, ancak buna rağmen daha güçlü devletlere ve özellikle bunların halkına borç verilmesi söz konusu olmamıştır. 314'ten sonra ise sadece Delos şehrine ve yurttaşlarına borç verilmiştir. Şüphesiz verilen borç karşılığı ipotek de alınmıştır.[222]

Delos'ta özel bankalar da vardı ancak bunların yaptıkları iş, tapınak paralarını banka mevduatı olarak yönetmekten ibaretti.

Tapınak bankacılığına Anadolu'dan en eski örnek Ephesos Atremis Tapınağı verilebilir (bkz. Benndorf, *Ephesos* I 29, 1 ve nr. 319 ve 324).[223] M.Ö. 6. yy.dan beri Ephesos'ta tapınak bankacılığı çerçevesinde faizli borç verildiği bilinmektedir. Tapınağın gelirleriyle ilgili bir yazıtta εργαζεσθαι sözcüğü geçmekte ve bu Hogarth

[221] Bogaert, **a.g.e**., s. 26.
[222] Pekary, **a.g.e**., s. 36.
[223] B. Laum, "Anleihen", **RE**, Ek C. 4, s. 25.

tarafından "make money" anlamında yorumlanarak ".... a statement of bankers profit" şeklinde ifade edilmektedir.[224]

Anadolu'dan bir başka örnek de Athena İlias Tapınağı'dır. Bu tapınaktan borç para almış olan kentlerin isimlerinin yer aldığı M.Ö. 77 yılına ait bir yazıtta şu kentlerin isimleri görülmektedir: Gargara, İlion, Dardanos, Skepsis, Assos, Aleksandreia Troas, Abydos, Lampsakos; bkz. *IGR* IV 197= *OGI* 444= *Herm.* LXI [1926], 133 vd= *SEG* IV 644.[225]

Batı Anadolu kıyılarına çok yakın bir konumdaki Kos (İstanköy) Adası'ndaki Asklepios Tapınağı'nda ele geçen M.Ö. 1. yüzyıla ait bir yazıtta, τας του θε[ου τραπ]εζας (*SEG* 344 I. 2-3) şeklinde, "Tanrının bankası" ya da "kutsal banka" olarak okunabilecek bir ifade geçmektedir. Ancak Eski Yunan metinlerinde tapınakların kendilerini hiçbir zaman "Tanrının bankası" ya da "kutsal banka" olarak adlandırmadıkları bilinmektedir. Bu metnin benzerine başka yerde de rastlanmamıştır. Bu nedenle yazıtın tapınakta kullanılmamış olduğu düşünülmektedir. Ancak yazıt çok yıpranmış ve metinde pek çok boşluk olsa da, yazıtta, tapınağın yöneticileri tarafından hacıların paralarını değiştirmek ve Tanrının fonlarını yönetmek amacıyla işletilen bir bankadan söz edilmektedir.[226]

Tapınak bankacılığında özellikle, *demos*'lar ya da demos seviyesindeki tapınaklar tarafından verilen borçların, kırsal kesimdeki sikke gereksinimine işaret ettiği düşünülmektedir. M.Ö. 450-440 civarında Rhamnos'taki Nemesis Tapınağı'nın, 200 veya 300 drahhmelik sabit miktarlarda, toplam 51.400 drakhme tutarında verilmiş kredisi olduğu saptanmıştır. Küçük tutarlı bu krediler, kırsal alanda köylülerin sikke gerkesinimini karşılamaya yönelik olarak verilmiş olmalıdır.[227]

---

[224] D. G. Hogarth (Yay. Haz.), **Excavations at Ephesus: the Archaic Artemisia**, 2 cilt, 1908, s. 130 ve 136.
[225] D. Magie, **Anadolu'da Romalılar** 3 Batı Anadolu Kent Devletleri, (Çev. N. Başgelen ve Ö. Çapar), İstanbul, 2003, s. 182.
[226] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 39.
[227] Howgego, **a.g.e.**, s. 25.

Tapınaklarda emanete alınan servetler ya kutsal alan kompleksi içinde bulunan hazine binasında (*thesauros*) veya *naos*'un (*cella*) arka tarafındaki hazine odasında (*opisthodomos*) saklanmaktaydı. Bu hazine binalarının veya odalarının açılıp kapanması belirli bir törensel prosedür gerektirmekteydi. Tapınakların gelir giderlerinin yöneticisi konumunda, bazen tek bir memur, bazen üyeleri dönüşümlü görev yapabilen *tamiai* (haznedarlar) denen bir kurul vardı. Προσταται ise kutsal hazineyi açmada rahip ile birlikte hareket etmekteydi; bunlar, ταμιαι ve 'ιεροφυλακες ile beraber, hazineye giren ve çıkan paranın bir raporunu tutmakla görevliydiler.[228] Sonuç olarak "devlet veya tapınak hazine dairelerinin açılması özel törenlerle, belirli aralıklarla ve pek çok görevlinin katılmasıyla yapılan bir operasyondu."[229] İşte bu prosedürlerden kurtulmak isteyen devlet yöneticileri, finansal işlemleri hızlandırmak için iki farklı yola baş vurdular. Bunlardan ilki, devlet gelirlerinin bir kısmını, ekonomide artık belirli bir yer edinmiş olan özel bankalarda mevduat olarak tutmaktı. Böylece acil durumlarda özel bankalardaki paraları hızla kullanmaları mümkün olabilmekteydi. İkinci yol ise devlet bankaları kurmak oldu; böylece devlet parasının özel bankalarda tutulmasının getireceği risklerden (banka iflası vb) sakınılmış olmaktaydı. Her iki yolun da kullanılmış olması, ekonomide bankacılığın rolünü artırdı.

2- Özel Bankacılık

Pek çok Eski Çağ toplumunda olduğu gibi Eski Yunan toplumunda da faizle borç vermenin geçmişi şüphesiz oldukça eskilere uzanmaktadır. Ancak Eski Yunan toplumunda M.Ö. 5. yy.ın sonu 4. yy.ın başlarında, sıradan sarrafların, emanetçilikten bankerliğe uzanan mesleki dönüşüm sürecinin kökeninde yatan prototipler, Eski Doğu toplumlarında, özellikle de Mezopotamya bulunmakta idi ve oradan gelmişti. Ancak Eski Yunan'daki özel bankaların diğer örneklerden farkı, sadece kendi sermayeleri ile çalışıyor olmamaları, mevduat almaları ve bunları başkalarına kredi olarak vermeleriydi.[230] Bu önemli bir farktı. İnsanlığın ekonomik

[228] Magie**, a.g.e**., s. 16, 128-129.
[229] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 22.
[230] Sontheimer, **a.g.y.**

evriminde, para ekonomisinin gelişmesinin yanı sıra parasal birikimlerin, mevduat – kredi ilişkisi halinde para piyasalarında yer almasının da büyük önemi vardır. Eski Yunan toplumu bu gelişmede itici rol oynamıştır.

Bu itici role ve önemine R. Bogaert de işaret eder: "Bana daha da önemli gelen bir husus, çoğu köle kökenli olan basit Yunan para değiştiricilerin M.Ö. 5. yy.da para ticaretinin tekniklerini bulmuş olmalarıdır. Tapınaklar ve özel kişiler bankalardan çok daha önceden borç para vermişlerdir, hatta Mezopotamya'da 3. binyılın sonundan itibaren; ancak bu paralar dini veya özel sermayedarlardan gelmekteydi, mevduat kaynaklı değildi. *Trpezites*'ler ilk olarak parayı, kendilerine kâr sağlamak üzere, hizmet veya ücret karşılığı temin etmişler ve acil para ihtiyacı olanlara borç vermişlerdir. Bu teknikler Eski Çağ'daki diğer ülkelere, örneğin Güney İtalya'daki Yunan kolonilerinden Roma'ya, Ptolemaioslar Dönemi Mısır'ına daha sonradan gelmiştir."[231]

Eski Yunan bankacılığının kökeni sarraflık yani para bozuculuk ve sikke ayar kontolörlüğü idi. Çok çeşitli sikkenin bulunması, bunların farklı kaynaklardan geliyor olması ve hali hazır durumları, ağırlıkları, bunları kontrolünün yapılmasını ve birbirlerine karşı değerlerinin iyi bilinmesini gerektirmekteydi.[232] M.Ö. 6. yy.ın başlarından M.Ö. 5. yy.ın sonlarına kadar uzanan süreçte τραπεζιτης'ler sarraflıktan bankerliğe uzanan bir dönüşüm geçirdiler.

Para hareketlerinin en fazla olduğu yerler doğal olarak yoğun ticaretin gerçekleştiği liman kentleriydi. Bu çerçevede Byzantion, Delos, Atina, Korinthos, Thebai ve Orkhomenos ilk akla gelen yerlerdir. Tapınak bankaların yanı sıra özel bankalar özellikle M.Ö. 2. ve 1 yy.larda en yüksek noktasına çıkmıştır.[233] Atina'da M.Ö. 4. yy. başlarında en azından 8 özel banka eş zamanlı olarak faaliyet

[231] Bogaert, **a.g.e**., s. 27.
[232] E. Ziebarth, "Trapeza", **RE**, C. 12, s. 2194-2207.
[233] B. Laum, "Banken", **RE**, Ek C. 4, s. 68-82.

göstermekteydi.[234] Banka işletmeye κατασκευαζεσθαι [τραπεζαν] denmekteydi. Atina'da bankacılık günlük yaşamın bir parçası haline gelmişti.

Atina'da M.Ö. 4. yy.da bankacılık yapmış olan Pasion ve halefi Phormion, hatiplerin söylevlerinde yer alan bilgiler nedeniyle haklarında ayrıntılı bilgi bulunan iki büyük bankerdir. Pasion'un doğum tarihi ve yeri tam olarak bilinmiyor, ancak ölümü 370. Mesleğe girişi 390'lı yıllar olması nedeniyle, daha eski değilse bile en azından Peloponnesos Savaşları'nın başlarında doğmuş ve 60 yaşlarında ölmüş olmalı. Genel olarak Akharnai'lı olduğu kabul ediliyor. Attika ya da Atina'da doğmadığı, buraya köle olarak başka kölelerle birlikte getirildiği sanılıyor.

Fakat ilk başlarda Pasion'un köle olduğu kesindir, hatta Atinalı Arkhestratos'un[235] kölesidir (Dem. *or.* 36, 45). Arkhestratos ise Atina yurttaşı Antisthenes ile para ticareti ve sarraflık işinde ortaktır. Görünen o ki, bu işte öğrendikleriyle gösterdiği başarı nedeniyle azat edilmiştir. Azat edildikten sonra efendilerinin sahip olduğu bankayı olasılıkla önce kiralamış, sonra da sahibi olmuştur (Dem. *or.* 36, 43). Pasion, özellikle Pontos'taki çalışmalarından sonra M.Ö. 394 civarında önemli bir banker haline gelir; Pontos'ta olasılıkla *metoikos* konumunda bulunmuştur. İsokrates'in söylevinde, Pasion ile Pontos'lu bir yabancı arasındaki davadan da bahsedilir; buna göre kentteki bir yabancı, servetinin bir bölümünü Pasion'a emaneten teslim etmiş, ancak daha sonra bu konuda bir uyuşmazlık ortaya çıkmış, mevduatı zimmetine geçirmekle suçlanmıştır (İsokr. *or.* 17; Dem. *or.* 52).

Pasion, aralarında strategos Timotheos ve hatip Demosthenes'in babasının da bulunduğu çok zengin iş ve arkadaş çevresi nedeniyle kısa sürede Atina'nın en önde gelen bankeri olur (Dem. *or.* 50,56). Bu konumundan ötürü M.Ö. 390 veya 376'da kendisine Atina yurttaşlık hakkı verilir (Dem. *or.* 46, 13.15). Attika yurttaşı olarak Pasion, Akharnai Demosu'nda görülür (*IG* II² 3039; Dem. *or.* 45, 28). Ancak hangi

[234] Pekary, **a.g.e**., s. 35

[235] Demosthenes zamanında Atina'da yaşamış bir banker. Daha sonradan kendisi de banker olan Pasion, zamanında onun hizmetinde bulunmuştu (Demosth. *or.* 36, 43-48. İsocr. *or.* 17, 43), bkz. J. Kirchner, "Arkhestratos", **RE**, C. 2., s. 458.

sebeple olduğu bilinmemekle birlikte ikamet yeri Atina değil Piraeus'tur (Dem. *or.* 52, 13). M.Ö. 372'de hâlâ işinin başında olduğu anlaşılıyor (Dem. *or.* 49, 29vd). M.Ö. 372-370 arasında Pasion hastalığı nedeniyle bankasını ve kalkan atölyesini kendi azatlı kölesi Phormion'a bir yıllığına 2 talent 4000 drakhme bedelle kiralar.

Pasion'un işi bir yönüyle, yabancıların gelirlerinin ve servetlerinin yönetimiyle ilgilidir (Dem. *or.* 27, 11); örneğin bunları borç vererek değerlendirmektedir (Dem. *or.* 50, 56). Her türlü borç verme işi yapar. Pasion'un bankası, mevduat kabule eder ve nakde dönüştürülebilecek kıymetli şeyleri rehin alarak bu mevduatı borç verir ya da işletir. Mevcut bilgilerer göre M.Ö. 400-372 yılları arasında Attika yaşantısının pek çok önemli şahsiyeti onunla iş ilişkisine girmiştir. Peloponnesos Savaşı'ndan kısa bir süre sonra, önde gelen siyasetçi Agyrrhios (İsokr. *or.* 27, 31), ünlü hatip Demosthenes'in babası Demosthenes (Dem. *or.* 27, 11) ve aynı dönemin sonlarına doğru Timotheos ondan borç almışlardır; yaklaşık M.Ö. 373-72'de strategos Timostheos'a birçok defa borç vermiştir, ayrıca Korykyra'ya karşı bir donanma hazırlanmasını da desteklemiştir (Dem. *or.* 49,6-32).

Pasion'un hem evi (Dem. *or.* 49, 22) hem de işyeri (Dem. *or.* 52, 8) Piraeus'ta bulunmaktaydı; burada olması, belki de pek çok yabancıyla iş ilişkisinde olması nedeniyleydi. Örneğin Bosphoros'tan I. Satyros'un komutanlarından Sopaios kendi oğlunu tahıl gemileri ve parayla Atina'ya göndermiş ve parayı faiz karşılığı Pasion'un bankasına yatırmıştır (İsokr. *or.* 17, 42).

Para simsarı olarak hem içerde hem de dışarda ünü çok yaygındı; bu yüzden Pasion'un oğlu Apollodoros, daha sonra gururlanarak, Pasion'un ilişkilerinin tüm Yunanistan'da böylesine yaygın ve güçlü olması nedeniyle hiçbir güçlükle karşılaşmadan borçlanabileceğini öne sürmüştür (Dem. *or.* 50, 56). Pasion'un siyasal yaşama katıldığı pek bilinmez. Gönüllü sormluluk almak anlamında *trierarkhos*'luk görevini üstlendiği Demosthenes'in söylevlerinden bilinir (Dem. *or.* 45, 85). Bunun dışında kendi atölyesinde (εργαστηριον) ürettitirdiği 1000 adet tunç kalkanı da şehir yönetimine hediye etmiştir (Dem. *or.* 45, 85).

Hans Schaefer'e göre Pasion, kalkan imalatından yılda 1 talent kazanmakta, bankadan da 100 mina gelir elde etmekteydi.[236] W. Sontheimer, Pasion'un bankacılıktan 10.000 drakhme, atölyeden ise 6000 drakhme geliri olduğunu belirtir.[237] August Böckh ise, Pasion'un sarraf dükkanı için Phormion'dan yıllık 160 mina kira bedeli aldığını ifade eder.[238] Bu farklı rakamlara rağmen Pasion'un önemli bir gelire sahip olduğu açıktır. Pasion'un servetinin büyüklüğünü aynı dönemdeki diğer para simsarlarıyla kıyaslama imkânına sahip değiliz. Bankerliğin yanı sıra özellikle ticaret ve sanayi ile de uğraşan dönemin bankerlerinin, büyük servet edindikleri kesindir.

Pasion M.Ö. 370-69'da öldüğünde geride 20 talentlik bir servet ve borç olarak verilmiş en azından 39 veya 40 talentlik[239] bir alacak bırakır (Dem. *or.* 36, 4 vd.). Vasiyeti gereği azatlısı Phormion, Pasion'un karısı Arkhippe ile evlenir ve onun genç oğlu Pasikles'in vasisi olur. Kalan miras da büyük oğlu Apollodoros'un talebi üzerine paylaştırılır; buna göre kalkan atölyesi Apollodoros'a, banka ise Pasikles'e kalır (Dem. *or.* 36, 8 vd.).[240]

M.Ö. 4. yy.da Atina'daki önemli bankacılardan biri de Phormion'dur. Phormion, kendisi de bir zamanlar köle olan banker Pasion'un kölesi olarak dünyaya gelmişti. Pasion, "işlek zekası, tutumlu oluşu ve dürüstlüğünden ötürü" Phormion'a özgürlüğünü bağışlar ve onu kendi bankasında veznedar olarak görevlendirir. M.Ö. 372'de Pasion hastalanınca bankasını ve kalkan atölyesini güvendiği dostu (*socius*) Phormion'a iki yıllığına kiralar (Dem. *or.* 36, 4. 37. 45, 31). Çok geçmeden Pasion hastalanır ve 370'te vefat eder. Ancak ölmeden, kendisinden sonra da bankasını ve atölyesini yönetmeye devam etmesini, karısı Arkhippe ile evlenip çocuklarına vaslik etmesini vasiyet eder. Phormion 369'da Arkhippe ile evlenir, onun genç oğlu Pasikles'in vasisi olur ama Pasion'un büyük oğlu Apollodoros tarafından Phormion aleyhinde daha sonradan bir alacak davası açılacaktır. Pasion'un miras işlerinin

[236] H. Schaefer, "Pasion", **RE**, C. 36, s. 2067.
[237] Sontheimer, **a.g.y**.
[238] Böckh, **a.g.e**., C. 1, s. 199.
[239] Howgego, Pasion'un bu alacağını 50 talent olarak belirtir; bkz. Howgego, **a.g.e**., s. 24.
[240] Pasion ile ilgili yararlanılan diğer çağdaş kaynaklar: W. Schmitz, "Pasion", **NP**, C. 9, s. 384; E. Ziebarth, "Trapeza", **RE**, C. 12, s. 2194-2207; Pekary, **a.g.e**., s. 37; Sedillot, **a.g.e**., s. 78-79.

hallinden sonra M.Ö. 362'de kendi bankasını kurar ve 361/60'ta vatandaşlık hakkını elde eder; bu sırada itibarının zirvesindedir.

Phormion'un bankası çok güçlüydü ve dünya çapında parasal bir saygınlığa sahipti. Atina kentine ve yabancı devletlere borç para vermekteydi. Karadeniz kıyısındaki Pontos'a düzenli seferler yapan *trieres*'ler çalıştırmaktaydı. Byzantion ile ticari ilişkileri vardı ve Kırım'dan tahıl ithalatı da yapmaktaydı.

Pasion'un M.Ö. 394 civarında doğan oğlu Apollodoros, babası öldüğünde henüz 24 yaşındaydı (Dem. *or.* 36, 22). Babasının mirası, varis olarak Apollodoros ile kardeşi Pasikles'e kalmıştı (Dem. *or.* 36, 8. 9). Apollodoros, M.Ö. 370'ten sonra Atina'nın en zengin yurttaşlarından biriydi ve *trierarkhos*'luk da yaptı; *khoregos* olarak M.Ö. 352/51'de elde ettiği bir zafer de bulunuyor. Apollodoros *trierarkhos*'luk yaptığı sırada M.Ö. 369'da Sicilya'ya gitti. Atina'ya döndüğünde üvey babası Phormion'a karşı dava açtı, fakat davayı geri çekti (Dem. *or.* 45, 4). Pasion'un ölümünden 8 yıl sonra M.Ö. 362'de Apollodoros ve kardeşi Pasikles, o güne kadar Phormion'un yönettiği mirası, ki bu mirasta bir banka ve bir de kalkan imalat atölyesi de vardı, paylaştılar. Apollodoros kalkan atölyesini aldı (Dem. *or.* 36, 11. 37. 51). M.Ö. 360'ta annesi Arkhippe'nin ölümünden sonra Apollodoros ile Phormion arasında meydana gelen bir anlaşmazlık üzerine yeniden bir dava başladı (Dem. *or.* 36, 14 vd). M.Ö. 350'de açtığı davada üvey babasından 20 talent istedi. Bu davada Phormion'u Apollodoros'a karşı Demosthenes savundu.[241]

M.Ö. 4. yy.da Atina'da τραπεζιται olarak adı geçen diğer bazı bankerler ise şöyledir:

"Sokrates: Köle iken azat edildi, tanınmış bir banker (Dem. *f. Phorm.* 28); Satyros, bankasının yönetimini Sokrates'e bırakırken, bu sektörde benzer örneklerde olduğu gibi, karısını da eş olarak ona verdi.

[241] Phormion ile ilgili yararlanılan çağdaş kaynaklar: J. Engels, "Apollodoros", **NP**, C. 1, s. 856; J. Kaerst, "Apollodoros", **RE**, C. 1, s. 2848; Schaefer, **a.g.y.**; Sontheimer, **a.g.y.**; Schmitz, **a.g.y.**; Ziebarth, **a.g.y.**; Sedillot, **a.g.e.**, s. 78-79.

Sokles: Önceleri Sokrates'in (oğlu Blepaios, Prosop. *Att.* 2876) kölesi iken sonradan onun işini sürdürdü.

Timodemos da karısını eş olarak verdi (M.Ö. 352) ancak daha sonra iflas etti (Dem. ebd. 50).

Strymodoros: Aigina'da banker; kölesi Hermaios'a karısını eş olarak verdi, daha sonra karısı ölünce de kızını verdi (Dem. 36, 29).

Aristolokhos: Kharidemos'un oğlu (M.Ö. 350 civarı), iflas edince çiftliğini banka alacaklıları arasında paylaştırdı (Dem. ebd. 50. 45. 63. Prosop. *Att.* n. 1947).

Sosinomos: Timodemos'un kader arkadaşı (bkz. yukarı).

Theokles: τοτε τραπεζιτευων, birkaç içki kabını ve bir altın çelengi teminat alarak karşılığında 1000 drakhme borç veriyor (Dem. 53, 9).

Pylades: Bankasının adı, 600 drakhme borç veren olarak Pasion'un bankasının adıyla birlikte geçiyor (Dem. *Aphob.* 11)

Herakleides: M.Ö. 342 civarında tanınmış bir banka (Dem. 38, 7. 48, 12).

Epigenes ve Kanon: τραπεζιται. Demosthenes'in önergesiyle kendilerine vatandaşlık hakkı bağışlandı (Dinarkh. I 43), ca. M.Ö. 326.

Philios: Bankasının adı Lys. 9, 5'te geçiyor.

Kittos: Önce Pasion Bakası'nda memur olarak çalıştı; eğer Dem. 34, 6'da geçen Kittos ile aynı şahıs ise, daha sonra olasılıkla kendi başına çalıştı.

Kharmolas: Aiskhines'in mektubunda, pek güvenilmeyen Atinalı bir banker olarak geçiyor."[242]

Demosthenes de bir söylevinde, bankacılığın pek çok risk taşımasına ilişkin olarak, servetini kaybetmiş birçok bankerin adını sayar (Dem. *or.* 35,11; 50 vd).[243]

Bugünkü İstanbul'un yerinde kurulmuş eski Byzantion şehri de önemli bir ticaret kentiydi ve Eski Yunan bankacılığna ait en eski kayıtlar (M.Ö. 6. yy.ın sonları) buraya ait olanlardır. Byzantion'daki bankaların işlevine ilişkin Aristot. *oec.* II p. 1346 b 24'te bazı bilgiler yer alır. Buna göre, para değiştirme hakkı bir bankaya kiralanırken bir diğerine ne sikke satma ne de üçüncü bir şahıstan satın alma hakkı

[242] Ziebarth, **a.g.y.**
[243] Sontheimer, **a.g.y.**

tanınmıştır. Byzantion'da M.Ö. 4. yy.daki para değiştirme tekeline ilişkin bu bilgiler göstermektedir ki, bu kentte daha önceleri para bozma işi yapan gereğinden fazla banka bulunmaktaydı.[244]

Karadeniz'in kuzey sahilindeki ticaret kenti Olbia'da da canlı bir bankacılık piyasası vardı. Bu önemli *emporion*'da devlet, iş hayatını belirli bir düzene koymuştu. Darpedilen tüm altın ve gümüş sikkeler kente sokulabilmekte ve çıkartılabilmekteydi. Ancak bankalar tarafından bu sikkelerin ticareti, yani değişimi kentin merkezi bir yerine dikilen yazıtta yer alan temel sikke kurlarına göre yapılmak zorundaydı.[245] M.Ö. 4. yüzyılda Olbia'da alınan bir karar, bankacılık faaliyetlerine bir düzenleme getirmekteydi. "Bu kararname dört temel kuralı ortaya koymaktadır: (1) Şehir içindeki işlemlerde sadece Olbia gümüşü kullanılacaktır; (2) Elektron ve yerel gümüş sikkeler arasındaki değişim oranı devlet tarafından belirlenecektir; (3) 'Her iki tarafın anlaşması durumunda, taraflar ne karar almışlarsa' sikke değişiminde de bu esas olacaktır ve (4) Her türlü sikkenin ithali veya ihracında sınırsız hak tanınmıştır. Elektrona ilişkin güç durumlara müdahale edilmesinin dışında kanun, devleti para meselelerine hiçbir şekilede karıştırmıyor, siyasi durumun korunması için de yerel sikkelerin kullanılmasını öngörüyordu. Olbialılara, yabancılara giden ve ülkeye yabancı sikkeyle dönen bir Olbialı ile aynı tür parayla Olbia'ya gelen bir yabancının getirdiği sikkeyi sarraf aynı orandan işleme alıyordu."[246]

Delos'ta bankacılığın odağında tapınak bankacılığı yer alsa da burada özel bankalar da faaliyet göstermekteydi. Sikke ticareti yapan bankerlere (M.Ö. 4. yy.dan itibaren εργαζεσται) Delos'ta εργαζομενοι της τραπεζες denilmekteydi; daha sık kullanılan deyiş ise εργασια της τραπεζης idi.[247] Adı geçen bazı özel bankalar şunlardı: Syrakousai'lı Timon, M.Ö. 200 civarında Delos'ta kendi bankasını kurmuştu. M.Ö. 190'da oğlu Nymphodoros bankanın yönetimine geçti ve bu şahıs daha sonra kendini Tarentum'lu Herakleides olarak adlandırdı. Delos'ta "Hellen ve

[244] Ziebarth, **a.g.y.**
[245] **İbid**.
[246] Finley, **a.g.e**., s. 201.
[247] B. Laum, "Banken", **RE**, Ek C. 4, s. 68-82

Mantineus bankası" adlı bir başka özel banka daha vardı. Hellen'in kim olduğu bilinmemekte fakat Mantineus, Tenos'lu Satyros'un oğlu idi ve Delos'taki Proksenos'ta faaliyet göstermekteydi. "Paktyas ve Philophon bankası"nda adı geçen Paktyas'ın Kythnos'lu olduğu sanılmaktadır. M.Ö. 192'ye tarihlenen Theon bankasının sahibi olasılıkla Theon adlı şahıstı ve bu Byzantion'lu Meniskos'un oğluydu; banka Delos'taki Proksenos'ta faaliyet göstermekteydi.[248]

Antik Çağ'ın deniz ticareti ve bankacılık yönünden önemli bir diğer adası ise Rhodos'tu. Bu ada uzun bir süre bankacılığın merkezi olmuştur. Buradaki bankerlerden adı geçenlerden bazıları şöyleydi: Abdera'lı Python, İstros'lu Aristagoras, Olbia'lı Nikeratos. Bunlar aynı zamanda zahire, yağ ve köle ticareti de yapıyorlardı. Dört bir yana gemiler ve kervanlar sevkediyor, malları toptan alıp satıyor, bir yandan mevduat alırken öbür yandan faizle borç veriyorlardı.[249] David Magie de Rhodos'un bir bankacılık ve ticaret merkezi olarak önemine işaret eder: "M.Ö. III. yüzyılın başlangıcında Rhodos, Argos'a faizsiz 100 talent borç verebilecek ve Priene'ye kredi açabilecek kadar zengin idi."[250]

M.Ö. 2. yy.da adı geçen bazı özel bankalar da şunlardı: Hephaistion ve Philistos bankası (M.Ö. 192), Askalon'lu Philostratos'un bankası (bu şahıs Neapolis kenti vatandaşıydı), Philon ve Silenos bankası (önemli bir bankaydı), M. Minatios Sexti f. Bankası (M.Ö. 153'te faaldi).[251]

Anadolu'da Assos ve Atarneus'ta faaliyet gösteren banker Eubolos, banka sahibi iken daha sonradan bu şehirlerin yöneticisi olmuştu. Eubolos, Antik Çağ'da kölelikten banka sahipliğine yükselenlerin önde gelenlerindendi. Theopompos, Euboulos'un Atarneus'taki banka işletmesini belirtmek için τραπεζα αργυραμοιβικη sözcüklerini kullanır.[252] Bu tanımlamanın tam karşılığı "değişim tablası ya da

[248] Ziebarth, **a.g.y.**
[249] Sedillot, **a.g.e**., s. 86.
[250] Magie, **a.g.e**., s. 196. Rhodos'un bir bankacılık ve ticaret merkezi olarak önemi için ayrıca bkz. Beloch, **GG²** IV 1, s. 289 vd ve Rostovzeff, **CAH** VII s. 621, **Klio** XXX (1937), s. 70 vd; aktaran Magie.
[251] Ziebarth, **a.g.y.**
[252] **Didymos** (ed. Diels – Schubart) 5, 9 = **Fgr Hist** 115 f. 291; aktaran Magie, **a.g.e**.

değişim bürosu (döviz bürosu)"dur. Bu ifadeden, Euboulos'un basit bir sarraf olduğu anlamı çıkarılmamalıdır çünkü sözcük daha kapsamlı bir içeriğe sahiptir.[253] M.Ö. 387'de Antalkidas Barışı'ndan sonra banker Eubolos kendini Assos'un ve Atarneus'un, Pers Kralı Artakserkses'ten bağımsız olarak, hakimi ilan eder. Bankerlik geçmişinin, hükümdarlığı sırasındaki kararlarında nasıl etkili olduğunun güzel bir örneğini Aristoteles anlatır: "Autophradates, Atarneus'u kuşatmaya geldiği zaman, bu şehrin egemeni Euboulos ona şehri tümüyle almasının ne kadar süreceğini sormuş ve bu sürede bir savaşın kendisine kaça mal olacağını hesaplamasını önermiş. 'Çünkü' demiş, 'bundan çok daha az bir para karşılığında Atarneus'u bırakmaya hazırım'. Euboulos'un bu sözleri üzerine, Autophradates yeniden düşünmüş ve (önceki kararından cayarak) kuşatmayı kaldırmış" (Aristot. *pol.* II. 7).

Eubolos'un Hermias adlı bir hadım kölesi vardı. Bazen Hermeias şeklinde yanlış yazılan Hermias, Bithynia kökenli bir filozofu. Eubolos tarafından azat edildikten sonra Atina'ya giden Hermias, Platon'un okuluna girdi, genç Aristoteles ve Ksenokrates'le sıkı dost oldu. Atarneus'a döndükten sonra önce Eubulos ile ortak hükümdar, daha sonra da onun ardılı oldu. Platon'un ölümünden sonra her iki dostunu da Assos'a davet etti ve onları burada üç yıl misafir etti.[254]

Hamdi Şahin, Anadolu'nun Kilikia Bölgesi'ndeki meslekleri incelediği doktora çalışmasında, 11 lahitte *trapezites* (τραπεζιτης - para değiştirici) adlarına rastlandığını belirtir. Lahitlerde genellikle "para değiştirici .....nin lahdidir" şeklinde bir ifade yer almaktadır. Söz konusu *trapezites*'lerden ikisi Anastasios, ikisi de Iohannes adını taşımaktaydı; diğerlerinin adları ise şöyleydi: Paulos, Basilios, Indios, Danielos, Barsymos, Antiokhos, Elephas Romanos ve Synegdemos (lakabı Billos).[255] (Lev. 15)

[253] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 38.
[254] Ü. Serdaroğlu, **Assos** (Behramkale), İstanbul, 1995, s.14; P. Natorp, "Hermias", **RE**, C. 8, 831-832; Ziebarth, **a.g.y.**; Strab. XIII.1.57.
[255] H. Şahin, **Geç Roma İmparatorluk ve Erken Bizans Dönemlerinde Dağlık Kilikia (Kilikia Trakheia) Bölgesi Yazıtlarında Meslekler**, İstanbul 2003, (yayımlanmamış doktora tezi).

David Magie, Anadolu'da *trapezites*'lerin adının geçtiği kentleri şöyle sıralar: "İlion'da τραπεζιται'dan –ki burada onlar bir gelir sağlama fonunu yönetmişlerdir- (*CIG* 3599= Michel 731= Laum II, no 65= *R. Phil*. LXII. 1936. s. 252 vd); Kyzikos'da τραπεζειτης της πολεως (kentin bankeri)nden (*CIG* 3679= *MB Berl. Akad*. 1874, s. 2, no 1); Temnos'da *Quattour Mensrii*'den (Cicero, *pro Flacco* 44); ve Lampsakos'da bir τραπεζιτεια'dan (*CIG* 3641 B= Laum II no 66= *SEG* IV 668) söz edilmektedir; yine bak. Laum I s. 151: Th. Reinach, *L'Hist. Par les Monnaies*, s. 204 vd: Ziebarth, *RE* VI A 2203 vd."[256]

Magie'nin yukarıdaki alıntıda bahsettiği Kzykos yazıtının tam metni şöyledir:

Αγαθη τυχη … Αυξανων τραπεζει¿…της της πολεως καιὶ ……[4] γραμματευς των πρω¯…των

Βακχων Κυνοσου…ρειτων τους κανκελλους … ανεθηκε{κε}ν.[257]

Geç Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen bu yazıtta söz konusu edilen bir yapıyı (κανκελλοι= *korkuluklar / parmaklıklar)* yaptıran kişi olarak adı zikredilen Auksanōn, yine yazıtta sözü edilen Bakkhos kült grubunun üyesi olduğu derneğin grammateus'u (γραμματευς), kentin ise trapezeites'idir (τραπεζειτης).[258]

Anadolu'da ayrıca antik Alabanda, Knidos, Metropolis, Ephesos, İznik, Prusa ad Olympum ve Dorylaion kentlerinde de, içinde "trapezeites"lerden bahsedilen yazıtlar ele geçmiştir (bkz. Lev. 16).

Eski Mısır, Antik Çağ boyunca bankacılık açısından her zaman büyük önem taşımıştır. Hellenistik Dönem'de, bazı sikkelerin her tarafta kullanımda olması nedeniyle para değiştirciliği mesleğine duyulan gereksinimde bir miktar azalma olsa da Mısır'daki sikke sistemi nedeniyle sarraflık ve bankerlik burada etkin bir meslek olarak mevcudiyetini devam ettirmiştir.[259]

---

[256] Magie, **a.g.e**., s. 145-146.

[257] **CIG** 2, No. 3679; G. Quandt, **De Baccho ab Alexandri aetate in Asia Minore culto**, Diss.philol. Halenses, 1912, s. 130.

[258] B. Öztürk, **Yazıtlar Işığında Roma İmparatorluk Devri Küçükasya'sında Dionysos Kültü**, (baskıda), İstanbul, 2008, s. 118-119. Ayrıca bkz. M. Rostovtzeff, **The Social and Economic History of the Hellenistic World**, C. 2, Oxford, 1941, s. 1278-1288.

[259] Sontheimer, **a.g.y.**

M.Ö. 3. yy.da Mısır'da resmi sikke ayar kontrolörleri (δοκιμασται) ve çok sayıdaki devlet bankasının yanı sıra pek çok da özel banka vardı; fakat devlet, özel banka sahipliğini az sayıda girişimci arasında pay etmişti. Ayrıca yabancı para ticareti yapmak da resmi görevli olmayan şahıslara yasaktı (yani para değiştirme tekeli vardı) ve bunların verdikleri kredilere uygulayacakları sarrafiye (acyo / komisyon) ve faiz oranları da resmi emirnamelerle belirlenmişti. Özel bankalar (ιδιωτικαι τραπεζαι) Mısır'da ilk kez Roma egemenliği döneminde daha iyi koşullara kavuşmuştur.

Mısır papirüslerinde τραπεζα'ya eklenen bir sıfatla türetilmiş birçok değişik banka adlandırmalarının olduğu görülür. Örneğin τραπεζα αμοιβικη, βασιλικη, ιδιοτικη, κολλυβιστικη, μισθωτικη, πολιτικη, χρηματιστικη gibi.[260]

Antik Çağ'da bankaların adlandırmalarında, bankanın bulunduğu şehrin ya da semtin adı, sahibinin adı ya da sahibinin firmasının adı veya uzmanlık dalı etken olmuştur.

Şehir adıyla anılan bankalara örnekler: 'η εν Αρσινοη τραπεζα, 'η εν Διοσπολει τη μεγαλη τ., 'η εν 'Ερμουπολει τ. μισθωτων, 'η εν 'Ερμουπολ. επιτηροθμενη τ., 'η εν 'Ερμωθει τ., 'η εν Κροκοδειλου πολει τ., 'η εν Παθυρει τρ., 'η εν Πτολεμαιδι τ., 'η εν Πτολεμαιδι Ευεργετιδι του Αρσινοιτου της νομαρχιας τρ., 'η εν Τεντυραι τ., 'η εν τη μητροπολει Αμμωνιωον τρ. πλατεια Κλεοπατριου, 'η εν Απολλωνιου και Σαβεινης τρ., 'η Διδυμων τρ. Πλατειας γυμωασιου.

Aynı yerleşim yerinde olup da adları birbirinden topografik tamlamalarla ayrılan banka adlarına örnekler: τρ. πλησιον του 'Ερμαιου, τρ. 'ιερας πυλης, τρ. Στοας Αθηνας, τρ. Ταμειων.

---

[260] F. Preisigke, **Girowesen im griechischen Ägypten**, enthaltend Korngiro, Geldgiro, Girobanknotariat mit Einschluss der Archivwesens, Strassburg, 1910, s. 32; F. Preisigke, **Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes Ägyptens in den griechischen Papyrusurkunden der ptolemäisch-römischen Zeit**, Göttingen, 1915, (yeni baskı 1975) s. 172; F. Preisigke ve E. Kiessling, **Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden**, C. 3, Berlin, 1931, s. 172.

Sahiplerinin adıyla da anılan bankalara örnekler: τραπεζα εφ ης ‘Ηρακλειδης veya Μενελαος vb. Benzer şekilde ‘η Ανδρονεικου του Αφροδισου κολλυβιστικη τρ., ‘η Ανουβιωνος τρ. Φρεμει, ‘η Απολλωνιου τρ. αγορας, ‘η Διδυμου κεκοσμητευκοτος τρ.

Sahiplerinin firma adıyla tanınan bankalara örnekler: ‘Ερμαιου και μετοχων τρ., ‘η επι του προς Οξυρυνχς πολει Σαραπειου ‘Ηρακλειδου και μετοχων τρ., Παλαμηδους και μετοχων τρ. Διονυσιαδος, ‘η εν Οξυρυνχω πολει τρ. εφ νς Σαραπιων και μετοχοι.

Uzmanlık alanlarıyla tanınan bankalara örnekler: αμοιβικη τρ., κολλυβιστικη, μισθωτικη τρ.; çok sık olarak χρηματιστικη τρ. kullanılmıştır.[261]

3- Devlet Bankacılığı

Bankerlik mesleği, genel olarak serbest olan bir ticari faaliyetti. Ancak para değişiminin ve bankaların önemini kısa sürede fark eden Eski Yunan devletleri, para ticaretinden kendi maliyelerine gelir sağlamak için M.Ö. 4. yy.da çeşitli önlemler aldılar. Özel bankalar her şeyden önce devletin resmi sikkeleriyle çalışmak zorundaydılar ve özel vergilerle yükümlendirilmişlerdi. Bu yüzden devletin, bankacılık sektörüne hem kamu bankası kurarak girmesi hem de tekelci düzenlemeler yapması hiç de zor olmadı. Devletin para değişim tekeli yaratması bir sonraki bölümde “Sarraflık” konusunu işlenirken etraflıca ele alınaacaktır.

Bu yüzyılda çeşitli devletler, kamu bankaları kurarak doğrudan para ticaretine girdiler. Bu bankaların para değişiminde tekel durumları yoktu; kentler bu bankaları, görünürde gerçek teknik nedenlerle kurmuşlardı. Özel bankalar, para toplamakta ve ödeme yapmakta çok pratik olduklarını kanıtlamışlardı. Atina ve Delos’taki resmi makamlar, özel bankaları her şeyden önce, bellirli bir mevduatı güvenceye almak

[261] Tüm bu adlandırma örnekleri için bkz. E. Ziebarth, “Trapeza”, **RE**, C. 12, s. 2194-2207.

veya belirli ödemeleri yapmak için kullanmışlardı; çünkü devlet veya tapınak hazine dairelerinin açılması özel törenlerle, belirli aralıklarla ve pek çok görevlinin katılmasıyla yapılan bir operasyondu. Fakat diğer taraftan paralar özel bankaya yatırılarak riske edilmekteydi ve paranın çalıştırılmasından da *trapezites*'ler yararlanmaktaydı.

Devlet, kamu bankacılığına yönelik farklı bir kurum tasarladı; öyle ki, bu kurum, özel bankalar gibi örgütlenmiş olacak, ancak tam olarak devlet tarafından denetlenecekti ve birçok kazanç sağlayacaktı. Artık devletin parası, bir banker iflasıyla kaybedilme tehlikesi altında olmayacaktı, devlet kendi güvenlik kuralları çerçevesinde para yatırabilecek ve kurumun tüm kazancına sahip olabilecekti. Böylece magisterlerin bütçelerini tüketen ödeme yükü de hafifletilmiş oluyordu. Maliye bakanlığının tüm gelir ve giderleri de bu resmi bankadaki bakanlık hesabında toplandı. Bu bankalar ayrıca, hayır kurumlarının paralarını ve Miletos şehir surlarının bakım bütçesi gibi belirli bütçe kalemlerini de yönetti.

M.Ö. 4. yy.ın sonlarına doğru Lykourgos'un yönetimindeki Atina'nın, memurlar tarafından yönetilen ilk devlet bankası kuruldu. Daha sonra δημοσιαι τραπεζαι [262] unvanı altında benzer kuruluşlara pek çok yerde rastlandı. Bu bankalar, resmi ödeme trafiğini kolaylaştırdı, çünkü devlet ve tapınakların hazine dairelerinin açılması törensel bir eylem gerektirmekteydi.[263]

Aslında δημοσιαι τραπεζαι ile bir devlet hazine dairesinin (devletin mali idaresinin) mi yoksa bir devlet bankasının mı kastedildiği konusu tartışmalıdır. Ancak zamanla δημοσιαι τραπεζαι devlet hazine dairesi halini aldı; birçok devlette maliye bakanına τραπεζιτης, yönetim yerine de δημοσια τραπεζα denilmekteydi (Tenos, İlion, Kyzikos, Temnos, Aiolis, Miletos vd yerlerde böyleydi; bkz. *Bull. hell*

[262] Bu adlandırma için bkz. E. Ziebarth, "Hellenistischen Banken", **Zeitschrift für Numismatik** 34, 1924, s. 36-50; Magie, **a.g.e.**, s. 145-146.
[263] B. Laum, "Banken", **RE**, Ek C. 4, s. 68-82; Sontheimer, **a.g.y.**; R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland, Konstanz**, 1986, s. 22.

XX 532); Miletos'ta devlet hazine dairesi bir kurul tarafından yönetilmekteydi.[264] Δημοσια τραπεζα adı M.Ö. 4. yy.da Atina'da devletle sıkı bağları olan bir banka için de kullanılmaktaydı;[265] bu banka devlet tarafından kurulmuş bir banka değildi, özel bir bankaydı fakat mali yönetimde devletle birlikte çalışmaktaydı. Devlet elindeki nakdi, ihtiyacı olduğunda kullanmak üzere bu bankaya yatırmaktaydı.[266]

Fakat Eski Yunanlar esas itibarıyla iki tip devlet bankası tanımıştır; bunlara τραπεζα δημοσια veya δημοσια τραπεζα denmekteydi. Bazıları gerçekte özel banka olmakla birlikte sitede değişim tekeline sahipti; diğer tip devlet bankaları ise doğrudan devlet yöneticileri tarafından kurulan ve işletilen kuruluşlardı. Δημοσια τραπεζα ve τραπεζα δημοσια hem devlet bankalarını hem de tekel hakkına sahip bankaları (Diog. Laerce VI, 2, 20) adlandırmakta kullanılmaktaydı. Yine de altını çizmek lazım ki, resmi metinlerde bu anlatım sadece site tarafından işletilen banka kurumları için kullanılmıştır (Miletos: *Milet* I 143 1. 37; 146 1. 48-50; Kos: *SEG* I 344; Delos: *ID* 141 6B I 1. 40-41; Atina: *IG* II² 1034 I. 4 ve 27).[267]

Devlet bankası (δημοσια τραπεζα) adlandırması Miletos'ta ilk kez aşağı yukarı M.Ö. 228 tarihli bir kararda geçer (*Milet* I no 141).[268] M.Ö. 2. yy.dan itibaren Miletos'taki devlet bankası türü bankacılık, özellikle de Batı Anadolu kıyılarında giderek yaygınlaşır. Miletos'ta devletin ekonomideki parasal uygulamaları, günümüze ulaşan zengin belgeler sayesinde ayrıntılarıyla bilinmektedir. Miletos'ta δημοσια τραπεζα'yı yöneten kurul üyelerine τραπεζιται denmekteydi (*Milet* III 147, 5). Bu bankalar şehrin ödemelerine aracılık etmekte, resmi daireler, hayır kurumları vb için hesap açmaktaydı.[269] D. Magie de bu bankanın çalışmalarına ilişkin şu bilgileri verir: "Bu kurum[270] kentin faize konulmuş olan gelirini almış, onun

[264] E. Ziebarth, **Aus dem griechischen Schulwesen**, Leipzig, 1914², s. 12; A. Rehm, "Das Delphinion in Milet", **Die Inschriften**, **Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899**, Heft III, Berlín, 1914, s. 162-406.
[265] Böckh, **a.g.e**., C. II³ s. 319, 2.
[266] Laum, **a.g.y**.
[267] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 38.
[268] Magie, **a.g.e**., s. 145-146; δημοσια τραπεζα'nın -devlet bankası – Türkçe çeviride yanlış olarak 'halk kasası' olarak adlandırılmış olduğunu belirtmeliyiz.
[269] E. Ziebarth, "Trapeza", **RE**, C. 12, s. 2194-2207.
[270] Türkçe çeviride 'görevli' olarak adlandırılmıştır.

hesaplarını tutmuş... ve *demos* tarafından izin verilen miktarları harcamıştır. Gelir sağlama fonunu, Eumenes II'nin Miletos'a armağan ettiği hububat payları için kullanma planında, anapara tutarı τοις αιρεθησομενοις επι της δημοσιας τραπεζης (kamu bankasına seçlmiş olanlar) tarafından yönetilecekti; bak. *Abh. Berl. Akad*. 1911, *Anh.* I s. 27 vd= Laum II s. 159 vd, no 29 B ve Böl. I dipn. 69."[271] Ancak bu bankanın ticari faaliyeti, özellikle de kendisine yatırılan mevduatı nasıl çalıştırdığına ilişkin bilgiler oldukça azdır.

Aphrodite'nin hesabının bulunduğu Kos'ta da bir δημοσια τραπεζα vardı.[272] E. Ziebarth, diğer bazı şehirlerdeki devlet bankalarına ilişkin ele geçen bazı kayıtları şöyle sıralar:

- Abdera, M.Ö. 200 yy. (*Syll*.³ 656, 44).
- Lampsakos (*CIG* 3641 b 15f.).
- İlion (J. Vanseveren, *Rev. Phil.* 1936, 253).
- Temnos (Cic. *Flacc.* 44).
- Sikyon (Plut. *Arat.* 18).
- Sinope (Diog. Laert VI 20, bkz. Robinson, *Ancient Sinope*, 1906, 259).
- Kyzikos (*CIL* 3679. *Ber. Akad. Berl*. 1874, 2).
- Tenos (XII 5, 880-886).
- Naksos (XII 5, 154, 4).
- Orkhomenos, Pistokles'in bankası (Cauer, *Del. Inser*.² 295, 170).
- Korinthos, (IV 1², 98, 13).
- Kos, (Herzog, *Arch. f. Rel*. X, 1907, 211).
- Pergamon (*Syll*. *or*. 484).
- Mylasa, M.S. 209-211, (*Syll. or*. 515)."[273]

[271] Magie, **a.g.e**., s. 145-146.
[272] **Arc. f. Relagionswinss**. X 1907. s. 211; E. Ziebarth, "Hellenistischen Banken", **Zeitschrift für Numismatik** 34, 1924, s. 36, 178; Magie, **a.g.e**., s. 145-146.
[273] E. Ziebarth, "Trapeza", **RE**, C. 12, s. 2194-2207.

Antik Çağ'da bankacılık, merkezi İskenderiye'de olmak üzere tüm Mısır'da kurulan bir devlet bankaları şebekesi ile Hellenistlik Dönem'de doruk noktasına ulaşmıştır.[274] Devlet bankalarının mali rolleri en iyi şekilde, kazılarda ele geçirilen Eski Yunan-Roma Dönemi Mısır'ına ait birkaç bin papirüs ve ostrakona kayıtlı banka belgeleinden (makbuzlar, hesap pusulaları, mektuplar, hesap dökümleri vb) görülmektedir. Elde edilen tüm verilere rağmen, bankaların devlet tekelinde olduğu Ptolemaioslar Dönemi Mısır'ında şu soru her zaman tartışılmıştır: Devlet tekelinde olan, Yunanistan'daki gibi sadece para değiştirme işi miydi yoksa tüm bankacılık işlemleri miydi? Sorunun cevabı her ne olursa olsun, Roma Dönemi'nde Mısır'da devlet tekeli kaldırıldı ve böylece özel bankalar büyük bir gelişme gösterdi.

"Eski Mısır'da *trapezites* sözcüğü salt bankerler için değil aynı zamanda devlet hazinesi yöneticileri için de kullanılırdı. Her eyaletin başkentinde, devletin tahsilat ve ödemeleriyle görevli merkezi bir devlet hazine dairesi bulunurdu. Bu resmi eyalet hazinelerinin başındakilere βασιλικος τραπεζιτης denirdi... ancak sıklıkla sadece τραπεζιτης olarak adlandırılmaktaydı (örneğin τραπεζιτης 'Ερμοπολιτου [*Pap. Hibeh* 110, 86 –M.Ö. 3. yy.-]). Eyaletin diğer şehir ve köylerinde de merkezi devlet hazinesinin şubeleri bulunurdu (αι ιν ταις πολεσιν η κωμαις τραπεζαι βασιλικαι. *Rev. Laws* 75, 1 [M.Ö. 3. yy.]). Bu şubelerin başındakilere *trapezites* denirdi. Merkezi devlet hazinesinde şef konumunda olanlar da benzer şekilde adlandırılırdı. Thebaili bir şef yöneticin bu şekilde adlandırldığı bilinir (τραπεζιτης της θηβαιδος, Wilken, *Theban. Bank* 28)."[275]

F. Preisigke, devlet hazine daireleri ile özel banka arasındaki farkı şöyle açıklar: Devlet hazine daireleri genellikle δημοσια τραπεζα olarak anılırlar, özel bankalar ise yöneticisinin adıyla, caddenin adıyla vb adlarla belirtilirler.[276]

[274] B. İplikçioğlu, **Eskibatı Tarihi** I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya, Ankara, 1997, s. 131.
[275] E. Kiessling, "Trapezites", **RE**, C. 12, s. 2208.
[276] F. Preisigke, **Girowesen im griechischen Ägypten**, enthaltend Korngiro, Geldgiro, Girobanknotariat mit Einschluss der Archivwesens, Strassburg, 1910, s. 7; ayrıca bkz. B. Laum, "Banken", **RE**, Ek C. 4, s. 68-82.

Ptolemaioslar Dönemi'nde βασιλικαι τραπεζαι yani kraliyet bankaları, şehirlerde ve bellirli köylerde kendi aralarında bir hiyerarşik ağ oluşturmuşlardı. Βασιλικαι τραπεζαι'ın "temel işlevlerinden biri, kraliyet adına her türlü alacağı ve vergiyi toplamak, sanayi izinlerini vermek, görevli rahiplerin ücretlerini ödemek, satış gelirlerini toplamak, kraliyetle veya mültezimlerle ilgili tekel haklarını vermek, her türlü teminat akçesini ve cezayı toplamaktı. Temel işlevlerinden bir diğeri ise, bu işler için yetkilendirilmiş memur kadrosunu düzenlemek, makbuz karşılığı maaş ödemelerini yapmak, kraliyet mülklerinin yönetim ve bakım masraflarını, kral adına yapılan alımları ve resmi işlerin gerçekleştirilmesi için yapılacak ödemeleri ve kral tarafından verilen borçları karşılamaktı. Hesaplar, dioiketes tarafından görevlendirilen oikonomos unvanlı bir memur tarafından kontrol edilirdi. Kraliyet bankaları salt para toplamak ve ödeme yapmak amacıyla kurulmamıştı, onlar aynı zamanda özel şahısların da hesap açabildikleri gerçek birer banka idi.

"Yunan-Roma Dönemi Mısır'ındaki devlet bankalarını, şehirlerdeki δημοσιαι τραπεζαι'lardan ayıran bir fark da, bunların vergilerin toplanmasında çok önemli bir rol oynamalarıydı. Vergiler, vergi tahsildarları tarfından toplanmaktaydı ve bu tahsilatlar devlet bankalarına yatırılmak zorundaydı. Aynı zamanda isteyen vergi mükellefleri vergilerini doğrudan devlet bankalarına da ödeyebilmekteydi. Bu imkân hem vergi tahsildarlarına hem de vergi mükelleflerine yarar sağlamaktaydı. Vergi mükellefleri isteyerek veya tavsiye üzerine vergisini bankaya ödeyebilmekte ve böylece tahsildar da tek tek vergi mükelleflerini aramaktan kurtulmaktaydı... Çeşitli vergilerle ilgili devlet bankalarına ait çok sayıda tahsilat makbuzu ortaya çıkartıldı."[277]

Eski Mısır'ın Merkez Bankası İskenderiye'de idi. Bu banka, II. Ptolemaios zamanında devletin en yüksek memurları tarafından yönetildi. Ana bankaların tüm eyalet merkezlerinde bölge müdürlükleri, köylerde ise şubeleri vardı. Ayrıca tapınaklarda da şubeleri vardı. Mevcut bilgilere göre şu eyaletlerde banka şubeleri bulunmaktaydı: Apollonopolis magna, Diospolis magna, Diospolis inferior,

[277] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 23-24.

Hermonthis, Koptos, Krokodilopolis (Yukarı Mısır), Hermupolis, Latopolis, Memphis, Pathyris.[278]

C- Bankerlerin Faaliyetleri

Maior pars trahit ad se minorem:
Büyük para küçüğü kendisine çeker.

Eski Yunan ve Roma bankerlerinin yürüttükleri faaliyetler altı grupta toparlanabilir: 1- Sarraflık, 2- Borç Vermek, 3- Mevduat Almak, 4- Diğer Bankacılık İşlemleri, 5- Mezatçılık, 6- Noterlik.[279] Tüm bu faaliyetler, tek bir tür bankerlik etkinliği olarak gerçekleşebildiği gibi, her birinde ayrı ayrı uzmanlaşmalar da söz konusu olmuştur.[280] Örneğin αμοιβικη τρ., κολλυβιστικη, μισθωτικη τρ. veya χρηματιστικη τρ. gibi banka adları bir uzamanlaşmaya işaret eder.[281]

Ancak burada önemli bir noktaya açıklık getirmek gerekmektedir. Çünkü Eski Yunanların sarraf ve banker karşılığı kullandıkları sözcük olan τραπεζιτης (*trapezites*) zaman içinde sarraflıktan bankerliğe doğru bir anlam kayması geçirmiştir. Dolayısıyla *trapezites* sözcüğü hem sarraf hem de banker anlamı içermektedir. Yakın tarihlere kadar Türkçede de sarraflık benzer şekilde, sikke veya kağıt paraların değerini bilen, fark alarak bunları bozan, altının ve gümüşün ayarından anlayan, faizle borç para veren, tahvil alışverişi yapan banker karşılığı kullanılmıştır.[282]

---

[278] Ziebarth, **a.g.y.**
[279] Laum, bankerlik faaliyetlerini beş gruba ayırır, bunlar arasında "Noterlik" yer almaz; bkz. B. Laum, "Banken", **RE**, Ek C. 4, s. 68-82
[280] Laum, uzmanlaşma olmadığını öne sürer; bkz. Laum, **a.g.y.**
[281] E. Kiessling, "Trapezites", **RE**, C. 12, s. 2208.
[282] M. Z. Kuşoğlu, **Resimli Ansiklopedik Kuyamculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü**, "Sarrâf" maddesi, İstanbul, 2006; **AnaBritannica** Genel Kültür Ansiklopedisi, "Sarraf" maddesi, C. 19, İstanbul, 1986-1987, s. 108; **Meydan Larousse Ansiklopedisi**, "Sarraf" maddesi, C. 17, s. 340-341; İ. Ayverdi, Asırlar boyu târihi seyri içinde **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, "Sarraf" maddesi, C. 3, İstanbul, 2006; R. N. Kestelli, **Resimli Türkçe Kamus**, "Sarraf" maddesi, Ankara, 2004 (İlk bas. İst., 1927); Dil Derneği **Türkçe Sözlük**, "Banker" maddesi, 2. baskı, Ankara, 2005.

Günümüzde ise sarraf; altın, gümüş gibi madeni paraları birbiriyle değiştiren, bozan, bu paraların ayarını ve şekil özelliklerini bir bakışta anlayan kişidir. Faizle borç para vermek ve kıymetli kağıtların alışverişi sarrafların faaliyet alanı içinde değildir. Banker ise para, altın vb taşınır değerlerin ticaretiyle uğraşan, faizle para veren, bankacılık yapan kimsedir. Yukarıda banker faaliyetlerini altı gruba ayırırken, sarraflık, günümüzdeki anlamıyla dikkate alınmış, mezatçılık ve noterlik hariç diğer dört faaliyet alanı bankerliğin temel unsurları olarak görülmüştür.[283] Metin içindeki anlatımlarımızda sarraf ve banker sözcüğü bu içerikleriyle kullanılmıştır.

1. Sarraflık

Sarraflık Mesleğini Ortaya Çıkartan Gereksinimler

M.Ö. 1. bin yılın ilk yarısında sikkenin icadıyla birlikte birçok şehir devleti kendi sikkesini darp etmeye başladı. Bir toplumun kendi adına sikke basması onun bağımsızlığının göstergesiydi. Sikkeler, *poleis* gruplarını kapsayan bir eyalet *koina*'sı adına basılabildiği gibi, vasal krallıklar tarafından da basılabiliyordu. Ancak *poleis*'ten daha küçük yerleşim birimleri olan köylerin hiç sikke basmadığı bilinmektedir. M.Ö. 480 ve 400 arasındaki dönemde Atina'ya vergi veren 205 kent devletinden 60'ı kendi sikkesini basmaktaydı.[284] Birçok şehrin sikkesinin farklı standart ve tipte darp edilmesi nedeniyle M.Ö. 265'te 15 farklı standartta ve 2750 farklı tipte sikke bulunmaktaydı.[285]

Ticari ve dini nedenlerle de birçok yabancının Eski Yunan şehirlerini ziyaret etmesi de şehirler arasında bir sikke trafiğine yol açmaktaydı. Örneğin İlion'un sikkeleri 42, Korinthos'un doğu limanı Kenkherai'ın sikkeleri 27 ayrı şehirdeki kazılarda ele geçmiştir.[286]

---

[283] TDK **Türkçe Sözlük**, "Banker" maddesi, 10. baskı, Ankara, 2005.
[284] Howgego, **a.g.e.** , s. 19, 48.
[285] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 7. Prof. E. Bosch'un 1947'de yaptığı bir incelemede saptadığı, Antik Çağ'da sikke darp eden 1136 şehirden 442'si Batı Anadolu'da bulunmaktaydı; bkz. S. Atlan, **Grek Sikkeleri**, İstanbul, 1993, s. 22.
[286] Bogaert, **a.g.e.**, s. 7.

Eski Yunan sikke sistemi oldukça karmaşık bir yapıya sahipti. Farklı standarttaki sikkeler dolaşımda işlem görmekteydi. Ayrıca bu sikkelerin pek azının üzerinde değeri belirtilmekteydi. Sikkelerin üzerinde resimler vardı ve bunları tanımak gerekmekteydi.

Sikke sadece mal değişiminde kullanılan bir değer ölçüsü değildi, aynı zamanda kendisi de bir ticaret nesnesi idi. Sikkeler çeşitli metallerden darp edilmekteydi; metalin resmi ve gayrı resmi (piyasa) değeri ile sikkedeki metalin ağırlığını bilmek ve saflık oranından yani ayarından anlamak gerekmekteydi. Yurtdışındaki devalüasyonlardan, sikkelerin hem yurtiçinde hem de çeşitli piyasalardaki değişim değerinden (pariteden) haberdar olmak zorunluydu. Ayrıca hem sikkelerin elle darbedilmiş olmasından hem de dolaşımda iken uğradıkları aşınma nedeniyle, aynı standartta basılmış olsalar da, ağırlıklarında az veya çok bir fark olabilmekteydi. Theophrastos, Eski Yunan toplumundan çeşitli karakterleri anlattığı eseri *Kharakteres*'te, aşınan sikkelere karşı o zamanki insanların gösterdiği hassasiyeti, bir köylü karakterinin özelliklerin anlatırken şöyle belirtir: "Birinden para alırken hafif olduğunu söyleyerek geri çevirir ve değiştirmesini ister" (Theophr. *Khar*. IV.20). Antik kentlerin, yüzyıllarca dolaşımda olmaktan artık tanınmaz hale gelmiş sikkeleri piyasadan çekmek gibi, belirlenmiş bir sikke dolaşım süresi de yoktu. Bu yüzden sikkelerin hali hazır durumlarını yorumlayabilmek önemliydi.

Bakır bir sikkenin üzeri altın veya gümüşle kaplanıp piyasaya sürülebilekteydi. Ya da sikkedeki soy metal oranını azaltmak yani ayarını düşürmek de mümkündü. Sikkelerin elde darbediliyor olması nedeniyle, sikkenin gerçeğini sahtesinden ayırt edebilmek pek kolay olmasa da, bu ayrımın yapılabilmesi gerekmekteydi.

Eski Yunan'da M.Ö. 6. yy.da, sikke alışverişinde, yukarıda sıraladığımız pek çok etkeni bir arada yorumlayabilecek uzman kişilere ihtiyaç doğdu. Bu kişiler kentlerindeki agoralarda bir köşede tezgahlarını kurdular ve sarraflık yapmaya başladılar. Bunlara τραπεζιτης (*trapezites*) denildi. Bu adlandırmanın dayanağı, bu meslek erbabının kullandığı τραπεζα (*trapeza*) ya da τετραπεζα (*tetrapeza*) denilen

üç veya dört ayaklı masalardı. Sarrafın arkasında durduğu, üzerinde para sayılan bu masalara daha sonraları Osmanlılarda da"akçe tahtası" veya "peştahta" denmiştir.[287]

Özellikle M.Ö. 570'lerden itibaren gümüş sikkelerin günlük dolaşımda olması, τραπεζιτης'lere yani 'para değiştiriciler'e ve 'sikke kontrolcüler'e duyulan gereksinimi artırdı. Τραπεζιτης adı ilk defa yaklaşık M.Ö. 530-20 civarında Byzantion'da ve 33 poleis'te (şehir devletinde) geçmekteydi.[288]

Para Değiştiriciliği

Eski Yunan'da τραπεζιτης'ler para değiştirme işi yaparken, aynı zamanda da para alıp satıyorlar ve altın - gümüş sikkeleri daha küçük paralara çeviriyorlardı. Bu yüzden para değiştiriciliği, Eski Yunan'ın karmaşık sikke sistemini ve sikkeye ilişkin pek çok şeyi çok iyi bilmeyi gerektiren bir uzmanlık alanıydı. Aşağıda ayrıntıları verilen o dönemin sikke düzeni, para değiştiriciliği mesleğinin hiç de öyle basit olmadığını gözler önüne sermektedir.

Sikke Sistemleri

Atinalı devlet adamı Solon tarafından M.Ö. 600'lerde uygulamaya konulan Hellen Attika para sisteminde[289] en küçük birim *obolos*'tu (οβολος). 4 *obolos*, gümüşten basılma 1 *drakhme*'ye (δραχμη) eşitti. Ayrıca bu birimler farklı kademelere de ayrılmaktaydı. Örneğin 10 *drakhme* değerindeki *dekadrakhmon* (δεκαδραχμον), 4 *drakhme* değerindeki *tetradrakhmon* (τετραδραχμον) ve 2 *drakhme* değerindeki *didrakhmon* (διδραχμον) dolaşımdaydı. Altından basılma 1 *stater* (στατηρ), 2 *drakhme*'ye karşılık gelmekteydi. *Obolos* da; 5, 4, 3, 2, ¾, ½ *obolos* değerinde farklı kademelere ayrılmıştı.[290] (Lev. 17)

---

[287] Kuşoğlu, **a.g.e**., s. 18 ve 186.
[288] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 821-838,
[289] Aristoteles'e atfedilen *Atinalıların Yasası*'nda, Solon'un gerçekleştirdiği reformların arasında, olasılıkla M.Ö. 594'te yapılan bir sikke reformundan da bahsedilir; bkz. Carradice ve Price, **a.g.e**., s. 17.
[290] İplikçioğlu, **a.g.e.**, s. 103. Ancak burada 1 drakhme= 4 obolos eşitlemesi olasılıkla 6 obolos olacak iken yanlışlıkla baskıda bu şekilde yer almış olmalıdır.

Ancak Antik Çağ'da yaklaşık 15 farklı sikke sistemi vardı. Stater ile onun daha küçüleri genellikle Lydia-Miletos, Phokaia, Aigina ve Pers sikke sistemlerinde; drakhme ve onun daha büyükleri (10, 8, 6, 5, 4, 3, 2 drakhme) ile *obolos* ve daha küçükleri Attika, Rhodos, Phenike sikke sistemlerinde kullanılan sikke isimleri olmuşlardır. Euboia ölçü ve ağırlık sistemi Atina tarafından kullanıldıktan sonra, ismi *Attika sistemi* olmuş ve Eski Yunan dünyasının pek çok yerinde en fazla kullanılan bu sistem İskender zamanında uluslararası bir sistem durumuna gelmiştir.[291] Atina Devleti, güçlü olduğu dönemde, olasılıkla M.Ö. 450-414 arasında, egemen olduğu topraklarda Atina sikkelerini, ağırlıklarını ve ölçülerini kullanmaya zorlayan bir karaname yayımlamıştır. Karaname kopyaları çeşitli kentlerin pazar yerlerine asılmıştır. Kararnameyi, Attika ağırlık ölçüsündeki (Atina olması gerekli değil) sikkelerin kullanılmasının zorunlu olduğu ya da Atina sikkelerinin yalnızca hesaplama amaçlı kullanılmak zorunda olduğu şeklinde yorumlayanlar da bulunmaktadır.[292]

Günümüzde uluslararası ticarette ABD doları ne ise o dönemde sarraflar için belli bazı sikkeler, örneğin Atina'nın *glauke*si (Atina'nın baykuş resimli sikkesi) ve Kyzikos'un elektron stateri, para alışverişinde öncelik taşımaktaydı. Ksenophon, Atina sikkelerine öncelik verilmesiyle övünmekteydi (Ksen. *Poroi* 3.2). Mısır'da M.Ö. 4. yüzyılın başlarında sikke basılmamaktaydı; tam bu sırada ülkedeki Hellen askerlerine ödeme yapmak için acil sikkeye ihtiyaç duyuldu ve bu amaçla derhal Atina sikkeleri basılmaya başlandı. O dönemde devletler arasında para değişim kuru ile ilgili yapılan anlaşmalar oldukça azdı ve bunlar da etkili olmamaktaydı.[293] Dolayısıyla para değişiminde piyasayı belirleyen sarraflardı.[294] Ancak Hellenistik Dönem'de, bazı sikkelerin her tarafta kullanımda olması nedeniyle para değiştirciliği mesleği önemini kaybetti.[295]

Sikkelerin Darp Edildiği Metaller

[291] Atlan, **a.g.e.**, s. 26, 27.
[292] Howgego, **a.g.e**., s. 51.
[293] Finley, **a.g.e**., s. 200.
[294] İplikçioğlu, **a.g.e**., s. 131.
[295] W. Sontheimer, "Banken", **NP**, C. 2, s. 431-433.

Herodotos, "Lydia'lılar ... ilk olarak altın ve gümüş para basanlardır" der. (Hdt. I. 94). Lydia Krallığı sikkeleri, bu ülkede doğal halde ve bol miktarda bulunan, altın ve gümüş karışımı bir maden olan (%40 - %70 gümüş) ve beyaz altın adı da verilen elektrondan basılmışlardı. Anadolu'da ilk kullanılan sikkelerin elektrondan darp edildiğini, Ephesos Artemis Tapınağı'nda yapılan kazılarda temelde ele geçen elektron sikkeler de destekler. Doğal haldeki elektronun yanı sıra daha sonraları Arkhimedes'in (M.Ö. 287-212) yeni bir işleme tekniğini bulmasıyla yapay alaşım elektron sikke darbı da mümkün olmuştur. Doğal veya yapay alaşım halinde elektrondan darp edilen sikkeler içinde en makbul olanını üreten Batı Anadolu'daki Kyzikos'tu. Elektron sikkeler, Karadeniz Bölgesi'nde temel sikke durumundaydı. Klasik Dönem'de elektron sikke darbı azaldı. Pers savaşlarından sonraki dönemde yalnız Kyzikos, Lampsakos, Mytilene ve Phokaia'da elektrondan sikke basılmaktaydı.[296]

Daha sonra Lydialıların yanı sıra Persler tarafından bastırılan altın sikkeler de Hellenler arasında kullanılmıştır. Persler kendilerine ait sikkeleri ilk defa Kral Dareios I (521-486) zamanında basmışlar (M.Ö. 515) ve bunun için Eski Yunanlar Pers altınlarına *dareikos* adını vermişlerdir.[297] Herodotos da Kral Dareios'un altın parçalarını erittirerek, daha safı olamayacak kadar saflıkta altından yeni bir sikke bastırdığından bahseder. (Hdt. IV. 166) Bir altın dareikos, 20 siglos medikos (= ilk Pers gümüş sikkesi) değerinde idi. Altın sikke basma hakkı, Pers büyük kralına ait bir imtiyazdı ve bu imtiyazlı durum sonraları Makedonia Krallığı ile Roma İmparatorluğu'nda da aynen devam etmiştir. Altın sikke basmak bir bağımsızlık ifadesi olmuş ve daha sonraları merkezi hükümete karşı ayaklanan bir kimsenin ilk yaptığı iş, altın sikke basmak olmuştur.[298] "Pers merkezi idaresinin zayıflaması neticesinde, bazı Grek şehirlerine de altından sikke basması müsaade edilmiştir. Lampsakos'un 394-330 arasında çok değişik tiplerde bastığı staterler ile Kios, Pergamon, Klazomenai, Rhodos; Küçük Asya dışında Pantikapaion, Olynthos, Atina, Tarentum, Syrakusai ve Kyrene'nin ara sıra bastığı altınlar buraya dahildir. Devrin

[296] Atlan, **a.g.e**., s. 14, 38.
[297] **İbid**, s. 21.
[298] **İbid**, s. 21.

sonuna doğru seri halinde altın sikke basanlar ise Makedonia kralı *Philipp II* (359-336 – Philippos – E.I.) ile oğlu *Büyük İskender* (336-323)'dir. Birincisinin bastırdığı altın sikkeler Eski Çağ kaynak ve yazıtlarında Stater Philippeios veya sadece *Philippeioi*; ikincisininki Stater Alexandreios veya *Alexandreioi* adıyla geçerler. Her ikisi de Attika sisteminde basılmışlardır."[299]

Pers altın dareikosları, Lampsakos altın sikkeleri ve Kyzikos elektronları Büyük İskender Dönemi'ne kadar her yerde geçerli olan "uluslararası" nitelikte paralardı. Makedonia Kralı II. Philippos adına basılan altın sikkelerin de uluslararası bir rolü vardı. İskender'in sikkeleri çok geniş bir coğrafik alanda dolaşımda idi ve aynı zamanda çok sayıda basılmıştı. Susa'ya kadar imparatorluğunun pek çok yerinde İskender'in altın sikkeleri darp edilmekteydi. Onun adını taşıyan altın sikkeler, ölümünden sonra da yaklaşık M.Ö. 280'e kadar basılmaya devam etti.[300]

Hellas'ta ilk gümüş sikke M.Ö. 6. yy. başlarında, Saros Körfezi'nde yer alan ve Atina sahilinden 20 mil uzaklıkta bulunan Aigina Adası'nda darp edilmiştir. Aigina *stater*leri 200 yıla yakın bir zaman devamlı olarak basılmış ve özellikle Doğu Akdeniz (Mısır) ve Karadeniz ticaretinde önemli bir rol oynamışlardır. Aynı dönemde ilk Pers gümüş sikkesi olan *siglos medikos* da tedavülde olmuştur. M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda Eski Yunan şehirleri, elektron sikke basan bazıları hariç, genellikle gümüş sikke darp etmişlerdir. Herodotos, Pers Kralı Dareios'un en saf altın sikke bastırmaya çalışmasına benzer şekilde Aryandes'in de, kendi yönetimi altındaki Mısır'a aynı şeyi gümüşle yaptırdığından bahsederek "bugün bile en saf gümüş para Aryandes parasıdır" der. (Hdt. IV. 166)

Bununla beraber gümüş, Klasik Dönem ve sonrasında sikke darbında esas maden olarak kalmıştır. Philippos'un gümüş tetradrahmeleri Phoinikia sisteminde basılmıştır. Büyük İskender'in bir yüzünde Herakles başı, diğer yüzünde Zeus bulunan gümüş tetradrahmileri ise Attika sisteminde basılmış ve böylece Klasik Dönem'de zaten ön plana geçmiş olan Attika sistemi, uluslararası bir sistem haline

[299] **İbid**, s. 38.
[300] Howgego, **a.g.e**., s. 9.

gelmiştir.[301] Böylece Atina tetradrahmisinin rolünü, Doğu'da, İskender'in gümüş sikkesi almış, hatta ondan daha geniş bir alana yayılmıştır. Esas olarak Pers ağırlık ölçüsünün kullanılan Kilikia'da ve başka bazı bölgelerde Attika ağırlık ölçüsünde basılmış sikkeler öylesine yerleşmiştir ki, bu sikkeler 250 yıl daha krallar ve kentler tarafından basılamaya devam edilmiştir. Rhodos ağırlık ölçüsünde darp edilen ve kentin tiplerini taşıyan İskenderler, hem Rhodos'ta hem de onun Batı Anadolu'daki topraklarında dolaşımda olmuştur.[302]

Bakır – kalay alaşımı olan tunçtan darp edilen sikkeler, değerli metalden basılanlardan daha geç kullanılmaya başlanmıştır. "İlk olarak İ.Ö. 5. yüzyılda Sicilya'da görülen bronz sikke *litra,* 12 *onkia*'ya bölünmüştür. *Onkia,* drahminin 1/16'sına eşittir. Teorik olarak 109 gr. ağırlığındaki bronz litranın gümüş karşılığı yine litra adını taşıyan 0.86 gr. ağırlığında bir sikke idi. Eski Yunan yazınında geçen Atina'nın ufak bronz sikkesi *kollybos'*un İ.Ö. 5. yüzyıla mı, yoksa daha geç bir tarihe mi ait olduğu tartışmalıdır."[303] M.Ö. 5. yüzyıl sonuna doğru, gümüş madenleri Sparta'nın kontrolü altında bulunan Atinalılar, acil olarak önce altın sikke daha sonra da gümüş kaplı bakır drakhme ve tetradrakhme basmak zorunda kaldılar. Pazarda ufak, tunç sikke benzeri parçaların görülmeye başlanması da olasılıkla bu sıralara rastlamaktadır; Atina'da tunç sikkeyle ilgili ilk kayıt M.Ö. 5. yüzyıldandır (Ath. XV, 699 D). Atina'da tunç sikkenin benimsenmesi ancak M.Ö. 4. yüzyılın üçüncü çeyreğinde gerçekleşmiş ve düzenli darbı başlamıştır. M.Ö. 3. yüzyılın ortası veya ikinci yarısına ait Gortyn'deki bir yasada, tunç sikkenin tedavülü ile ilgili yer verilen cezalar (*Syll.*³ 525), bu dönemde artık toplumda bu sikkelerin yaygın olarak kullanılmakta olduğunu sergiler.[304]

Erken dönem Sicilya tunç sikkelerinde, *uncia* değerlerini belirtmek üzere noktaların kullanılması sık görülen bir durumdu; ayrıca ikili ya da üçlü tipler, sikkelerin çift ve üç birim değer taşıdıklarını gösterebiliyordu. Atina'nın tunç sikkesi

[301] Atlan, **a.g.e**., s. 40.
[302] Howgego, **a.g.e**., s. 58- 59.
[303] O. Tekin, **Antik Numismatik ve Anadolu** (Arkaik ve Klasik Çağlar), İstanbul, 1992, s. 26.
[304] Carradice ve Price, **a.g.e**., s. 116 – 117; Atlan, **a.g.e**., s. 41; Howgego, **a.g.e**., s. 8-9; Tekin, **a.g.e**., s. 26.

khalkous, bir *obolos*un 1/8'i idi. Normalde *khalkous*lar, *obolos*un alt birimleri olmakla birlikte daha geç tarihte tıpkı Byzantion ve Melos'taki tunç drakhmeler gibi yüksek değerde tunç sikkeler de basılmıştır.[305] Tunç sikkeler özellikle yerel ihtiyaçlar için kullanılmıştır. Ancak zamanla sayısız çeşitte, farklı standartlarda, ayrı ayrı bağımsız iktidar odaklarının değişik tarzlarda bastırdığı yerel tunç sikkeler Hellen dünyasını kaplamıştır.[306]

"Zamanımıza kadar gelmiş olan *demir sikkeler* ise özellikle Peleponnes (Peloponnesos – E.I.) şehirlerinde (Argos, Heraia, Tegea, Megara ve Arkadia) basılmıştır. Bazı tarihi kaynakların basıldığını haber verdikleri *Klazomenai* ve *Byzantion*'un (Pollux IX 78) demir sikkelerinden hiç biri bugüne kadar gelmemiştir. Demir çok çabuk okside olduğu için, sikke basmada çok kullanılmazdı. Kurşun ise, bu işte hemen hiç kullanılmamıştır."[307]

Hellenistik Dönem'de darp edilen pek çok şehir sikkesinde en fazla kullanılan metal, bakır olmuştur.[308] Bakır para kollybos (κολλυβος), en küçük para, bir khalkous'un dörtte biridir;[309] Attika - Delos bakır sikkeleri için "3 kollyboi" ifadesi kullanılmıştır. Svoronos, bu sözcüğün M.Ö. 5. yy.ın ikinci yarısındaki bakır sikkeler için kullanıldığından bahseder.[310] Kollybos sözcüğünün Eski Yunancadaki kökeni aslında "tahıl" veya "baklagil" taneleri anlamını içerir. M.Ö. 420'lerden sonra küçük sikke (Aristoph. *Pax* 1198; Eupolis 233; Kall. *fr.* 85) anlamında bakır paralar için kullanılmıştır.[311]

Sonuç itibarıyla, piyasada çok değişik metalden sikkenin (Lev. 18) farklı sikke sistemlerine göre belirli standartlarında darp edilip piyasaya sürülmüş olması,

---

[305] Carradice ve Price, **a.g.e**., s. 116 – 117; Tekin, **a.g.e**., s. 26.
[306] Finley, **a.g.e**., s. 198-199.
[307] Atlan, **a.g.e**., s. 41.
[308] **İbid**, s. 49.
[309] F. Hultsch, **Griechische und römische Metrologie**, Berlin, 1862, 2. baskı, s. 228.
[310] I. N. Svoronos, "Oi Kollyboi", **Journ. International d'Archeologie Numismatique** 14, 1912, s. 123-160.
[311] K. Regling, "κολλυβος", **RE**, C. 11, s. 1099-1100. Ancak Türkiye'deki numismatik literatürde bakır sikkeler için *khalkous* adlandırması yapıldığı da görülmektedir.

sarrafların para değiştiriciler ve sikke kalite kontrolcüler olarak bilgisine ihtiyaç doğurmaktaydı.

Sikkelerdeki Tipler

"Sikke üzerindeki tasvire, eski Yunanca τυποϛ'tan türetilerek 'tip' denmiştir. Τυποϛ, darpla oluşan etki ya da baskı anlamını taşımaktadır."[312]

Sikkenin ön ve arka yüzüne resim basmanın amacı, sikkeyi basanı belli etmektir. Bunun için resmin durmadan tekrarlanan bir resim, yani arma olması gerekir. Armalara yalnızca o şehrin sikkelerinde değil, şehre ait diğer belgelerde de (yazıtlar, çömlekler, ağırlıklar ve kölelerin vücutlarında) rastlanır. Kentin arması, daha çok o kentteki veya çevresindeki bitki veya hayvan aleminden seçilimiştir. Fakat bazen de şehirde ibadet gören Tanrının sembolü, o şehrin arması olmuştur. Bunların bir kısmı da aynı zamanda şehrin ismiyle örtüşmüştür: Örneğin nar = Side, keçi = Aigai, kereviz = Selinon gibi.[313]

İlk elektron sikkeler üzerindeki çoğu tip, hayvan repertuvarlarından alınmış dekoratif amaçlı simgelerdi; fakat bunlardan birkaçının kent ya da krallık araması olduğu anlaşılmaktadır. "Daha sonraki sikke tiplerinin çoğu, onları basan *polis*, krallık, devlet ya da sikke basımından sorumlu bireylerin kimliğini gösterdiğinden siyasi nitelikli tiplerdir... Arkaik ve klasik çağların sikke tipleri, halihazırda tanımlanmış olan dar anlamıyla çok nadir 'politik' idi. Çoğu kez din ya da mitoloji yoluyla kent kimliğini öne çıkartmaktadırlar... Daha büyük ve ve genel önemli bir olay ise, sikkeler üzerine kişilerin tasvirlerinin konulmaya başlanmasıdır... Sikkeler üzerindeki kişi tasvirleri, onların devletin simgesi olduğunu gösteriyordu ve bu yüzden de hükmetme iddiasına işaret ediyordu."[314]

İlk Atina sikkelerinin üzerinde ise Atina'nın çeşitli Aristokrat ailelerine ait armalar (amphora, tekerlek, at, baykuş, triskeles) bulunur. Takriben M.Ö. 525

[312] Carradice ve Price, **a.g.e**., s. 20.
[313] Atlan, **a.g.e**., s. 18.
[314] Howgego, **a.g.e**., s. 72-74.

senesine doğru bu sikkelerin ön yüzüne şehrin baştanrıçası olan Athena'nın başı, arka yüzdeki *quadratum incusum*'un içine de Athena'nın kutsal hayvanı olan baykuş, zeytin dalı ve A Θ E harfleri konmuştur. Üzerindeki resimden dolayı *khlonai* (kaplumbağalar) adı verilen Aigina sikkelerinin ön yüzünde Poseidon'un sembolü olan ve Aigina'nın deniz kudretini gösteren deniz kaplumbağası, arka yüzde çubuklarla dört veya beşe bölünmüş bir quadratum incusum yer almıştır.

M.Ö. 404'ten sonra basılanların üzerinde ise, Aigina'nın denizlerdeki kudreti artık ortadan kalktığı için, kara kaplumbağası betimine yer verilmiştir. Korinthos sikkelerinin üzerinde kanatlı at (Pegasos) betimlenmiş ve bunadan dolayı bu sikkeler *poloi* (taylar) olarak isim yapmıştır. Sicilya sikkeleri üzerindeki tipler arasında özellikle Naksos'un Dionysos'u, Syrakusai'ın yarış arabası ve Arethusa'sı, Leontinoi'un aslanı ve nehir tanrıları önemlidir. Kuzey Afrika'daki Kyrene, eski çağlarda sağlık işlerinde şifa verici bir madde olarak aranan ve ihraç edilen *silphion* bitkisi ile meşhurdu. Bu sebepten Kyrene'nin M.Ö. 6. yy. ortalarından itibaren basılan şehir sikkelerinin üzerinde bu bitki betimlenmiştir. Olympia'da oyunlar münasebetiyle basılan gümüş sikkelerin üzerinde bu oyunların şereflerine yapıldığı Zeus ve Hera'nın başları ile kutsal hayvanları yer almıştır. Thebai sikkelerinde Boiotia kalkanı, Delphoi sikkelerinde iki koç başı, Knossos'unkilerde Minotauros ve labirent betimlerine yer verilmiştir. Rhodos gümüş sikkelerinden tetradrakhmiler, önyüzlerindeki sarmaşık yaprak ve çiçeklerinden yapılmış bir çelenk içinde yer alan ve Dionysos kültünde önemli rol oynayan "sihirli sepet"ten (*cista mystica*) dolayı *kistophor* (sepet taşıyıcısı) ismini almışlardır. Bunların arka yüzünde bir ok torbasının iki tarafında başları karşı karşıya, kuyrukları ise biribirine dolanmış iki yılan betimlenmiştir. Miletos sikkelerinde yatan bir aslan, Ephesos'unkilerde geyik veya arı, Phokaia'da fok, Kyzikos sikkelerinde ise ton balığı ile birlikte çeşitli resimler yer almıştır. Anadolu'dan diğer örnekler: Kartal (Abydos), horoz (Dardanos), kanatlı at (Lampsakos), sfenks (Khios), kanatlı yaban domuzu (Klazomenai), koşan at (Kyme), boğa (Samos), Athena başı (Priene), ayakta duran yaban domuzu (Methymna) vb. Sikkelerde ayrıca ev hayvanları, kuşlar, griphon, insan yüzlü boğalar gibi Doğu'dan alınmış karışık hayvanlar, bir kısmı bitki aleminden (üzüm salkımları, kütükler, çeşitli yapraklar ve buğday başakları) veya

testi, amphora gibi çeşitli kaplar ve müzik aleti betimlerine de yer verilmiştir. Bütün halde insan veya baş betimi başlangıçta çok seyrek iken sikkelerin iki tarafına da resim konmayai başlanınca, ön yüzde Tanrı başı yer almış, ekseriya onun sembolü olan eski ön yüz resmi ise arkaya geçmiştir.[315]

Örnekleri uzatmak mümkün ancak bu kadarı bile para değiştirici sarrafların ne kadar çok sikke tipi (Lev. 19) tanımak zorunda olduklarını ortaya koymaya yeterlidir.

Resmi Kontrmaklı Sikkeler

Darp edilmiş bir sikkeye daha sonra ayrıca vurulan damga olan kontrmarklar, eskiyen bir sikkeyi yeniden geçerli kılmak, sikkenin basıldığı yerin dışında bir yerde geçerliliğini sağlamak, değerinde değişiklik yapmak amacıyla uygulanmıştır.[316] Sarraflar veya tüccarlar tarafından sikke metalinin kontrolü gibi nedenlerle basılan ufak kişisel damgalar da kullanılmıştır. Bu tür damgalar aşağıda "**Sarrafların Kullandığı Damgalar**" bölümünde yeniden ele alınacaktır. Ancak kentler, kontrmarkı esas olarak, mevcut sikkeleri yeniden basmanın basit bir yolu olarak görmüşler ve böylece kontrmarklı sikkeleri kentlerinin nüfuz alanları içinde serbestçe dolaşıma vermişlerdir. Bu tür sikkelerin de para değiştirici sarraflar tarafından tanınması ve değerlendirilmesi gerekmekteydi (Lev. 20).

"Kontrmarkın amacı; kontrmarkı vuran otoritenin egemen olduğu topraklarda söz konusu sikkeye yasal bir geçerlilik sağlamaktı. Böyle resmi kontrmarklar hem gümüş hem de bronz sikkelere vuruluyor, fakt altın sikkeye hiçbir zaman vurulmuyordu. Bronz sikkeler çoğu kez, onları basan devlet tarafından kontrmarklanıyordu. İtibari değerdeki bronz sikkelerin basımı oldukça kârlı bir işti. Bazı kentlerin dolaşımdaki sikkeleri periodik olarak dolaşımdan çekerek gelirlerini yükseltmeye çalıştığı anlaşılmaktadır; kalan sikkeler toplanıp yeni sikkelerle değiştiriliyordu. Doğal olarak, eski sikkelerle yeni sikkelerin yer değiştirmesi sırasındaki sürümdeğerinden elde edilen kâr, hazineye kalıyordu. Bu koşullarda

[315] Atlan, **a.g.e**., s. 18-20, 23-26, 30-31, 45.
[316] C. Morrisson, Antik Sikkeler Bilimi **Nümismatik** Genel Bir Bakış, (Çev. Z. Ç. Öğün), İstanbul, 2002, s. 74; A. S. Tulay, **Genel Nümizmatik Sözlüğü**, "kontrmark" maddesi, İstanbul, 2001.

dolaşımdan kaldırılan bir bronz sikke, üzerine kontrmark vurulmak suretiyle yeniden değer kazanıp dolaşımda kalabilirdi; tabii yine bir komisyon karşılığında. Ayrıca, yabancı bronz sikkelerin de kontrmarklandığına ilişkin örnekler vardır. Karadeniz kıyısındaki Odessos kenti II. Philippos, Büyük İskender ve Lysimakhos'un bronz sikkelerine kontrmark vurmuştu.

"Gümüş sikkeler(de ise) tam tersi bir durum söz konusudur. Bir kentin kendi gümüş parasını kontrmarklaması çok nadir görülen bir durumdur; yabancı gümüş sikkelerin kontrmarklanması ise sık görülmektedir. Her ne kadar gümüş sikkelerin değeri metal değerleri ile orantılıysa da, bir kentin ya da bir krallığın yerel sikkelerinin değeri yabancı gümüş sikkelerden çok az –muhtemelen yüzde birkaçlık bir oranda- fazlaydı. Fakat bir tür yarı-itibari değerde sikke piyasaya sürüldüğünde ekonomik durumlar söz konusu oluyordu: devlet para tekelinden kâr sağlamaya çalışıyordu. Böyle kapalı ekonomik sistemlerde yabancı sikkeler ya eritiliyor (Ptolemaios dönemi Mısırı'nda olduğu gibi) ya da kontrmark vurulduktan sonra dolaşımlarına izin veriliyordu. Bu durum c. 175'te *kistophor*ların piyasaya sürülmesinden sonra Bergama krallığında yaşanmıştı. Çoğu posthumus İskender sikkelerinden oluşan Attika ağırlığındaki sikkelere, Bergama krallığının en az dokuz farklı kenti tarafından, bu kentlerin adlarının ilk harflerini içeren kistophorik kontmarklar vurulmuştu.

"Bu tür kontrmarklamaya ilişkin öğretici bir örnek, Henri Seyrig tarfından ele alınmıştı. Yaklaşık 235-220 arasındaki dönemde Byzantion ve Khalkedon kentleri, daha önce bastıkları Attika ağırlığındaki posthumus Lysimakhos sikkelerinden daha düşük ağırlıkta yeni bir sikkeyi piyasaya sürmüşlerdi. Bu iki önemli ticaret kentinde kulanılması planlanan söz konusu yeni sikkeler basılır basılmaz, Byzantion veya Khalkedon kontrmarkını taşımayan Attika ağırlığındaki sikkelerin kullanımı da yasaklanmıştı. Yabancı tüccarlar ellerindeki gümüş sikkeleri ya yerel sikkelerle değiştirmek ya da komisyon karşılığında kontrmark vurdurmak zorundaydı. Bu durum, özellikle Rhodosluların kârlı çıkması üzerine, Byzantion'da kısa sürdü; fakat bu yöntem Bergama'da elli yıl sonra devletin gelir kaynaklarından biri oldu. Romalıların kistophorik sikkelerin basımını sürdürmelerinin nedeni de buydu.

"3. yüzyılda Attika ağırlığındaki yabancı gümüş sikkeler, Seleukos imparatorluğunda serbestçe dolaşımdaydı. Ancak, 175 ile 140 yılları arasında dışarıdan gelen sikkelere vurulan birkaç resmi Seleukos kontrmarkı olduğunu biliyoruz. Çıpa kontrmarkları ile cepheden ışın taçlı Helios büstü kontmarklarının çoğunu c. 175-170 yıllarına atfedebiliriz; bu kontmarklar Seleukosların Tigris kıyısındaki Seleukeia darphanesinde vurulmuş olabilirler. Çıpa kontmarkının bir özel varyasyonunun diğerlerinden daha geç tarihe ait olduğu anlaşılmaktadır. Biraz daha geç bir tarihte ise sur taçlı Tykhe kontrmarkı ortaya çıkmaktadır. Bu da Smyrna'ya atfedilmektedir... Sonuçta, 140'a doğru gasıp Tryphon, Küçük Asya'da basılmış bir miktar çelenk betimli tetradrahmiye kendi karakteristik kontrmarkını vurdurmuştur...

"Kontrmarklar aynı zamanda büyük krallıkların dışında da uygulanıyordu. Byzantion ve Khalkedon'dan söz etmiştik. Önemli ticaret kenti Kyzikos 2. yüzyılın ilk yarısında kontrmark kullanmıştı; ufak bir kent olmasına rağmen Aiolis'teki Temnos'un da kendi resmi kontrmarkı vardı."[317]

Tunç sikkelerdeki kontrmarklar çoğu kez birimin boyutunda bir değişiklik olduğunda görülmekteydi. Daha geç tarihli sikkelerdeki bir tasvir daha erken tarihli sikkelere bu kez kontrmark damgası olarak vurulmaktaydı.[318]

Sikke Ticareti

Para değiştirme, paranın kendisinin aynı zamanda hem mal hem de değişim aracı olduğu bir ticarettir. Antik Çağ'da para satışının iki ayağı vardı. İlki, devletin, darp ettiği sikkeleri para değiştirici sarraflar aracılığıyla yerel halka satması; ikincisi ise sarrafların, yerel sikkeleri yabancı sikkelerle değiştirmesiydi.

[317] O. Morkholm, **Erken Hellenistik Çağ Sikkeleri**, (Çev. O. Tekin), İstanbul, 2000, s. 21-22.
[318] Carradice ve Price, **a.g.e.**, s. 114; daha kapsamlı bilgi için bkz. C. J. Howgego, **Greek Imperial Countermarks: Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire**, Londra, 1985.

R. Bogaert da para değiştirmenin satmak ve almak temelinde bir sikke ticareti olduğuna işaret eder: "Eski Yunanlar değiştirme kavramını sık sık iki belirleyici fiille, 'satmak ve satın almak' ile çevirirler: αποδοσθαι και πριασθαι (Ps.-Arist., *Ec*. II 1346 b 24) ya da πωλειν και ωνεισθαι (Isope I² 24 [*Syll.*³ 218] 1. 6 ve 8). Bu anlatımlarda αποδοσθαι ve πωλειν, 'yerli para karşılığında yabancı madeni para vermek' yani yabancı parayı satmak demektir ve bu sarraf tarafından uygalanabildiği gibi müşteri tarafından da uygulanabilir. Ωνεισθαι ve πριασθαι da doğal olarak karşıt anlamlara sahiptir (*IG* VII 2426 1. 6 ve 15-17). 3. yüzyılın başında Mylasa (Milas) kararnamelerinde αμειβεσθαι και πριασθαι ile karşılaşıyoruz. Αμειβεσθαι burada αποδοσθαι ve πωλειν 'in eşanlamlısıdır (*OGI* 515 1. 18-19)."[319]

Para Değişim Kuru (Parite)

Para değiştiriciliği, hem yerel sikkelerin bozuk paraya çevrilmesini hem de yerel sikkeler ile yabancı sikkelerin belirli bir pariteye göre birbirleriyle değiştirilmesini kapsamaktaydı.

Farklı standartlardaki sikkelerin birbiriyle değiştirilme oranı, Antik Çağ'da özellikle yabancı kentlerde alışveriş yapan herkes için her zaman bir sorun oluşturmaktaydı. "Epidauros'taki Asklepios tapınağının inşa hesaplarının listesinin yer aldığı (bir) yazıt, Aigina standardını kullanan bir kentin, fiyatların Attika standardında hesaplandığı Atina'dan mal alımını göstermektedir. İ.Ö. 375 civarında Pentelikon Dağı'ndaki ocaklardan çıkartılan mermer için 600 Attika drahmisinin ağırlığına oranı 7:10 idi; bu yüzden 420 Aigina drahmisi ödeniyordu... Ptolemaioslar Mısır'ında bakırın gümüş karşısındaki değişim oranı papirüslerde yaygın bir şekilde belirtilmektedir; örneğin vergi ödemelerinin gümüşle yapılması talep ediliyor, fakat gerçekte ödemeler bronz sikkelerle yapılıyordu."[320]

Antik Çağ kentlerin birçoğunda tüm alışverişin yerel sikkelerle yapılmasına yönelik yasal düzenlemeler vardı. Ödemelerde yasal olarak kentin kendi sikkesini kullanmak zorunlu olduğundan, yabancı sikke bulunduranlar ya bir bankerin

[319] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 43-44.
[320] Carradice ve Price, **a.g.e**., s. 107-108.

tezgahına gidip onları değiştiremek ya da özel bir anlaşmayla takas yaparak kullanmak durumundaydılar. Ancak bankalar tarafından bu sikkelerin ticareti yani değişimi, görünür bir yere dikilen yazıtta yer alan temel sikke kurlarına göre yapılmak zorundaydı. M.Ö. 4. yüzyılda Kuzey Karadeniz'deki canlı liman kenti Olbia'da meclis binasının önüne dikilmiş taş üzerinde kayıtlı devlet tarafından belirlenmiş pariteye göre elektron ve yerel gümüş sikkeler değiştirilmekteydi. Benzer kayıtlardan birisi de Kyzikos'a aittir. Burada Kyzikos staterleri için resmi değişim oranı belirlenmiş, buna göre 1 Kyzikos stateri 10,5 Olbia gümüş staterine eşitlenmiştir. 1970 yılında Atina'da bulunan ve olasılıkla M.Ö. 375'e tarihlenen bir yazıt, pazarda bankerlerin bulunduğu alana yakın bir yerde yer almaktaydı ve benzer bir içeriğe sahipti.[321]

Eski Yunancada paranın değişim kurunu ifade eden çeşitli sözcükler kullanılmıştır. R. Bogaert bunları şöyle belirtir:

"1) Τιμη

Değişim yapılan para sadece ticari bir işlemin konusu olduğundan, bunun kuru doğal olarak Yunancada τιμη 'değer' sözcüğüyle karşılanıyor ve buna Klasik Dönem'deki yazıtlarda ve sonraki dönemin yazarlarında rastlıyoruz. (Ps.-Arist., *Oec.* II 1347 a 8-9); Plut., *Lyc.* 9 [44f]; ayrıca bkz. Plut., *Sol*. 15 [86d]; Liddell-Scott-Jones)

"2) Δυνασθαι

Paranın kuru Yunancada genellikle "bir şeyin değeri" fiiliyle belirtiliyor ve bu kabulden yola çıkarak çoğu zaman bu δυνασθαι sözcüğü ile karşılanıyor. (Ksen., *Anab*. I, 5, 6; Dem. 34, 23; Jos., *Bell. Jud*. II, 21, 2[592]; Arr., *Var. Hist*. I, 22; Hultsch, *Metr. Script.* I 310, 21; 311, 5; 25, I; 328, 16; 331, 16; Hesych. *s.v.* σιγλον) .

"3) Diğer anlatımlar

Özellikle δεχεσθαι (Jos., *Ant.* III 8, 2) ve ισχυειν (Jos., *Ant.* XIV 7, I; Polybe V, 26, 13) gibi bazı fiiller Hellenistik Dönem'de paranın değerini belirtmek için

[321] E. Ziebarth, "Trapeza", **RE**, C. 12, s. 2194-2207; Finley, **a.g.e**., s. 201; Carradice ve Price, **a.g.e**., s. 109.

kullanılıyordu. Tüm bunlar teknik bir terminolojinin eksikliğini resmi olarak gösteriyor."[322]

Para Değiştirme

İlk başlarda elektron, altın ve gümüş sikkelerin dolaşımda olduğu Antik Çağ ekonomilerinde zamanla özellikle kent devletlerinin sınırları içinde yapılan küçük çaplı ticarette, değerli sikkelerin daha küçük paralara çevrilmesi ihtiyacını doğurdu.

"Günlük işlere sikke olarak değer biçilmesi, bu tür ödemelerin yapılmaya başlandığı tarihlerde Atina ekonomisinde sikke kullanımına talebin daha da arttığını göstermektedir. Tıpkı, İ.Ö. 411'den önce, Meclis'e seçilenlere günde bir drahmi verilmesi gibi hizmet karşılığı yapılan ödeme de aynı anlayışın bir parçasıydı. Gerçekten de demokrasi ufak değerede sikkelerin yokluğunda güçlükle gelişebilirdi. Hizmet karşılığı yapılan ödemeler yaygınlaştıkça gerek pazarlarda gerekse her tür alışveriş işlemlerinde sikke kullanımı da önemli ölçüde fazlalaştı ve neticede ufak birimde sikkelere talepte bir artış oldu. Aristophanes'in eserlerinde ufak sikkelerin yeni yeni kullanılmaya başlaması çoğu kez bir espri konusudur. Muhafaza için sikkeleri ağızda tutmak adet olmuştu. *Yabanarıları*'nda (790-1 arasındaki satırlar) Philokleon balık pullarını, onların sikke olduklarını varsayarak, ağzına sokuvermektedir. Jüri üyeliğinden aldığı ücretini dilinin altına yerleştirerek eve gittiğinde, kızı, bir hoşgeldin öpücüğüyle dilinin altındaki parayı almaya çalışmaktadır! (608-9 arasındaki satırlar). Euelpides (*Kuşlar* 503) yanlışlıkla bir obolu yutar."[323]

Doğal olarak bu durum, sarrafların o güne kadar, sikke kalite kontrolörlüğü ve yabancı paralarla yerlilerin veya farklı cins sikkelerin birbirleriyle değiştirilmesi gibi yapageldikleri işlerin yanına bir yenisini eklemiş oldu.

Para Değiştiriciliğinde Devlet Tekeli

[322] Bogaert, **a.g.e.**, s. 50.
[323] Carradice ve Price, **a.g.e.**, s. 115.

M.Ö. 6. yy.dan itibaren agoralarda tezgah açan sarraflar para değiştiriken alış satış kuru arasındaki farktan (pariteden) önemli bir kazanç sağlamaktaydılar. Ayrıca sikke kalite kontrolünü de belirli bir sarrafiye (komisyon) alarak yapmaktaydılar. Sarraflık esas olarak serbest olan bir ticari faaliyet olmakla birlikte Eski Yunan devletleri, önemli bir gelir getiren para ticaretinden kendi maliyelerine gelir sağlamak için derhal çeşitli önlemler aldılar.

Aristoteles ticari tekelciliğin sağladığı büyük kazancı, verdiği bir örnekle şöyle dile getirir: "Ticarette para yapmanın yolu, elinizden gelirse, kendimize bir tekel edinmektir. Bu nedenle, devletin de bazı durumlarda, paraya ihtiyaçları olunca aynı yöntemi kullandıklarını görürüz. Kendilerine bir satış-tekeli alırlar. Sicilya'da da kendisine emanet edilen (banka gibi yatırılan) belli bir miktar parayla dökümhanelerden çıkan bütün demiri satın alan bir adam varmış; sonra çeşitli işletmelerden alıcılar çıkıp gelince tek satıcı o olmuş ve fiyatı çok fazla yükseltmeden elli talentini yüz talent haline getirmiştir." (Arist. *pol.* I. 11)

Eski Yunan devletleri ilk adım olarak, para değişimi üzerinde bir tekel oluşturdular ve bankaları kiraya verdiler. Bu kiralama ihale usulü yapılmaktaydı.[324] Kiraya vermenin sağladığı kazanç, devlet ya da kraliyet için yeni bir gelir türü yarattı. Kiraya verilen bankalar, tıpkı özel bankalar gibi mevduat almakta, hesapları yönetmekte, borç vermekteydi. Bu konuda en eski örnek M.Ö. 6. yy.daki Byzantion'dan gelmektedir[325] Devlet tekelciliği çeşitli şehirlerde ve yüzyıllarda görüldü. Devlet tekeli sadece para değiştirme işini, sarraf bankerleri kapsıyordu; bankacılığın diğer faaliyetleriyle ilgili tekelci bir uygulama bilinmiyor. Bu tekelci uygulamalar Sparta örneğinde bir halk mutabakatıyla yürürlüğe konmuş (Sparta'da ψηφισμα περι της αμειπτικης τραπεζης, *IG* V 1, 18) ve daha sonra bir talimatla da iptal edilmiştir (διαταξις ; *Herm.* XLIII 1908, 559).[326]

---

[324] İplikçioğlu, **a.g.e**., s. 131.
[325] K. Riezler, **Über Finanzen und Monopole im alten Griechenland**, Berlin, 1907, s. 51; R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 21.
[326] B. Laum, "Banken", **RE**, Ek C. 4, s. 68-82; αμειπτικη τραπεζα için ayrıca bkz. R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 38.

Byzantion dışında kiraya verilen bankalara bir örnek de M.Ö. 4. yy.daki Sinope'den verilebilir. Τραπεζα αργυραμοιβικη'den Loukianos bahseder (*Bis. Accus*. 2, 803, 13). Bu bankanın adı, αργυραμοιβικη tarafından firarla suçlanan Sinope'li Diogenes aleyhine açılmış bir davada kullanılmıştır. Sinop devlet bankasının değişim tekeli olduğundan, Loukianos, αργυραμοιβικη yerine çok daha geniş bir anlamı olan τραπεζιτικη'yi kullanır.[327] Pergamon (*Athen. Mitt*. XXVII 1902, 82 ff.; ayrıca Pergamon bankası yazıtlarındaki αμειπτικη εργασια için bkz. *OGI* 484 I. 23), Hellenistik Dönemi Mısır'ından Hermupolis ve Oxyrhnchos da kiraya verilen bankaların bulunduğu şehirlere örnek verilebilir. Benzer şekilde Abdera'da, Delos, Tenos ve Kos adalarında, İlion, Temnos ve Miletos'ta da devletin kiraya verdiği bankalar bulunmaktaydı.[328]

Eski Yunancada Para Değiştirmeyle İlgili Sözcükler

R. Bogaert, Eski Yunancada para değiştirmeyle ilgili şu sözcüklere dikkat çeker, ki bunlar çeşitli sarraf adlandırmalarına kaynaklık eden fiillerdir:

"1) Καταλλαττειν

Bu sözcük para değişimini belirtmekte kullanılan en yaygın terimdir. İlk kez Athenes'in zamanında, hep tartışma konusu olan ünlü para kararnamesinde geçer (*ATL* II D 14 *fr*. III 1. 14). Tekrar Epidauros'un *tholos* hesaplarında görülür (*IG* IV², 103, 1. 41). Bu sözcük, Plutarkhos ve Polyainos'ta tetradrakhme'nin değişiminin sorun olduğu Atina'da, altın sikkelerin bozdurulmasında kullanılmıştır (Plut., *Arat*. 18; Polyen 6, 5; Athen. I 35 [19 d]). Platon ve Demosthenes'te καταλλαττεσθαι (katallattesthai) şeklinde geçer (Palt., *Phaed*. 69 a; Demosth. 19, 114). Tüm elden değiştirme işlemleri, yani yabancı para değişimi ya da metal değişimi, para bozma ve yabancı paralarla yerli paraların değişimi καταλλαττειν - καταλλαττεσθαι içine girer.

"2) Αμειβειν (Phryn. *Praep. Soph*. 30, 10), διαμειβειν (Plat., *Polit*. 289 e), διαλλασσειν (*OGI* 484 1. ιι.). 'Değişmek'i tanımlayan bu fiiller para değişimi için de kullanılmıştır, ancak çok da yaygın değildir.

[327] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 38.
[328] Laum, **a.g.y.**; R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 22.

.....

"5) Αμοιβη (Plut., *Luc*. 2), αμειπτικη εργασια (*supra* n. 5), καταλλαγη (Ps.-Arist., *Ec*. II 1346 b 24). Bu soyut isimler bazen kullanılıyor ama para değiştimeyi anlatmak için kullanılan fillerden çok daha az.

"6) Χρυσωνειν

Daha dar anlamlı bu terim sadece altın sikke satın almayla ilişkilidir. İsokrates bu sözcüğü birçok Atinalı sarrafın beyaz altından antik sikke satın alması bağlamında kullanır. (İsokr. 17, 40)"[329]

Bogert Eski Yunancada para bozmak ve para değiştirmek anlamında κολλυβιζειν, κερματιζειν ve κατακερματιζειν sözcüklerinin M.S. 2. yüzyıldan itibaren papirüslerde ve İncil kayıtlarında geçtiğine işaret eder. Bu sözcükler üzerinde **Roma'da Bankerlik** bölümünde durulacaktır. Bogaert ayrıca, "sikke kontrolünde uzmanlaşmak" anlamında αργυρογνωμονειν fiilinin kullanıldığını ve bu fiilden "sikke kontrolünde uzmanlaşan" (Arr. *Epict.* II 3, 2) anlamına gelen αργυρογνωμονικος sıfatının türetildiğini; κερματιζειν ve κατακερματιζειν fiillerinin ise özellikle sikkeyi küçük paralara çevirmeyi ifade ettiğini belirtir.[330]

Sikke Kalite Kontrolörlüğü

Τραπεζιτης'lerin sikke kalite kontrolörü olarak yaptıkları işin başında, soy metalden darp edilmiş sikkelerin ayarını kontrol etmek gelmekteydi. Birçok durumda para değişimi, sikkenin ayarı ölçülmeden yapılamıyordu. Sarraflar, gelen giden para veya ödeme yapanla alan arasında yer alan kişi olarak, sikkelerin sahtesini gerçeğinden ayırır,[331] ağırlıklarını ölçerek değişim değerinin (paritesinin) uygun olup olmadığına bakarlardı.[332]

"Sarraflar mesleki dikkatlerini, sahte veya gerçek değerinden daha düşük sikkeleri, kendilerindeki iyi sikkelerle değiştirmemeye vermişlerdi. Sarraflar,

[329] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 42-43.
[330] **İbid**, s. 44-46.
[331] Osmanlılarda ve Cumhuriyet Dönemi'nin başlarında, paranın hakikisini sahtesinden ayıran uzman kişiye "nakkad" denmekteydi; bkz. Kuşoğlu, **a.g.e**., s. 165.
[332] R. Herzog, "nummularius", **RE**, 34. yarım cilt, s. 1418.

kendilerine getirilen sikkelerin kalite kontrolünü de yapmaktaydılar. Metalin kalitesinin kontrolü, dilbilimsel verilerin gösterdiği gibi Eski Doğu'ya uzanmaktaydı (R. Herzog, *Tesserae nummulariae* 26ff.). Sikkelerin kalite kontrol tekniğini Epiktetos şöyle anlatır (Arr. I 20, 8): Kontrolör sikkeye bakar, hisseder ve dokunur, daha sonra sikkeyi masaya atar ve paranın çıkardığı sesi dinleyerek gerçekliğine karar verir."[333]

Ayar,[334] altın ve gümüş alaşımlarında, altın ve gümüşün miktar ve oranını belirten bir deyimdir. Altın saflık ayarı 24, gümüşün saflık ayarı 1000'dir. 24 ayar altına saf altın, 1000 ayar gümüşe de öz ya da saf gümüş denir. Altına bakır, gümüşe ise bakır, kurşun veya kalay katılarak soy metallerin ayarıyla oynanabilir.[335] Altın ayarının ölçülmesinde çeşitli yöntemler kullanılmıştır. "İlk yöntem *yıkıcı olan* 'semantasyon' (maden filizinin çukur bir yerde indirgeç görevi gören ve ortaya çıkan tuzları emen bir madde ile ısıtılması) veya 'kal' yöntemi (altını okside olan katışık maddelerden ayrılması için kurşun fazlasıyla füzyonlanması), ikincisi ise, *yıkıcı olmayan* yöntemdir. Ya da M.Ö. 550'den beri kuyumcuların kullandığı klasik yöntem olan 'denektaşı' yöntemi sayesinde karatın 1/12'ye varan bir kesinliği ile belirlenir. Bu yöntemde sikke kabartmalı yüzeyli siyah ve parlak denek taşının üzerine sürtülür. Sikkeden elde edilen ince katman alaşımı bilinen bir başka tip denek taşıyla karşılaştırılarak ayarı saptanır.... bu yöntem...özel ağırlık ölçümü sayesinde sadece yoğunluğu çok farklı (19.3 ve 10.52) altın ve gümüş alaşımına uygulanabilir."[336] Hellenlerin Lydia taşı olarak adlandırdığı mihenk[337] taşı ya da denektaşı (Res. 6) soy metallerin ayarını anlamakta ustalık gerektiren, ancak güven verici bir yöntemdi. Metalin yüzeyinin taşa sürtülmesiyle, bilinen kaliteli ayarda örneklerin rengiyle

[333] Laum, **a.g.y.** Osmanlı veya çağdaş sarrafın tarifinde de benze hususlar üzerinde durulur: "Sarraf, altının ayarını, şekil özelliğini bir bakışta anlayan kişidir. Aynı zamanda sarrafın kulağı çok hassastır veya olmalıdır. Cam bir masa üzerine belirli bir mesafeden bıraktığı altının sesinden onun ayarını anlar. Yine sarraf, basılmış altın paranın bütün özelliklerini diğerlerinden bakarak ayırt edendir.", bkz. Kuşoğlu, **a.g.e**., "sarraf" maddesi.

[334] Osmanlı'da ve Cumhuriyet Dönemi'nde "ayar" karşılığı "vezin" sözcüğü de soy metallerin ayarı anlamında kullanılmıştır, bkz. Kuşoğlu, **a.g.e**., "vezin" maddesi.

[335] Günümüzde kısmen kullanılan usullere göre, altın alaşımlarının ayarı 24 olarak belirtilir ve 24.süne *ayar* adı verilir. Gümüş alaşımlarında ise ayar 12'dir ve bu birime de *kırat* adı verilir. Bugün ayarlar binde bir esası üzerinden hesaplanır. 22 ayar altın 916,6 (binde bir) ayarlıdır. **Meydan Larousse**, "ayar" maddesi, C. 2, İstanbul, 1992.

[336] Morrisson, **a.g.e**., s. 128.

[337] Türkçede mehenk, mihek taşı da denir.

karşılaştırma imkânı doğmakta ve saflık için oldukça doğru bir fikir vermekteydi. Tarihçi Herodotos soy metallerin ayar kontolünden bahsederken şöyle der: "Altını alalım, alaşımları olmasa ölçüye vurulamaz, değeri bilinemez; ama iki parça altın mihenk taşına vurulursa hangisinin daha saf olduğu meydana çıkar." (Hdt. VII. 10a) Ancak gümüş sikkelerde metalin ayarının ciddi bir şekilde bozuk olması çıplak gözle dahi dikkatli bir gözden kaçmazdı.[338] Altın veya gümüş sikkelerin ayarı veya sahteliği, taşın veya sarraf tezgahının üzerine atıldığında, çıkardığı sesten de anlaşılabilmekteydi. Fakat sarraflar, altın-gümüş alaşımından darp edilmiş elektron sikkelerin ayar kontrolünü yapamamaktaydılar.[339]

Roma Cumhuriyet Dönemi sonlarına doğru yaşamış olduğu düşünülen mimar ve mühendis Marcus Vitruvius'un (M.Ö. 90-20) anlattığı ve Syracusae'lı bilgin Arkhimedes (M.Ö. 287-212) tarafından uygulandığı belirtilen bir başka ayar belirleme yöntemi daha bulunmaktadır. Bu, Arkhimedes'in banyodan "Eureka! Eureka!..." (Buldum! Buldum!...) diye bağırarak fırlamasıyla ilgili ünlü hikayedir. Syracusae Kralı Hieron, elde ettiği başarılar karşılığ bir tapnağa altın bir taç adamaya karar verir. Belli bir paraya anlaşarak bir yükleniciye belli bir miktar altını ölçerek verir. Kararlaştırılan zamanda, kralı çok memnun kılan ve fevkalade güzel işçiliği olan taç teslim edilir; bu arada tacın ağırlığının, altının ağırlığına tam eşit olduğu görülür. Fakat daha sonra, tacın yapımında altının eksiltilerek yerine aynı ağırlıkta gümüşün kullanıldığı iddiası ortaya atılır. Aldatıldığını anlayarak küplere binen ancak hırsızlığı nasıl saptayacağını bilemeyen Hiero, Arkhimedes'e durumu gözden geçirmesi için başvurur. O da, sorunu irdelerken rastlantı sonucu banyoya girdiğinde, vücudu küvete battıkça daha fazla suyun taştığını fark eder. Bu olgu kendisine sorunun açımlamasını gösterdiğinden, hiç vakit kaybetmeden ve sevinçten uçarak banyodan dışarı fırlar ve çıplak olarak eve koşar; bu arada yüksek sesle aradığını bulduğunu haykırarak, koşarken sürekli olarak Yunanca "Ευρηκα, ευρηκα" diye bağırır. Bunu buluşunun başlangıcı sayarak biri altın, diğeri gümüş olmak üzere aynı ağırlıkta iki kütle yapar. Büyük bir kabı ağzına kadar suyla doldurarak gümüş kütlesini içine bırakır. Gümüşün hacmi kadar su kaptan taşar. Sonra kütleyi kaptan

[338] Carradice ve Price, **a.g.e**., s. 113.
[339] Finley, **a.g.e**., s. 200.

alır ve bir sıvı ölçeği kullanarak, taşan suyu daha önce olduğu gibi, kabın ağzına kadar tekrar doldurur. Bu şekilde, gümüşün belli bir su miktarına eşit olan ağırlığını bulur. Bu deneyden sonra altın kütlesini de su dolu kaba batırır; onu kaptan çıkarıp aynı şekilde ölçüm yaptığında, daha az miktarda, yani bir altın kütlesinin hacminin ağırlıktaki bir gümüş kütlesinin hacmiyle olan fark kadar suyun taştığını belirler. Son olarak, kabı tekrar suyla doldurarak tacın kendisini aynı miktar suya batırıp çıkardığı zaman aynı ağırlıktaki bir altın kütlesinin taşırdığı sudan daha fazla su taştığını belirler. Böylece, taçtaki altının gümüşle karıştırıldığını saptayarak yüklenicinin hırsızlığını kanıtlar (Vitr. IX. 9,10,11,12). Ancak bu ayar tespit yönteminin günlük hayatta ne ölçüde kullanıldığı bilinmemektedir.

Bakır sikkenin üzerinin gümüşle kaplanması durumunda –ki normalde düşük ağırlıklı bir sikke söz konusuydu- yüzeyin altının görülebilmesi için sikkeye bir kesik atılması veya yüzeyde çukurluk oluşturan ufak bir damga vurulması gerekiyordu; böylece sikkenin esas yapısı ortaya çıkıyordu. Metalin kenarına küçük bir kesik atmak M.Ö. 4. yüzyıla kadar yaygın bir uygulamaydı. Test etmede bir parça daha sofistike bir yöntem, sikkeye mühür benzeri ufak damganın vurulmasıydı.[340]

Antik Çağ'ın başından itibaren, ayarı düşürülmüş veya değerce düşük madenden darp edilmiş sikkelerin, kendisinden daha değerli altın ve gümüş gibi bir başka madenle kaplandığı sahte sikkeleri piyasaya süren kalpazanlar olmuştur. Gümüşe gereğinden fazla kurşun veya bakır katılması, bakırın üzerinin gümüş kaplanması ya da sadece düşük ağırlıklı gümüş sikke basılması gibi işler kalpazanlara iyi kâr getirmekteydi.[341] Sahteciler tarafından basılan paralara, yakın tarihe kadar Tükiye'de "çürük akça", ayarı tespit edilmiş ölçülerde basılan paralara "sağlam para", aşınmış veya kenarından parça kesildiğinden ağırlığı eksilmiş sikkelere ise "eksik akça" denmekteydi.[342] Eski Yunan'da da sarrafların ve bankerlerin bu tür sikkeleri adlandırdıkları özel terimlerin olması büyük bir olasılıktır.

[340] Carradice ve Price, **a.g.e**., s. 112.
[341] **İbid**, s. 112.
[342] Kuşoğlu, **a.g.e.**

Sikke kalite kontrolörleri, hem bağımsız birer sarraf olarak mesleklerini agorada kendi başlarına yürütebilmişler hem de özel veya resmi bir bankada veya bir *negotiator*'un ya da sermaye sahibinin yanında, sikke kalite kontrolüyle görevli memur olarak da çalışmışlardır. Bunlar αργυρογνωμων veya δοκιμαστης olarak adlandırılmışlardır ve Platon'dan beri adları antik yazında sık sık geçmiştir. Bunların yaptıkları işin önemi, sikke krizlerinin yaşandığı dönemlerde daha da artmıştır.[343]

Δοκιμασια,[344] devletin yaptırttığı kontrol demektir. Demosthenes, δοκιμασια'dan ölçü, ağırlık ve paralarda yapılan kontrol olarak bahseder (Dem. *or.* 19, 338).[345] M.Ö. 374'te Atina'da bir δοκιμαστης'in görevli olduğu bilinmektedir. Atina hazine bakanının M.Ö. 306-5'e tarihlenen hesap belgelerinde bu ad söz konusu edilir (*Athen. Mitt*. V 1880, 279). Mısır papirüslerinde ise M.Ö. 3. yy.dan itibaren daha çok δοκιμασται olarak geçerler. Eski Yunan'da resmi görevli sikke kalite kontrolörlerini iki gruba ayırmak mümkündür: 1. Δοκιμασται (dokimastai). *Dokimastai*'ın görevi, devlet tarafından darp edilen sikkelerin dolaşıma çıkmadan önce ayar kontrolünü yapmaktı.[346] 2. Devlet mülklerinden gelen nakdi gelirlerin toplandığı devlet kasasında görevli *dokimastai*'ın görevi ise bu sikkeleri kontrol etmekti. Attika hazine belgelerinde bu δοκιμασται'ın, δημοσιος olarak adlandırıldıkları görülür (*Athen. Mitt*. V 1880, 279); δημοσιος τραπεζιτης adlandırmasına da rastlanır. Mısır devlet hazinesinde de benzer görevliler vardı.[347] M.Ö. 260 civarında tarihlenen bir Mısır papirüsünde, sikkelerin kontrolünden sorumlu memurların (*dokimestai*) aynı zamanda borç tahsildarları olarak da görev yaptıkları görülür. Bunun nedeni,

[343] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9. s. 821-838; Sontheimer, **a.g.y.**; Laum, **a.g.y.**

[344] Gemoll sözlükte kelimenin anlamı şöyle verilmektedir: δοκιμασια: kontrol, inceleme; δοκιμαστης : kontrolcü, onaylayan; δοκιμιον : 1- kontrol, koruma; 2- mihenk taşı, kontrol nesnesi; bkz. W. Gemoll, **Griechisch – Deutsches Schul- und Handwörterbuch**, 9. baskı, 1997.

[345] A. Koch, "Δοκιμασια", **RE**, C. 5, s. 1268-1273.

[346] Antik Çağ darphanelerindeki bu görevin, yüzyıllar boyunca süren bir gelenek olduğu, Osmanlı Devleti darphanelerinde de benzer göreve sahip memurların varlığıyla görülür. Örneğin Osmanlı darphanesinde görevli "sahip-ayar", darphanede kesilen, basılan paraların ölçü ve ayarlarını tespit etmekteydi. "Sikkezen başı"nın görevi ise, darphanelerde paraların ağırlık ve ayarına bakmaktı. "Çeşnici başı" veya "ser-çeşni" de denirdi; bkz. Kuşoğlu, **a.g.e.**, s. 56, 196-197, 202.

[347] F. Preisigke, **Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes Ägyptens in den griechischen Papyrusurkunden der ptolemäisch-römischen Zeit**, Göttingen, 1915, (yeni baskı 1975), δοκιμαστης maddesi; Laum, **a.g.y.**

olasılıkla, bu memurların sikkeye ilişkin bilgilerinin onları kandırılmaktan alıkoyacağıdır.[348]

Sarraf Adlandırmaları

R. Bogaert, sarrafı belirtmek için Eski Yunancada çok fazla kelime bulunduğunu belirtmektedir; saptamalarına göre sarraf anlamında şu sözcükler kullanılmıştır:

"1) Αργυραμοιβος

Platon terimi sarraf (para bozucu) anlamıyla kullanır (Plat., *Polit.* 289 e); buna karşılık Theokritos'ta αργυραμοιβος altının ayarını mihenk taşı yardımıyla ölçer. Bu bağlamda Antik Çağ'da parayla uğraşan αργυραμοιβος, Theokritos tarafından αργυρον διδοντες και χρυσον ωνουμενοι (Theokr., *Id*. 12, 35-37; *Schol. in eundem* 12, 37) ile açıklanıyor. Yani terimden iki farklı anlam çıkıyor: saarraf (para bozucu) ve sikke kalite kontrolörü... Ancak Philon, Loukianos ve İskenderiyeli Clements bu sözcük karşılığında her defasında sikke kalite kontrolörü işlevini vurgulamışlardır (Philon, *De Sobr*. 20 [II 219, 15]; *De Special. Leg*. IV 77 [V 226, 23]; Lucien, *Hist. Conscrib*. 10 [II, 14 ed. Jacobıtz]; Clem. D'Alex., *Strom*. II, 15, 4 ve VI, 81, 2).

"Bazı sözlükler bankerin karşılığı olarak αργυραμοιβος'u verir (örneğin. Liddell-Scott-Jones 236) ama biz bu anlamın kullanıldığı hiçbir metin bulamadık. Sadece τραπεζιτης kelimesi; sarrafı, sikke kalite kontrolörünü ve bankeri belirtebilir.

"Başka bir uyarı daha yapmak gerekiyor; αργυραμοιβος'a şiirsel, tarihsel ve felsefi metinlerde rastlanıyor, ama ne hatiplerin eserlerinde ne yazıtlarda, terimin ticari ya da resmi dilde kullanımı görülüyor.

"2) Αργυρογνωμων

Bu kelimenin metinlerde sadece bir anlamı vardır, o da sikkelerin ve değerli madenlerin ayarına bakmaktır. Bu sözcüğe özellikle felsefi incelemelerde Pseudo-Platon'un *De Virtute*'sinden beri karışılaşılıyor (Ps.-Plat., *De Virt*. 378 d-e; Arist., *Rhet.* I, 15 [1375 b 5]; Luc. *Paras.* 4 [II, 842]; *Herm.* 68 [I, 810]; Arr., *Epict.* I 20, 8; Max. De Tyr XXXI 2, b; Lib. VI, 522). Αργυρογνωμονες'in görevi, iyi sikkeleri kötülerinden ayırt etmektir.

[348] Carradice ve Price, **a.g.e**., s. 113.

"Bunların genelde büyük bankaların (Laum, *RE* Suppl. IV 75; Heichelheim, *Econ. Hist.* II 76), sikke atölyelerinin (Babelon, *Traite* I 833; Heichelheim, *Econ. Hist.* II 76) ya da büyük finansçıların (Plut., *Crass*. 2, 8) işletmelerinde görevli olduğunu sanıyoruz. Bu konudaki bilgiler oldukça kısıtlıdır ama bağımsız bir αργυρογνωμων'un işinin, para değişimi işiyle ilgilenmeden sadece sikkelerin ayarına bakmakla sınırlı olması ihtimal dahilindedir.

"3) Αργυροσκοπος

Messenia'daki Andania'da αργυροσκοπος[349] halk tarafından seçilen ve ayinlere katılanların katkı paylarını tahsil etmekle görevlendirilmiş bulunan beş kişinin yanında, hiç kuşkusuz sikke ayarını ölçmek için hizmet görmekteydi. (*DGE* 74 1. 47-48) Bu kişi olasılıkla devletin veya da tapınağın hizmetindeydi. Kelimenin bu anlamı başka yerlerde de doğrulanıyor. (Phryn., *Praep. Soph*. 30, 10; *Anecd. Graeca* Bekker 18, 30)

"4) Δοκιμαστης

Δοκιμαστης, genel olarak "sınayan, kontrol eden" anlamıyla Menandros'un anlatımlarında rastladığımız sikke kalite kontrolcülerinin teknik tanımlamalarında kendini gösterir (Men. *fr*. 581). Δοκιμαστης olasılıkla bir τραπεζα'da (bankada) görevli bir banka çalışanıdır. (Hasebroek, *Hermes* 55 [1920] 116; Laum, *RE* Suppl. IV 75; Heichelheim, *Econ. Hist.* II 76). M.Ö. 4. yüzyılın sonunda Atina'da devletin hizmetinde δοκιμασταı'ın olduğu biliniyor. (*IG* II² 1492 B [*Syll³* 344]; Hess, *Klio* 28 [1935] 34, 60)

"Sonuç olarak δοκιμαστης, αργυρογνωμων`un ya da αργυροσκοπος`un eşanlamlısıdır ve sözlükbilimciler kelimeyi böyle tanımlıyorlar. (*Suid., s.v.*; *Anecd. Graeca* Bekker 443, 3; Moeris 190, 15)

"5) Κερματιστης

Κερματιστης, κερμα`dan[350] türeyen bir sözcüktür ve sarraf anlamına gelir. Terim özellikle sikkenin bozulamasını, küçük parayla değişimini düşündürüyor (Liddell-Scott-Jones 893 ve 943 *s.v.*). Terim koine'ye[351] aittir ve Kudüs Tapınağı sarrafları için kullanılmıştır (*Ev. Jo*. 2, 14; Hultsch, *Metr. Script*. I 306, 1. 2 ve 10), ama kelime

[349] R. Herzog, αργυροσκοπος'u "sikke kontrol görevlisi" olarak tanımlar; bkz. R. Herzog,, "nummularius", **RE**, C. 34 yarım cilt, s. 1418.
[350] κερμα (kerma): bozuk para.
[351] Hellenistik Dönem'de kullanılan ortak Yunanca.

Mısır'da da görülür (*PGiss. Univ. Bibl*. 30; Heichelheim, *Wirtschaftsgesch.* 1157). Ancak sözlükbilimciler bu kelimeyi yayımlamışlardır.

"6) Κολλυβιστης

Sarrafın bir başka adlandırılma şeklidir; "küçük / bozuk para" ya da "değişim farkı, acyo" anlamına gelen κολλυβος'tan türetilmiştir. Lysias bu kelimeyi Kleon için yaptığı *Üç Ayaklı Üstüne* olan konuşmasında kullanır (Lys. *fr*. 149); Menandros'ta dahi bu sözcük geçer (Men. *fr*. 861).

"7) Νομισματοπωλης

Bu kelimeden sadece Pollux'un *Onomastikon*'unda bahsediliyor, ayrıca Platon da τεχνη νομισματοπωλικη'ye dikkati çekiyor (Poll. 7, 170; Plat., *Soph*. 223 b). Öyle görünüyor ki bu sözcüklere ilişkin bilgimiz tamamen edebi düzeyde kalmaktadır ve bunlar ticari hayatta kullanılmamıştır.

"8) Χρυσαμοιβος

Bu sözcük sarraf karşılığı bizim bildiğimiz en eski sözcüktür. (Esch. *Agam*. 436) Kelime aynı zamanda Themistokles'in düzmece mektubunda da banker anlamında kullanılıyor (Themistok., *Ep.* VI). Bu terimin αργυρογνωμων'un eşanlamlısı olduğunu söyleyen Hesykhios[352] pek de haklı sayılmaz.(Hesykh. IV 298)"[353]

Sarraflık işi Pollux tarafından αργυραμοιβικη veya αμειπτικη (Pollux VII 170) olarak adlandırılırken bu iş Demosthenes'te Ή της αμειπτικης εργασια olarak geçer (Dem. 36 p 946). Sarraf bankalara ise αμειπτικης τραπεζα denmiştir.[354] Sarraflar ayrıca κολλυβιστης olarak da adlandırılmışlar ve para değiştirici - banker anlamında κολλεκταριος da kullanılmıştır.

Sarrafların Kazancı

Sarraflar, yaptıkları sikke kalite kontrolü ve para bozma işi karşılığı belirli bir ücret almakta, ayrıca para değişim kurundan da gelir sağlamaktaydılar. Günümüzde sarrafiye[355] denen bu komisyonun çağdaş bankacılıktaki karşılığı ise "acyo"dur ve

[352] İskenderiyeli.
[353] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 44-46.
[354] Laum, **a.g.y.**
[355] Sarrafiye: Sarrafın altın bozma, para değiştirme vb işler için aldığı fark, sarraf hakkı, sarraflık, bkz. İ. Ayverdi, Asırlar boyu târihi seyri içinde **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C. 3, İstanbul, 2006.

"herhangi bir paranın gerçek değeriyle sürüm değeri arasında veya bir ticari senedin üzerinde yazılı miktar ile indirimden sonraki tutarı arasında doğan farkı"[356] ifade eder. Yapılan işlemler karşılığı sarrafiye alındığına dair yazılı kaynaklarda kayıtlara M.Ö. 4. yy.dan itibaren rastlanır.[357] Bir yabancı sikkenin alışı ve satışı kuru tamamen serbest piyasa şartlarında, günün koşulları ve *trapizetes*'lerin değerlendirmeleri çerçevesinde belirlenmekteydi. Ancak kurdaki dalgalanmalar çok az farklılık gösterirdi. Dalgalanmanın azlığı, pariteden çok sikkenin değerinin, içindeki metal değeriyle bağlantılı olmasından kaynaklanırdı.[358]

Antik Çağ'da sarrafiye oranı her zaman yüksek bulunmuş, zaman zaman devlet müdahalesini gerektirmiştir. Bu ücretin yüksekliğine ilişkin bilgilere M.Ö. 4. yy.dan itibaren Hellas ve Batı Anadolu'dan Karadeniz'e (Olbia) kadarki coğrafyada, özellikle Ptolemaios'lar zamanındaki devlet sikke tekeli sırasında rastlanır.[359]

Gümüş sikkelerde *trapezites* kârı (sarrafiye) %5-6 civarındaydı.[360] Gümüş sikkenin tunç sikkeye bozulması veya tersi işlemlerde bu kâr daha artmakta, %25'i dahi bulmaktaydı (Boiotia'dan bir yazıtta böyle bir bilgi yer almaktaydı).[361] Epidauros'taki Asklepios Tapınağı'nın inşasına ilişkin kayıtlarda değişim komisyon tutarı % 10'un biraz üstünde görünmekteydi; 1 Attika tetradrakhmesi için bir obol alınmaktaydı. Aynı % 10 oranı Ptolemaioslar Mısır'ında da farklı paraların veya altın, gümüş ve tuncun değiş tokuş işlemlerinde de geçerli olmuştur.[362]

Bankacılığın tekelleştirildiği devletlerde sarrafiye daima resmi gözetim altında tutulmuştur.[363] Hatta M.Ö. 4. yy.da Karadeniz kıyısındaki Olbia gibi bazı devletlerin

[356] Dil Derneği (Yay. Haz.), **Türkçe Sözlük**, 2. basım, Ankara, 2005.
[357] F. M. Heichelheim, "Agio", **KP**, C. 1, s. 130-131.
[358] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 8.
[359] Heichelheim, **a.g.y.**
[360] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9. s. 821-838; T. Pekary, **Die Wirtschaft der griechisch- römishen Antike**, Wiesbaden, 1976, s. 36.
[361] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 8.
[362] Carradice ve Price, **a.g.e.**, s. 107-108.
[363] Laum, **a.g.y.**

yabancı sikkelerin değişim kurunu sabitledikleri ve para bozma işinden de sarrafiye almadıkları bilinir.[364]

Yazılı kaynaklarda sarrafiye karşılığı M.Ö. 4. yy.da αλλαγη, επιαλλαγη, καταλλαγη, κολλυβος; M.Ö. 3. yy.da επαλλαγη sözcükleri geçer.[365] Eski Yunancada tahıl veya baklagil taneleri anlamına gelen κολλυβος sözcüğü M.Ö. 420'lerden sonra bozuk para karşılığı da kullanılmıştır (Aristoph. *Pax* 1198; Eupolis 233; Kall. *fr.* 85).[366]

R. Bogaer da *trapezites*'lerin sarrafiyelerine ilişkin ayrıntılı bilgi verir:

"1) Καταλλαγη

Καταλλαττειν'den türetilen bu isim, en eski ve para bozma işleminde sarrafın kârını en uygun şekilde anlatan terimdir. Hatiplerin söylevlerinde (Dem. 50, 30), komedialarda (Diphile, *fr.* 66; Euphron *fr.* 3) ve yazıtlarda (*IG* IV² 103 1. 121-126; *TAM* II 3 905 1. 63-66) bu sözcüğe rastlıyoruz.

"2) Επικαταλλαγη

Επικαταλλαγη, καταλλαγη'nin eş anlamlısıdır (*IG* IV2 103 1. 41, 121, 126; Theophr., *Khar.* 30, 15). Delphoi yazıtlarında bu sözcük haznedarlar tarafından Attika ve Aigina parası ile yapılan mali manipülasyonla sağlanan kârı anlatmak için kullanılmıştır. Atina parasının Aigina parasına karşı yaptığı prim, hesaplarda επικαταλλαγη olarak geçer.(*FD* III5, 25 col. II a 1. 5-13; 58 1. 4-8 ve 13-15)

"3) Επικερδεια ve αλλαγη

Bu iki kelime, '*Kızıldeniz'de uzun gemi gezisi'nde'* eski bir Roma sikkesinin ve *aureus*'un Hindistan'da bir şehir olan Ozene'deki yerel parayla karşılaştırıldığında yaptığı primi ifade etmek için kullanılır. (Hjalmar Frisk, *Periple de la mer Erythree,* Göteborg, 1927, s. 23-24; D. W. Mac Dowall, "The Early Satraps and the Date of the Periplus", *NC* 1964 [1966] 271-280). Bunun anlamını, Delphoi yazıtlarındaki επικαταλλαγη'in anlamıyla eş tutamayız. Yine de dikkati çekmeliyiz ki, αλλαγη ve

[364] Pekary, **a.g.e**., s. 36.
[365] Heichelheim, **a.g.y.**
[366] D. Klose, "κολλυβος", **NP**, C. 6, s. 641.

επαλλαγη papirüslerde günümüzdeki sarrafiye sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Bugünkü çağdaş Yunancada 'değişim' anlamında kullanılan συναλλαγμα sözcüğü ile ile 6. yüzyılda da karşılaşıyoruz.

"4) Κολλυβος

Bu kelimenin tüm anlamları daha önceden detaylı olarak yapılmış iki çalışmanın konusudur. (Th. Reinach, *Rev. Num*. 1928, 145-160; M. N. Tod, *NC* 1945, 108-116 ve 1955, 125; ayrıca bkz. K. Regling, *RE* XI, 1099 ve Bogaert, *Origines* 154) Biz κολλυβος'u sadece değişimle alakalı metinlerde görüyoruz. M.Ö. 2. yüzyılda görünen ilk belge, Timon'un şerefine hazırlanan Adalar Birliği[367] kararnamesinde, Delos'ta izinsiz para değiştiren bir bankerin sarrafiyesi karşılığı κολλυβος'un kullanılmasıdır (*IG* XII$_5$ 817 1. 4 ve 8-10)...

"M.Ö. 162'de, II. Attalos krallığının kuruluşuyla ilgili Delphoi kararnamesinde κολλυβος, İskender drakhmesinin yerel parayla değiştirilmesi sırasında alınacak komisyon anlamında kullanılmıştır (*Syll*³ 672 1. 32) . Bu 'İskenderler', tamamen M.Ö. 4. yüzyıldaki 'baykuşlar' gibi, Delphoi'da prim yapıyordu. (*infra* p. 108-112) .....

"Sonuç olarak κολλυβος 'un Hellenistik Dönem'de ve İmparatorluk Dönemi'nde iki anlamı var: sarrafiye ve değişim kuru; bu, tıpkı επικαταλλαγη gibi trapezites'lerin sikke değiştirme işlemlerinde olduğu kadar özel ya da kamu kuruluşlarının işlemlerinde de uygulanıyor."[368]

Sarrafların Kullandığı Damgalar

Tarpezites'ler (sarraflar) kalite kontrolü yaptıkları veya değiştirdikleri sikkelerin üzerine bir damga basarlardı. Bu damga, sikkenin kontrolünün yapıldığı ve para bozma ücretinin alındığı anlamına gelmekteydi. Vurulan bu sarraf damgalarına Lydia Kralı Alyattes (M.Ö. 618-562) zamanından beri gelen sikkelerde rastlanmaktadır.[369]

Sikkelere kontrmark vurma adetinin II. Ptolemaios'un iktidarına değin Mısır'da da sıkça kullanıldığı anlaşılmaktadır. "Bu işaretler aynı zamanda Mısır'ın son Pers

[367] Kyklad Adaları'nı kapsayan birlik.
[368] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 48-49.
[369] Heichelheim, **a.g.y.**

satraplarının sikkeleri üstünde de karşımıza çıkmaktadır; bu kuşkusuz resmi bir uygulama değildi. Tüccarlar ya da bankerler ellerindeki sikkelere kişisel bir garanti vermek üzere onları işaretlemiş olabilirler. Fakat bu uygulamanın, Mısır'ın Hellen kolonilerine aşina olmasından sonra da uzun süre devam etmiş olmasını açıklamak zordur. Belki de bu karakteristik işaretler özellikle Yukarı Mısır gibi ülkenin uzak kısımlarında uygulanıyordu."[370]

Bu damgaların küçük olanları çağdaş numismatlarca "ufak damga" (punchmark), daha büyük olanları ise kontrmark / "contrassegni" (ikinci damga) olarak adlandırılmıştır. Kontrmarktan daha önce kullanılmış olan "ufak damga"lar (punchmarks) sikkelerin üzerine tüccar veya bankerler tarafından basılmıştır. Bir sikkenin kaplama olmadığından tam emin olmak için sarraflar tarafından sikke üzerine mikroskopik küçüklükte vurulan küçük bir damgayla sikkenin yüzeyinin altına (içine) bakılabilmekte, böylece sikkeye ilişkin tüm şüpheler yok edebilmekteydi. Aynı sikkenin daha sonra başka sarraflar tarafından da kontrol edilmesi sonucu, üzerinde pek çok kontrmark (contrassegni) bulunabilmekteydi. Devlet, sikkeye zedeleyici müdahalede bulunmayı yasaklamasına rağmen bu damgalar kullanılmaya devam etmiştir.[371] Çünkü her durumda kontrmark, metalin saflığının kontrolünde etkin bir yöntem olmuştur.

"Kontrmarkın, tıpkı orjinal kalıp gibi, bir garanti işareti etkisi yaratma gibi, bir avantajı daha vardı. İ.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda[372] bazı sikkelerde, örneğin Elis'in staterlerinde, Küçük Asya'nın batısında basılan Pers sigloslarında ve Pamphylia'daki Aspendos'un staterlerinde olduğu gibi bu tür damgalar yoğun bir şekilde görülmektedir. Bu örneklerin hiç birinde sikkeler basıldıkları yerden uzağa gitmemişlerdi. Yerel tüccarlar veya önemli kişiler için tedavüldeki sikkelere fazladan bir garanti sağlayacak kişisel işaretler eklemenin moda olduğu aşikârdır."[373]

---

[370] O. Morkholm, **Erken Hellenistik Çağ Sikkeleri**, (Çev. O. Tekin), İstanbul, 2000, s. 21.
[371] R. Herzog, "nummularius", **RE**, C. 34 yarım cilt, s. 1437
[372] Ahmet Semih Tulay, kontrmarkların sikkeler üzerinde M.Ö. 4. yy.dan itibaren görüldüğünü bellirtir; bkz. Tulay, **a.g.e.**, "kontrmark" maddesi.
[373] Carradice ve Price, **a.g.e.**, s. 112-113.

Kontrmarkların niçin kullanıldığına ilişkin farklı bir yorum da şöyledir: "Bu damgaların neden vurulduğu sorusu, şimdiye değin açık bir şekilde yanıtlanamamıştır. Bir görüşe göre, Lydia kralı Kroisos, elektron sikke basımını bırakarak, altın ve gümüş sikke basımına geçtiğinde, resmi ödemelerde yeni sikkeler kullanılmaya başlanmış, eski elektron sikkeler eski değerlerini kaybetmişlerdi. Fakat, bankerler elde kalan bu sikkeleri tedavülde tutabilmek için üzerlerine kişisel damgalarını vurmak zorunda kalmışlardı."[374]

Kontrmarklar, bir sayı, bir şekil görünümünde olabilmekteydi. Bu damgalarda kontrolü yapan kişinin kimliğini belli eden bir arma da yer alabilmekteydi. Böyle bir kişisel 'kontrmark' en erken elektron sikkelerde kullanılmış olmalıdır.[375] Elektron sikkeler üzerinde teşhis edilen ufak damgalar arasında hilal ay, kadukeos, çapa, triskeles, insan ve hayvan başları ile noktalar vardır.[376] Daireler, yarım-daireler, haç benzeri işaretler ve harfler de görülür.[377] Zaman içinde sikkelerdeki bu kontrmark işaretleri giderek daha kısalmış, belli belirsiz bir hal almıştır[378] (Lev. 20).

Antik Çağ sarraflarının sikkelere ufak damga veya kişisel kontrmark basma geleneği, aradan geçen binlerce yıla rağmen bugün İstanbul Tahtakale (Kapalıçarşı) döviz piyasalarında iş yapan sarrafların veya döviz bürolarının kendi kontrollerinden geçen dövizlerin üzerine bastıkları damgalarda yaşamaktadır. Bu damgalar da aynen seleflerininki gibi, söz konusu banknotun, kontrolden geçmiş güvenilir bir para olduğunu ifade etmektedir (Lev. 21).

Sikke kalite kontrolörlerinin kullandığı bir diğer simge / işaret de *symbolon*'lardır (Lat. *tessera nummularia*) (Lev. 22). Sikkeler kontrol edildilip sayıldıktan sonra bir kabın, genellikle küçük bir torba veya kesenin (βαλλαντιον) içine konur; daha büyük tutarlar ise özellikle Yunanistan'da küp (σταμνος), sepet (κιστη) veya sandık (θηκη / κιβωτος / λαρωαξ) içine yerleştirilirdi. Daha da büyük tutarlar ise, torbalara konarak

[374] O. Tekin, **Antik Numismatik ve Anadolu** (Arkaik ve Klasik Çağlar), İstanbul, 1992, s. 31-32.
[375] Carradice ve Price, **a.g.e**., s. 113.
[376] Tekin, **a.g.e**., s. 31.
[377] Morkholm, **a.g.e**., s. 21.
[378] Herzog, **a.g.y**.

ağızı iple bağlanır ve ipin ucuna *symbolon* takılarak mühürlenirdi; böylece torbanın içindekiler sadece sarrafın onayını değil aynı zamanda şahitlerin mühürünü de taşırdı.[379] Günümüze gelen *symbolon*'lar tümüyle Roma Dönemi'ne ait *tessera nummularia*'lardır. Bunların üzerinde, torbanın içindeki sikke tutarı yazmaz, sikkeleri kontrol eden sarrafın adı, kontrolün yapıldığı tarih vb bilgiler yer alırdı.

2. Borç Verme

Eski Yunan'da bankerliğin kökeni sarraflık yani para değiştiriciliği ve sikke kalite kontolörlüğü idi. Sarraflar güven temelinde çalışan meslek erbaplarıydı. Bu güven zamanla onların iki şahıs arasındaki ödemelere aracılık etmelerine yol açtı. Bu işlemde belirli miktardaki bir para üçüncü bir şahısa ödenmek üzere sarrafa teslim ediliyordu. Böylece sarraflar hem yapılan ödemenin tanığı oluyor hem de söz konusu paranın kalite kontrolünü yapıyorlardı. Üçüncü aşamada ise artık emanetçi sarraflar, faiz karşılığı mevduat kabul ediyor ve bunu nakit ihtiyacı olanlara daha yüksek faizle borç veriyorlardı. M.Ö. 5. yüzyıla gelindiğinde sarraf anlamındaki *trapezites* sözcüğü artık genelde banker anlamında kullanılıyordu. M.Ö. 6. yy.da ilk kez yazılı kaynaklarda basit para değiştirici sarraf anlamıyla kullanılan *trapetizes* sözcüğü aradan geçen süre içinde önce emanetçiye sonra da bankere dönüşmüş oldu.[380]

R. Bogaert, Eski Yunan özel bankalarının kullandırdıkları kredi ile ekonomide ek bir alım gücü yarattıklarına işaret ederek şöyle der:

"Birçok mevduat müşterisine sahip bir bankerin, normal zamanlarda kasasında hatırı sayılır bir mevcudunun olması gerekirdi; çünkü tüm mevduat sahipleri bir anda bütün paralarını çekecek değillerdi ve ayrıca çekilen paralar yeni mevduatlarla dengelenmekteydi. G. Piron şöyle demişti: '*Les depots a vue forment une sorte de masse liquide dont la surface rest mouvante, mais qui devient de plus en plus stable*

[379] **İbid**.
[380] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 26; İplikçioğlu, **a.g.e**., s. 131; Sedillot, **a.g.e**., s. 78-81.

en profondeur.'[381] Bankerler işte bu durağan para kütlesini faiz karşılığı borç vermekte ve kazançlarının büyük kısmını buradan sağlamaktaydılar.

"Bankalar özellikle borç işlemlerini teminat ya da şahsi kefalet alarak yapmaktaydı, ancak onların ekonomideki rolleri sadece bununla sınırlı değildi. Tapınaklar ve özel kişiler kendi paralarıyla çalışmaktaydılar ve borç vererek ek bir alım gücü yaratmazlardı. Buna karşılık bankalar, başkalarının parasıyla çalışmaktaydı ve bu para kendilerine avisto olarak yatırılmıştı, her an mevduat sahibinin kullanımına hazır durumdaydı; üçüncü bir tarafa borç verme yoluyla yarattıkları ek alım gücü, Antik Çağ'da alışılagelmiş para darlığını da belirli bir çerçevede yumuşatmaktaydı."[382]

Borç Veren Olarak Banker Adlandırmaları

Banker anlamıyla τραπεζιτης sözcüğüne, mevcut yazılı kaynaklarda ilk defa M.Ö. 5. yüzyıla ait bir yazıtta rastlanmıştır (*Hesperia* 14 [1945] 119 no II; *SEG* X 87; XXII 10.). Τραπεζιτης'e, hatiplerin söylevlerinde ve yazıtlarda banker anlamıyla genellikle τραπεζιτευων şekliyle karşılaşılır (Dem. *or.* 36, 43; 45, 32, 33, 34; *ID* 1716 1. 2, 1717 1. ι; 1718 1. 2; 1720 1. 2 vd). Daha sonra ise όι επι ταις τραπεζαις (İsokr. 17, 2 ve 53), όι καθιζοντες επι ταν τραπεζαν (*Leg. Sacr.* 139, 2; 140) ve όι εργαζομενοι τη τραπεζη (*ID* 1729 1. ιι) kullanımları görülür. Τραπεζιτης ve onun dolaylı anlatımları pek çok kaynakta yer alır. Ayrıca τραπεζιτεια ve τραπεζιτικος şeklindeki farklı kullanımları da vardır.[383]

Banker Kredilerinin Çerçevesi

Ödünç alınan veya verilen mal, para demek olan kredi[384] M.Ö. 4. yy.dan itibaren bankerlerin yaptığı esas iş haline geldi. "Birçok mevduat müşterisine sahip bir bankerin, normal zamanlarda kasasında hatırı sayılır bir mevcudunun olması

[381] Mevduatlar nakit, dışgörünüm olarak devingen bir para yığını gibi görünse de aslında gitgide köklü bir şekilde durağan hale dönüşüyor.
[382] Bogaert, **a.g.e.**, s. 18-21.
[383] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 40- 41.
[384] Dil Derneği **Türkçe Sözlük**, 2. bas., Ankara, 2005; TDK **Türkçe Sözlük**, 10. bas, Ankara 2005.

gerekirdi; banker işte bu istikrarlı para kütlesini faiz karşılığı borç vererek kazancının büyük kısmını buradan sağlamaktaydı."[385]

"Kredi çekmek" karşılığı Nikareta yazıtlarında παραγραφειν sözcüğü kullanılmıştır (*IG* VII 3172 [*DGE* 523] 1. 173 [96]). Oysa Atina metinlerinde ve papirüslerde (Dem. *or*. 52, 4; Preaux, *CE* 33 [1958] 246-247) bu sözcük borcuna mahsup edilen tutarı müşterinin adının yanına işleyen bankerin işlemini belirtmekteydi. Bu durum, Yunanistan'ın farklı bölgelerinde bankerlik terimleri arasında fark olabileceğini gösteren çarpıcı bir örnektir.[386] Ancak hangi sözcükle tanımlanmış olursa olsun bankerlerden kredi almak belli koşulların gerçekleşmesine bağlıydı. Bu koşulların ilki, bir kredi sözleşmesinin imzalanması; ikincisi ise kullanılan kredi karşılığı güçlü teminatlar (rehin, ipotek, şahsi kefalet gibi) alınmasıydı.

Kredi sözleşmesine συνθηκαι denilmekteydi[387] ve çifte sözleşme yapılmaktaydı: Biri satın alma diğeri de borç sözleşmesiydi.[388] "Anlaşma, uzlaşma, sözleşme" anlamındaki συνθηκη,[389] aslında her türlü sözleşme için kullanılan bir terimdi; sözcüğün içeriği συμβολη ve συμβολον sözcüklerinin anlamıyla aynıydı.[390] Συνθηκη'nin resmi anlaşmalar dışında iş hukuku kapsamında özel sözleşme olarak içeriği συμβολαια ile benzeşmekteydi. Eş anlamlı olarak συντιθεσθαι da kullanılmaktaydı. Συνθηκη'nin mutlaka yazılı olması gerekmezdi, sözlü de yapılabilirdi. Fakat olasıdır ki borç ve rehin işlemleri daha çok yazılı yapılmaktaydı. Özel bir συνθηκη, ancak her iki tarafın kendi özgür iradeleriyle yapacakları beyan ile gerçekleşebilirdi. Yasal bir sözleşmenin bir kopyasının üçüncü bir şahısta bulunması ve sözleşmenin bu şahıs tarafından da yüksek sesle okunmuş olması gerekmekteydi. Olasılıkla, yasal bir gereklilik olarak sözleşmenin tarafları, sözleşmeyi saklayacak şahısa birlikte gidip sözleşmenin bir kopyasını çıkartıyorlar ve sözleşmenin orjinalini

[385] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 18.
[386] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 54.
[387] O. Schulthess, "Συνθηκη", **RE**, Ek C. 6, s. 1158-1168.
[388] F. Pringsheim, **The Greek law of sale**, 1950, s. 244-268; R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 821-838.
[389] Gemoll, **a.g.e**., συνθηκη maddesi.
[390] O. Viedebantt, **"**συμβολον", **RE,** 2. seri C 4, s. 1091-1093.

tekrar mühürlüyorlar ve bunu döküman saklama kabı (εχινος) içine koyup bu kabı da mühürle kapatıyorlardı, ki bu mühür gerektiğinde ancak mahkemede açılabiliyordu (Dem. *or.* 48, 50). Sözleşme taraflarının, şahitlerin ve sözleşmeyi saklayacak şahsın adının yazılı olduğu, böylece yasal biçimsel gereklerin yerine getirildiği bir συνθηκη'den Aristoteles de bahseder (Aristot. *rhet.* I 15 p. 1376 b 4). Sözleşmede, belgeyi saklayacak şahıs συνθηκοφυλακα olarak adlandırılırdı.[391] Yazılı sözleşme belgesine ise συγγραφη denilmekteydi.[392]

Borç alıp verirken sözleşmelerde bir şahit bulundurulması o dönem yerleşmiş bir usuldü. Şahide χειροδοτον veya ασυγγραφον denirdi.[393] Bu usulün günlük hayata ne kadar nüfuz ettiği, Theophrastos'un *Kharakteres* adlı eserinde "Güvensiz" tip anlatımına şöyle yansır: "Borç para verdiği kimseler borçlarını inkâr etmesinler diye faizi tanıklar önünde ister." (Theophr. *Khar.* XVIII. 3-6.) Yazılı işlemlerin görece daha az olduğu Antik Çağ toplumlarında, günümüz Türkçesinde varlığını hâlâ sürdüren "İki şahitle bir adam asılır" deyişinin sergilediği hukuki yaklaşıma benzer şekilde, yapılan birçok işlemde şahit bulundurulurdu.

Bankerlerin aldığı teminatlar, hem şahsi kefalet hem de menkul ve gayrı menkul değerler olabilmekteydi. Teminata ενεχυρον'un yanı sıra αναδοχη ve εγγυη de denmekteydi. Εγγυη kefilliği ve ipoteği birlikte ifade eden bir sözcüktü. Teminat veren φερεγγυος olarak adlandırılırken teminat vermeğe εγγυαω denmekteydi. Kıymetli metal, köle, tarımsal aletler, silah vb değerlerin de teminat olarak alınması söz konusuydu. İpotek olarak genellikle gayrı menkul alınırdı.[394] Eski Yunan'da ipotek esas olarak borçlunun ödeme yapamama riskine karşı bir teminat olarak alınmaktaydı. Bu, Demosthenes zamanından beri bilinen bir uygulamaydı. Ancak Aristoteles, Oksylos'un yasası denen ve bir kimsenin kendi mülkiyetindeki toprağın belirli bir tutarının ötesindeki kesimini karşılık göstererek (ipotekle) borçlanmasını yasaklayan kurallar olduğundan bahseder (Aristot. *pol.* VI. 4). Yunan rehin / teminat

[391] Schulthess, **a.g.y.**
[392] A. Böckh, **Staatsaushaltung der Athener**, C. 1, 2. baskı, Berlin, 1851, s. 1802.
[393] Böckh, **a.g.e**., s. 180.
[394] F. Klingmüller, "receptum", **RE**, 2. seri C. 1, s. 355; R. Bogaert, "Geld", **RAC,** C. 9, s. 821-838; Laum, **a.g.y**.; Böckh, **a.g.e**., s. 180; S. Sinanoğlu, **Yunanca-Türkçe Sözlük**, "εγγυη" maddesi, Ankara, 1953.

hukukuna ilişkin üç tür uygulama ayırt edilmektedir: 1) ενεχυρον (teslimi meşrut şeklinde rehin), 2) ΄υποθηκη (ipotek) ve ΄υπαλλαγμα, 3) πρασις επι λυσει (satın alma ve geri alma, vefa).[395]

Bankerlerin, borç verirken, sıradan vatandaş – tanınmış soylu şahsiyet ayrımı yapmaksızın herkesle benzer sözleşmeler yaptıkları ve teminat aldıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Timotheos gibi tanınmış Atinalı bir devlet adamı dahi borç almak için banker Pasion'a gittiğinde, önce tüm malını mülkünü ipotek olarak vermiştir.[396] Ancak ipotek sadece vatandaş olanlar tarafından verilebilmekteydi, çünkü Eski Yunan toplumunda vatandaşlık hakkına sahip olmayan yabancıların (*metoikoi*) gayrı menkul edinme hakkı bulunmamaktaydı.

Eski Yunanistan'da kullanılan ve günümüz ipotek kayıtlarına benzeyen borç defterleri vardı. Ayrıca ipotek verilen veya teminat gösterilen araziye ya da bir başka mülkün önüne, üzerinde borç miktarı ve alacaklısının adının yazılı olduğu bir taş veya ağaç levha dikilirdi.[397] İpotek taşlarında, borç sözleşmesinin kimde durduğu belirtilirdi.[398]

Kefalet anlamında εγγυη, özellikle iş hayatında, bir kişinin diğer kişiye karşı yükümlülüklerinin, gerektiğinde üçüncü bir kişi tarafından üstlenilmesi demekti. Bu anlamda αναδεχεσθαι da kullanılmaktaydı. Birisine kefil olmaya εγγυασθαι τινα deniyordu (Dem. *or*. 33, 22. 24). Kefalete başvurulması, borç işlerinde büyük çeşitlilik göstermekteydi (Dem. *or*. 33, 7; *IG* VII 3172, 61. 86); örneğin ipoteğin yanı sıra kefalet de alınması, satış işleminde satış bedelinin ödenmesine kefil olunması, satılan malların garantisine kefalet; ayrıca nakliye sözleşmelerine, yatırım girişimlerine, kira sözleşmelerine vb kefalet gibi. Bir bankanın varlıklarını kaybetmesi durumuna karşı εγγυηται της τραπεζης olarak ifade edilen (Dem. *or*. 33, 10) bir kefalet de söz konusuydu.[399] Ayrıca bankerlerin kendi müşterilerinin başka

[395] E. Ziebarth, "Pfandrecht", **RE**, Ek C. 7, s. 981-983.
[396] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 20.
[397] Böckh, **a.g.e**., s. 180.
[398] Schulthess, **a.g.y.**
[399] Th. Thalheim, " 'Εγγυη", **RE**, C. 5, s. 2565-66.

şahıslara karşı yükümlülüklerine kefil olmaları da söz konusu olabilmekteydi ve bu kefalet (αναδεχεσθαι ve εγγυασθαι) Latincede *recipere* ve *receptum argentarii* kavramlarıyla eş anlamdaydı.[400] Theophrastos *Kharakteres* adlı eserinde M.Ö. 4. yy. Atina'sındaki bir "Münasebetsiz" tipi betimlerken, bu tipin kefillik talebini örnek gösterir. " 'Münasebetsiz', düşüncesizce zamansız işler yapandır. Örneğin 'Kefillik yüzünden mahkum olan birine gidip kendisine kefil olmasını ister.' " der (Theophr. *Khar.* XII. 5).

Bankerler verdikleri kredi karşılığında παρακαταθηκη olarak adlandırılan rehin işlemi de yapmaktaydılar. Παρακαταθηκη'nin "rehin" dışında, "emanet" ve "mevduat" olarak iki anlamı daha vardı; sözcüğün bu anlamlarına incelememizin "**Mevduat**" ve "**Diğer Bankacılık İşlemleri**" bölümlerinde tekrar değineceğiz. "Bir borcun ödeneceğine inanca olarak, ödenince, geri alınmak koşuluyla borçlunun alacaklıya verdiği değerli şey" demek olan rehin (παρακαταθηκη), para rehini anlamıyla iki mahkeme söylevinde geçer: İsokr. (XVII) Τραπεζιτικος ve İsokr. (XXI) Προς Ευθυνουν. İlk söylevde, bir bankerle olan rehin işinden bahsedilir; ikincisinde ise siyasi nedenlerle fiilen bir evin eşyalarının rehine alınması söz konusudur. Rehin işlemi (παρακαταθηκη) bir şahit olmaksızın yapılabilir; alınan rehin bankerlerin ticari defterlerine kaydedilir ve bu defterler uyuşmazlık halindede kanıt oluşturur. Ancak rehin işi sonuçlandırılırken nadiren de olsa şahit bulundurulduğuna ilişkin kayıtlar vardır. Şahitler, özgür yurttaşlardan veya özgür olmayanlardan olabilirdi (İsok. XXI 4).[401]

Bankerler, verdikleri krediyi tahsil edemeyince haciz işlemi yapabilmekteydiler. Hacize ενεχυρασια[402] denmekteydi. Atina'da eğer bir borçlu yasal veya hükme bağlanmış sürede borcunu ödemese, alacaklının haciz yapma hakkı bulunuyordu (Dem. *or.* 47, 49vd. 42,12). Alacaklı haczi şahsen uygulayabilirdi (Dem. *or.* 47, 63) ancak bir iftiradan kendisini korumak için haczi borçlunun huzurunda yapmalıydı. Alacaklının yaptığı işleme ενεχυραζειν denirdi (Dem. *or.* 47, 79); ενεχυραζεσθαι

[400] L. Wenger, "receptum argentarii", **RE**, 2. seri C. 1, s. 372-377.
[401] W. Hellebrand, "Παρακαταθηκη", **RE**, 36. yarım cildin 2/3'ü, s. 1187-1195.
[402] Weiss, haciz işlemini κατενεχυρασια olarak adlandırır; bkz. E. Weiss, "Exekution", **RE**, Ek C. 6, s. 56-63.

veya ενεχυρα λαμβανειν dendiği de olurdu (Dem. *or*. 21, 81). Hacze konu olan şeyler; köleler, araç gereçler, hayvanlar ve gemi vb şeyler olabilmekteydi.[403]

Aristoteles borçlarla ilgili davlara hangi mahkemenin baktığını ise şöyle açıklar:

"Beş 'dava başlattırıcı' da iki kabile başına bir kişi olmak üzere kurayla belirlenir. Bunların görevi bir ay içinde görülmüş olması gereken davalarda yargılamanın başlamasını sağlamaktır. Bir aylık davalar şunlardır: ...aldığı borç parayı ödemeyen birine karşı açılan dava, aldığı ödünç paranın her minası için verilmesi gereken aylık faizi ödemeyenlere karşı açılan dava... Bunlardan on drakhmeye kadar olanlar üzerine karar vermek *apodektes*'lerin yetkisi içindedir; özellikle parayla ilgili davaları mahkemeye yollarlar." (Aristot. *Ath*. Londra Papirüsü, 52)

Bankerler, büyük miktarlı krediden daha çok düşük miktarlı kredi kullandırırlardı ve vadeleri de kısa olurdu. Zaten Antik Çağ'da, günümüz iş hayatındaki krediler gibi, para kazanmak ve büyük yatırımlar yapmak için düşük faizli kredi almak şeklinde bir uygulama yoktu. Kredi ihtiyacı en çok, kişinin hiç beklemediği bir zamanda kaynaklarını kaybettiği bir dönemde ve acil ihtiyaçları nedeniyle ortaya çıkardı.[404] Klasik Dönem Atina'sında bankerlerden alınan borçların ortalama tutarı bilindiği kadarıyla 2250 drakhme idi. Pasion'a boçlu olanların borçlarının toplam tutarı ise 67 talentten fazlaydı.[405] Kredilerin büyüklüğüne ilişkin Delos'taki banka kayıtları da iyi bir fikir verir. Burada örneğin bir şahısa veya şehire verilen kredi en fazla 50.000 drakhmeydi ama ortalama çok daha düşüktü. M.Ö. 377'de verilen kredilerin toplamı 50 talentten= 300.000 drakhmeden fazla değildi.[406]

Banker Kredilerinin Faizi

Faiz, "işletmek için bir yere ödünç verilen paraya karşılık alınan kâr"dır.[407] Ancak Aristoteles faizi doğaya aykırı bulur ve şöyle der:

---

[403] Th. Thalheim, " 'Ενεχυρασια", **RE**, C. 5, s. 2561.
[404] Finley, **a.g.e**., s. 133.
[405] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 15.
[406] Pekary, **a.g.e**., s. 35.
[407] Dil Derneği **Türkçe Sözlük**, 2. baskı, Ankara, 2005; TDK **Türkçe Sözlük**, 10. baskı, Ankara, 2005; bir başka ifadeyle faiz, "para veya kredi kullanımı karşılığında ödenen kira"dır, **AnaBritannica** Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 8, İstanbul, 1986-1987, s. 428-429. Arapçada faiz karşılığı kullanılan

"... para kazanma, dediğimiz gibi iki çeşittir: Biri zorunlu ve kabul edilecek niteliktedir, bunun yönetime ilişkin olduğunu söyleyebiliriz; öteki, ticari olanı, değiştokuşa dayanır ve buna haklı olarak kınamayla bakılabilir. Çünkü doğadan değil, insanların birbirleriyle alışverişinden çıkmaktadır. Faizcilikten da pek çok nefret edilir ve bu nefret tamamıyla hakklıdır; çünkü faiz, paranın adına varolduğu şeyin bir ürünü değil, paranın kendisinden çıkan bir kazançtır. Para bir değiş tokuş aracı olması için düşünülmüştür, faiz ise paranın kendisindeki bir artışı gösterir. Faizden, bir tahıl ürünü ya da hayvan yavrusuymuş gibi kazanç diye söz ediyoruz, çünkü her canlı benzerini doğurur, faiz de paradan doğan paradır. Dolayısıyle, bütün servet edinme yolları arasında doğaya en aykırı olanı budur" (Aristot. *pol.* I. 10).

Aristoteles doğaya aykırı da bulsa bankerlerin kazancının büyük kısmı faizden gelmekteydi. Eski Yunan'da faiz karşılığı kullanılan τοκος (tokos) sözcüğünün diğer anlamları; "gelir, mahsul, filiz, meyve" idi.[408] Arazi teminatlı kredinin faizine τοκοι εγγυοι veya εγγειοι denmekteydi. Faizin faizi (bileşik faiz; geç dönemlerdeki adlandırması *anatocismus*) uygulaması sık sık tartışmalara konu olmuş ve kimi zaman da yasaklanmıştır. Faizin faizi Theophrastos'ta da geçer; *Kharakteres* adlı eserinde "Pinti" tipini betimlerken, "Vadesi dolmuş borcu kovuşturmakta ve faizin faizini almakta üstüne yoktur" der (Theophr. *Khar.* X.15).

Antik Çağ'da faiz oranları hem riske hem de vadeye göre büyük bir değişim göstermiştir.[409] "Yunanistan'da faiz oranlarının düzeyi ya obol ve drakhme tutarına göre aylık verilecek mina olarak[410] veya borcun tutarı karşılığı yıllık ya da tüm borç süresi için geçerli olan bir faiz karşılığı belirlenirdi. İlk şekile uygun olarak yıllık faizden şöyle bahsedilirdi: %8 karşılığı dört obol (τοκος τετρωβολος), %10 karşılığı

---

ribâ sözcüğü ise "fazlalık, nema, artma, çoğalma; yükseğe çıkma; (beden) serpilip gelişme" gibi anlamlara gelir, Türkiye Diyanet Vakfı **İslam Ansiklopedisi**, C. 12, İstanbul, 1995, s. 110.

[408] S. Sinanoğlu, **Yunanca-Türkçe Sözlük**, "εγγυη" maddesi, Ankara, 1953.

[409] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9. s. 821-838.

[410] Örneğin Theophrastos'un anlatımlarında, faizlerin Eski Yunan'da aylık olarak da ödenebilir olduğu görülür. Theophrastos, Antik Çağ karakterlerini betimlerken "Pinti"nin bir özelliğini şöyle belirtir: "Pinti insan öyle bir adamdır ki, yarım *obolos* faizini istemek üzere daha ay başından borçlunun kapısına dayanır." (Theophr. *Khar.* X.2,3).

beş obol (επι πεντε οβολοις), %12 karşılığı bir drakhme (επι δραχμη), %16 karşılığı sekiz obol (επι οκτω οβολοις), %18 karşılığı dokuz obol (επ' εννεα οβολοις), %24 veya 36 karşılığı iki veya üç drakhme (επι δυσι , τρισι δραχμαις). Bir başka ifadeyle; yıllık üçte bir, beşte bir, altıda bir, sekizde bir, onda bir veya belli bir vade için %33⅓, 20, 16⅔, 12½, 10 (τοκοι επιτριτοι, επιπεμπτοι, εφεκτοι, επογδοοι, επιδεκατοι)."[411]

Ancak yapılan araştırmalarda M.Ö. 4. yy.da ortalama yasal faiz oranlarının %10-12 civarında olduğu konusunda bir görüş birliği var gibi görünse de[412] gerçekte banka faiz oranları konusunda günümüze ulaşan çok fazla veri bulunmamaktadır. "Sokratesci Aiskhines, bir parfümeri işyeri açmak için aldığı borç için bankaya %36 faiz ödemişti; fakat onun sayılarla arasının pek iyi olmadığı bilinir, bu yüzden söz konusu faiz oranının normal olmadığı kesindir... Bankalar tarafından uygulanan faiz oranları %36 ile %16,6 arasında değişkenlik göstermiş olmalıdır; belki de yaklaşık %18 civarındaydı."[413] T. Pekary ise Atina'daki özel bankerlerin %18 veya daha da yüksek faiz aldıklarını, atölyelerin ve küçük işletmelerin verimliliğinin, bu yüksek faizleri karşılamaya yetmediğini belirtir ve devlet bankaları ile tapınak bankalarının faiz oranının ise daha düşük olduğunu vurgular.[414]

Demosthenes de M.Ö. 4. yy.da vasilerine karşı açtığı davadaki savunmasında babasının vasiyetnamesine kaydedilmiş %12 faizle verilen 6000 drakhme borçtan; denizcilere verilen 7000 drakhme borçtan ve iki ayrı bankaya konulmuş 4600 drakhme ve bunun faizinden bahseder[415] ve şöyle der:

"Bu yasalara göre Antidoros'a, 3 talanton ve 3000 drakhme'lik malının getirisi olarak, altı yıl sonunda 6 talanton, hatta fazlası verildi. Sizlerden bazıları da buna şahit oldunuz; çünkü Antidoros'un servetini işleten Probalinthos'lu Theogenes, bu

[411] Böckh, **a.g.e.**, s. 173.
[412] G. Billeter, **Geschichte des Zinsfusses im griechisch-römischen Altertum bis auf Justinian**, 1898, (yeni baskı 1970), s. 59; H. Kloft, **Die Wirtschaft der griechisch-römischen Welt**, Darmstadt, 1992, s. 125; Laum, **a.g.y**.; Böckh, **a.g.e**., s. 174.
[413] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 19.
[414] Pekary, **a.g.e**., s. 35-36.
[415] Finley, **a.g.e**., s. 131-132.

parayı agora'da peşin olarak ödedi. Benim 14 talanton'dan on yılda –Antidoros'un malının getirisine ve işletildiği süreye baktığımız zaman- muhtemelen bu paranın üç katından daha fazlasını almam gerekirdi...

"Aphobos, aldığı diğer şeylerin yanında –anaparadan da 5 talanton ve 1000 drakhme'yi de zimmetine geçirdi. Aphobos, faiz getirisiyle birlikte, bir kimse faizi aylık 1 drakhme'den hesaplarsa görecektir; 10 talanton'dan daha fazla miktarda bir serveti elinde bulunduruyor."[416]

Antik Çağ ekonomileriyle ilgili bazı incelemelerde yer alan faiz oranlarını bir tabloda toparlayan "Antik Çağ'da Faiz Oranları" başlıklı bir çalışmada[417] şu bilgiler verilir:

Faiz Türü	Yer	Zaman	Oran
İpotek karşılığı tapınak kredisi faizi	Delos	M.Ö.5.-4. yy.	%10
Özel bankalarda mevduat faizi	Yunanistan	M.Ö. 4. yy.	%10
Şehir gayrı menkulü ipoteği karşılığı kredi faizi	Atina	M.Ö. 4. yy.	%8
Kırsal alanda işlenen arazinin ipoteği karşılığı kredi faizi	Atina	M.Ö. 4. yy.	%6-8
Sanayi üretim kredisi faizi	Atina	M.Ö. 4. yy.	%10-33
Deniz ticareti kredisi faizi	Atina	M.Ö. 4. yy.	%20- 33
Acil ihtiyaç kredi faizi	Klazomenai (Lydia'da)	M.Ö. 4. yy.	Gümüşte %20

[416] Ö. Sungur, "Demosthenes- Dava Nutukları -II-", **Arkeoloji ve Sanat** 88, 1998, s. 32-36.

[417] Çevirim içi http://www.imperiumromanum.com/wirtschaft/geld/bankwesen_zinsen_01.htm 15.03.2008. Tablonun hazırlanmasında şu kaynaklardan yararlanıldığı belirtilmektedir: H.Kloft, **Die Wirtschaft des Imperium Romanum**, Mainz, 2006; F. DeMartino, **Wirtschaftsgeschichte des alten Rom**, Münih, 1985. ; H. Pleticha ve O. Schönberger, **Die Griechen**, Bergisch-Gladbach, 1988 ve aynı yazarların **Die Römer**, Münih, 1977; **Der kleine Pauly**.

3- Mevduat Alma

Eski Yunan bankerlerini Doğu bankerlerinden ayıran temel fark, sadece kendi sermayeleri ile çalışıyor olmamaları, mevduat almaları ve bunları başkalarına kredi olarak vermeleriydi. *Trapezites*'lerin mevduat kabul ettikleri ilk kez M.Ö. 4. yy.ın başlarında, İsokrates'in *Trapezitikos* adlı söylevinde geçer. Müşteriler önemli tutarlarda mevduatı, yapacakları ödemeler karşılığı bankalarda tutuyorlardı. *Emporos*'lar (toptancılar) ve *naukleros*'lar (gemi sahipleri) da yabancı bir kente paralarının güvenli şekilde saklanması için bankaları kullanmaktaydılar.[418] Hem yurttaşlar hem de yabancı müşteriler, bir güven duygusu taşıdıklarından paralarını *trapezites*'lere teslim edebilmekteydiler. İsokrates söylevinde, "Onlar meslekleri icabı güven telkin etmek zorundadırlar" der.[419] Mevduat bankacılığı (burada müşteri tarafından yatırılan para ile uğraşan bir banker söz konusudur), sikkenin ortaya çıkmasının bir sonucu olarak gelişen mali kuruluşların somut bir örneğiydi.[420]

Mevduat Sahipleri

Eski Yunan'da, özellikle de "Hellenistik Dönem'de sadece yeni bankacılık teknikleri doğmakla kalmadı, aynı zamanda bankacılık tabana doğru da yaygınlaştı. M.Ö. 4. yy. Atina'sında banka müşterileri sadece üst tabakadandı: Siyasetçiler (örneğin Agyrrhios ve Midias), komutanlar (strategos) (örneğin Timotheos), atölye sahipleri (örneğin Demosthenes'in babası), maden ocağı işletme imtiyazı sahipleri (örneğin Mantias ve Mantitheos), zengin yurttaşlar (örneğin Komon ve Ksenokles), yabancı aristokratlar (örneğin Pontos'lu Sopaios'un oğlu) ve özellikle toptancılar (*emporos*'lar) ve ve gemi sahipleri (*naukleros*'lar). Theophrastos'tan sonra banka hesabına sahip olmak kişiye saygınlık kazandırdı. Bu nedenle Hellenistik Dönem'de, Mısır dışında, üst tabakadan insanların banka hesapları vardı: Sikyon'lu siyasetçi Aratos; Delos'taki Berytos'tan toptancılar, gemi sahipleri ve Poseidoniastos'lar ve Roma Dönemi'nin milyarderi Herodes Atticus gibi. Klasik Dönem Atina'sında bankaya yatırılan tutarlar, müşterilerin toplumsal durumlarına göre değişmekteydi.

[418] W. Sontheimer, "Banken", **NP**, C. 2, s. 431-433.
[419] Bogaert, **a.g.e.**, s. 10.
[420] Howgego, **a.g.e.**, s. 21.

Bildiğimiz kadarıyla tutarlar 600 drakhmeden 6 talente kadar değişiklik göstermekteydi.

"Ancak Mısır'da banka müşterileri çok çeşitli toplumsal tabakalardan olabilmekteydi. Tebtynis'ten bir bankanın yevmiye defteri, müşterilerin meslekleri hakkında bilgi vermektedir. Memurlar, ki bunlar arasında bir polis ve komiser, komarkhos (belediye başkanı),[421] bir toparchia'nın (bölge) sekreteri, ayrıca bir mültezim, *naukleros*'lar, *emporos*'lar, yün ve keten kumaş, manto gibi çok çeşitli mamul ürün ile buğday, yağ, bal ve sığır gibi günlük yaşam gereksinimleri ile ilgili *kapelos*'lar (küçük tüccarlar); fırıncı, dokumacı, hallaç, kasap, ayakkabıcı, demirci, kuyumcu gibi zanaatkârlar vardı. Ayrıca başka banker ve bankaların da bu bankada hesapları bulunmaktaydı. Bu metin, küçük bir Mısır kentinde, köylüler hariç hemen hemen tüm aktif nüfusun, hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, ödemelerinde bankaları kullandıklarını gösteriyor."[422]

Mevduat

Eski Yunancada mevduat karşılığı kullanılan üç teknik ifade vardı: θεμα (çok nadir kullanılmıştır), παραθηκη (nadir kullanılmıştır) ve παρακαταθηκη (en fazla kullanılan); bunlar Latincedeki *depositum* sözcüğü ile eş anlamdaydı.[423] Rehin, teminat gibi anlamlarının yanı sıra "birisinin yanına saklanmak üzere mal veya para bırakmak" da demek olan παρακαταθηκη sözcüğünü[424] W. Hellebrand, aynı zamanda Roma hukukundaki *depositum irregulare*'ye (düzensiz / emanet mevduata) benzetir.[425] Sonuç itibarıyla Eski Yunan'da bankerler emanet mevduat ve serbest mevduat olarak iki türlü mevduat kabul ederlerdi.[426] Mevduatlar özel ve resmi bankaların yanı sıra tapınaklarda da bulunurdu ve bu ekonomideki para trafiğini kolaylaştıran bir etkendi. Ancak emanet mevduat, özel ve resmi bankalardan daha çok tapınaklara yatırılırdı. Bankerler, kendilerine verilen emanet veya serbest

[421] κωμαρχος veya κωμαρχης aynı zamanda muhtar anlamına da gelir.
[422] Bogaert, **a.g.e**., s. 15.
[423] B. Laum, "Banken", **RE,** Ek C. 4, s. 68-82.
[424] Gemoll, **a.g.e.**
[425] W. Hellebrand, "Παρακαταθηκη", **RE**, 36. yarım cildin 2/3'ü, s. 1195.
[426] Laum, **a.g.y**.

mevduatı, müşterilerinin talimatlarına göre üçüncü şahıslara ödemek veya borç vermek ve mali işlerde kullanmak zorundaydılar.[427]

a) *Emanet mevduat***.** Emanet mevduat ya yatırana geri verilir veya üçüncü bir kişiye teslim edilirdi (ödemeye aracılık edilirdi).

R. Bogaert, bankerlerin emanetçilikten nasıl serbest mevduat işlemlerine geçtiklerini şöyle anlatır: "Müşteriler kısa sürede fark ettiler ki, her ödeme için *trapezites* bürosuna sikke götürmek yerine *trapezites*'ler ile ilerde olabilecek ödemeler için genel bir sözleşme yapmak daha pratik olacaktı. M.Ö. 4. yy.da hâlâ ödeme talimatını sözlü vermek zorunluluğundan ötürü (yazılı işlemlere henüz tam bir güven yoktu) borçlu *trapeza*'ya (bankaya) gitmek zorunda olmasına rağmen, parasal işlemler sırasında kendisinin orada olmamasının, kendisine büyük rahatlık getireceğini gördü. Bu durum özellikle denizaşırı müşteriler, *emporoi* ve *naukleroi* gibi sık sık seyahat edenler ve müşterilerinin çoğu bu türden olan banker Pasion'un oğlu Apollodoros için önem taşımaktaydı. Böylece ikinci aşama olarak serbest mevduatlara gelinmiş oldu."[428] Mevcut bilgilerle bu emanet mevduattan bankanın bir kazanç sağlayıp sağlamadığı ise bilinmemektedir.

Depositum irregulare yani serbest mevduat olarak παρακαταθηκη, İsokr. XVII ve Dem**.** *or***.** 36, 5 vd'da geçer. Bankaların çalışma alanında her zaman, bir hak ve görev olarak emanete alma (saklama) işi yer almıştı. Bu konuda bankalar müşterileriyle yaptıkları sözleşmeler çerçevesinde kasalarına koydukları emanet parayı az veya çok işletmişlerdir. Bankerler bu emanet parayı kendi işlerinde kullanabilirlerdi ya da kullanmak zorundalardı (Dem. *or***.** 36,13). İlk bakışta bu, Roma hukukunun klasik dönemindeki gibi, bir borç olarak görünebilirdi. Παρακαταθηκη çoğu durumda maskelenmiş bir borç, δανεια idi**.**[429]

[427] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 821-838.
[428] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 10.
[429] Hellebrand, **a.g.y**.

b) *Serbest mevduat*: Bu mevduat bankere değerlendirmesi için verilirdi. Bu durumda bir faiz ödenirdi, çünkü yatırılan mevduat aslında verilen bir ödünçtü. Mevduat yatırılırken bir sözleşme yapılırdı. Böylece bu sözleşme, mevduat sahibinin, bankerin mevduatı iade etmeyi reddetmesi veya zimmetine geçirmesi[430] halinde dayanacağı bir belge olurdu.[431]

Emanet veya serbest bir mevduat tutarının banka hesaplarına kaydına Hellenistik Dönem Mısır'ında "birisine hesap açmak" anlamında παραγραφη (παραγραφειν) denilmiştir.[432]

Mevduat Faizleri

Eski Yunan'da yabancı bir kentte paralarının güvenli bir şekilde saklanması için bankaları kullanan e*mporoi* ve *naukleroi*'ya emanet mevduatları için faiz ödenmemekteydi.[433] Ancak serbest mevduata ödenen faiz oranına ilişkin mevcut bilgiler de çok yetersizdir.

Hellenistik Dönem'de resmi bankaların, hayır kuruluşlarının, vakıfların mevduatlarına %10 faiz ödemek zorunda oldukları bilinmektedir.[434] Kent yönetimleri, atıl duran fonlarını veya kente bellirli bir amaçla yapılan bağışları faize vererek değerlendirmişlerdir.

Özel bankalar da müşterilerine %10 faiz ödemekte ve bu mevduatı kredi olarak verdiklerinde ise daha yüksek faiz almaktaydılar.[435] R. Bogaert bankaların mevduata faiz ödemelerine ilişkin ilginç bir öykü anlatır: "Demosthenes, *Timokrates'e Karşı Söylev'*inde, Atina hazine sorumlusunu ve diğer tanrıları suçlamış, Parthenon'da tanrısal hazinelerin konulduğu kısım olan opithodomosun yakılmasından onları sorumlu tutmuştu. Antik Çağ'ın yorumcuları olan skholiastos'lar bu yangınla ilgili

[430] δικη παρακαταθηκης için bkz. J. H. Lipsius, **Das attische Recht und Rechtsverfahren**, C. 2, Leipzig, 1912, s. 735.
[431] Laum, **a.g.y.**
[432] W. Hellebrand, "παραγραφη", **RE**, C. 36, s. 1179.
[433] Sontheimer, **a.g.y.**; Bogaert, **a.g.e**., s. 10.
[434] Bogaert, **a.g.e**., s. 16.
[435] Pekary, **a.g.e**., s. 36.

şöyle bir neden ileri sürerler: Hazine sorumlusu, koruma altında tutulması gereken paraları, şehir yöneticilerinin bilgisi dışında, faiz almak için bir bankaya yatırmış ve şansızlık eseri bu banka da iflas etmişti ve hazine sorumlusu da yolsuzluğunu örtbas etmek için *opisthodomos*'u ateşe vermişti. Bu metin hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde bankerlerin belli mevduatlara faiz ödediklerini göstermektedir. İnanıyoruz ki bu mevduatın faizi, M.Ö. 4. yy.ın en düşük faizi olan %10 idi."[436] Bankerler, servetlerini faizle çoğaltmak isteyenlerden yüksek faizle para toplayıp başkalarına borç verirdiklerinden kredi faizinin yükselmesine yol açmaktayadılar.[437]

Bankerlerin, faiz ödemek üzere mevduat alıp almadıkları, konuyla ilgili bilim insanları arasında süregelen bir tartışma konusudur. Ancak R. Bogaert kendi kişisel kanaatini "Metinlerden Yunan bankalarının durumu tam anlaşılamamakla birlikte, dolaylı verilere dayanarak kanaatimce Atina'da da bankerler mevduata faiz vermekteydiler" şeklinde açıklar.[438]

Mevduatın İstikrarsızlığı ve Banka İflasları

Antik Çağ'da tüm mevduatlar, mevduatın türü ne olursa olsun, istenildiğinde geri çekilebilmekteydi. Banker, mevduatın, müşterinin keyfi izin verdiği ölçüde kullanımda olacağını bilmekteydi. Bir örnek vermek gerekirse, Bosporos'lu genç bir aristokrat yaklaşık 6 talentlik bir mevduatı banker Pasion'a yatırmıştı ve bu mevduat, mutabık kaldıkları üzere, sahibine bir getiri sağlayacaktı. Mevduat Kyzikos stateri cinsindendi. Ancak mevduat, sahibinin talebi üzerine Atina'da veya bir başka yerde geri ödenmişti.[439]

Mevduat hesaplarında zaman yönünden bir sınırlama olmadığından, birçok müşterinin parasını aniden geri çekmesi banker iflaslarına yol açabilmekteydi. Örneğin Atina'da M.Ö. 371/70'te Leuktra Meydan Savaşı sırasında bu şekilde büyük çaplı iflaslar yaşanmıştır.[440]

---

[436] Bogaert, **a.g.e**., s. 17.
[437] Böckh, **a.g.e**., s. 177.
[438] Bogaert, **a.g.e**., s. 16.
[439] **İbid**, s. 16.
[440] Pekary, **a.g.e**., s. 36.

İflas etmek karşılığı daha çok ανασκευαζεσθαι sözcüğü kullanılmıştır. Ανασκευαζεσθαι genelde Yunancada ανασκευαζειν fiilinin pasif halinde τραπεζα ya da τραπεζιτης'in özne olduğu şekliyle geçer (Dem. *or*. 33, 9; 49, 68). Anlatım, Orta Çağ'da olduğu gibi, tahhütlerini yerine getiremeyen bir bankerin iflas etmesi anlamını içerir (*banco rotto*). Karşıt anlamı ise κατασκευαζεσθαι (τραπεζαν), yani "bir bankayı işletmek"tir. İflas etmeyi daha az kuvvetle ifade eden bir sözcük de ανατρεπεσθαι'dır. Banker iflası, bazen hatipler tarafından "iflas etmek" dar anlamıyla "απολλυσθαι" sözcüğüyle ifade edilmiştir (Dem. *or*. 36, 51; 45, 64).[441]

Bankerlerin bazen zimmetlerine para geçirmeleri (δικη παρακαταθηκης) sonucu da iflas ettikleri görülmüştür. Zimmete geçirmek karşılığı, sözcüğün pasif anlamıyla παραγραφεσθαι[442] da kullanılmıştır. Bankerlerin, bankanın varlıklarını kaybetmesi durumuna karşı εγγυηται της τραπεζης olarak ifade edilen (Dem. *or*. 33,10) şahsi kefaletleri de söz konusu olmuştur.[443] İşi bırakan bankere ise τραπεζιτευσας veya 'ο απο της τραπεζης denmiştir.

Kara Para

Daha az vergi vermek için gelirlerin bir kısmını devletten gizlemek Antik Çağ'da da yaşanan bir olguydu. Kara para işlemlerinde bankalar kullanılırdı. Buna αφανεις denmekteydi. Αφανης ουσια, servetin, borç vermek suretiyle (δανεισματα İsai. VIII 35, χρηα Dem. *or*. 38, 7) servet sahibi tarafından gizlenebilen (yasal olmayan) kısmını ifade etmekteydi (Lys. XXXII 4), ki bu nakit paraydı.[444] Servetin gizlenen bu kısmı bireysel borç verme şeklinde olabildiği gibi bir bankada faizli mevduat olarak tutmak şeklinde de olabilmekteydi. R. Bogaert bunu şöyle anlatır: "Apollodoros Stephanos, *Stephanos'a Karşı Söylev*'inde, onu şahitlerin yanlış ifadeleri nedeniyle kovuşturduğunu, oysa εργασιαι αφανεις δια τραπεζης, yani kârlı (εργασιαι) ve görünmez (αφανεις) operasyonların bir banka (δια τραπεζης) aracılığıyla yapılmış olduğu konusunda şikayetçi olur. Kim için görünmez? Elbette

[441] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 54.
[442] W. Hellebrand, "παραγραφη", **RE**, C. 36, s. 1179.
[443] Th. Thalheim, " 'Εγγυη", **RE**, C. 5, s. 2565-66.
[444] Th. Thalheim, "Αφανης ουσια", **RE**, C. 1, s. 2710.

ki devlet hazinesi yani resmi el için. O halde güneş altında yeni bir şey yok: M.Ö. 4. yy.dan itibaren bankalar, gelirlerinin bir kısmını devlet hazinesinden gizlemek (Yunanca deyişle αφανεις) isteyenler tarafından kullanılmıştır. Εργασιαι sözcüğü, bu operasyonların parasal kazanç sağladığı anlamını içerir. Bir başka ifadeyle, banker, müşterisine faiz ödemektedir. Αφανεις sözcüğü ise, bu operasyonlara, bu mevduata, banka kayıtlarında yer verilmediği anlamına gelmektedir. Bunun anlamı şu ki, müşteri, devlet hazinesini banka aracılığıyla aldatmak istemektedir ve konuyu bankere havale etmiştir; bu durumlarda bankerin böyle bir mevduatın varlığını inkâr ettiği de bilinen bir şeydir. Şu saptamayı yapabiliriz: Kara para, Antik Çağ'da da bugünkü kadar riski büyük bir yatırım idi."[445]

4- Diğer Bankacılık İşlemleri

Diğer bankacılık işlemleri ile kastettiğimiz, bankerlerin sarraflık, borç verme ve mevduat alma dışında kalan; emanetçilik, kefillik ve havale-ciro, çek gibi ödeme işlemleridir. Şüphesiz bu tür işlemler oldukça gelişkin bir bankacılık sistemini gerektirmekteydi ve bunun en incelikli örnekleri Hellen-Roma zamanındaki Mısır'da görüldü. Bu konuda banka dökümanı mahiyetindeki bir grup Mısır papirüsü ve ostrakon bize önemli bigiler verir. Bu malzemede, yazılı olarak bankaya verilen talimatlar, hesaptan hesaba havale, çek ile ödeme gibi yeni tür bankacılık işlemlerine ilişkin bilgiler yer alır.[446]

Emanetçilik

Sarrafların, mevduat alıp borç verme şeklinde bankerliğe doğru gelişim gösterdikleri tarihsel süreçteki faaliyetlerinden biri de "emanetçilik" idi. Bu faaliyet, bankerlerin "emanet mevduat" bulundurmalarından farklıydı. *Trapezites*'lere artan güvenin bir sonucu olarak bankerler, hem kendilerine emaneten bırakılan altın-gümüş gibi değerli metaller ile bunlardan üretilmiş eşyaları saklamaktaydılar hem de ödemelere aracılık etmekteydiler. Örneğin D. Magie, M.Ö. 200'lerde sahip olduğu

[445] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 16-17.
[446] Bogaert, **a.g.e.**

güven nedeniyele kendisine altın emanet edilmiş bir bankerden bahseder.[447] *Trapezites*'lerin bir emanetçi olarak ödemelere aracılık etmeleri hususunda da R. Bogaert şunları anlatır: "Bazı borçlular alacaklılarına ödemeyi *trapezites'l*erin aracılığıyla yaparlardı. Ödeyecekleri tutarı *trapezites*'e teslim ederler ve alacaklıya, *trapezites*'in yanında buluşmayı önerirlerdi. Daha sonra her iki tarafın huzurunda, borçlunun sözel talimatı ile *trapezites* kendisine emanet edilmiş tutarı alacaklıya teslim ederdi. Bu ödeme şeklinin her iki taraf için de yararlı yönleri vardı: Alacaklı emin olurdu ki, verilen sikkeler uzman biri tarafından kontrol edilmiş, güvenilebilir sikkelerdir. Borçlu da ödemeyi yaptığına dair hem bir şahide hem de *trapezites*'in kayıtlarında yazılı bir ize (ki bu kayıtlar bir anlaşmazlık durumunda daha sonra mahkemede kanıt gösterilebiliyordu) sahip olurdu. M.Ö. 4. yy.da henüz makbuz kullanımı yoktu."[448]

Vekillik ve Kefillik

Bazı durumlarda bankerler, müşteri adına vekaleten hareket ederek ödeme yapabilirlerdi. Bu durumu tanımlayan sözcük συνισταναι idi. Bu terim genellikle "ödeme" anlamında kullanılmaz, ama ödeme anlamını içerdiği de olurdu. Ödeme yapması gereken kişiyi alacaklısına tanıştıran (tavsiye eden) borçlu için ya da ödemeyi tahsil edecek olanla ödeme yapacak olanı temasa geçiren alacaklı veya borçlu kişiler için kullanılırdı. Ödemenin lehdarı orada bulunmuyorsa, örneğin seyahatteyse, lehdarı para ödeyen tarafa tanıştıracak [tavsiye edecek] (συνισταναι) kimlik tanıklarına başvurulabilirdi. Bütün bu durumlarda söz konusu ödeyici taraf bir banker olabilirdi (İs. 8, 23; Dem. *or*. 41, 6, 16). Συνισταναι kelimesinin bu yorumu aslında esas olarak M.Ö. 4. yüzyıldaki bankerlik tekniğinin ilkel karakterini belirtmekteydi. Hellenistik Dönem'de συνισταναι ve αποσυνισταναι sözcükleri, "tavsiye etmek"ten kaynaklanan "temsil etmek"le yeni anlam kazandı.[449]

---

[447] D. Magie, **Anadolu'da Romalılar** 3 Batı Anadolu Kent Devletleri, (Çev. N. Başgelen ve Ö. Çapar), İstanbul, 2003, s. 196.
[448] Bogaert, **a.g.e.**, s. 10.
[449] L. Wenger, **Die Stellvertretung im Rechte der Papyri**, Leipzig, 1906, s. 13-15, 186 vd; R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 54.

Kefalet anlamına gelen εγγυη kavramına, bankerlerin borç verirken teminat olarak ayrıca kefil de almaları nedeniyle bir önceki bölümde değinilmiştir. Ancak bankerler de müşterilerinin kimi borçları için şahıs olarak kefil olmuşlardır. Bu durum αναδεχεσθαι ve εγγυασθαι olarak adlandırılmıştır.[450]

Ödemelere Aracılık Etmek

Bankalarda kişilere ait mevduatlarının bulunması, ödemelerin, sözlü veya M.Ö. 3. yy.dan itibaren de yazılı talimatlarla (διαγραφειν) yapılabilmesi yönünden bankacılık işlemlerine bir kolaylık getirmiştir.[451] Διαγραφειν sözcüğü, diğer anlamlarının dışında, para işlerinde iki anlamda kullanılmıştır: a) Ödeme yapmak, b) Ödeme talimatı vermek.[452]

Aslında birçok Eski Yunanca fiil, kullanım şeklinden dolayı zamanla "ödeme yapmak" anlamı kazanmıştır (örneğin: τινειν, εκτινειν ve özellikle resmi ödemeler için αριθμειν, καταβαλλειν, πιπτειν); papirüslerde ise sadece ödeme anlamına gelen τασσεσθαι kullanılmıştır. Banka ödemeleri için en çok kullanılan fiil διαγραφειν`dir. Διαγραφειν trapezites'e yazılı olarak ödeme emri veren banka müşterisinin işlemidir.

Διαγραφειν sözcüğünü inceleyen R. Bogaert, çeşitli antik kentler bağlamında sözcüğe ilişkin ayrıntılar ve bilgiler aktarır:

"M.Ö. 250'ye ait Delos rahiplerinin hesaplarında, και αλλας δια τραπεζης XX. αλλας διεγραψαμεν XX şeklinde bir kayıt okunmaktadır (*IG* XI$_2$ 287 A 1. 134-135) . Şu halde söz konusu 4000 drakhme, yetkilerin ve kasaların devri sırasında bankaya yatırılmıştır ve rahipler parayı haleflerinin tasarrufuna bırakmak için bankaya talimat vermişlerdir.

"205/4'de şehre 3600 drakhme ödünç vermek isteyen Miletos sakinleri bunu şu şekilde gerçekleştirmiş olmalıdırlar: διαγραφειν δε τοις επι της δημοσιας τραπεζης του εψηφισμενου παραχρημα μεν στατηρας 'εκατον (*Milet* I$_3$ 147 1. 12-13).

[450] L. Wenger, "receptum argentarii", **RE**, 2. seri, C. 1, s. 372-377.
[451] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 821-838.
[452] Th. Thalheim, "διαγραφειν", **RE**, C. 5, s. 312.

Διαγραφειν burada kamu bankasına ödeme yapmak anlamına gelmekteydi. Bu müşterinin yaptığı bir işlemdi.

"Eudomos'un kuruluşuyla (vakfıyla) ilgili Miletos kararnamesinde (M.Ö. 200/199), kurucunun kuruluş parasını belli bir süre içinde haznedarlara yatırması (διεγραψαι) gerektiği açıkça belirtilmektedir. (*Syll*.³ 577 1. 9-11) Görüldüğü gibi terim banka müdahalesi olmadan yapılan bir ödemeyi de ifade ediyor olabilir.

"182'de Kleopatra'nın üç kefili, ki bunlar olasılıkla Delos'un *prytan*'larındandı, Polyboulos'a 300 drakhme ödemişlerdi (κατεβαλον). Ödeme şehrin otelinde (αρχειον) gerçekleşmişti. Bu meblağ konsey tarafından mevduatları hazinede saklayan görvliye (haznedara) aktarılıyordu (διεγραφεν) (*ID* 442A 1. 79-81). Καταβαλλειν`in yanında διαγραφειν`in bulunması iki farklı tip ödeme olduğunu göstermekteydi. Καταβαλλειν hiç şüphesiz 'nakit ödeme' anlamına gelmekteydi. Prytan, paranın haznedarların hesabına geçirilmesi yönünde Konsey'den gelen yazılı emirle parayı bankaya yatırmıştı. Güvenli bir yere yerleştirildiği tapınakta Posideon ayına kadar onların hesaplarında tutulmuştu.

"Kos yazıtlarında διαγραφειν'nin anlamı açıktı. Bazı tanrıların kamu bankasında hesapları vardı ve bu hesaplar, bu banka aracılığıyla işlem yapan ya naopes'ler[453] ya da haznedarlar (*Leg. Sacr*. 138 [*GDI* 3707] 1. 5-8; 134 [*GDI* 3628] 1. 2-5; *Syll*.³ 1000 1. 25.127) tarafından işletiliyordu.

"Διαγραφειν'e buğday dağıtımıyla ilgili bir Samos yasasında da rastlanmaktadır. Hiçbir banka belgesinde bundan bahsedilmemesine rağmen, çok muhtemeldir ki, bu fiil banka aracılığıyla ödeme yapma anlamı içermekteydi. (*Syll*.³ 976 [Pouilloux 34] 1. 22-23, 27-31)

"İlion'daki Hermias'ın kuruluşunda, 12 ve 13. satırlarda şu okunmaktadır: τους δε τραπεζιτας, επει διαγεγραμμε[να εστι τα δι]αφορα εχειν ενθεμα (Vanseveren, *Rev. Phil*. 10 [1936] 252). Miletos yazıtlarında olduğu gibi διαγραφειν burada kamu bankasına yapılan ödemeyi anlatmaktadır.

"Tamamen bankacılıkla ilgili olan bu terim, papirüslerde güncel olarak bizim de bahsettiğimiz gibi kullanılmıştır (Henne, *Mel. Is. Levy* 173-175; Preaux, *CE* 30

[453] naopolos (ναοπολος) olmalı.

[1955] 375-382 ve 33 [1958] 251-255) ve Latinceye *perscribere* şeklinde geçmiştir (Nicolet, *Annales E.S.C.* 18 [1963] 426-429).

"Sonuç olarak diyebiliriz ki, διαγραφειν teriminin bankerlikte kabul gördüğü anlam, en başta 'bankaya yazılı olarak verilmiş ödeme emri (διαγραφη)'nin yerine getirilmesidir (*Syll.*³ 410, 16-17; Diog. Laerce 5, 28); bu işlem sırasında emri veren kişinin bankada daha önceden bir hesabı olabileceği gibi, bu kişi διαγραφειν için gereken tutarı bankaya nakit olarak da yatırabilirdi (Preaux, *CE* 33 [1958] 253). Bu ödemeler mutlaka bir virman gerektirmemekteydi (*infra* s. 206-207). Şu halde διαγραφειν, havale yoluyla ödeme, para yatırma ve kimi zaman da virman anlamına gelmekteydi.

"Bankerlere gönderilen kimi διαγραφαι, διαγραψον kalıbıyla başlamaktaydı (Preaux, *CE* 33 [1958] 253). Şu halde terim onu defterlerine kaydederek (διαγραφειν) ve belirlenen tutarı ödeyerek bir διαγραφη gerçekleştiren bankere de uygulanabilirdi (Hasebroek, cf. n. 114; Henne, *Mel. Is. Levy* 175).

"Διαγραφη'nin peşi sıra normalde bir ödeme işlemi yapıldığından ya da bu işleme para yatırılması da eşlik edebildiğinden, διαγραφειν fiilinin anlamı iki yeni kabul kazanmıştır: 'Banka tarafından yapılan ödeme' ve kısaca 'ödeme' yani açıkça söz edilen bir banka müdahalesi olmadan yapılan ödeme. Bu anlamla Eudemos'taki[454] anlatımlarda karşılaşmaktadır ve bu anlam papirüslerde ve Eski Ahit'te de sıkça kullanılmıştır (*Esth.* 3, 9; *Macch.* II 4, 9. Papirüsler için bkz. Mitteis, *ZRG* 19 [1898] 214-216; U. Wilcken, *Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien*, I, Leibzig, 1899, 89-91). Bu son kabulde, διαγραφειν, sadece sikkeyle yapılan ödemelere karşılık gelmektedir (Henne, *Mel. Is. Levy* 175) ve bu anlamda, kamu hazinesine yapılan ödemeleri ifade etmektedir: Olasılıkla yapılan ödemeye, kentin ya da krallığın muhasebesine iletilecek belge niteliğinde bir kayıt (διαγραφη) da eşlik etmekteydi, ki bu da διαγραφειν teriminin kullanılımına açıklık getirir.

"Metinlerde διαγραφειν`nin dört bileşik haline rastlanır; bahsi geçen metinlerdeki bileşik sözcükler bizim fiilimiz ile aynı anlamlara sahiptir: αντιδιαγραφειν (*Inschr. Magn.* 103, 68; Preisigke, *Fachwörter* ve *Wörterbuch* s.v.'de αντιδιαγραφη ve αντιδιαγραφω; Liddell-Scott-Jones s.v.'de αντιδιαγραφω), αποδιαγραφειν (*Syll.*³ 976,

[454] Aristoteles'in *Ethika Eudemeia* (Eudemos'a Ahlak) kitabı.

130, ayrıca bkz. *infra* s. 206-207), προδιαγραφειν (*Leg. Sacr*. 134; ayrıca bkz. *infra* s. 212) ve προσδιαγραφειν (*Annuario*, yeni seri I-II [1942] 157 no 18 B. 1. 15 ve *infra* s. 207; ayrıca bkz. Preisigke-Kiessling, *Wörterbuch* II 393, III 247. , 172 . προσδιαγραφομενα için bkz. Wılcken, *Ostraka* I 287-289 ve J. B. Schuman, 'Three accounting Terms of Roman Egypt', *Class. Phil.* 44 [1949] 236-239)."[455]

Ayrıca παραγραφη ve παραγραφειν sözcükleri de üçüncü bir şahısa ödeme yapılması talimatı anlamına gelmekteydi.[456]

Mısır'da M.Ö. 254'ten itibaren kullanılan yazılı ödeme talimatlarının üzerinde, "emri verenin adı, muhatap bankerin adı, ödeme yapılacak şahsın adı ve veriliş nedeni, tarih ve tutar" yazmaktaydı.[457] Bunların en eskilerinden birinde şöyle bir kayıt vardı: "Zenon, Artemidoros'a selam eder. Sekreter Diodoros'a Phamenoth ayı maaşı karşılığı 15 drakhme ödeyiniz. Sağlıcakla kal. 29. yılın Phamenoth ayının 20. günü". Buna benzer ele geçen 27 adet Ptolemaioslar Dönemi belgesi χρηματισμοι olarak adlandırılmaktaydı. Benzer içeriğe sahip Roma Dönemi'nden de 26 belge bulunmakta, ancak biçimsel olarak değişmiş bu ödeme emirleri επισταλμα veya επιθηκη olarak adlandırılmakta ve bu şekilde verilen ödeme emirleri bankalar tarafından yerine getirilmekteydi.[458]

Çek ile Ödeme

M.Ö. 1. yy.dan itibaren Mısır'da ödemelerde çek kullanımı devreye girmiştir. Çekle ödemeler iki belgeyle yapılmaktaydı: Biri, alıcıya verilen ve onun tarafından bankaya götürülen ödeme talimatıydı; diğeri ise, çek düzenleyen tarafından doğrudan bankaya gönderilen, ödemenin yapılmasını onaylayan not idi.[459]

"1973'te ele geçen, 20 banka müşterisine ait bir grup belgede, M.Ö. 87'den 84'e kadar tarihlenen ödeme emirleri yer almaktaydı. Bazılarında şu tür ifadeler

[455] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 51-54.
[456] W. Hellebrand, "παραγραφη", **RE**, C. 36, s. 1179.
[457] W. Sontheimer, "Banken", **NP**, C. 2, s. 431-433.
[458] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 11.
[459] Sontheimer, **a.g.y.**

bulunmaktaydı: 'Hestieios oğlu Ptolemaios, bankacı Protarkhos'a selam eder. Epiteuksis'e beşyüz drakhme ödeyiniz; yani 500. 31. yıl, 27 Pharmuthi.' Bir banka arşivine ait bu χρηματισμοι biçimsel olarak Ptolemaioslar ve Roma Dönemi'ne ait diğer ödeme emirlerinden farklılık göstermekteydi... M.Ö. 82'ye tarihlenen 16 ödeme emri, ki bunların hepsi banker Hephaistion'na gönderilmişti, çağdaş anlamıyla birer çek idi. Çek ile ödemeler sadece, aile üyeleri, arkadaşlar ve resmi görevliler gibi birbirini iyi tanıyanlar arasında yapılırdı.

"Ptolemaioslar Dönemi'nde Mısır'da çek kullanımının ortaya çıkmasında, ödemelerde kullanılan ve pek de ticari bir doğası bulunmayan tunç sikklerin etkisinin olması mümkündür. VII. Kleopatra zamanında 80 drakhmelik bir sikkenin 18,4 gr geldiği bilinmektedir. Yukarıda bahsi geçen 20 banka müşterisine ait ödeme emrinde söz konusu olan meblağ toplamı olan 12.218 drakhme, ki bunun da 80 drakhmelik birimler halinde olduğu biliniyor, 2.815 kg'lık bir ağırlığa denk gelmektedir.

"Ptolemaioslar zamanı Mısır'ında bankaların ne denli rağbet gördüğüne, işlem tutarları da işaret etmektedir. Tebtynis'teki bir bankanın yevmiye defterinde kayıtlı en yüksek tutar 40.000 bakır drakhmedir, ki bu da, o zamanki gümüş – bakır paritesinin 1:400 olduğu düşünüldüğünde, 100 gümüş drakhmeye karşılık gelmekteydi. Söz konusu edilen çeklerin tutarları ise 10 talentten 100 bakır drakhmeye, gümüş olarak ise 150 drakhmeden 1,5 obole kadar değişkenlik göstermekteydi. Başka bir ifadeyle, 2 gümüş obolden daha az tutarlar için dahi çek düzenlenebilmekteydi. Bu durum, binlerce Attika drakhmesi ile bir Attika bankasında işlem yapmaktan çok farklıydı. Ödemelerin banka ile yapılması öylesine işlerlik kazanmıştı ki, sözleşmelerde, yapılacak ödemenin şekli dahi belirtilmekteydi: Ya δια χειρος εξ οικου yani nakit veya δια τραπεζης yani banka aracılığıyla."[460]

Ciro İşlemleri

Ciro sözcüğünün kökeni İtalyanca giro (= daire, çember; Yunancası *gyros*) sözcüğüne dayanır ve belirli tutardaki bir borç veya alacak kaydının belirli bir çevrede dolanımını ifade eder. Antik Çağ bankacılık işlemlerini daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak için günümüzdeki ciro işlemlerinin işleyişini şöyle

[460] Bogaert, **a.g.e**., s. 11-15.

örneklemek mümküdür: C bankası, nakit bir para hareketi olmaksızın, A şahsıyla yaptığı sözleşmeye (ciro talimatına) dayanarak onun cari hesabından belirli bir tutarı düşer ve bunu B şahsının cari hesabına aktarır. Bir ciro işleminde en azından üç taraf vardır: Ciro talimatı veren (A), işleme aracılık eden (C) ve alan (B). Bu durumda, ilgili aracı bankanın bu ciro işlemiyle ilgili olarak, başka bir şehirdeki diğer bir bankayla hesaplaşması gündeme gelir. Diğer bir ciro işlemi de çektir. Bu işlemde alacaklının adı çeke yazılabilir (emre yazılı çek – tam ciro) veya yazılmayabilir (hamiline yazılı çek – beyaz ciro).

Antik Çağ'da ciro işlemleri:

a) Klasik Dönem: M.Ö. 4. yy.a ait ciro veya çek işlemine ilişkin bir belge henüz bulunmamıştır. Ancak bir ciro işlemi olarak yorumlanabilecek bazı ifadelere Demosthenes'in *Kallippos'a Karşı Söylevi*'nde (52, 4) rastlanır. Banker Lykon, bir seyahati öncesi 1640 drakhmelik bir tutarı kendi bankerine teslim eder; bu tutar, o sırada Atina'da bulunmayan Kephisiades'e, Arkhebiades'in onayı alındıktan sonra ödenecektir.

"Banka aracılığıyla ödemek" anlamındaki Eski Yunanca διαγραφη sözcüğünün de ciro kavramıyla bir ilişkisi vardır. Sözcüğün tam karşılığı olan "yazıyla devretmek, havaleyle ödemek" (perscribere) anlamı da aslında bu yakınlığa işaret eder. Üçüncü bir kişiye ödeme yapılması talimatının karşılığı olan sözcük παραγραφη'dir.

b) Klasik Dönem sonrası (Mısır hariç): παραγραφη ve διαγραφη sözcüklerinin anlamı, M.Ö. 2. yy.a ait Nikareta yazıtlarında (*IG* VII 3172 VIII C) çok açıktır. Ancak ne Demosthenes'in söylevleri ne Nikareta yazıtları o dönemde bir ciro hesabının mevcudiyetini kanıtlamaya yetmez. Bu kanıtlanamadıkça da ciro ve çek işlemlerinden söz edilemez.

Atina'da banka işlemlerinin sözlü talimatlarla ve şahitlerin huzurunda yapıldığı dönemlerde bir ciro işlemine genellikle gereksinim duyulmazdı. Alacaklıya ödemeler ya evde veya bankadaki mevduattan doğrudan yapılırdı. Daha sonraları ciro işlemleri

yaygınlaşmaya başlamasına ve Demosthenes zamanından itibaren, örneğin Atina'da Pasion'un büyük bankasının Batı Anadolu'daki birçok banka ile ciro işlemi yapmış olması gerekmesine rağmen, Atina ile yurtdışı arasında ciro işlemleri pek görülmez. Kredi poliçelerinin yanı sıra günümüzdeki posta havale işlemlerine benzer işlemlerin olduğu Demosthenes zamanından beri (Dem. *Polykl. Karşı Söylev* 56) bilinmektedir. Fakat her iki işlemde de havale, hesaptan hesaba değil bankadan bankaya yapılmaktaydı.

c) Hellenistik Dönem Mısır: Mısır'da sikkenin yanı sıra tahıl da bir ödeme nesnesiydi. Bu durum Mısır'da ciro işlemlerinin yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Günümüz bankacılığında ödemenin türüne (havale, çek vb) göre kullanılan farklı evrak tipleri bulunmakta iken, Eski Mısır'da διαστολικον denilen tek tip bir evrak kullanılmaktaydı. Bu da yapılan işlemin bir havale mi yoksa çek ödemesi mi olduğunun anlaşılmasına imkân vermemekteydi. İşlemin türünün ne olduğu, ancak ödeme aşamasında anlaşılabilmekteydi.[461]

Ciro işlemlerini ele aldığımız bu bölümde esas yaralandığımız kaynak olan Kiessling'de, ciro bağlamında söz konusu edilen διαγραφη ve παραγραφη ile yukarıda "**Ödeme İşlemleri**" bölümünde aynı sözcüklerin "yazılı ödeme talimatı" ile açıklanmasının benzer içerikte olduğunu, aradaki farkı belirlemenin pek güç olduğunu da burada belirtmeliyiz.

Havale

Kasik Dönem Atina'sından günümüze kalan kanıtlar arasında, sikkenin fiziksel hareketini gerektirmeden para transferine ilişkin yalnızca üç örnek bilinmektedir. Atina'da, sikke hareketi dışında para transferi için herhangi bir sistem geliştirilmemişti. Daha geç dönemlere ait, bir bölgeden alınan paranın bir başka bölgede ödenmesi gibi örnekler mevcuttur. Ayrıca, belli bir yerden alınan deniz ticaretine ilişkin borçlar, bir başka yerde ödenebilmekteydi (Suriye'deki Berytus'ta

[461] E. Kiessling, "Giroverkehr", **RE**, Ek C. 4, s. 696-709.

alınacak olan –varsayıma dayalı- bir borcun geri ödemesinin İtalya'da yapılacağına ilişkin bkz. *Dig.* XLV, 1, 122; Hindistan'da alınmış bir borcun, Aleksandreia'da ödenmesine ilişkin bkz. Casson 1990). Bununla birlikte, para transferine ilişkin Antik Çağ'daki bu tür yöntemler, 14. yüzyıldan itibaren kullanılan poliçe / tahvil ile karşılaştırılmayacak kadar önemsiz boyutlardaydı.[462]

M.Ö. 3. yy.dan itibaren Mısır'da havale işlemlerinin yapıldığı bilinmektedir.[463] M.Ö. 2. yy.a ait bir papirüste de havale işlemlerine ait kayıtlar yer almıştır. Bir banka yevmiye defterinin parçası olan bu papirüste yüzlerce, müşteri adına ödeme talimatı ya da müşterinin yükümlülüğü nedeniyle yaptığı ödeme kaydedilmişti. Bunlar arasında yedi adet de havale işlemi bulunmaktaydı. Örneğin 5. satırda şöyle yazmaktaydı: "Hestiodoros oğlu Apollonios yükümlülüğü nedeniyle, Antipatros oğlu Ariston'a 800 drakhme borçlandı". Daha sonraki bir işlemde ise "Lehdar Antipatros oğlu Ariston, 800 drakhme" kaydı vardı.[464]

Tahsilat İşlemleri

Mısır'da Ptolemaioslar Dönemi'nde devlet bankaları (βασιλικαι veya δημοσιαι τραπεζαι) vergi tahsilatı da yapmaktaydılar. Bunlar, hayır kurumlarının paralarının ve belirli bütçe kalemlerinin yönetimini de üstlenmişlerdi. Mültezimler topladıkları vergileri resmi bankalara yatırmakta, ayrıca vergi yükümlüleri de doğrudan ödemelerini bu bankalara yapabilmekteydi. Mısır'da bu şekilde binlerce vergi makbuzu ele geçmiştir. Resmi bankaların tahsilat işleri özel bankaları kısmen zora sokmuştur.[465]

5- Mezatçılık

Eski Yunan ve Roma'da mezat işine özel ve resmi gereksinimler nedeniyle başvurulmaktaydı. Ancak Eski Yunan dünyasında sarrafların ne özel ne de resmi mezatlarda görev üstlenmesine ilişkin mevcut yazılı kaynaklarda bir bilgiye

[462] Howgego, **a.g.e**., s. 27, 106.
[463] Sontheimer, **a.g.y**.
[464] Bogaert, **a.g.e**., s. 11.
[465] Sontheimer, **a.g.y**.; Bogaert, **a.g.e.**

rastlanmaz.[466] Roma'da bankerlerin aynı zamanda mezatçılık yaptıklarını anlatan pek çok belge bulunmaktadır. "**Roma'da Bankerlik**" bölümünde konu ayrıntılarıyla yeniden ele alınacaktır.

Özel mezat düzenlenmesi hem Yunanistan'da hem de Roma'da alışılagelmiş bir uygulamaydı. Ancak erken dönem Eski Yunan dünyasında mezatçı adlandırmalarına pek rastlanmamakla birlikte Poll. X 18'de πραοις 'υπο κηρυκι γενομενη şeklinde bir ifade yer almaktadır. Theophrastos (*Stob. Flor*. XLIV 22) ve Dem.. *or*. 51, 22'de geçen 'υπο κηρυκος πωλειν şeklindeki ifade, tellal aracılığıyla yapılan resmi satışlar için kullanılmıştır. Πλειστηριαζειν sözcüğü Pollux (VII 14) tarafından τω πλεον εθελειν πιπρασκειν ifadesiyle birlikte, satış sırasında teklifte bulunmak, fiyatı artırmak olarak açıklanmaktadır. Pollux X 18, kendi zamanındaki απαρτια (Plut. *Cic.* 27) sözcüğünün αγορα και παμπρασια ifadesinin anlamıya aynı oladuğunu söylemektedir. Ptolemaios'lar zamanına (M.Ö. 2. yy.) ait Mısır papirüslerinde mezat günü, mezat salonunda yapılan açık artırmalara ilişkin bilgiler bulunur.[467]

Aristoteles, Atina'da *poletes*'lerin mezat işine de baktıklarını belirterek şöyle der: "Poletesler devletin bütün kira, vergi toplama ve artırmaya çıkarma işlerine bakarlar... Areopagos tarafından mahkum edildikleri için kaçanların ve başka kimselerin zoralımla elkonmuş mal ve mülklerini de poletesler, Meclis önünde satılığa çıkarırlarsa da, dokuz arkhonun bunaları onaylaması gerekir" (Aristot. *Ath*. Londra Papirüsü, 47).

Thalheim, Atina'da çeşitli devlet görevlerinde çalıştırılan kölelerin δημοσιος olarak adlandırıldığını belirtir ve Herodotos'u kaynak göstererek (Hdt. VI 121),[468] kentte açık artırmaya çıkartılan mülklerin satışının bir δημοσιος tarafından gerçekleştirildiğini söyler.[469]

---

[466] J. Andreau, "Auctiones", **NP**, C. 2, s. 264.
[467] Th. Thalheim, "Auction", **RE**, C. 2, s. 2269-2270.
[468] Herodotos'ta geçen cümle şöyle: "Peisisratos Atina'dan sürüldüğü ve malları devlet eliyle haraç mezat satıldığı zaman...". Herodotos, **Herodot Tarihi**, (Çev. M. Ökmen), 2. baskı, İstanbul, 1983. s. 330.
[469] Th. Thalheim , "Δδημοσιοι", **RE**, C. 5, s. 161-162.

Mezata çıkartılan malların kent halkına duyurusu tellalarla yapılmıştır. Resmi mezatlarda bu duyuru görevi *keruks*[470] tarafından yerine getirilmiştir.

6- Noterlik

Antik Çağ'da bankerler noterlik görevi de yaptılar. Banka büroları iş dünyasının buluşma noktalarıydı; banka yöneticisi sık sık alışveriş anlaşmalarında aracı ve şahit konumunda oluyordu. Onun huzurunda makbuzlar düzenleniyordu. İhtilaflı meblağlar ve sözleşmeler ona emaneten bırakılıyordu. Bu şekilde bankerler, özellikle de Mısır'da, dürüst / güvenilir noterler haline geldiler. Ancak şöyle bir farklılık vardı ki, anlaşmalarda bir tutarın belirtilmesi ve bunun o bankaya ciro edilmesi gerekmekteydi.[471] Noterlik yapan bankalar τρ. ενθεσμος[472] olarak adlandırılmaktaydı.[473]

Noterlik yapmaları bankerlere büyük bir güvenin işareti de olsa bankerler zaman zaman özellikle tefecilerle bir tutulmaktan dolayı toplum içinde kimi zaman küfür olarak kullanılan bazı sözcüklerle anılmışlardır. Bu sözcüklerden bazıları şöyleydi: κερματισται, αργυροκαπηλος, 'ημεροδανεισται, οβολοσταται ve τοκογλυφοι.[474]

---

[470] Keruks: Haberci, haber götüren subay, çavuş, eskilerin haberlerini, bildirilerini halka, yabancı krallara ve uluslara götürür, bildirir, varsa cevabını alır, döner, görüşme yapmaz. Devlet bildirilerini meydanlarda halka bağırarak duyurur. Yalnız güvenilir kişilere emanet edilen önemli resmi bir görevdir, dokunulmazlığı vardır, görevinin inancası olarak elinde bir asa taşır.
[471] Laum, **a.g.y.**
[472] Ενθεσμος sözcüğü yasalara, hukuka uygun anlamına gelmekteydi, bkz. Gemoll, a**.g.e.**
[473] E. Ziebarth, "Trapeza", **RE**, C. 12, s. 2194-2207.
[474] B. Büchsenschütz, **Besitz u. Erwerb im griech. Altertum**, 1869, s. 505.

D- Bankerlerin Çalıştıkları Mekânlar, Çalıştırdıkları Personel, Kayıt Düzeni ve Meslek Örgütleri

Melius est favere repetitioni quam adventicio lucro:
Bakiye alacağı tesadüfi bir kazanç olarak görmek daha iyidir.

Banka Mekânları

Trapezites'ler ilk olarak *agora*larda göründüler ve yaptıkları iş sarraflıktı. *Agora*da bir masadan ibaret tezgahlarında sikke kalite kontrolörlüğü ve para değiştirme işi yapmaktaydılar. Platon dahi pazardaki para değiştirme masasından bahsetmiştir (Apol. d. Sokr. 17c; Hippias minor 368b). Ancak para ekonomisinin büyümesiyle birlikte sarraflığın yanı sıra bankerliğe de başladılar; antik kentlerin en canlı alışveriş merkezlerinde bürolar açıp yanlarında uzman eleman çalıştırdılar. Bankalar ticaretin bir unsuruydu ve bu yüzden iş hayatının olduğu yerlere konumlanmışlardı. Birçok antik kentte olduğu gibi Pergamon'daki pazar yerinde de bir banka vardı (*Athen. Mitt.* XXVII 1902, 82); Delos'taki bankalar τραπεζαι απο της στοας olarak anılmaktaydı (*Bull. hell.* VI 8, Z. 28 ve 78). Mısır'daki bankerler ya pazar yerine veya trafik akışının yoğun olduğu caddelere ya da şehrin giriş çıkış kapılarının yakınlarına konumlanmışlardı. Benzer durum Pompeii'de de vardı. Roma'da ise bankerler forumun güney tarafına yerleşmişlerdi.[475]

"Bankaların iç donanımlarını yeniden kurgulamak oldukça zordur. Bir masa ve arkasında oturan sarraf görünümü en belirgin olanıdır, ki bu, betimlerde de böyle yer almaktadır. Mevduat bankalarında doğal olarak odalar ve saklama dolapları var olmuş olmalıydı. Kişisel kumbaralarda banka betimlerine yer verildiği de olmaktaydı (*Athen. Mitt*. XXXI 1906, 231 ff. ve *Arch. Jahrb*. XVI 1901, 167 ff.). Bir vazodaki betimden (Diels, *Antike Technik* Taf. VI ve S. 45) bir mevduat bankasındaki para kasasının şeklini tasarlamak mümkün görünmektedir."[476]

[475] Laum, **a.g.y.**
[476] **İbid.**

Mısır'da ise sarraf / banker bürosu ise κολλυβιστικη τραπεζα ya da κολλυβιστηριον olarak adlandırılmaktaydı.[477] (Çeşitli banker tezgahlarına ikişkin görüntüler için bkz. Lev. 14 a, b, c, ...)

Banka Personeli

Bankalarda görevli sikke kalite kontrolcüler, veznedarlar, katipler ve muhasebeciler vardı. M.Ö. 4. yy. Atina'sının ünlü bankeri Pasion, yanında çalıştırdığı Phormion'u hem azat etmiş hem de bankasında veznedar[478] olarak görevlendirmişti.[479]

Banka çalışanları için ise uzun uzun adlandırmalar yapılmıştır; örneğin καθιζομενος επι την τραπεζαν (Didymos. 5, 9), καθημενος επι τη τραπεζη (İsokr. 17, 12), καθημενος και διοιων επι τη τραπεζη (Dem. *or.* 45, 33), 'ο επικαθημενος επι τη τραπεζη (Dem. *or.* 49, 17) veya daha basitçe 'ο επικαθημενος (Dem. *or.* 36, 7) şeklinde.[480]

Bankalardaki Kayıt Düzeni

"Bankerlerin muhasebe defterlerine ilişkin birçok kayıda rastlanır. Demosthenes, τραπεζιτικα γραμματα'dan 49, 59 p.1201'de bahseder; daha sonra M.Ö. 4. yy. hatiplerinin kullandığı 'υτομνηματα ve εφημεριδες sözcüklerinin (Büchsenschütz, *Besitz und Erwerb,* 504) 'defteri kebir' ve 'yevmiye defteri'ne karşılık gelip gelmediğini bilememekteyiz. Ancak M.Ö. 4. yy.da bankerlerin tahsilat ve ödemelerini eksiksiz olarak kaydettiklerini (Dem. *Timoth. Karşı* 5) ve böylece hesap çıkartmayı kolaylaştırdıklarını biliyoruz. Tahsilatlar ve ödemeler için ayrı ayrı defter tutulup tutulmadığı ise bilinmemektedir. Üçüncü bir şahsa tutanakla yapılacak ödeme karşılığı yatırılan emanet mevduatın defter kaydına ilişkin Dem. *Kallip. Karşı* 1296f.'deki bilgilerle bir varsayımda bulunmak mümkündür. Kayıt üç sütundan

[477] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 47.
[478] Vezne sözcüğünün etimolojik kökeni, sarrafların sikkeleri tartma geleneğini içeren bir geçmişi barındırır. Arapça vazna: tartı demektir. Sarraflar altın, gümüş sikkeleri saymanın yanı sıra tartarak da alıp verirlerdi. Onun için tartı yerine vezne sözcüğü kullanılmıştır. Para alıp veren kişilere veznedar denilmiştir. Bkz. Kuşoğlu, **a.g.e**., "vezne" maddesi.
[479] Ziebarth, **a.g.y**.
[480] Bogaert, **a.g.e**., s. 40. Ancak bu nitelemelerin hepisi özetle "bankada çalışan" demektir.

oluşmaktadır. Ana sütun: Mevduat sahibinin adı ve mevduatın tutarı; ikinci sütun: Alıcının adı; üçüncü sütun: Onay (Dem. *Kallip. Karşı* 1296f.). İlki γεγραμμενον, ikincisi παραγεγραμμενον ve üçüncüsü προσπαραγεγραμμενον olarak adlandırılırmaktaydı ve kayıtlar yan yana işlenirdi. Παραγραφη ödeme talimatı anlamına gelmekteydi. Olasılıkla banker bunların üzerini çizmekte ve giderler hesabına uygun bir not düşmekteydi; böylece bu sönüm (itfa) (διαγραφειν= çizmek, silmek) ile ödemenin= διαγραφη gerçekleştiği ifade edilmekteydi (Preisigke, *Girowesen*, 186'da διαγραφη'yi ödeme olarak açıklar). Διαγραφη ödeme talimatının (παραγραφη) yerine getirildiği, παραγραφειν[481] havale işleminin başlangıcı, διαγραφειν ise sonu anlamına gelmekteydi. Diagraphe sözcüğü ayrıca bir ödeme talimatının üçüncü bir kişiye banka aracılığıyla ödenmesi demekti. Para banker tarafından nakit tahsil edilmiş ve üçüncü şahısa da yine nakit ödenmiş anlamına geliyordu (Demosthenes'te εξαριθμειν). Diagraphe banka aracılığıyla gerçekleşmekteydi. Bunun kanıtları Hellenistik yazıtlarda yer alır (Örneğin M.Ö. 3. yy. Delos'uyla ilgili olarak *IG* XI, 287 A, 135).

"Mısır devlet ambarlarının muhasebe kayıtları iki bölüm halinde tutulmaktaydı: 1. Yevmiye defteri, 2. Müşteri cari hesap defteri. Yevmiye defterinde tahsilat ve ödemeler ayrı sütunlarda, tarih sırası gözetilerek sıralanır, ancak herhangi bir müşteri ayrımı yaplmazdı. Gün sonunda tahsilatlar ve ödemeler toplanarak aralarındaki fark alınır ve bu fark ambarın o günkü nakit durumunu gösterirdi. Müşterilerden yapılan tahsilat ve ödemelerin kaydedildiği müşteri cari hesap defterine bilgiler, yevmiye defteri kayıtlarından alınarak işlenirdi (bkz. Preisigke, *Intern. Monatsschr*. 33f). Her ambarın muhasebe kayıtları, eyalet başkentindeki bir hesap kurulu tarafından denetlenirdi. Eyalet başkenti, eyalet içindeki ciro takas trafiğini yönetirdi. Köy hesap kurulları her ayki denetleme raporlarını eyalet hesap kuruluna gönderirlerdi."[482] Eski Mısır'da bankacılık işlemlerinde kullanılan tek tip bir evrak vardı ve buna διαστολικον denmekteydi.

[481] Hellebrand, bu sözcüğe ilişkin şu yorumu yapar: Hellenistik Dönem Mısır'ında παραγραφη (παραγραφειν), bir borç tutarının, bir alacaklı tarafından hazırlanan borçlular listesine kaydı anlamına da gelmekteydi. Bu nedenle παραγραφειν sözcüğü, "birisine hesap açmak" olarak da tanımlanabilir, W. Hellebrand, "παραγραφη", **RE**, C. 36, s. 1179.
[482] Laum, **a.g.y.**

Eski Yunan banka kayıt düzenine ilişkin olarak R. Bogaert, şu beş tür banka defteri üzerinde durur:

"1) Τραπεζιτικα γραμματα

Bu adlandırma ya da basitçe γραμματα, banka defterlerini anlatmak için kullanılan en yaygın terimdir (Dem. 36, 20, 21, 36; 49, 43, 44, 59; 52, 5, 19).

"2) Γραμματειον

Γραμματειον, τραπεζιτικα γραμματα ile aynı içeriğe sahiptir ama ikincisine metinlerde daha az rastlanır (Dem. 45, 33; 52, 6).

"3) Εφημερις

Bu kelime, birçok yazar tarafından banka defterini anlatmak için kullanılan teknik bir terim gibi alıntılanmıştır (Hasebroek, *Herm.* 55 [1920] 130; Laum, *RE* Suppl. IV 78; Dauphin – Meunier, *La Banque* 21). Papirüslerde, genel 'yevmiye defteri' anlamıyla sadece 3. yüzyıldan itibaren görülmeye başlar, ancak sarrafların yevmiye defteri için de kullanıldığı doğrulanmıştır (Wilcken, *Ostraka* I 640). Plutarkhos bu kelimeyi, sık sık söylendiği gibi, özellikle bankerlerin yevmiye defteri için değil, içinde elbette bankerlerin de yer aldığı genel anlamda borç veren sermaye sahiplerinin (οι δανειζοντες) yevmiye defterleri için kullanmaktadır (Plut., *De vit. aere al.* 5 [*Mor.* 829 d]).

"4) Λογος

Banka hesabı Yunancada λογος sözcüğüyle karşılanır, ama kelimenin bu kabulü yalnızca Hellenistik Dönem'de, özellikle kamu bankalarıyla ilişkili olarak kullanılır. Bu anlamda, Miletos bankasında λογος των ταμιων ve λογος της πολεως (*Milet* I3 147 1. 15-16; 145 [*Syll.*³ 577] 1. 12-13), İstanköy'ün (Kos) kamu bankasında λογος της θεου (*SEG* I 344) ve Atina bankasında αποκηρυξιμων λογος (*IG* II² 1013 1. 5) şeklinde ifadelerin belgelerde yer aldığını biliyoruz. Τραπεζιτικος λογος, Hypereides'te 'banka hesabı' anlamında geçmez, ancak tıpkı Roma Dönemi papirüslerinde kullanılan τραπεζιτικον gibi 'banka hesabı dökümü' (Hyp., *c. Dem.* 3 [ed. Colin s. 246]) anlamında kullanılır (Preisigke, *Arch. f. Pap.*4 [1907/8] 105; Liddell-Scott-Jones 1810-1811 *s.v.*) Λογος'u bu farklı anlamıyla Smyrna'lı Theon da, sözcüğün tanımını vermeden τραπεζιτικος λογος şeklinde kullanır (Theon de Smyrne 73 [ed. HELLER]). λογος ile ilişkili, neredeyse teknik anlam kazanan başka

bazı fiiller de bulunur: ‘Υφιστασθαι λογον, ‘bir hesap açmak’ anlamına gelir (*Milet* I3 145 [*Syll.*3 577] 1. 12-13; *SEG* I 344 [Kos]. *IG* XII9 236 1. 64; cf. Ziebarth, *ZNum* 34 [1924] 36 n. 2). Bir Miletos yazıtında şunu okuyoruz: το δε εκ τουτων πι/πτον εγγραφεσθαι μεν τους τραπεζιτας εις τους των ταμιων λο/γους, αποκαθισταναι δε εις τον της πολεως (*Milet* I3 147 1. 14-16; Weiss, *JOeAI* 17 [1914] 257). Şu halde kamu sarrafları yurttaşlar tarafından haznedarların hesaplarına yatırılan paraları ‘kent hesabına’ ibaresiyle kaydetmek zorundaydılar; yani αποκαθισταναι burada fonların nereye gideceğine işaret etmektedir.

“5) ‘Υπομνημα

‘υπομνημα,[483] banka defterlerindeki her işlemde geçer (Dem. *or.* 49, 5, 8, 30. Ayrıca bkz. *infra* s. 381 n. 454).”[484]

Bankerlerin Mesleki Örgütleri (Loncalar)

Eski Yunan dünyasında bilinen cemiyet veya lonca örgütlenmeleri çok azdır. Bu tür örgütlenmelere en erken M.Ö. 4. yy. sonrasında rastlanır. Aile birlikleri, yaşlı birlikleri, agonistik birlikler (ör. Dionysos Sanatçıları Birlikleri), tüccar ve asker birlikleri ile mesleki loncalar gibi çeşitli yapılanmalar vardı. Tüccar birlikleri: büyük tüccarlar, gemiciler, nakliyeciler gibi; zanaatkâr loncaları: dokumacılar, dericiler, metal ve taş işleyicileri gibi; diğer mesleki loncalar: çiftçiler, hayvan besicileri, doktorlar, düşünürler (bilginler), memur, asker ve banker loncaları gibi çeşitlilik göstermekteydi. Birliğe üye kabulü, toplantılar, görev dağılımı, süresi ve yetkileri belirli kurallara bağlanmıştı. Genellikle kadınlar birliğe üye alınmaz iken yabancıların ve kölelerin üyeliği özel koşullar gerektirmekteydi. Birliklerin yönetimi genellikle başkan, mali işler sorumlusu, grammateus ya da tamias ve diğer uzman görevlilerle sağlanmaktaydı. Birliklerin parasal kaynakları, düzenli gelirler (giriş ve üye aidatları, birlik görevlilerinin mali yükümlülükleri, rahiplik satışı, birlik arazilerinin mahsul geliri vb) ve düzensiz gelirlerden (üyelerden ara sıra toplanan paralar, ceza paraları, kurban gelirleri, bağış ve hediyeler vb) oluşmaktaydı. Birlik giderlerini oluşturan kalemler ise; birlik binalarının satın alınması, bakım ve onarımı,

[483] ‘υπομνημα: not, yorum.
[484] Bogaert, **a.g.e.**, s. 55-57.

birliğe yararlı hizmette bulunanların onurlandırılması, birlik üyeleri için mezarlık inşası ve mezar temini gibi işlerdi.[485]

Örneğin Kilikia Bölgesi'ndeki yazıtlarda adı geçen meslekleri belirlemek için yapılan bir çalışmada saptanan 11 *trapezites* lahdinden birinde, "Asil doğan *trapezites*'ler loncasının (mezar yeridir)" şeklinde bir ifade yer almaktadır. Bu ifadeden, bölgedeki *trapezites*'lerin bir loncalarının bulunduğu ve bunların olasılıkla "asil doğanlar loncası" ve "azatlı / yabancı loncası" olarak iki farklı toplumsal statüye göre örgütlendikleri anlaşılmaktadır.[486]

[485] A. Stöckle, "Berufsvereine", **RE**, Ek C. 4, s. 155-211.
[486] Bu yazıt, söz konusu araştırmadaki 271 No.lu lahdin yazıtıdır; bkz. H. Şahin, **Geç Roma İmparatorluk ve Erken Bizans Dönemlerinde Dağlık Kilikia (Kilikia Trakheia) Bölgesi Yazıtlarında Meslekler**, İstanbul, 2003, (yayımlanmamış doktora tezi).

E- Bankerlerin Kullandıkları Araç Gereçler

Difficultas non vitiate actum:
Güçlük muameleyi ortadan kaldırmaz.

Sarraf Masası

Sarraf ve bankerlerin genel adlandırması olan τραπεζιτης (*trapezites*) sözcüğünün kökeni, kullandıkları τραπεζα (*trapeza*) ya da τετραπεζα (*tetrapeza*) denilen üç veya dört ayaklı masalardı. Sarraf masalarının anlatımına antik yazarlarda sık rastlanır. Τραπεζιτης'lerin M.Ö. 6. yy.dan itibaren Atina pazaryerinde ve Peiraieus'ta masalarını kurdukları görülür (Plat. 17 C, 368 B. Aristid. II p. 134. Themist. *Or.* 26, 318 B. Plut. *Mor.* 533 B. Theophr. *Khar.* 21).[487] Ancak sarraf masası betimlerine Eski Yunan'da pek rastlanmaz; daha çok Roma Dönemi'nden vardır (bkz. Lev. 14a-i, Lev. 18a). Bir Yunan kolonisi olan Anadolu'da antik Trapezos (Trabzon) kentinin adının sarraf masası ile ilişkili olması olasıdır. Nitekim M.Ö. 4. yüzyıla ait bir Trapezos drakhme'sinde arka yüzde bir masa ve üzerinde sikke yığını betimi yer alır (Lev. 18b) Sarrafların arkasında durup üzerinde para saydıkları bu masaların bazılarında çekmece bulunması ve üç kenarının yüksek, bir kenarının açık olması olasıdır. Sarraflar sikkenin ayarını anlamak için parayı masanın üzerine attıklarında çıkan sesi dinlediklerinden, masada kullanılan tahtanın da bu işe uygun özellikte olması ihtimal dahilindedir.

Sikke Ağırlıkları

Antik Çağ'da sikkelerin tartılmasında kullanılan ağırlıklar ile diğer ticari nesnelerin tartılmasında kullanılan ağırlıklar farklı olmuştur. Örneğin *talanton*, Atina'da Solon'dan sonra, alışverişte kullanılan bir ağırlık birimi olarak 36,39 kg iken para ile ilgili maden ağırlığı olarak 25,92 kg idi.[488] Para değiştirme işinde, sarraf ve bankerler tarafından şüphesiz "sikke ağırlıkları" kullanıldığından, "ticari ağırlıklar" incelememiz dışında tutulmuştur.

---

[487] B. gr. Kruse, "Mensa", **RE**, C. 15, s. 943-948.
[488] G. Kürkman, **Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri**, İstanbul, 2003, s. 31.

"Sikke ağırlığı" ile "ticari ağırlık" şeklinde iki farklı tartı ağırlığının mevcudiyetinin kökeninde iki etken vardı. İlki, Eski Yunan'da kullanılmış olan ağırlık sisteminin esas olarak, M.Ö. 3. binyıldan itibaren Eski Çağ dünyasındaki değiş tokuşta gümüşü hem para hem de ağırlık olarak temel alan geleneğe dayanıyor olmasıydı. Ağırlık nesnesi olan gümüş Mezopotamya'da 60'lı taban sistemine dayalı olarak işlem görmekteydi. Gümüşün ağırlık birimi "şekel (8 gr)" idi ve 60 şekel= 1 mana (480 gram) yapmaktaydı. Ağırlık ölçüsü birimi olarak Sumerliler, normal bir insanın taşıyabileceği "yük"ü kabul etmişler ve buna Sumerce GUN demişlerdi. 60 mana= 1 GUN (= 28,8 kg) idi.[489] Eski Yunan'da en büyük ağırlık olan *talanton* da "ağırlık / yük" anlamına gelmekteydi ve 1 *talanton*, 60 *mina* (*mna*)'ya eşitti. *Talanton*'un teorik ağırlığı 26,196 kg, 1 *mina*'nın ağırlığı 436,6 gr idi. Ancak *talanton* ve *mina*, yalnızca hesaplamada kullanılan, hiçbir zaman basılmamış sikke birimleriydi.[490] Sikkelerde esas birim "standart ağırlık" ya da "ağırlık birimi" anlamına gelen *stater* idi. Ancak en fazla *obolos* ve *drakhme* birimleri kullanılmaktaydı.[491] 1 *mina*= 100 *drakhme*= 600 *obolos* etmekteydi. Sonuç olarak sikke tartı ağırlıkları, gümüş ağırlığını esas alan bu geleneksel temelde var olmaktaydı ve bu durumunu tüm Antik Çağ boyunca da sürdürdü. Ancak baştan itibaren devletler, sikke ayarını düşürerek yani tağşiş ederek, sikkeleri gerçek metal değerinin üzerinde bir değerle dolaşıma sokmuşlardır.

Farklı iki tür tartı ağırlığının kullanılmasına yol açan ikinci etken ise, sikke darbının başlamasıyla, olasılıkla ticari ağırlıkların gümüş ağırlığına bağlanması zorunluluğunun kalmadığı düşüncesiyle, devlet yöneticilerinin ağırlık sisteminde reforma gitme ihtiyacı duymuş olmaları olabilir. Aristoteles, Solon'un Atina'da yaptığı reformlara ilişkin şu bilgileri verir: "Yasaların yapılmasından önceki borçların kaldırılması, ondan sonra ağırlık ölçülerinin, ölçülerin ve sikke ayarlarının

---

[489] Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için, incelememizin "**Eski Yunan Öncesinde Bankerliğin Ortaya Çıkışı**" bölümünde, "**Ağırlık ve Para Sisteminin Oluşması**" kısmına bakınız.

[490] Ancak Ksenophon, Lakedaimonia'da Lykourgos'un 10 mina'lık bir sikke darp ettiğinden bahsederek şöyle der: "Haksız yollardan zenginleşmenin önünü de şu suretle almıştır: Öyle bir sikke kesmiştir ki, on minliginin (mine'nin) bir eve girip te ne efendilerin, ne uşakların görmemesi imkânı yoktur. Çünkü bu kadarcık kıymetteki paranın nakli için bir arabaya (ihtiyaç vardı –E.I.), bir yere konması için (de) büyük bir oda lazımdı.", Ksenephon, **Lasedemonyalılar ve Atinalılar *Cumhuriyet*'leri**, (Çev. H. Rifat), İstanbul, 1935, s. 25-26. Görüldüğü gibi 10 mina'lık bu sikke hayali bir sikke olmalıdır.

[491] O. Tekin, **Antik Numismatik ve Anadolu** (Arkaik ve Klasik Çağlar), İstanbul, 1992, s. 25-27.

yüksetilmesi de bu yolda atılmış adımlardır. Atina'da kullanılmakta olan ölçüler, Argos kralı Pheidon'un koymuş olduğu ölçülerdi. Solon bunların birimlerini yükseltti. Eskiden yetmiş drakhme eden mina, yüz drakhmeye çıkarıldı. Eski sikke birliği çifte drakhme idi. Ağırlık ölçülerini Solon paraya uydurdu: Altmış üç mina bir talanton ağırlındaydı; minalar sataterlere ve başka küçük bölümlere bölünüyordu" (Aristot. *Ath*. Londra Papirüsü, 10).

Solon, ağırlık birimi talantonu, sikke talantonundan 3 mina daha ağır yapmış ve kalan farkı ağırlık talantonunun birimlerine paylaştırmıştı. Solon'un sikke talantonunda %5 artış yaparak ağırlık talantonunu saptaması ile, 6000 ağırlık drakhmesi, 6300 sikke drakhmesinin ağırlık talantonuna eşdeğer oluyordu. Benzer şekilde 100 ağırlık drakhmesi 1 ağırlık minası (105 sikke drakhmesi) ve 100 ağırlık didrakhmesi 1 ağırlık stateri (105 sikke didrakhmesi veya stateri) yapıyordu. Böylece resmi Atina ölçü sisteminde iki ağırlık birimi ortaya çıkmış oluyordu.[492]

Bu gelişmeler çerçevesinde örneğin Attika ağırlık sistemine göre[493] sikke ağırlıkları şöyleydi:[494]

Dekadrakhme	=	10 drakhme	:	43,00 gr
Tetradrakhme	=	4 drakhme	:	17,20 gr
Didrakhme	=	2 drakhme	:	8,60 gr
Drakhme	=	6 obol	:	4,30 gr
Tetrobol	=	4 obol	:	2,85 gr
Triobol(hemidrakhme)	=	3 obol	:	2,15 gr
Diobol	=	2 obol	:	1,43 gr
Trihemiobol	=	1 ½ obol	:	1,07 gr
Obol				0,72 gr
Tritartemorion	=	¾ obol	:	0,54 gr
Hemiobol	=	½ obol	:	0,36 gr
Trihemitartemorion	=	3/8 obol	:	0,27 gr
Tetartemorion	=	¼ obol	:	0,18 gr
Hemitartemorion	=	1/8 obol	:	0,09 gr

[492] M. Lang ve M. Crosby, Athenian Agora Vol. X, **Weights, Measures and Tokens**, New Jersey, 1964; aktaran Kürkman, **a.g.e**., s. 27.
[493] Eski Yunan toplumlarında kullanılan yaklaşık 15 farklı ağırlık sistemi vardı.
[494] Tekin, **a.g.e**., s. 29-30.

F. Hultsch ise Eski Yunan ağırlık birimlerini şöyle verir: 1 drakhme (δραχμη)= 6 obolos (οβολος)= 4,366 gr; 1 obolos (οβολος)= 2 hemiobolos (΄ημιοβολος)= 8 khalkous (χαλκους)= 0,728 gr; 1 khalkous= χαλκους= 0,091 gr.[495]

Erich Pernice'nin çalışmasında da Eski Yunan ağırlık birimleri şu şekilde yer alır: 1 drakhme (δραχμη)= 4,37 gr; 1 didrakhmon (διδραχμον)= 8,73 gr; tridrakhmon (τριδραχμον)= 13,10 gr; tetradrakhmon (τετραδραχμον)= 17,46 gr; pentadrakhmon (πενταδραχμον)= 21,83 gr.[496]

Sikkeler genellikle, öngörülen resmi ağırlık ve saflık ölçülerinden daha düşük darp edilmiştir. Bu nedenle piyasada gerçek değerlerinin üstünde dolaşımda olmuşlardır. Aynı birimde ama metal içeriği farklı sikkeler, devletin eski sikkeleri dolaşımdan çekmediği sürece, uzun zaman bir arada dolaşımda bulunabilmiştir.

Antik Çağ'da sarraflar sikke tartarken hassas teraziler ve düz ağırlıklar kullanmışlardır. Günümüze gelebilen ağırlıklar arasında taş, tunç ve kurşun örnekler vardır. Daha sonraları Geç Roma ve Bizans Dönemlerinde kullanılan cam ağırlıkların Eski Yunan'da kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir.

Ağırlıkların çoğu yazıtlıdır ve üzerlerinde çeşitli süslemeler bulunur (Lev. 23). Örneğin bir Khios ağırlığı üzerindeki arma, yüzyıllar boyunca adada basılan sikkelerin üzerinde yer aldığı gibi aynı zamanda adada kullanılan resmi ağırlıkların üzerinde de tasvir edilmiştir (bkz. Lev. 23a).[497]

Ağırlıklar, olasılıkla Antik Çağ'da da, daha geç dönemlerde olduğu gibi, içine konuldukları bazı kutularda saklanmış olmalıdır. Bizans Dönemi'nden bu tür kutular günümüze ulaşmıştır. Set halinde yapılan düz ağırlıklar ve teraziler, ahşap kutularda muhafaza edilmiş olmalıdır.

---

[495] F. Hultsch, **Griechische und römische Metrologie**, Berlin, 1862; aktaran Kürkman, **a.g.e.**, s. 27.
[496] Erich Pernice, **Griechische Gewichte**, Berlin, 1894, aktaran Kürkman, **a.g.e.**, s. 28.
[497] Carradice ve Price, **a.g.e.** , s. 29

Attika ağırlıklarının sabit büyüklüğü, αργυροκοπειον'daki ağırlık standartlarına göre belirlenmiştir (*CIA* II 467, 29 vd). Burası Atina Darphanesi'nde idi. Stephanophoros Kutsal Alanı da bu yerle birlikte anılırdı.[498] Devletin sabit uzunluk ve ağırlık ölçüleri üç yerde korunmaktaydı; biri Tholos'ta, diğeri Peiraieus'ta, sonuncusu da Eleusis'te. Bunlara göre hazırlanan uzunluk ve ağırlık nesneleri resmi makamlara ve özel şahıslara verilirdi. Devletin sabit uzunluk ve ağırlık ölçülerini korumakla sorumlu memuruna μητρωον (Dem. *or.* 19, 129) denmekteydi. Μητρωον'lar devlet görevlerinde çalıştırılan ve δημοσιος olarak adlandırılan köleler arasından çıkardı.[499] Atina ve Peiraieus'taki pazarlarda ayrıca, ağırlıkları ve ölçülerin yanı sıra buğday, un ve ekmek satışını kontrol eden 10 *agoronomoi*,10 *metronomi* ve 10 (daha sonra 35) *sitophylakes* vardı.[500] Aristoteles bu görevlilerle ilgili şu bilgiyi verir:

"On agoranomos (pazarcıbaşı) da kurayla atanır. Bunların beşi Peiraieus için, beşi de Atina içindir.Yasalar bunlara pazarda satılan bütün yiyecekleri gözden geçirme, temiz ve katıksız olarak satılmalarını sağlama görevlerini yüklerler. On metronomosun (ölçübaşı) atanması için de kura çekilir. Bunların da beşi Atina'da, beşi Peiraieus'ta bulunur. İşleri, satıcıların kullandıkları her türlü ağırlık ve uzunluk ölçülerini gözden geçirip doğru olup olmadıklarına bakmaktadır" (Aristot. *Ath.* VI. 7, Londra Papirüsü, 51).

Teraziler

Tartı aleti olarak sarraflar tarafından kullanılan teraziler son derece hassastı. Bu tür terazi, ekseninde dikey tutacak kolu olan, yatay bir çubuğun iki ucuna asılı, eşit uzunluktaki ipek ipliklerle bağlı iki küçük kefeden oluşmakta ve değerli madenlerin, sikke gibi hafif malzemelerin, değerli eşyaların tartılmasında kullanılmaktaydı.[501] Bu hassas teraziler iki parmak ile tutulmalı, üç parmak serbest olmalı ve parmaklar

[498] E. Szanto, "Αργυροκοπειον", **RE**, C. 5, s. 802.
[499] T. Thalheim, "Δημοσιοι", **RE**, C. 5, s. 161-182.
[500] Howgego, **a.g.e.**, s. 23. Ayrıca bkz. D. Magie, **Anadolu'da Romalılar** 3 Batı Anadolu Kent Devletleri, (Çev. N. Başgelen ve Ö. Çapar), İstanbul, 2003, s. 15.
[501] Fred Hocker, "Weight, Money, and Weight-Money: the Scales and Weight from Serçe Limanı", **INA Quarerly**, 20.03.1993; aktaran Kürkman, **a.g.e.**, s. 34.

ağırlığa baskı yapmamalıydı[502] (Lev. 25). Öte yandan bazı sikkelerin üzerinde de hassas ölçüm yapan terazi betimlerine yer verilmiştir (Lev. 26).

Sarrafların kullandığı hassas teraziler, geç dönem örneklerinden anlaşıldığı kadarıyla, ağırlık setleriyle birlikte ahşap kutularda muhafaza edilmiş olmalıdır (Lev. 27).

Geç Roma ve Bizans'ta sarrafların sikke ölçümünde kullandıkları özel cep terazilerinin Eski Yunan'dan günümüze olaşan örnekleri bulunmamaktadır. Mevcut örnekler daha çok Orta Çağ'a aittir. Ancak Antik Çağ'da da kullanılmış olması olasıdır (Lev. 28).

Mihenk Taşı

Mihenk taşı, altın ve gümüşün ayarını kolay tespit etmek için kullanılan siyah sert bir taştır. Bal mumu sarısı, kırmızı ve sincap renkli, saydam olmayan bir kalsedon taşının kara renklisine lidit ya da mihenk taşı denir (Res. 4). Ayarı öğrenilmek istenen maden önce taşın üzerine sürülür. Mihenk taşının üzerinde beliren renkle altın ve gümüş ayarı tespit edilir. Ancak bu kolay bir iş değildir, çok deneyim kazanmak gereklidir.[503] Antik Çağ'da sarraflar bu işte deneyim sahibi olduklarından soy metalden sikkeleri mihenk taşına veya Hellenlerin adlandırdığı şekliyle "Lydia taşı"na sürterek, metalin taşta bıraktığı izi, bilinen kaliteli ayarda örneklerin rengiyle karşılaştırma imkânına sahip oluyorlar ve saflık için oldukça doğru bir kontrol sağlıyorlardı.[504]

Antik Çağ'da soy metallerin ayar tespitinde mihenk taşının kullanıldığına Herodotos'un şu anlatımı da tanıklık eder: "Altını alalım, alaşımları olmasa ölçüye vurulamaz, değeri bilinemez; ama iki parça altın mihenk taşına vurulursa hangisinin daha saf olduğu meydana çıkar (Hdt. VII. 10a). R. Bogaert, Theokritos'un sarraf anlamında kullandığı αργυραμοιβος'un, altını mihenk taşı yardımıyla ölçtüğünü

[502] Gary Vikan ve John Nesbitt, ***Security in Byzanium: Locking, Sealing, and Weight***, Dumbarton Oaks Collection. 10 – Publications, No.2, Washington, D.C. 1980, 29); aktaran Kürkman**, a.g.e**., s. 34.
[503] Kuşoğlu, **a.g.e**., "Mihenk taşı" maddesi.
[504] Carradice ve Price, **a.g.e**., s. 112.

anlattığını (Theokr., *Id*. 12, 35-37) belirtir.[505] Eski Yunancada δοκιμιον sözcüğü, "kontrol" anlamıyla bağlantılı olarak kontrol nesnesi, mihenk taşı anlamına da gelir. Ayrıca βασανος sözcüğü mihenk taşı, βασανιζω ise mihenk taşıyla kontrol etmek demektir.[506]

Paranın Konulduğu / Sakladığı Yerler

Bankerlerin sikkeleri muhafaza ettikleri yerlerin başında para kasaları, sandıklar ve dolaplar gelmekteydi. Ayrıca para odaları (*thesauros*'lar) da vardı. Hem bankerler hem de halk tarafından sikke saklamakta torbalar, keseler, çantalar, çömlekler, kumbaralar da kullanılmaktaydı.

Para kasaları ve diğer saklama kapları

Para kasaları ve sandıklar çeşitli boyda olmanın yanı sıra metalden, ağaçtan[507] ve taştan[508] da yapılmaktaydı. Bazıları demirle güçlendirilir, tunç kabartmalarla bezenirdi[509] (Lev 17b). Eski Mısır'da bu sandıklar soy metallerden yapılırdı. Bankalarda veya özellikle zengin kişilerin evlerindeki büyükçe para kasaları mekânın görünen bir yerinde olurdu; örneğin evlerin avluya açılan kısımlarındaki duvarın kenarına yerleştirilirdi (Lev. 17c ve d). Para kasaları ve sandıklara ilişkin anlatımlara edebi metinlerde de sık sık rastlanır. Örneğin Theophrastos, *Karakterler* adlı eserinde "Pinti" tipi anlatırken şöyle der: "Kısacası, bu pinti tiplerin para kasalarını küflenmiş, anahtarlarını paslanmış görmek mümkündür..." (Theophr. *Khra*. X. 25). Herodotos da Pers Kralı Dareikos'un sarayını anlatırken, kadınların her birinin "altın dolu bir sandığa" daldırdıkları kupalarla altın vermeye başladıklarını belirtir (Hdt. III. 130).

Eski Yunanlar kasa veya sandık karşılığı çeşitli sözcükler kullanmışlardır. Hdt. III 123'te para saklama bağlamında geçen λαρνακες sözcüğü, λαρναξ olarak sandık, kutu, büyük kutu anlamına gelmekteydi. Λαρωαξ sözcüğü de benzer anlamdaydı.

---

[505] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 44.
[506] Gemoll, **a.g.e**., "δοκιμιον" ve "βασανος" maddeleri.
[507] Laum, **a.g.y**.; C. Morisson, Antik Sikkeler Bilimi, **Nümismatik**, Genel Bir Bakış, (Çev. Z. Ç. Öğün), İstanbul, 2002, s. 107.
[508] Örneğin Ephesos'taki Artemision'da taş sandıklar kullanılmıştır; bkz. D. G. Hogarth, (Yay. Haz.), **Excavations at Ephesus: the Archaic Artemisia**, 1908, s. 74.
[509] P. Habel, "arca", **RE**, C. 2, s. 425-428.

Herodotos, büyükçe kutu anlamında θηκη sözcüğünü kullanılmıştır. Θηκη, genel olarak, içine altın veya gümüş sikke veya başka değerli şeylerin konuduğu kutu veya sandıkları ifade etmekteydi (Hdt. III 130, IX 83). Daha küçük para kutuları ise farklı adlandırılmıştır. Para kutusu anlamında αργυροθηκη (Poll. IV 19), κιβωτος, κιστη sözcükleri de kullanılmıştır. Tapınak hazine belgelerinde sık sık κιβωτοι sözcüğü (aynı zamanda κιβωτια) geçer.[510]

Tapınaklarda, zemin üzerine inşa edilmiş para odalarına θησαυρος denirdi (Lev. 17 a); *thesauros* (θησαυρος) aynı zamanda, bağışta bulunan dindarlar için tapınaklara konmuş bağış kutularının da adıydı.[511]

Bankalarda, diğer mali kuruluşlarda ve evlerde para dolapları da vardı. Örneğin Poll. X 152'de gümüş dolabından bahsedilir.[512]

Hem bankalarda hem tapınaklarda hem de münferit birikimler bağlamında sikke saklamak için çeşitli özel kaplar kullanılmaktaydı. Bu kapların şekli, doğrudan tapınaklardaki benzerleriyle paralellik kurarak tasarlanabilmektedir (*Bull. hell.* VI 1882 S.8, Z. 28 ve XXXIV 181 Z. 9 αλλον σταμνον εφ ου επιγραφη απο της τραπεζης της εν Δηλωι). Bu amaçla en çok çömlekler kullanılmıştır. Delos tapınak envanterinde sık sık *stamnos* (σταμνος – küp / çanak), *kotylos, hydria* vb kapların adı geçer.[513] Özellikle çok kullanılan kaplardan biri de φιαλη'ler olmuştur. Ayrıca αγγειοω denen çanaklar ile urnalardan (kavanoz) da bahsedilir. Herodotos, Pers Kralı Dareios'un sikke saklama kabı olarak çömlek kullanmasını şöyle anlatır: " -Bakınız büyük kral hazineye ödenen paraları nasıl saklıyordu: Madeni erittiriyor ve toprak kaplara doldurturuyordu; kaplar dolunca bu toprak kalıpları kırdırıyor, para gerektiği zaman ve her seferinde gerektiği kadar para bastırıyordu" (Hdt. III. 96).

[510] A. Hug, "theke", **RE**, 2. seri C. 9, s. 1613-14; Habel, **a.g.y**.; A. Mau, "cista", **RE**, C. 3, s. 2591; Laum, **a.g.y**.; R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 818; Gemoll, **a.g.e**., "κιβωτοι" maddesi.
[511] Bogaert, **a.g.y**., s. 818.
[512] Hug, **a.g.y.**
[513] W. Otto, **Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten**. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Hellenismus, C. 1, Leipzig – Berlin, 1905, s. 396.

Yukarıda kutu anlamıyla bahsettiğimiz κιστη Eski Yunancada sepet, sele anlamına da gelmekteydi ve bunlar para saklamakta da kullanılmış olan, tahta veya sazdan, silindir veya dört köşeli sepetlerdi.[514]

Para saklamakta kullanılan bir diğer kap da kumbaralar olmuştur. Arkeolojik buluntular kumbaraların, Yunan-Roma dünyasında pişmiş topraktan, ağaçtan veya fildişinden yapıldığını gösterir (Lev. 29). Ancak bunun için güvenilir yazınsal kanıt bulunmamaktadır.[515]

Para taşımakta veya saklamakta, *aryballos* denen çantalar da kullanılmıştır.[516] Çantalar kumaştan, deriden veya kurşundan yapılmıştır[517] Theophrastos, çantada para taşınmasını *Kharakteres*'deki "Güvensiz" tipi betimlerken şöyle anlatır: "Parasını kendisi taşır[518] ve her stad'ta oturur sayar. Yatağa girdiğinde karısına, sandığı kitleyip kitlemediğini, dolabı mühürleyip mühürlemediğini ve avlu kapısını demirleyip demirlemediğini sorar; karısı onaylasa bile, üstünü başını giymeden fırlar, feneri kaptığı gibi yalınayak dolaşıp tümünü denetler, ancak bundan sonra güç bela uykuya dalar" (Theophr. *Khra*. XVIII 4).

Para keseleri

Günümüzdeki para cüzdanlarının işlevini Antik Çağ'da keseler[519] yerine getirmiştir. Antik Çağ elbiselerinde cep olmadığından içine sikke konulan bu torbacıklar (keseler) kuşağa (ζωνη) asılmakta veya boyuna asılan bir kayışla taşınmaktaydı. Keseler daha çok deriden yapılmakla birlikte üstü işlenmiş kuvvetli kumaşlardan olanlar da vardı ve bunların içi deriyle kaplanırdı.[520] Bu keselerin

[514] R. Herzog, "nummularius", **RE**, 34. yarım cilt, s. 1419; A. Mau, "cista", **RE**, C. 3, s. 25; Tulay, **a.g.e**., "*Cista*" maddesi.
[515] Bogaert, **a.g.y**, s. 818.
[516] Y. Er, **Klasik Arkeoloji Sözlüğü**, 2. baskı, Ankara, 2006.
[517] Morisson, **a.g.e**., s. 107.
[518] O dönemde köle sahibi herkesin yaptığının tersine, çantasını kölesine taşıtmaz, anlamında.
[519] Kese: İçine altın ya da gümüş paraların konulduğu meşin ya da kumaş para torbası. Osmanlılarda genellikle kuşak içinde taşınmıştır. Üzeri sim işlemeli çok güzel keseler de vardır. Kanışka ve sürre de denmiştir. Sürre aynı zamanda kesedeki paranın şık şık etmesini de ifade eder. Bkz. Kuşoğlu, **a.g.e**., s. 124, 128, 205.
[520] C. E. Arseven, **Sanat Ansiklopedisi**, C. 2, "kese" maddesi, İstanbul, 1983. Ayrıca C. Morisson, ilginç bir şekilde kurşun keselerin de olduğundan bahsetmektedir; bkz. Morisson, **a.g.e**., s. 107.

ağzında büzgü yoktu, ancak üst kısmında yer alan bir ip (πους) ile kesenin ağzı bağlanırdı. Para kesesinin şekli ve büyüklüğü çeşitlilik gösterirdi. Özel yaşamda kese sevilerek kullanılmaktaydı. Başta bankerler ve tüccarlar olmak üzere kişiler taşadıkları sikkenin miktarına veya büyüklüğüne uygun keseler kullanırlardı. Bankaların fiili mevduat hareketlerinde keselerin büyük rolü olmaktaydı. Sikkeler kontrol edildikten ve sayıldıktan sonra genellikle küçük bir torba veya kesenin içine konur (Lev. 30); daha da büyük tutarlar, torbalara konarak ağızı iple bağlanırdı.[521] Seyahatlerde daha çok sikke taşındığından keseler bir sandığın içine konurdu. Eski Mısır hazine dairelerinde altın tozları da keselerde saklanmıştır. Hellen – Roma hazine belgelerinde bu kullanımdan çok sık bahsedilmez; Delos'taki envanterlerde kanaviçe ve papirüs keselerin adı geçer (*Bull. hell*. XXIX 545 B 5). Aynı şekilde *Bull. hell.* XXIX 1905, 565'te değinilen γλωττοτομος da bu türden bir kese olmalıdır.[522]

Tanrı Hermes'in de geç dönemde atribu'su kese idi. Hermes'in geleneksel atribu'su olan κωρυκος geç dönemlerde yerini keseye bırakmıştır[523] (Lev. 30a-e).

Para kesesinin Yunanca karşılığı αρυβαλλος, βαλαντιον veya βαλλαντιον idi (Aristoph. *Av.* 157. *eq.* 707. 1197. Ksnoph. *Symp*. IV 2. Plut. *Nic.* 4. Ev. Luc. X 4. Herodian. V 4, 4. Poll X 151. suid s. v *Anth. Pal*. V 158, 3). Βαλαντιδιον kullanımına da rastlanmaktaydı (Poll. X 151. Heliod. II 30). Aryballos sözcüğü de, iple bağlanacak şekilde hazırlanmış deri keseler (Pollux X 152) için kullanılmıştır.[524] Latincede çanta, kese, cüzdan anlamındaki *saccus*'un Yunanca karşılığı olan σακκος'un para kesesi bağlamında bir anlamı yoktu, keçi kılından yapılan çuval vb için kullanılmıştır.[525] Ancak σακκοπηρα (Poll X 161) denilen torba olasılıkla bir sırt çantasıydı; *pera*'ya (çanta) benzer şekilde bir kayışla taşınır ve kişi seyahati sırasında gereksinimlerini içine koyardı; sözcük Plaut. *Rud.* 548'de bir para çantası olarak

[521] Herzog, **a.g.y**., s. 1419.
[522] A. Hug, "marsupium", **RE**, 2. seri C. 1, s. 1982; Laum, **a.g.y**., s. 68-82.
[523] O. Gruppe, **Griechische Mythologie und Religionsgeschichte**, Münih, 1906; Hug, **a.g.y**., s. 1982.
[524] C. Robert, **"**aryballos", **RE**, C. 2, s. 1495.
[525] A. Hug, "saccus ", **RE**, 2. seri C. 1, s. 1622-1624.

geçer.[526] *Peridion, χειρις, faskalos* ve *marsipos* sözcükleri de para kesesi anlamında kullanılmaktaydı.

Nuray Yıldız, Eski Çağ'da deri kullanımıyla ilgili incelemesinde para keseleri ve çantalarına ilişkin şu bilgileri verir:

"*Faskalos* küçük, deriden yapılmış, genellikle kemere asılarak taşınan ve içerisine para konulan tulum şeklinde bir kesedir. Ancak, içine elbise ve diğer eşyalarının konulduğu daha büyük boyda olanları da vardır (*Corp. Inscer. Att*. II 665, 6; *Etym. Magn*. P. 789, 8; Pollux, VII, 79). Ancak daha yaygın olanı para kesesi olarak kullanılmasıdır. M.Ö. V. yüzyılda Aeschines'in dialoglarında, paranın, deri kııflar içerisinde saklandığı ve bazılarının devlet tarafından mühürlendikleri belirtilmektedir. Resimli vazolar üzerinde *faskolas*'un tulum şeklinde bir seyhat çantası olarak tasvir edildiğini görüyoruz. Eski Yunanlar onu, seyahat sembolü olarak benimsemişler ve yolcuların yanında göstermişlerdir. Bunların daha büyük boyda yapılmış oldukları söylenebilir.

"Kaynaklarda para kesesi olarak geçen *balantion* aynı amaçla kullanılan *marsipos*'a benzetilmiştir. Aristophanes, '*Kuşlar*'adlı eserinde ondan para keseri olarak sözeder (Aristophanes, *Aves*, 157)... Aristophanes, aynı keseye para konulduğunu vurgular (Aristophanes, *Equit*, 1197). 'İşte bana doğru, içi para dolu keselerle gelen insanlar, elçiler' demektedir. Plutakhos, bundan para kesesi olarak sözetmiştir (Plutakhos, *De educ. Puer*. 8, 5 D)... Simonides'de gene bu para kesesine rastlıyoruz (*Anthol. Pal*. V, 159) 'Tüccar ve kaptan, onların keselerinin, kemerlerin ve tokaların neresinde olduğunu bilirler.' Bütün bu örneklerde *balantion*'u para kesesi olarak görüyoruz. Aynı şekilde Platon, '*Devlet*' adlı eserinde onu, para kesesi olarak belirtmiş ve yankesicilerin bu keseyi çalmalarından söz etmiştir (Platon, *Rep.* I, XX, 348 d). Eski Yunanlar'da *balantion*, derinden yapılmış küçük bir torba idi ve üst kısmındaki boşluktan geçirilen bir kordon veya bir dil (*pous*) aracılığı ile sıkıştırılıyordu. Onu açmak veya çözmek için, kenarları açılarak

[526] A. Hug, "sacciperium", **RE**, 2. seri C. 1, s. 1620-1621.

kordon gevşetilebilirdi (Pollux X, 151 –152). Kapandıktan sonra kemere asılarak taşınır ve dikkatsiz davranıldığında yankesiciler için cazip hele gelirdi. Yankesiciler özellikle pazar, hamam gibi halkın kalabalık olduğu yerlerde daha kolaylıkla bu keseleri çalabiliyorlardı.

"Bazı keseler ise meşe palamutu ve kulakçılar ile süslenmişti. Çok zarif olan keseler özellikle hanımlar tarafından kullanılmış olmalıdır. Kenarları çok süslü olan keseler ise tasvirlerde güçlükle ayırdedilebilmektedir. Çeşitli anıtlar ve vazolar üzerinde kese örnekleri görülür.

"*Peridion* ise atlı bir yolcunun arkasından hizmetçilerin taşıdığı bir eşya torbası idi (Pollux. X, 172)... Aristophanes onu, içinde para taşınan torba olarak tarif etmiştir (Aristophanes, *Nub.* 921)."[527]

Hesap Aletleri

Antik Çağ'da bankerlerin ve diğer hesap gerektiren işlerle uğraşanların kullandıkları en önemli hesap aleti çörkü (abaküs) idi. Eski Yunancada αβαξ, αβακιον olarak adlandırılan ve çeşitli malzemelerden yapılabilen abaküs'ün değişik anlamları olmakla birlikte en fazla bilineni "hesap tahtası" olmasıydı. Antik abaküs'te sağdan sola sıralı sütunlar üzerinde serbest hareket edebilen hesap taşlarıyla (ψηφος , bkz. Pol. 5.26.13; Diog. Laert. I,59; calculus için bkz. Plin. *epist.* 6.33.9) hesap yapılabilmekteydi.[528]

Theophrastos, *Kharakteres* adlı eserinde "Şapşal" karakteri tanımlarken "hesap tahtası"ndan bahsederek şöyle der: "Şapşal insan öyle bir adamdır ki, hesap tahtasında hesap yapıp toplamı bulduktan sonra, yanındakine 'ne ediyor?' diye sorar...Borcunu geri alırken yanında tanık bulundurmakta üstüne yoktur" (Theophr. *Khar.* XIV. 2.5.15).

[527] N. Yıldız, **Eski Çağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi**, İstanbul, 1993, s. 75-77, 80.
[528] G. Binder, "Abacus", **NP**, C. 3, s. 3-4.

"*Abacus*'un icadı insanlığın düşünce tarihindeki büyük olaylardan biridir. İlk kez Mısırlılarda karşımıza çıkar. Herodotos, İ.Ö. 450, Mısırlılar konusunda γραμματα γραφουσιν και λογιζονται ψηφοις (Çizgiler çekerler ve [onların arasında] küçük taşlarla hesap yaparlardı) diye yazar. ...a*bacus* nedir? Çok basit. Bir levhaya taşkalemle ya da tebeşirle dikey çizgiler çizilir. Böylece sütunlar sırasıyla birler, onlar, yüzler vb. için ayrılmıştır. Örneğin 345+7 işlemini yapmak için, yüzler sütununa 3, onlar sütununa 4 ve birler sütununa 5 çakıl parçası konulur. Sonra sonuncuya 7 tane çakıl eklenir. Şimdi bir sütunda 10 taneden fazla çakıl bulunmaktadır, bu nedenle 10 tanesi oradan çıkarılır ve bir sonraki sütuna bir çakıl eklenir. *Abacus*'ta kalan, işlemin sonucudur. Böylece, istenilen miktarda ve istenildiği büyüklükte sayı toplanabilir ve çıkartılabilirdi. Çarpma ve bölme de yapılabilirdi."[529]

G. İfrah da Yunan çörküleri ve kullanımına ilişkin ayrıntılı bilgiler verir:

"Yunanlılar, Etrüskler ve Romalılar, aritmetik işlemler yapmak için rakamlarını değil, *çörküleri* kullanıyorlardı. Yunanlı tarihçi Polybius'un (M.Ö. 210 – 128) şu sözleri (M.Ö. VII. yüzyılın sonunda, VI. yüzyılın başında yaşamış olan) Solon'un ağzından söyletirken göndermede bulunduğu şey, kuşkusuz bu tip hesap aletiydi: 'Hükümdarların maiyetinde yaşayanlar tıpkı sayım tablasının jetonları gibidir. Onlara bir *khalkos* ya da bir *talanton* değeri kazandıran, hesaplayıcının istencisidir' (*Doğa Tarihi,* V, 26). *Talanton* ile *khalkos*'un eski Yunanistan'daki en büyük ve en küçük para birimleri olduğunu, bunların jetonlu çörkünün uç sütunlarıyla simgelendiğini bilince göndermeyi daha da iyi anlıyoruz. Herodotos'tan Lysias'a dek birçok başka Yunanlı yazarın yaptığı tanıklık da bu konudaki güvenimizi artırmaktadır.

"Ama Yunan çörküsünün tanımları yalnız metinlerle değil, imgelerle de verilir. 'Darius'un vazosu' denen vazo bunun en ünlü örneğidir (Lev. 31 a, b). Güney İtalya'daki Canossa'dan (eski Yunan kolonisi) gelen ve M.Ö. yaklaşık 350'yle tarihlenen resimli bir vazodur bu. Vazoyu süsleyen çeşitli resimlerin, Darius'un

[529] F. Kretzschmer, Resimlerle **Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik**, (Çev. Z. Z. İlkgelen), İstanbul, 2000, s. 4-6.

askeri seferleri sıralasında yaptıklarını betimlediği düşünülmektedir. İmdi, belgenin bir ayrıtısında, sayım tablası üzerinde jetonlarla işlemler yaparak, fethedilen kente biçilecek vergi miktarını belirleyen Pers kralının veznedarı görülmektedir. Karşısında bir kişi istenen vergiyi kendisine sunmakta, bu arada bir başka kişi de temsil ettiği kente biçilen çok ağır vergilerde indirim yapsın diye görevliye yalvarmaktadır. ...Yunanlı hesap uzmanları tablanın kenarından biri önünde duruyor, önceden çizilmiş çizgilerle ayrılmış belli sayıda sütunun içine, her biri yalın birim değerinde olan çakılları ya da jetonları yerleştiriyordu.

"Kahramanlık çağıyla...tarihlenen bir belge bu konuda da daha kesin bir fikir verecektir bize. 1846'da Yunanlı kazıbilimci Rhangabes'in Salamis adasında bulunduğu beyaz mermerden büyük levhadır bu şekil (Lev. 31 c). 149 santimetre uzunluğunda, 75 santimetre genişliğinde ve 4,5 santimetre kalınlığında; üzerinde kenarlardan birine 25 santimetre uzaklıkta beş koşut çizgi, bu çizgilerin sonuncusuna 50 santimetre uzaklıkta yine koşut çizilmiş ve dikey bir çizgiyle ikiye bölünmüş, üçüncüsü, altıncısı ve dokuzuncusu kesişme noktasında bir çarpıyla işaretlenmiş onbir çizgi bulunan dikdörtgen bir tabladan oluşuyor bu levha. Ayrıca, aşağı yukarı birbirinin aynı olan üç Yunanca harf ya da im dizisi tablanın üç yanına aynı sırayla sıralanmış. Dizilerin en tam olanı şu onüç simgeyi içeriyor:

"...bu simgeler aslında sayısal imlere karşılık geliyordu: Burada *talanton, drahmi, obolion ve khalkoi* olarak, yani *drahminin* katları ve alt katlarıyla dile getirilen para miktarlarını yazmaya yarayan akrofonik sayılamanın imleri (Lev. 32 a). Bu imler yukarıdaki dizide soldan sağa doğru 1 talanton ya da 6 000 *drahmi,* sonra 5 000, 1 000, 500, 100, 50, 10, 5 ve 1 *drahmi,* sonra da 1 *obolion* ya da *drahminin* altıda bir yarım *obolion* ya da *drahminin* onikide biri, *çeyrek obolion* ya da *drahminin* yirmide biri, son olarak 1 *kholkes* (ya da 1/8 *obolion* yahut *drahminin* kırk sekizde biri) (Lev. 32 b).

"Salamina çörküsünde her sütun bir birimler basamağına ayrılmıştı. Burada kullanılan çakılların ya da jetonların her biri yalın bir birim değerindeydi, ama konuldukları yere göre değerleri değişiyordu (Lev. 32 c).

"Lev. 32 c'nin sağ yanına yerleştirilen dört sütun *drahminin* üleşkelerine ayrılmıştı; sağdan ilk sütun *khalkos'*a (*drahminin* kırk sekizde birine), sonraki *çeyrek obolion*'a (*drahminin* yirmide birine), üçüncüsü *yarım obolion* (*drahminin* onikide birine), dördüncüsü *obolion*lara (*drahminin* altıda birine) karşılık geliyordu. Lev. 32 c'de ortadaki çarpının sağına yerleştirilmiş sonraki beş sütun, *drahminin* katlarına ayrılmıştı; sağdan ilk sütun birimlere, sonraki onlara, üçüncüsü yüzlere... karşılık geliyordu. Ayrıca, bu sütunların her birinin alt kısmında bir jeton bu sütunun sırasına karşılık gelen bir birimi gösteriyor, üst kısmında ise aynı sütunun beş birimini gösteriyordu. Nihayet, Lev. 32 c'de ortadaki çarpının soluna yerleştirilmiş son beş sütun, sırasıyla *talantonlara,* on *talantonlara,* yüzlere... ayrılmıştı. Bir *talanton* 6000 *drahmiye* eşit olduğundan, hesap uzmanının her seferinde 6000 *drahmiye* karşılık gelen jetonların yerine *talanton*ların sütununa (sağdan sola doğru altıncı sütun) bir jeton koyması gerekiyordu. Bu farklı bölmeler sayesinde de toplamalar, çıkarmalar, çarpmalar yapılabiliyordu"[530] (Lev. 32 d ve e).

Yazı Araç Gereçleri

Bankerler borç alıp verirken, hesap yaparken, muhasebe kayıtlarını vb tutarken şüphesiz çeşitli yazı araç gereci kullanmaktaydılar veya bunları kullanan uzmanları yanlarında çalıştırmaktaydılar (Lev. 37).

Eski Yunan'da yazı yazmakta kullanılan iki ayrı kalem vardı: "graphis / grapheion " ve "kalamos" (Lev. 34).

Graphis veya grapheion (γραφις / γραφειον)[531] balmumu tabletler üzerine yazı yazmak için kullanılmaktaydı. Bu kalemler fildişi, tunç, demir, kemik veya diğer

[530] G. Ifrah, **Akdeniz Kıyılarında Hesap** Rakamların Evrensel Tarihi, C. 3, (Çev. K. Dinçer), 2. baskı, Ankara, 1996, s. 102-107.

[531] Latincesi "stilus" veya "stylus". Ancak bazı kaynaklarda Eski Yunancadaki *stylos* kelimesi ile Latince *stilus* veya *stylus* sözcüklerini eş anlamlı gören açıklamalar vardır; örn. N. Yıldız, **Eski Çağda**

madenlerden yapılmıştı. Bu kalemin üst kısmı düz veya dirsekli olan bir saptı. Sert olan bu kısmın uç tarafı inceltilmişti. Bazılarının diğer ucu yuvarlaklaştırılmış ve konik bir şekil verilmişti; bu uç ile yazı yazılmazdı. Yazılan yazıyı silerek, balmumu levhayı tekrar kullanmak gerektiği zaman graphis'in bu arka ucu çevriliyordu. Bu uç ile yumuşak malzeme üzerine yazılan yazı siliniyordu. Bu kalemlerin sivri ucu köreldiği zaman bileyici veya sünger taşı kullanılmaktaydı.[532]

Kalamos (καλαμος)[533] ise kamıştan yapılan bir kalemdi ve papirüs üzerine yazı yazmak için kullanılmaktaydı. Bu kalemin yapıldığı kamış (*phragmitos comm.*), hasır otu (*juncus maritimus*) olarak da bilinmektedir. Kelime anlamı olarak "sulak yerlerde yetişen bir kamış" anlamına gelir. Zamanla çok yazılan kamış kalemin ucu körleşmekte ve bu kısım kalem bıçağı (σμιλη veya σμλιον)[534] ile tekrar sivriltilimekteydi.[535]

Çok eski zamanlardan beri *kalamos* ile papirüs üzerine yazı yazmak için mürekkep kullanılmaktaydı. En çok kullanılan mürekkep siyah mürekkepti ve bu mürekkebe "melan" (μελαν), "graphikon melan" (γραφικον μελαν), "melanion" (μελανιον) denmekteydi. Siyah mürekkep, renk tonu bakımından yüzyıllara ve ülkelere göre farklılıklar göstermekteydi. Akdeniz'de çokça bulunan mürekkep balığı sıvısı da (sepia) yazı yazmada kullanılmaktaydı (Persius, 3, 12; Plinius, *nat. hist.*, 9, 29, 45, ve 84). Mürekkep, en yaygın yöntem olarak, su ilave edilen kurum ve zamktan yapılmaktaydı (Lev. 35).

Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu, Ankara, 2000, s. 189. Oysa *Oxford Latin Dictionary*, Latince "stilus"u Eski Yunanca "stylos" ile ilişkilendirmenin doğru olmadığını belirtmektedir; bkz. P. G. W. Glare (ed.), **Oxford Latin Dictionary**, 2005, s. 1820. Eski Yunanca stylos= sütun, direk, kazık, payanda anlamındadır. Latince "stilus", Eski Yunanca batırmak, noktalamak vs anlamlarına gelen "stizein" fiilinden gelmektedir; çünkü stilus kalem ile yazı, balmumu tablet üzerine bu kalemin sivri ucu batırılmak suretiyle yazılmaktadır. Konuya ilişkin bilgilendirici açıklamaları için Sayın Prof. Dr. Bedia Demiriş'e teşekkür ederim.

[532] Yıldız, **a.g.e.**, s. 189-192; B. Demiriş, **Eskiçağ'da Yazı Araç ve Gereçleri**, İstanbul, 1995, s. 20.

[533] Türkçedeki kalem kelimesi de "kalamos"tan gelir. Ancak İ. Z. Eyupoğlu kalem sözcüğünün diğer dillere geçtiği köken dilin Sanskritçe olduğunu belirtir; bkz. İ. Z. Eyupoğlu, **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü**, İstanbul, 1988.

[534] Gemoll, **a.g.e.**

[535] Demiriş, **a.g.e.**, s. 20; Yıldız, **a.g.e.**, s. 186.

Kırmızı mürekkep de çok eski zamanlardan beri kullanılmaktaydı. En eski Mısır papirüslerinde bile kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Kırmızı mürekkebe Eski Yunancada "melanion kokkinon" (μελανιον κοκκινον) denmekteydi. Erguvan renkli mürekkep de vardı (Plinius, *nat. hist.*, 33, 115-117).[536]

İçlerine mürekkep konulan kaplar genellikle silindir biçiminde kavanozlar ya da metal kutulardı. Kabın dış yüzeyinde, kamışı içeri sokmak için bir delik bulunurdu (bkz. Resim 11).[537] Antik kaynaklarda Eski Yunanlar bunlara değişik adlar vermişlerdi. *Angos melandokhon* (*Etym. Mag*., s. 282, 1; *Anthol. Palat*., VI, 68, 5 ve 66,9); *melandokheion* ve *melandokhon* (Pollux, *Onom*., I, 60) ve "melandokhe"; *brokhis* (*Anthol. Palat*., VI, 295, 4) bunlardan bazılarıdır. Ayrıca *kalamarion,* da bunlara eklenebilir. Bu mürekkep hokkaları silindir biçiminde, pişmiş toprak, tunç veya diğer metallerden ya da boynuzdan yapılıyorlardı (*Anthol. Palat*., VI, 64, 3; VI, 295). Tek oldukları gibi, çiftli olup birbirine de bağlanıyorlardı. Bunlardan birine kırmızı, diğerine siyah mürekkep konuluyordu. Madeni olanlarında menteşeli kapaklar vardı[538] (Lev. 35).

Antik Çağ'da kullanılan diğer yazı araçları şunlardı: Hatalı yazıları silmek için sünger veya kazıyıcı bıçaklar, çizmek için kurşun disk, kompas ve cetveller, kağıt ağırlıkları, kalemleri biçimlendiren bıçaklar ve bütün bu araç ve gerecin içine konulduğu kutulardı. Hatalı yazıları kazıyarak silmekte kullanılan bıçaklar, metalden bir sap veya yiv içerisine yerleştirilen bir lamdan ibaretti. Bu kazıyıcıların iki tarafi keskin olabiliyordu. Özellikle pergament üzerindeki yazılar bunlarla kazınıyordu. Yazı araç gereçlerinin içine konulduğu kutular veya kılıflar tıpkı günümüzdeki kalemliklere benzemekteydi. Bunları, gerektiği zaman kullanılmak üzere ve ayrıca bir çeşit aksesuar olarak insanlar yanlarında taşınmaktaydı. Bunlar tutamak veya kulplar yardımı ile asılıyordu.[539]

[536] Demiriş, **a.g.e**., s. 21-22.
[537] **İbid**, s. 22.
[538] Yıldız, **a.g.e**., s. 206.
[539] Yıldız, **a.g.e**., s. 205, 207, 209; Demiriş, **a.g.e**., s. 21-22.

İş hayatında bankerler ve tüccarlar tarafından en çok kullanılan yazı gereçleri ağaç tabletler, balmumu tabletler, deri, papirüs ve parşömen idi (Lev. 36).

Yazı yazmak için Mısır'da firavunlar zamanından beri ağaç tabletler ve papirüs rulolarının kullanıldığı bilinmektedir. Yakındoğu'da da kullanımı eski zamanlara kadar uzanır (en azından M.Ö. 8. yy.dan itibaren kullanıldığı kesindir). Dolaylı verilerle, Arkaik ve Klasik Dönemlerde Yunanistan'da kullanıldığı bilinmekle birlikte Hellenistik Dönem'e ait Eski Yunanca yazılı buluntularla burdaki kullanımı saptanmıştır. Yunanistan'daki kullanımı, arşive kaldırılacak belgelerle ya da saklanmayacak günlük notlarla sınırlı kalmıştır.[540] Eski Çağ boyunca daha çok kısa metinleri yazmakta en fazla ağaç tabletler kullanılmıştır. Bunda en basit yöntem, tahtanın üzerine doğrudan mürekkeple yazmaktı. Yazı daha kolay okunabilsin diye bu tahtalar kireç ya da alçıyla beyazlatılırdı. Metin ahşap tabletlerin bir yüzüne mürekkep ve tüy kalemle iki sütun halinde yazılırdı. Genellikle iki tablet (diplom) bir birine bağlanarak çift, *diptykhon* olarak kullanılmaktaydı. Mısır'daki Dakhla Vadisi'ne yakın İsmet-el-Ghareb'te 1988 baharında bulunan ve üzerinde çeşitli hesap kayıtları yer alan iki ağaç tabletin her biri, 25 cm yüksekliğinde, 10 cm genişliğinde ve 3 cm kalınlığındaydı.[541]

Antik Çağ ekonomisinde ve günlük hayatta iş sözleşmelerinin kayıt altına alınmasında balmumu tabletler de kullanılmıştır. Ağaçtan yapılan tabletlerin iç yüzeylerine balmumu sürülüyor, ucu sivri bir araçla üzerine yazı yazılıyordu. Mısır, Pompeii ve Herculaneum'da çok sayıda balmumu tablet ele geçmiştir. Açık renkteki tahtanın üstünde daha rahat görülsün diye balmumu genellikle koyu renkteydi ya da kırmızıydı. Genellikle bu tür tahtalar balmumuyla kaplı yüzeyleri üstüste gelecek şekilde sicim ya da menteşelerle tutturulur, böylece bir *diptykhon* elde edilirdi (aslında *diptykhon deltion* olan bu Yunanca sözcük ikiye katlanmış tahta demektir). Üç ya da daha fazla parçadan oluşan türlerine *triptykhon* ve *polyptykhon* denmekteydi.[542]

---

[540] "Codex", **NP**, C. 3, s. 50-53
[541] H. Blanck, **Antikçağda Kitap**, (Çev. Z. A. Yılmazer), Ankara, 2000, s. 54-56.
[542] J. Irmscher ve R. Johne, "Codex", **Lexikon der Antike**, Wiesbaden, 1977; Blanck, **a.g.e**., s. 60.

Genellikle yazı tahtasına, oturur pozisyonda iken, tahta dizlerin üzerine yerleştirilmek suretiyle yazılıyordu. Fakat bazı tasvirlerde görüldüğü gibi ayakta yazılıdığı da oluyordu.[543]

Antik Çağ'da en yaygın kullanılan yazı gereçlerinden biri de papirüs ruloları olmuştur. "Atina'daki idarenin daha İ.Ö. 5. yüzyılda papirüs kullandığını, belge sureti çıkarmak amacıyla satın alınan *chartai* giderlerini, Atina akropolündeki *Erekhtenion*'un inşaatının gider faturalarında (IG I^2 374, sütun IX, 279 – 281) belirtilmesinden anlıyoruz."[544] Papirüs (papyrus [byblos veya papyros]) M.Ö. 3. binden itibaren, Eski Mısır'da Nil Vadisi'nde yetiştirilen ve 'cyperus papyrus' adı verilen bitkiden yapılmıştır. Bu malzeme M.Ö. 5. yy.da Eski Mısır'dan Yunanistan'a geçmiştir. Günümüze kadar ulaşan örneklere göre, bir papirüs yaprağının uzun kenarı yaklaşık 37,5 cm, kısa kenarı yaklaşık 22,5 cm olurdu. Bir papirüs rulosunun yüksekliği ortalama 30 – 32,5 cm olabilirdi, ama en az 15, en çok 40 cm arasında değişebilirdi. Bir papirüs rulosunun ilk sayfasına 'protokollon', son sayfasına 'eskhatokollon' denirdi. Papirüs rulosunun uzunluğu 6 – 10 m arasında değişir, hatta daha fazla olabilirdi. Eski Mısır rulolarının uzunluğu 250 cm'yi biraz aşmaktadır. Rulonun çapı ise 5 – 6 cm olurdu. Papirüs tabakalarının, renklerine ve kalitelerine göre çeşitli türleri vardı. Renkleri açık sarıdan çikolata rengine kadar değişirdi. Papirüsler, tahta ya da kemikten yapılmış sert bir çubuk (omphalos) etrafına sarılarak rulo yapılırken, bitki liflerinin yatay geldiği yüz içeride kalacak şekilde sarılırdı. Böylece oluşan ruloya 'byblion' ya da 'kylindros' denirdi. Bir papirüs rulosunda yazılı metinlerin içeriği, rulonun üzerine bir çıkıntı halinde tutturulan etikette (sillybos) belirtilirdi ve bu etiketler renkli olabilirdi. Bir papirüs rulosu okunurken okunan kısım sol elde sarılır, okunacak kısım ise sağ elde tutularak açılırdı. Okunduktan sonra rulo tekrar başa sarılmalıydı. Papirüs rulosu kullanılmadığı zaman deriden yapılmış bir kutu içinde raflarda saklanırdı ya da kovalarda (teukhos) depolanırdı. Papirüs, M.S. 1. yy.a kadar Eski Yunan ve Roma dünyasının en önemli yazı gereci olmuştur. Yunanistan'da edebiyatın başlamasından itibaren yaklaşık bin

[543] Blanck, **a.g.e**., s. 75.
[544] **İbid**, s. 68.

yıl boyunca (M.Ö. 600 – M.S. 300) papirüs ruloları rakipsiz bir yazı gereci olarak kullanılmıştır. Mükemmel bir yazı gereci olan papirüsün Eski Çağ'daki kullanım alanı oldukça genişti: Taslak ya da temiz kopya olarak bütün edebi eserlerde, özel ve resmi mektuplarda, dilekçelerde ve çeşitli amaçlar için kullanılan her türlü evraklarda, faturalarda, banka ve sigorta hizmetleriyle ilgili listelerde, alım – satım, kira ve evlenme sözleşmelerinde, vasiyetnamelerde, doğum ve ölümle ilgili ihbarnamelerde, vs.[545]

III- ROMA'DA BANKERLİK

[545] B. Demiriş, **Eskiçağ'da Yazı Araç ve Gereçleri**, İstanbul, 1995, s. 10-14.

A- Bankacılığın ve Diğer Borçlanma Türlerinin Ekonomideki Yeri

Solus consensus obligat:
Sadece irade uyuşması borçlandırır.

Çalışmamızda Roma'da ve Eski Yunan'da bankerlik iki ayrı bölüm halinde incelenmekle birlikte aslında bu ayırım pek de kolay değildir. Roma özellikle Eski Yunan kültürünün egemen olduğu topraklarda, mevcut kurumları ve yapılanmaları pek fazla değiştirmeden aynen sürdürmüştür. Bu bankacılık için de böyledir. Örneğin bankacılıkla ilgili "trapezites" vb terminoloji, Roma Dönemi'nde Anadolu, Hellas ve Mısır'da aynen kullanılmıştır. Biz bunlara kısmen **Eski Yunan'da Bankerlik** bölümünde değindik; terminolojik ayrıntıya girmeden kısmen bu bölümde de değineceğiz. **Eski Yunan'da Bankerlik** bölümünde ele aldığımız konuları, söz konusu faaliyetler Roma'da aynı terminoloji ve içerikle devam ediyor da olsa, tekrara düşmemek için bu bölümde yeniden ele alınmayacaktır; sadece farklılıklar üzerinde durulacaktır.

Antik Çağ bankacılığının üç belirleyici unsuru olan sarraflık, mevduat alma ve borç verme faaliyetinin kesişme noktası, toplumun sikke kullanımına geçmiş olmasıdır. Ancak Roma'da sikke darbı, Eski Yunan'a ve Akdeniz Bölgesi'ndeki diğer kültürlere göre çok geç başlamıştır. Ticaretin gelişmesine koşut olarak olasılıkla M.Ö. 4. yy.ın sonları veya 3. yy.ın başlarında gerçekleşmiştir.[546] Fakat Romalılar kendi sikkelerini basmadan önce Yunan gümüş sikkelerini kullanmışlardır. Bu nedenle henüz M.Ö. 318-310 yıllarında[547] veya 309'da[548] Roma Forum'unda sarraflar ve bankerler (*argentarii*) görünmüştür. Aynı yıllarda Forum'da devletin bunlara tahsis ettiği dükkanlar da mevcuttur. Livius, Romalıların, düşmanları Samnitleri mağlup etmeleri üzerine düzenledikleri zafer töreninde ele geçirilen

[546] Roma'da sikkenin darp edildiği tarihe ilişkin değişik bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Bogaert'a göre bu tarih M.Ö. 289 iken (bkz. **RAC,** "Geld" maddesi, C. IX. s. 837). F. De Martino, **"**M.Ö. 338'de veya kısa bir süre sonra" olarak verir; bkz. **Wirtschaftgeschichte des alten Rom**, Münih, 1985)
[547] J. Andreau, "Banken", **NP**,C. 2., s. 434-435.
[548] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 835.

silahlar ve zırhları gösterişli bir şekilde sergilediklerini anlatırken şöyle der: "Altınla kakmalı görünüşü son derece muhteşem olan kalkanlar, Forum'u süslemede kullanılmak üzere, sarrafların (argentarii) dükkanları arasında taksim edildi." (Liv. 9, 40, 16).[549]

Roma bankerlerinin çalışmalarının ayrıntıları, bir sonraki "**Bankerlerin Faaliyetleri**" bölümünde etraflıca ele alınacaktır. Ancak Roma toplumunun geleneksel borç alacak ilişkilerine, tefeciliğe, bankerlerin finansmanında yer almadıkları deniz kredilerine ve Roma ekonomisinin bankerlikle etkileşim içinde olduğu yönlerine, esas konumuz olan bankerliğe genel bir bakış vermesi açısından aşağıda değinilmektedir.

1- Genel Olarak Borç İlişkileri

Bankerlik Roma'da oldukça geç bir tarihte ortaya çıkmış da olsa, tüm Antik Çağ toplumlarında olduğu gibi faizli veya faizsiz borç para alıp vermenin geçmişi çok eskilere uzanmaktaydı. Latince debitum: borç / alacak; debitio: borçlu olma, borçluluk, borç demekti. Romalılarda bitip tükenmek bilmeyen borç alıp verme usulleri vardı.

Tac. *ann*. VI 16'da belirtildiği üzere Roma'da ilk faiz düzenlemesi 12 Levha Yasası'nda (*leges duodecim tabularum*) yer almıştır (*ne quis unciario fenore amplius exerceret*), ki bu yasa M.Ö. 450'ye tarihlenmektedir. 12 Levha Yasası, 12 madeni veya tahta levha üzerine yazılmış ve meclisin onaylamasından sonra, herkesin görüp okuyabilmesi için Forum'da bir yere asılmıştır. Bu yasada; aile hukuku, veraset hakkı, dava hakkı, borç ve ceza yasası hakkında hükümlere yer verilmiştir.

Roma'da yaygın olarak borçlananların hangi toplumsal kesim olduğu hususunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Bir görüşe göre borçlananlar genellikle siyasetçiler,

[549] Bu olay "Romalıların kendilerine gümüş sikke bastıklarından 40 sene sonra oldu. Fakat bu sıralar Etruria'dan ve Magna Graecia'dan tedavülle daha çok gümüş sikke geçmiş olabilirdi. Bu sikkeler sarrafların (argentarii) vazifesi için bir malzeme teşgil etmişti." Titus Livius'un **ab urbe condita** adlı eserinin **Roma Tarihi** adıyla Türkçe çevirisinde s. 184'teki 93 No.lu dipnot.

bazen onların çocukları ve eşleri, plebler, çiftçiler, soylu yöneticiler, şehirler ve eyaletlerdi.[550] M. I. Finley ise, "Benim şahsi kanaatim, Romalılar arasında büyük çaplı borç almalarda, borç alan kişilerin çoğunlukla alt tabakalardan oldukları ve borçların da üretken olmayan amaçlarla alındığı yönündedir" demektedir.[551] Ancak borçlanan hangi kesim olursa olsun Petronius'un dediği gibi Roma'da "insanın kanını emen faiz ile borç alışkanlığı halkın boğazına sarılmıştı. Güvenli bir ev yok, ipoteksiz kimse yok" idi (Petron. *Satyr*. 119.50).

"Eranos" türü faizsiz krediler, toplam kredi hacmi içinde küçük bir pay oluşturmaktaydı. Roma toplumunda her şeye faiz eklenmekteydi. "Dostlar arasında, akrabalar arasında faizle borç alınıp veriliyordu (ama bunu yapmamak, saygın bir tutumdu); bir damat, kararlaştırılmış olan drahomayı gecikmeyle veren kayınpederinden faiz talep edebiliyordu. Tefecilik, herkesin günlük hayatının bir parçasıydı ve bizim Yahudi düşmanlarımız, takıntılı oldukları konu için, Yahudilerin yerine, pekala ve aynı nedenle Antik Roma'yı da seçebilirlerdi: Roma'da faizle borç verme ve ticaret, yalnızca profesyonellerin sürdürdükleri bir faaliyet olmadığı gibi, toplumun belli bir sınıfına özgü de değildi...

"Öldükleri zaman, miraslarının başlıca üç kalemi içerdiği görülüyordu: Ekilmiş ya da inşa edilmiş olarak, tarımda kullanılan aletleri ve mobilyalarıyla birlikte gayrimenkuller ve alacaklar (*nomina debitorum*). Bankadaki hesaba gelince, Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk döneminde bilinmekle beraber, Geç İmparatorluk döneminde buna rastlanmamaktadır.

"O devrin tefecileri bankacılar değil, eşraf ve senatörlerdi. Her aile babasının evinde, *kalendarium* (calendarium – E.I.) adı verilen ve içinde alacakların takvimi, borç senetleri, bir de, babanın faizle borç verilmek üzere ayırmış olduğu ve alıcısını bulmayı bekleyen nakit paraların bulundığı bir kasa vardı: 'Belli tutardaki parayı ödünç vermek üzere ayırmak' demek, 'onu kalendarium'a aktarmak' demekti. Bu konuda, servetin büyük ya da küçük bir kımını ödünç vermek, çok sayıda kişiye azar

[550] Bogaert, **a.g.y**.
[551] Finley, **a.g.e**., s. 167.

azar ya da bir kaç büyük borçluya çok miktarda borç vermek gibi herkesin kendine göre bir stratejisi vardı. Borç senetleri, kah devir yoluyla, kah ve daha kolaylıkla doğrudan satış yoluyla, hiç zorlanmadan elden ele geçmekteydi. Bunlar bir borçtan kurtulmanın aracı ve bir vurgun nesnesiydiler. Bir tür kaydi paraydılar. *Kalendarium*'un kendisi bile miras yoluyla devredebiliyor ve böylelikle borçlular üzerindeki haklar ve tefeciliğe ayrılmış olan tutarlar da varise geçiyordu." [552]

Roma tarihi, adeta borçlularla alacaklılar arasında mücadelelerin tarihidir. Borçluların faiz yükü altında ezilmeleri zaman zaman toplumsal çalkantılara yol açıyor, bazen borç aflarını bazen de yeni yasal düzenlemeleri gerektiriyordu. "…Julius Caesar'a güç kazandıran iç savaşlar sırasında, Roma'da borçların affedileceği şeklinde yapılan 'demagojik' temelli vaad, Roma'nın paralı çevresinde korkuya yol açmıştı. Faiz oranları *tribunlar* tarafından düşürüldü; borç verenler, verdikleri paraları geri istediler; borçlular aldıkları paraları ödeyemediler ve topraklarına el konuldu... Roma'da bir başka gizemli çalkantı, M.S. 33'te Tiberius zamanında ortaya çıktı. Bu kriz, Tacitus'un çok kısa fakat açık olmayan ifadesine göre (*Annales* 6.16-17), borç para veren kişlerin verdikleri borçları geri istemeleri karşısında halkın çıkardığı bir ayaklanmaydı ve yine saygın büyük toprak sahipleri için oldukça ürkütücüydü. İmparator, yüklü miktarda borcu olanlar için yüz milyon sestertius vaat ederek meseleye müdahale edip borçlulara faizsiz kredi vereceğini açıklayınca, ayaklanan bu kesim dağılmıştı."[553] Ancak borç aflarına karşı alacaklının mağduriyetini önlemeye yönelik olarak "clausula salvatoria" denilen bir formül uygulanmıştır. Clausula salvatoria, hukuki belgelerin özellikle de borç belgelerinin devlet erki ya da yasal düzenlemelerle geçersiz kılınmasına karşı güvence sağlanmasını ifade eden bir kavramdı; Yunan hukukunda görülen bu kavram Roma Dönemi'nde de uygulanmıştır.[554]

Tarihçi Tacitus'un anlatımıyla, verilen borçlara eskiden beri yüksek faiz uygulanagelmekteydi. İlk kez faiz oranları *12 Levha Yasası* ile sınırlandırıldı (*ne quis*

[552] P. Aries ve G. Duby (Yay. Haz.), **Özel Hayatın Tarihi** 1, Roma İmparatorluğu'ndan 1000 Yılına, (Çev. T. Ilgaz), İstanbul, 2006, s. 163-165.
[553] Finley, **a.g.e.**, s. 168-169.
[554] E. Ziebarth, "Sanktionsklausel", **RE**, Ek C. 7, s. 1200-1202.

unciario fenore amplius exerceret), buna *fenus unciarium* denildi (Tac. ann. VI 16). Pleblerin borca karşı ayaklanmaları Gallia'lıların akınlarına denk gelmekteydi; bu *leges Liciniae Sextiae*'ın yürürlüğüe girdiği dönemdi (M.Ö. 384), ki bu yasa, anaparaya göre ödenecek faizi belirlemekteydi. Daha sonra bir *tribunus* yasasıyla oranlar daha da düşürüldü; *fenus semiunciarium* olarak adlandırılan bu uygulamanın peşi sıra da faiz tümüyle yasaklandı. Tacitus dışında tarihçi Livius da M.Ö. 367'deki Licinius Yasası'na göre borcun faizinin ana parayı aşamadığını ve üç yılda geri ödenmek zorunda olduğunu belirtir (Liv. 6, 35, 4). Daha sonra M.Ö. 357'de M. Duilius ve L. Menenius adlı *tribunus*'lar zamanında *lex Duilia Menenia* çıktı ve *unciarium* ile faiz tekrar sınırlandırıldı (Liv. 6, 16, 1). 352'deki bir diğer yasa, *quinqueviri mensarii* ile devlet parasının ihtiyaç sahiplerine teminat alınarak borç verilmesine imkân tanındı. 347'de yapılan bir halk oylamasıyla *de fenore semiunciario* ile faiz oranları düşürüldü (Liv. 7, 16, 19; 27, 3f). Hemen peşi sıra 342'de tribunus L. Genucius'un önerisiye çıkartılan *lex Genucia* ile faizli borç tümden yasaklandı: *ne fenerare liceret* (Liv. 7, 42, 1). Tacitus ann. VI 16'da söz konusu faiz yasasından kısaca *postremo vetita versura* olarak bahseder; Appian bell civ. I 54'te ve Gaius IV 23'te faizi yasaklayan bu yasaya değinirler. Ancak bu yasayı (Lex Genucia) faizin faizinin (bileşik faiz) ya da *nexum*'un yani borç yüzünden köleliğin yasaklanması olarak yorumlaya görüşler de bulunmaktadır. 326'da borç yüzünden kölelik (*nexum*) kaldırıldı. Plepler 287'de borç yüzünden yeniden ayaklandılar. Daha sonraki bir yasa, M.Ö. 193 yılında çıkan *lex Sempronia* da faize sınırlama getirdi ancak yasaklamadı. 89 yılında *praetor* A. Sempronius Asellio eski faiz yasağını kaldımak için girişimde bulundu fakat başaramadı ve öldürüldü (Appian. *b. civ*. 1, 54). Faizlerin yüksekliğiyle ilgili yeni bir yasa için, Sulla zamanında Roma'nın yeniden yapılanmasını beklemek gerekmiştir. Yasağın yaşama geçmemiş olması ve bu yasaya ilişkin hoşnutsuzluklar nedeniyle İmparator Sulla MÖ 88'de *unciaria lex* olarak anılan yeni bir yasa çıkarttı ve 12 Levha Yasası'ndaki *fenus unciarium*'u azami faiz haddi olarak yeniden yürürlüğe koydu. Sulla Dönemi'nden itibaren *fenus unciarium*'un daha doğrusu *usurae unciae*'ın anlamında da bir değişiklik gerçekleşti. 86 yılında *lex Valeria*, tüm borçlarda ¾ oranında indirime gitti (Sall. *Catil.* 33). Catilina Tertibi'nin temel nedenlerinden biri de borç sorunlarıydı (Sall. *Catil.* 33). İç Savaş sırasında 48/7 yıllarında, kanlı ayaklanmaların

olduğu sırada önce Caelius Rufus, daha sonra da Dolabella yeniden borç affı çıkarttılar. Cumhuriyet'in son yıllarında artık borç serbest bırakılmıştı (Petron. 119, 51/60).[555]

İmparatorluk Dönemi'nin ilk 200 yılında, barış ve artan ticaret ortamında yaşam koşullarında iyileşme görüldü. Ancak yine de eyaletlerde, borç para verme, iyi kazanç sağalayan bir işti (Dio Cass. 62, 2; Tac. *ann.* 13, 42). Borç para verenlerin en büyüğü imparatordu. M.S. 3. yy.daki ekonomik kriz kredi sektörünü de etkiledi. Ticaretin gerilemesi ve paranın satın alma gücünün sürekli azalması bir kredi krizine yol açtı; faiz oranları düşerek Caracalla ve Alexander Severus dönemleri arasında en dip noktaya indi. İmparatorluğun diğer bölgelerine göre Mısır krizden daha az etkilenmiş de olsa yine de burada da bir kredi daralması yaşandı.[556]

Geç Antik Çağ'da azami faiz oranı yasası yürürlükte idi. Sadece senatörler bu orandan istisna tutulmuşlardı. 397 yılında bir yasa ile senatörlerden faiz alınması yasaklandı (*Cod. Theod*. 2, 33, 3). Ancak senatörler borç alamaz duruma geldiler ve borç alabilmek için işlemleri küçük yaştaki çocukları adına yapmaya başladılar. Bu yüzden Arcadius 405 yılında bu yasağı kaldırdı ve senatörler için özel bir oran getirdi (*Cod. Theod*. 2, 33, 4). Iustinianus 528 yılında azami faizleri yeniden belirledi. 555 yılında Iustinianus, İtalya ve Sicilya halkının ricası üzerine tüm borçlar için beş yıllık bir moratoryum ilan etti ve faizin faizini yasakladı.[557]

Roma'daki borç ilişkileri kapsamında Hıristiyanlığın konuya yaklaşımına değinmekte de yarar vardır. Hz. İsa'nın yaşadığı çağda ödünç verilen paranın faiz getirmesi yasak sayılmıyordu. Roma İmparatorluk Dönemi'nde faiz işiyle parayı çoğaltmak normal bir işti ve bu Hıristiyan inançlarına da ters düşmemekteydi. Ancak daha sonra kilisenin tutumu üç evreden geçmiştir. Birinci evrede, kilise babaları, bilginleri ve konsiller faizle ödünç verme usulü ile amansız bir şekilde mücadele

[555] G. Billeter, **Geschichte des Zinsfusses im griechisch-römischen Altertum bis auf Justinian**, 1898, (yeni baskı 1970); F. Klingmüller, "fenus", **RE**, C. 6, s. 2187-2203; DeMartino, **a.g.e**, s. 166-172; Bogaert, **a.g.y.**
[556] Bogaert, **a.g.y.**, s. 838.
[557] **İbid**, s. 878.

emişlerdir. Luka İncili'nde faiz haramdır. Kilise babaları çağında faizle tefecilik arasında bir ayırım yapılmamıştır. İkinci evrede faizle ödünç verme yasağı klasik bir kurum haline getirilmiştir. Üçüncü evrede ise olayların etkisi altında kalan kilise yavaş yavaş faizle ödünç vermeyi kabule yanaşmıştır.

2- Roma Hukukunda Borç

Roma'da *mutuum* faizli borç anlamında kullanılır ve hukuki bakımdan da faiz bağlamıyla değerlendirilir. Mutuum sözcüğü, değiştirmek anlamına gelen *mutare*'den türemiştir.[558] Mutuum dare: ödünç vermek, mutuum sumere: ödünç almak anlamına gelir. Ödünç alınan paraya ise *aes alienum* veya *aes circumforaneum* denir. Ödünç işleri şüphesiz sadece para ile sınırlı değildi; şarap, yağ, mısır, gümüş, altın gibi nesneler de söz konusu olabilmekteydi.

Roma borç hukuku Corpus Iuris Civilis ile son şeklini almıştır ve çağdaş hukukun oluşmasında dünya çapında derin etkileri olmuştur.[559] Latince *Codex Iustinianeus* da denen Iustinianus Yasa Derlemesi, I. Iustiananus'un önayak olması sonucu M.S. 529-565 yılları arasında oluşturulan "Medeni Hukuk Derlemesi"dir. Derleme dört ana kitaptan oluşur: 1) Codex Constitutionum, 2) Digesta (Pandectae), 3) Institutiones, 4) Novellae Constitutiones Post Codicem.

Ödünç işlerinin çerçevesi Roma hukukunda ayrıntılarıyla belirlenmiştir. Faiz konusunda anlaşmaya varılmadığı sürece ödünç verenin hiçbir kazancı olamazdı. Bu durumda ödünç işlemi *mutui datio* idi ve bu da Gaius tarafından *yasal bağlılık* "quae re contrahitur" olarak tanımlanmıştır. Mutui datio, eşit miktarda aynı ürünün geri verilmesi koşuluyla, bir insandan diğerine verilen nesne "quae pondere, numero, mensurave constant" olduğunda söz konusu olurdu. Mutui datio'da ürün (nesne) ödünç alan kişinin malı olurdu. Bu anlaşma ile ödünç verenin, ürünler/nesneler üzerinde hiçbir hakkı kalmazdı. Eğer ödünç alan ürünü/ nesneyi, yangın, deniz

[558] H. Kreller, "mutuum", **RE**, Ek C. 6, s. 572. Ayrıca ödünç verilen şey, borç anlamında *creditum* da kullanılmıştır; *credo*: emanet etmek, tevdi etmek; güvenmek, itimat etmek; inanmak; sanmak; *creditor* ise alacaklı anlamına gelir; bkz. S. Kabaağaç ve E. Alova, **Latince / Türkçe Sözlük**, İstanbul, 1995.
[559] F. M. Heichelheim, "Darlehen", **KP**, C. 1, s. 1392-1393.

kazası, vb bir kaza sonucu yitirirse, alacaklıya karşı yükümlülükleri devam ederdi.) Roma hukukunda ödünç esas olarak faizsizdi. Faiz istenebilmesi için, *mutuum* (ödünç sözleşmesi) yanında ayrıca bir *stipulatio* (sözlü anlaşma) yapmak gerekirdi. Dar hukuk sözleşmesi kapsamında olmayan ilişkilerde ise, faizin *stipulatio* ile belirlenmesi zorunlu değildi., sözlü şekil kayıtlarına bağlı olmayan bir *pactum* (sözleşme) yeterli olabiliyordu.

3- Kredi İhtiyacının Nedeni

Borçlanma genellikle şu tür ihtiyaçlardan kaynaklanıyordu: Lüks tüketim, drahoma, siyasi ihtiraslar, vergi ödemeleri, eyaletlerdeki savaş vergileri. Daha yoksulca olan insanların borçlanma ihtiyacı ise, zor hayat şartları, fiyat artışları ve bazen kendi şartlarının ötesinde yaşamak isteğiydi.[560]

Antik Çağ bankalarının ekonomik faaliyetlerle ilgili rolleri ise tartışmalıdır. Roma toplumunda da (Eski Yunan'da olduğu gibi) kredi talebi, üretimden çok tüketime yönelik ihtiyaçlardan doğmaktaydı. Bankaların bazı borç işlemleri, ticari veya sınai etkinliklerle ilgiliydi. Fakat bu tür ekonomik ihtiyaçlar için kullandırılan kredinin toplam kredi sepetindeki oranı çok düşüktü. Verilen krediler genellikle kısa vadeliydi ve tüketime yönelikti.[561]

4- Tefeciler

Roma Devleti'nde çeşitli zamanlarda çıkartılan azami faiz haddi yasalarına rağmen tefeciler her zaman mevcut kredi sistemi içinde yer aldılar. Hatta kredi piyasasında *fenerator* (veya *faenerator*) denen tefecilerin büyük ağırlığı vardı.[562] Tefeci karşılığı ayrıca *danista*[563] ve *toculliones* de kullanılmaktaydı. *Fenus* (veya

[560] Bogaert, **a.g.y**., s. 837-838.
[561] Andreau, **a.g.y.**, s. 434-435; Finley, **a.g.e**., s. 133.
[562] H. Blümner, **Die römischen Privataltertümer**, (3. baskı), Beck, 1911, s. 650 vd.; Laum, **a.g.e**. *Fenerator*'un çoğulu *feneratores*'tir. Ayrıca *faeneratio*: tefecilik; *faenebris*: tefeciliğe ait; *faeneror*: faiz karşılığı para vermek; *faenebris*: tefeciliğe ait anlamlarına gelir. Bkz. Kabaağaç ve Alova, **a.g.e**.
[563] Plautus'un tiyatro eserlerinde tefeci karşılığı "danista" sözcüğü kullanılmıştır. Bu kelime Latince 1. çekim grubundan eril cinsinde bir isimdir ve Latinceye Eski Yunancadan ("daneistes") gelmiştir.

faenus), tefeci faizi, faiz karşılığı borç verilen sermaye anlamına gelmekteydi. *Usura* da faiz anlamındaydı. Fakat *usura* sözcüğünün *fenus*'tan farkı, birinci olarak borçlunun, borç alınan para karşılığı daha fazlasını vereceğini ve ikinci olarak ise alacaklının kazancını gösteriyor olmasıydı (Cic. *Verr.* III 168; *ad Att.* XII 25. VI 1 *bes. Ve* 3. Caes. *bell. civ.* III 20). Yazar Plautus'tan önceki yasalarda tefeci faizi karşılığı *fenus* kullanılmıştır (Gai. IV 23). Bu yüzden Plautus dikkat çekici bir şekilde faizi asla *usura* ile göstermeyip *fenus*'la göstermiştir. *Fenus,* daha eski ve somut bir ifade iken, *usura* ekonomik ve hukuki içeriği olan daha soyut bir ifadeydi. *Fenus* daha çok faiz işini ifade etmekte ve *mutuum*'un karşıtı bir anlam taşımaktaydı.[564]

Tefeciler, Cicero'nun yaşadığı dünyadaki dükkan sahipleri, zanaatkârlar, parfümericiler ve doktorlar gibi vazgeçilmez insanlardı. Cicero'nun kendisi de, Crassus'un Palatine'deki lüks evini satın almak için %6 faiz oranıyla, tanınmış bir tefeciden 3.500.000 sestertius borç almıştı (Cic. *epistulae ad familianes* 5.6.2).[565] Cicero'nun, kendi statüsüne uygun bir ev satın almak için bir *faenerator*'dan borç almasıyla, bir şahıs olarak aynı faenerator'u yermesi bir çelişki değildi. Cicero'yu düşündüren en önemli mesele, tefecilerin yüksek faizle borç vermeleri değil, sadece pratisyen doktorların ahlaki (ve sosyal) statüleriydi. Cicero bir mektubunda, sürekli tefecilerin haklarını savunmasını gerektirecek bir durumda olmaktan dolayı oldukça yüksek bir risk altına girdiğini söylemekteydi.[566]

Horatius, Roma'da tefeci faizinin %48-60 arasında olduğunu belirtir (Hor. *sat.* 1, 2, 14); tefeci Fufidius savsak hizmetçilerinden %60 oranında faiz almıştır (Hor. *sat.* I 2, 12; Iuven. *sat.* IX 6). Faiz oranını %36 olarak belirten kaynaklar da vardır (Iuven.

Benzer şekilde "danisticus" sözcüğü de "tefecilikle ilgili" anlamına gelir. Plautus'un oyunlarından *Mostellaria*'da o dönemdeki "danista"ların faaliyetlerine ilişkin çeşitli sahnelere yer verilmiştir; bkz. "**Ekler**" bölümü Ek- 1.

[564] Laum, **a.g.y**.; Klingmüller, **a.g.y.** Aynı kapsamda *faenerato*: faizli; *faenusculum*: düşük faiz anlamına gelir. Bkz. Kabaağaç ve Alova, **a.g.e.**

[565] Bu bilgiyi aktaran M. İ. Finley'in, borç vereni tefeci olarak adlandırması doğru mu acaba? Cicero'nun %6 faizle borç alması aslında bir tefeciye değil soylu kesimden birine borçlandığına işaret ediyor olabilir. Çünkü yasal faizlerin %10-12 civarında olduğu Roma'da %6 faiz oranı bir tefecinin oranı olmasa gerekir.

[566] Finley, **a.g.e**., s. 48-49.

sat. V 6-8). Verres, Sicilya'da devlet parasını %24 faiz oranıyla kendi şahsi menfaati için kullandırmıştır (Cic. *Verr.* III 163 vd); M. Iunius Brutus, parasını Kıbrıs'ta %48 faiz oranıyla değerlendirmiştir (Cic. *ad Att.* V 21 vd. VI 2); Plutarkhos zamanında tefeci faizi, verilen borç tutarı kadar yani %100 idi.[567] Bu yüksek oranlı tefeci faizi kimi zaman toplumda tepklere yol açmaktaydı, örneğin M.S. 4. yy.da kilise babalarından Nyssa'lı Gregorios'un tefeciler hakkında *contra usuarios* (Tefecilere Karşı) olarak adlandırılan bir konuşma yaptığı bilinmektedir.

5- Soylu Sınıfta Borç Alıp Verme

Cumhuriyet Dönemi sonları İmparatorluk Dönemi başlarında hemen hemen tüm senatörler ve equitatus (süvari sınıfı) borç veriyordu; hatta bunlardan bazıları, profesyonel bankerler olarak görülmeseler de birer finansördüler. Genç Plinius ve Herodes Atticus gibi üst tabakadan zengin insanlar faizle borç vermekteydi. Borç verenlerin en büyüğü imparatordu. Cicero'nun dostu T. Pomponius Atticus, Crassus, Rabirius Postumus gibi zengin soylular da benzer işler yaparlardı.[568]

T. Pomponius Atticus'un, her Romalının esas uğraş alanı olan zıraat dışında arazi spekülasyonu ve borç para vermek şeklinde başka uğraşları da vardı. Atticus, Cicero'yla olan dostluğuyla tanınır. Çok zengin ve bilgili olan Atticus'tan, Cicero'ya yazdığı birkaç mektuptan başka bir şey kalmamıştır. Buna karşılık Cicero'nun M.Ö. 65'ten 44'e kadar Atticus'a gönderdiği 396 mektup, Cicero'nun yazışmalarının esasıdır. Cicero, Atticus'un arazi spekülasyonlarından bahseder (*Att*. I 6, 1. IV 8 a 1). Ancak en kazançlı ve önemli işi faizle borç para vermekti. Roma'da Atticus'tan borç alan tanınmış şahsiyetler arasında Metellus (Cic. *Att.* IV 7, 2), Caesar (Cic. *Att.* VI 1, 25), Q. Cicero (Cic. *Att.* VII 18, 4), M. Brutus (Nep. *Att.* 8, 6) ve Fulvia'nın adı geçer; ancak Atticus bunlara faizsiz borç vermiştir. Metellus'a verdiği borç ise batmıştır. Roma'da M.Ö. 110'da doğan (Nep. *Att.* 3, 3) T. Pomponius Atticus 77 yaşında iken üç ay beş gün süren hastalığı sonucu 31 Mart 32'de ölmüştür.[569]

---

[567] Klingmüller, **a.g.y.**
[568] H. Kloft, **Die Wirtschaft des Imperium Romanum**, Mainz, 2006, s. 182
[569] R. Feger, "T. Pomponius Atticus", **RE**, Ek C. 8, s. 516-517.

"M.Ö. 58 ve 56 yılları arasında, soyluların fazilet timsali olan genç Brutus, Kıbrıs'ta Salamis şehrine %48 faizle yüklü miktarda kredi vermişti. Brutus'un parayı toplama zamanı geldiğinde, Cicero bu durumdan müteessir olmuş ve Kilikia'nin idarecisi olarak, meseleyi yasal oran olan %12 faizle çözümlemeye çalışmıştı."[570]

Cicero da Caesar'dan 800.000 sestertius borç almıştı. Bu borç sonradan, "Cicero'nun Pompeius'un karargahına ilerlemesinde büyük bir utanç oluşturacaktı. Daha sonar M.Ö. 47 veya 46'da Caesar oldukça güçlü bir durumda iken Cicero, diktatörün sekreteri Faberius'a yüklü miktarda (miktarı kesin olarak bilinmiyor) borç verdi ve bu paranın tekrardan Cicero'ya dönmesi oldukça zor oldu; bu iş adeta hastalıklı bir sorun haline geldi. Her iki borcun da faizli olup olmadığı bilinmiyor fakat Crassus ve Caesar'ın her ikisinin de diğer siyaset adamları arasında, siyasi olarak kendilerine fayda sağlayabilecek kimselere yüksek miktarda faizsiz kredi verdiklerine şüphe yoktur."[571] Cicero'nun borç ilişkileri şüphesiz bu kadarla sınırlı değildi; önemli bir politik şahsiyet olarak kalacağını hayal eden Cicero, büyük borçlara girip Roma'nın en lüks ve kibar semti Palatinum'da şanına layık bir ev satın almıştı (*Fam.* V, 6). "Bu evi alabilmek için gereken parayı nereden bulmuştur? Aulus Gellius'un dediğine göre (N. A., XII, 12) P. Sulla'dan 2 milyon sesters ödünç almıştır. P. Sulla, diktatör Sulla'nın Catilina isyanına katılmakla suçlandırılan bir yakın akrabasıdır. Cicero onun savunmasını üzerine almış olduğu için (*Pro Sulla*, 62), bu durum umumi efkâr üzerinde hoş tesir etmemiş ve bir yıl sonra Clodius maddi imkânlarını çok aşan bir para ödeyerek Crassus'un Palatinum'daki evini satın aldığı için Cicero'yu senatoda yermiştir (*Att.* I, 16, 10). Cicero, P. Sestius'a yazdığı bir mektupta para durumunun ne kadar sıkışık olduğunu alaylı bir şekilde belirterek

[570] Finley, **a.g.e.**, s. 48.
[571] Finley, **a.g.e**., s. 48. Burada dipnot 50'de şu bilgi yer alır: "Cicero'nun M.Ö. 54'te, *Epistulae ad Familiares* 1.9.18'de Caesar'ın kendisine ve kardeşine [verdiği]… 800.000 sestertius… borcun tarihi bilinmemektedir, ancak ilk kez M.Ö. 51'de [*Epistulae ad Atticum* 5.5.2'de] tespit edilmiştir… Caesar'ın aldığı faiz miktarı, Cicero'nun Attikos'a gönderdiği iki mektupta [5.5.2 ve 5.9.2] '20.000 ve 800.000' olarak verilmekte, kesin bir rakam belirtilmemektedir". Fakat diyor Finley, "eğer 20.000, 800.000'in [aylık %2,5 oranından] faiz tutarı ise, bu, Antik Çağ'da yıllık faiz oranı olan %12'nin bir mislinden fazlaya gelir, ki bu bir ay için oldukça yüksek bir orandır."

ondan da borç bekliyor gibi görünmektedir: 'O evi 3.500.000 sesterse aldım... Ama bil ki o yüzden pek çok borçlandım, eğer alsalar, isyancı bile olacak kadar; ama bir kısmı benden nefret ettiği için beni istemez ve isyancıları cezalandırdığım için benden açıkca nefret eder. Bir kısmı da borç verenleri bir baskından kurtarmış olan birinin parasız kalmış olmasına inanmaz ve bir tuzak kurduğumu sanır. Ama yüzde altıdan bol bol ödünç bulabiliyorum; öyle ya, yaptığım iş bana şunu sağladı: İmzamın değeri var' (*Fam.* V, 6)."[572]

Roma'da lüks tüketim ve harcamalar siyasetin doğal bir unsuruydu. Piyasada nakit para azlığı, zenginliği toprağa bağlı olan çoğu soylu siyasetçi için ciddi bir baskı unsuru oluşturuyordu. Bunun sonucu olarak Roma'da siyaset alanı, karışık bir borçlanma ve garanti mekanizmasını kapsıyordu. Bu nedenle borç verme, soyluların olduğu gibi diğer kesimlerin de muazzam şekilde ilgilendiği bir alandı. Tabii bu alandaki risk de oldukça fazlaydı. Eğer bir kimseye kredi veren kişi, siyaset hayatından onun ayağını kaydırmak isterse, onu iflasa sürükleyebilirdi. Bu durum, o kişinin senatodan atılmasına ve topraklarının elinden alınmasına kadar gidebilirdi.[573] Kendisi de bu tür borç ilişkileri içinde olan Cicero, siyasi rakibi Marcus Antonius'u *Philippicae Söylevleri*'nde bu tür borç ilişkilerinden dolayı sık sık eleştirir. Antonius'un Misenum'daki evi, borçları yüzünden birçok arkadaşına ipotekliydi. Cicero bir söylevinde, bu yüzden Antonius'un evini çok ortaklı Sisapo madenlerine benzetir ve "Bunu Sisapo ortaklığıymış gibi arkadaşlarınla paylaşıyordun" der (Cic. *Phil.* II, XIX.48).[574]

Büyük bir çoğunluğu toprak sahibi olan *equitatus* (süvari sınıfı) içinde küçük bir grup olan *publicanus*'lar (devlet vergi tahsildarları)[575] kamu sözleşmeleri ve vergi ihaleleri ile ilgilenmenin yanı sıra genellikle vergilerini ödemekte güçlük çeken eyaletlerdeki halka borç para da vermekteydiler. Bunlar hem özel işyerlerinin hem de kamu işlerinin finansmanını sağlamak üzere cemiyetler (şirket veya ortaklık da

[572] A. Sarıgöllü, **Cicero'nun Mektuplarında Beliren Şahsiyeti**, Ankara, 1971, s. 52-53.
[573] Finley, **a.g.e.**, s. 47.
[574] Sisapo, Hispania Baetica'da cıva madenlerinin bulunduğu küçük bir kasabaydı. Bu madenler kamu ortaklığıyla işletiliyordu. Bkz. Cicero, **Philippicae Söylevleri** (I), (Çev. F. Gül Özaktürk), Ankara, 1968, s. 86.
[575] Publicum: vergi, devlet geliri'nden türetilmiş bir sözcüktür.

denebilir) halinde örgütlenmişlerdi. Bu *publicanus* şirketlerinde yer alan ortakların her birine *partes*, eğer yaptıkları iş kapsamında değilse *particulae* deniyordu (Cicero, *Pro Rabirio Postumus*, 2). Her şirketin sorumlu kişisi (*manceps*) devletle sözleşme imzalıyordu (Tacitus, *Annales* III, 31). Ayrıca her şirketin Roma'da bir yöneticisi (*magister*) vardı. Görev süreleri bir yıl olan bu yöneticiler eyaletlerle ilişkileri düzenlerlerdi (Cicero, *In Verrem*, II. 74).[576]

Roma'da profesyonel bankerlerin sahip oldukları bazı yasal haklara, banker olmayan finansörler sahip değillerdi. Senatörler ve equites hiçbir zaman banker, sarraf, kasadar gibi bir meslek erbabı görünümünde olmadılar. Senatörler ve equites, açık artırma işleri dışında, hiçbir zaman profesyonel bankerlerin de müşterisi olmadılar; onların mali aracılıkları, yönetici sınıf üyelerinin ihtiyaçlarıyla sınırlıydı.[577] Finley de soyluların borç vermesini bir tefecilik faaliyeti olarak görmez ve şöyle der: "Brutus, Crassus ve Caesar farklı bir meseledir. Bunların hepsi de büyük miktarlarda borç para verdiler ancak bunlar tefeci değillerdi. Onlar, asillere en çok yakışan iki önemli faaliyet alanı olan savaş ve siyasetin adamlarıydı. Bu tür insanların, oldukça fazla parayı hiç çekinmeden borç olarak vermelerine alışılmıştı ve acemice yapılan bu tür faaliyetler, onların bütün zamanlarını soyluluk kariyerlerini korumak için yapacakları harcamalardan alıkoyamazdı. Cicero döneminde buna bir başka şey daha eklendi, ki bu şekilde para kazanmak, eyaletlerde yenilgiye uğratılarak kendilerine bağlanan halka uygulanıyordu ve tamamıyla siyasiydi. Cicero bu amatörleri, hiçbir zaman *faeneratores* olarak adlandırmayı hayal bile etmemiştir… borç para veren profesyonel tefeciler ile Cicero'nun da içinde bulunduğu senatör grubunun borç para verme usulleri, Antik Çağ kanunlarına göre birbirinden ayrı tutulmuştur."[578]

6- Mutua Pecunia

[576] Marcus Tullius Cicero, **Pompeius'un Yetkisi Hakkında** (De Imperio Cn. Pompei), (Çev. Ü. Fafo Telatar), İstanbul, 2003, s. 41'de yer alan çevirmenin notu; S. Atlan, **Roma Tarihi'nin Ana Hatları** I. Kısım Cumhuriyet Devri, İstanbul, 1970, s. 104; Finley, **a.g.e.**, s. 43.
[577] Andreau, **a.g.y.**, s. 434-435.
[578] Finley, **a.g.e.,** s. 48-49, 51.

Mutua pecunia, faizsiz hatır borcu olarak verilen para anlamına gelir ve faizli ticari borcun (*fenus*) zıddıdır. Bir bakıma Eski Yunan'daki eranos kredilerine benzer. *Mutuum*[579] ise faizli borç anlamında kullanılır ve hukuki bakımdan da faiz bağlamıyla değerlendirilir. Plinius, Umbria'da büyük bir çiftlik almayı tasarladığında bir tefeciden ev kredisi almayı düşünmemiş, öncelikle kendisinin daha önceden faizli olarak başkalarına vermiş olduğu borç paraları geri toplamayı planlamış (*Epistulae* 3.19) ve para eksik kaldığı takdirde, eğer gerekirse kayınvalidesinden hatır borcu almayı düşünmüştür. Bu şekliyle *mutua pecunia* özellikle soylu sınıf mensupları arasında başvurulan bir borçlanma şekli olmuştur.

7- Deniz Kredileri

Roma hukukunda deniz kredileri için kullanılan özel adlandırma *fenus nauticum*'dur.[580] Ancak Roma kaynaklarında bu adlandırılma her zaman kullanılmaz; borç verilen para için daha çok *pecunia traiecticia*, faiz için *usurae maritimae* veya *fenus* ve bu işin tümü için *fenus nauticum* kullanılır (*Cod. Iust*. IV 33, 4 [3]).[581]

Romalılar deniz kredisi hukukunun temellerini Eski Yunan'dan almışlardır. Yunan kültürüyle temas eden Romalılar kendi deniz ticaretlerinin gelişmesine koşut olarak bu hukuku kullanmışlardır. Yunan hukukunda bir deniz kazası durumunda gemi sahiplerinin taşıdıkları yüke ilşkin bir tazninat ödeme yükümlülükleri bulunmamasına rağmen Roma Dönemi'nde (M.S. 2. yy.) bu konuda yeni kurallar konulmaya başlanmış; geminin kusurundan ya da kaptanın acemiliğinden kaynaklanan kazalar veya yüke insanların verdiği zararlardan (hırsızlık gibi) dolayı gemicilere ödeme yükümlülükleri getirilmiştir.[582]

"Deniz kredisinin kendine özgülüğü, diğer borç türlerinden farklılığı şöyle sıralanabilir:

---

[579] H. Kreller, "mutuum", **RE**, Ek C. 6, s. 572. Mutuum sözcüğü, değiştirmek anlamına gelen *mutare*'den türemiştir.
[580] Yunancası δανεισμα ναυτικον.
[581] Klingmüller, **a.g.y**.; A. d'Ors, "creditum", **RE**, Ek C. 10, s. 1160.
[582] E. Ziebarth, "receptum nautarum", **RE**, Ek C. 7, s. 1035.

1) Deniz kredisi sadece deniz ticareti için verilir (Dig. XXII 2, 1. Cod. IV 33, 3).

2) Para veya yanı sıra mal, deniz kazası riski taşıyor olmalıdır; bundan dolayı *pecunia traiecticia, quae trans mare vehitur* verilir. Ancak paranın gemilerin tamiratında ya da maaş ödemelerinde kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. *Pecunia traiecticia*'nın gemiye getirilmemiş olması gerekir; gemici, alınan borcu, bir kaza durumunda uğrayacağı zararı karşılayacak bir tutar olarak daha çok kendi yerel limanında bırakmış olmalıdır. Bu iş, kaynaklarda yer alan *trans mare vehi*'nin zıddı, bir tür sigorta amaçlı girişim olarak görülebilir. Esas olarak sigorta, farklı bir kurum olarak Romalılara tamamıyla yabancıdır.

3) Alacaklı, deniz kazası riskini üstlenir. Salt bu durum bile, deniz kredisinin, alışılmış borç verme şekillerinden farklılığını ortaya koyar. Tehlike salt deniz kazasından ibaret değildir, deniz korsanlarının saldırısı, geminin vurulması, yangın, malların zarara uğraması gibi tehlikeler de söz konusudur."[583]

Geç Roma Dönemi'nde (yaklaşık M.S. 400) askeri bir el kitabı yazmış olan Vegetius, deniz yolculuğunun daha az tehlikeli olması için şu önerilerde bulunur: "Deniz yolculuğunun en güvenli olduğu dönem Haziran 'kalendi'nden 6. gün öncesi ile Ekim 'kalendi'nden önceki 18. gün arasına dek düşen dönemdir; yani Mayıs'ın 27'sinden Eylül'ün 14'üne kadar olan zaman dilimi güvenlidir. Mart, Nisan, Mayıs'ın başı güvenli olmayan aylardır. Kasım 'idi'nin 3. günü ile Mart 'idi' başlamadan önceki 6. güne dek, yani 10 Kasım'dan 10 Mart'a kadar olan zaman diliminde deniz trafiği tümüyle olanaksız hale gelir."[584]

Mevsimsel riskler azaltılsa da sonuç itibarıyla deniz taşımacılığı Antik Çağ'da yüksek riskli olduğundan *fenus nauticum* ya da *pecunia traiecticia*, borç veren yönünden her zaman rizikosu yüksek özel bir borç türü olmuştur; bu kredi, denizyoluyla yapılan nakliyelerde yatırılan sermaye veya daha sık olarak bu sermayeyle alınan malların gemi yolculuğu sırasında sıkça karşılaşılan tehlikelerini üstlenir. Iustinianus öncesi İmparatorluk Dönemi'nde M.S. 2. ve 3. yy.larda faizle

[583] Klingmüller, **a.g.y**.
[584] H. Matthäus, "Geç Tunç Çağı'nda Akdeniz'de Kültürler Arası İlişkiler, Ticaret ve Deniz Seferleri", Ü. Yalçın,; C. Pulak; R. Slotta (Yay. Haz.), **Uluburun Gemisi** 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, s. 335-368.

ilgili özel konumu nedeniyle deniz kredileri hakkında pek fazla bilgi bulunmaz; bunun iki nedeni vardır: İlki, faizi sınırlamayla ilgili olarak Iustinianus'a kadarki her yasal düzenlemede deniz kredi faizleri serbest bırakılmıştır; ikincisi ise, alacaklı için bu kredinin büyük risk taşıması nedeniyle, her türlü deniz kredisi faizi her zaman yüksek olmuştur Bu rizikoyla bağdaşır şekilde klasik hukuk döneminde bu ödünçlerde faiz haddi sınırlanmamış, ancak Iustinianus zamanında günün koşullarına göre yeniden düzenlenmiştir (Dig. XXII 2; XLV 1,122). M.S. 528'de Iustinianus *faenus nauticum*'a yıllık % 12 azami faiz haddi koymuştur.[585]

Büyük riski nedeniyle bankerlerin ilgi göstermediği deniz taşımacılığı kredileri, yüksek faiz kazancından ötürü şahıslar veya ortaklıklar tarafından finanse edilmiştir. Örneğin Petronius, Trimalchio'nun deniz ticaretinde ilk başta nasıl para kaybettiğini şöyle anlatır: "...beş gemi yaptırıp şarap yükledim, o zaman şarap altın gibiydi, Roma'ya yolladım. Sanki ben buyurmuşum gibi gemilerimin tümü battı, gerçeği söylüyorum, uydurmuyorum. Neptunus bir günde otuz milyon sestertiusumu yuttu." Ancak Trimalchio, deniz ticaretinin yüksek getirisinden kazanmaya kararlıdır; yaşadığı felaketten sonra nasıl büyük paralar kazandığını ise şöyle ifade eder: "Hiç kimse bana korkak demesin diye, daha büyüklerini, daha iyilerini ve daha uygunlarını yaptırdım. Bilirsiniz, büyük gemi daha sağlam olur. Yeniden gemilere şarap, domuz eti, bakla, koku, köle yükledim. Bir seferde on milyon sestertiusu toparladım... Ticaretten çekildim ve azatlılara faizle para vermeye başladım" (Petron. *Satyr*. 76). Diğer bir örenk de Romalı Senatör Cato'dur; "her türlü tefeciliğin en fazla aşağılananı olan deniz ticareti için borç verme işi de yapan Cato, bu iş için elli kişilik bir şirket kurmuş ve azatlısı Quintion aracılığıyla buradan bir sermaye payı almıştı."[586] Plautus'un *Trinummus* adlı tiyatro eserinde ihtiyar Philto, servetini yitirmiş sıkıntı içindeki bir şahıs hakkında şöyle der: "Peki, nasıl yitirdi? Genel çiftliklere, deniz tecimine (ticaretine) mi para yatırdı? Yoksa alış verişe, köle alıp satmağa kalktı da öyle mi yitirdi parasını?" (II. Perde II. Sahne).[587]

---

[585] D'Ors, **a.g.y**.; Kloft, **a.g.e**., s. 243. Klingmüller, **a.g.y**. Klingmüller, Iustinianus Dönemi'ndeki *fenus nauticum*'u %12,5 olarak belirtir.

[586] Aries ve Duby, **a.g.e**., s. 159.
[587] Plautus, **Üç Akçelik Kişi** (*Trinummus*), (Çev. N. Ataç), İstanbul, 1947, s. 21.

Deniz ticaretiyle uğraşanların da kendi aralarında oluşturdukları ayrı mesleki birlikleri vardı. "*Collegia negotiatorum* büyük tüccarlar tarafından oluşturulmuş güçlü grupları barındıran bir birlikti ve bunlar imparatorluktaki ulaşımın geliştirilmesine hizmet etmekteydi. Ancak su yolları ulaşımıyla uğraşanlar daha çoktu. *Collegia nautarum*'a karşılık gelen birlik, büyük aramtörlerin birliğiydi (*navicularii*). Cumhuriyet Dönemi'nde ve İmparatorluk Dönemi'nin başlarında eyaletlerdeki ticari pazar yerlerinde armatörlerle (*navicularii*, Yunanca ναυκληροι) büyük tüccarlar (*negotiatores*) *collegia*'larda olmasa dahi Roma vatandaşlarının cemiyetlerinde bir aradaydılar."[588]

8- Devletin Borç Alması (İstikrazı) ve Vermesi

Devletler veya şehirler, hem kendileri nakit ihtiyacında olduklarında borçlanır hem de kimi durumlarda borç verirlerdi. Örneğin eyalet şehirleri vergi yükümlülüklerini (*tributa, vectigalia, decuma*) yerine getiremediklerinde yüksek faizle borçlanırlardı. Sulla tarafından Asia Eyaleti'ne M.Ö. 84'te salınan 20.000 talentlik (12 milyon denarius) *tributum* yükümlülüğü, eklenen faizlerle M.Ö. 70'te 120.000 talente (720 milyon denarius) çıkmıştı (Plut. *Luc.* 20).[589] Bu durumlarda devlete veya kent yönetimlerine borç para verenler Romalı soylular (Pompeius, Crassus, Brutus Minor, Herodes –büyük-), zengin yurttaşlar, yabancılar, dost devletler, hayır kurumları ve tapınaklar idi.[590]

Devletin borç vermesine bir örnek, Genç Plinius'un eyalet valisi olarak bulunduğu Bithynia'da, toplumdaki kredi darboğazını aşabilmek için İmparator Traianus ile yaptığı yazışmalar gösterilebilir. Plinius M.S. 111'de, Roma'nın alacaklı olduğu bazı şehirleri zorladığında görür ki, yerel piyasada gerekli paranın temin imkânı bulunmamaktadır. Faiz oranları yıllık %12'dir ve kredi kullanmak isteyenler bu oran üzerinden faiz ödemek istememekte, kredi verenler de faizleri düşürmeye

[588] E. Kornemann, "collegium", **RE**, C. 4, s. 397-399.
[589] Kloft, **a.g.e.**, s. 182.
[590] F. M. Heichelheim, "Anleihen", **KP**, C. 1, s. 356-7.

yanaşmamaktadır. Bunun üzerine Plinus İmparator Traianus'a, kentin borç verirken uyguladığı faizlerin düşürülmesini önererek şöyle yazar: "Efendim, senin öngörülü öğütlerin ve bizim hizmetimiz sayesinde devlet gelirleri toplanmış ve toplanmaktadır; bunların işletilmeden kalmasından korkuyorum. Nitekim, toprak satın alma fırsatı ya hiç yok ya da çok az; öte yandan, özellikle yüzde on iki oranla – özel kişiler aralarında bu oranla borçlanıyorlar- devlete borçlanmak isteyen çıkmıyor. Bu nedenle, efendim, ödünç alacak kişilere cazip gelecek biçimde faizin düşürülmesinin mi, bu da işe yaramazsa, devlete güven sağlamak için, *decurio*'lar arasında bölüştürülmesinin mi gerektiğini uygun görürsün, düşün. *Decurio*'lar, her ne kadar isteksiz olsalar ve reddetseler de, faizin düşürülmesiyle borç onlara daha hafif gelecektir" (Plin. *epist.* X 54).

Başka çare olmadığını gören İmparator Traianus ise Plinius'a verdiği cevapta kendisini bu konuda yetkili kılarak şöyle der: "Çok aziz Secundus'um, devlet gelirlerinin daha kolaylıkla yatırımı için ben de faiz oranının düşürülmesinden başka yol göremiyorum. Borçlananların sayısına göre onun ölçüsünü sen kararlaştır. İstemeyen kimseleri, belki de gerek duymayacakları bir şeyi almaya zorlamak çağımızın adalet anlayışına uygun değildir" (Plin. *epist.* X 55).

Aslında Bithynia'da vatandaşların devlete borçlanmadaki isteksizlikleri salt faiz oranının %12 olmasından kaynaklanmıyordu; kent yönetiminin ödeme güvenliğini sağlamada zorlayıcı olması, güvence gösterme koşulu araması gibi etkenler de devletten borç almaya karşı isteksizlik yaratıyordu.

9- Borç Yüzünden Kölelik

Eski Yunan'da olduğu gibi Roma'da da borç yüzünden kölelik vardı ve buna *nexum* veya *nexus* denmekteydi. *Nexum*, kişisel özgürlüğünü karşılık göstererek borç alanın yaptığı sözleşme, borç yüzünden köle olma; *nexus* (yasa), borca bağlı kölelik, zorunluluk, yükümlülük anlamına gelmekteydi.[591] Her iki sözcük de *nectere*=

[591] Kabaağaç ve Alova, **a.g.e.**

bağlamak, yükümlü kılmak fiilinden türemiştir. Ancak *mancipatio*[592] sözcüğü ile eşanlamlıdır. *Nexum*, borca bağlı bir işlem olup şeklen *mancipatio*'dur (resmi satıştır) ve *nuncupationes* (isim belirtilerek veya ilan edilerek) ile yapılan satıştır. Daha dar anlamıyla *nexum*, sözleşmeye dayalı ödünç olarak *per aes et libram* belli miktarda bakırın tartılarak (*nexum aes*) alıcıya, aynı miktarda geri alınmak kaydıyla teslimidir. Bu aslında henüz sikkenin darp edilmediği dönemde Roma'da bakırın tartılıp verilmesine (*aes et libra*) dayanan bir borçlanma şeklidir.[593]

Roma'da borç nedeniyle köleliğe ilişkin en eski kayıtlara 12 Levha Yasaları'nda (III 1-6) rastlanır. Bu yasal düzenleme, daha eski ve borçlulara karşı daha acımasız uygulamalar içeren yasalara dayanır. Bu yasaya göre alacaklı, borçluyu halatla veya ayağına taktığı pranga ile bağlayabilmekteydi, ki bu pranganın ağırlığı 15 librayı aşmamak zorundaydı. Borçlu yeme içme gereksinimini kendi karşılamak durumundaydı. Eğer borçlu bunu yapamayacak durumdaysa alacaklı her gün ona 1 libra buğday unu vermeliydi. 60 günlük hapislik sonunda, birbirini takip eden üç pazarın kurulduğu günün sonunda, yani sekiz gün arayla *comitium*'da[594] *praetor*'un (başyargıç) karşısına çıkartılır ve verilen karar ile borç *praedicatio* yapılarak, yani resmi olarak ilan edilirdi; verilen belirli bir sürenin sonunda alacaklının, borçluyu öldürme veya satmak üzere yurtdışına götüme (*trans Tiberim*) hakkı[595] olurdu. 12 Levha Yasaları, alacaklının çok sayıda olması halinde, borçlunun parçalara ayrılması hakkını da tanımaktaydı.[596]

"Livius tarafından nakledilen ve İ.Ö. 380 yılına tarihlenen bir nutukta hatip, borçluların durumunu ele alıp çözümler saptayacak olan bir komisyonun kurulmasını reddeden Senato'yu eleştirerek şöyle der: 'Ama eğer *Pleb*'lerin atalarının ne büyük özgürlüklere sahip olduklarını anımsayacak cesaretleri olsaydı, Roma vatandaşlarının borçtan dolayı köleleşmelerine izin vermezlerdi. Böylece borç sorunu ele alınır,

[592] *mancipium*: resmi satın alma ya da resmi satış; mülkiyet, mal, mülk; köle; *mancipo*: satmak, devretmek. Bkz. **ibid**.
[593] R. Düll. "nexum", **RE**, C. 33, s. 163-165.
[594] Roma Forumu'nda bir toplantı yeri.
[595] Borçtan dolayı köle olarak satılma işlemlerinin Roma'nın dışında (Tiber nehrinin karşı kıyısında) yapılması yasal bir zorunluluktu.
[596] E. Weiss, "Exekution", **RE**, Ek C. 6, s. 59-62.

sorunu çözecek önlemler getirilir ve herkes neyin kendine, neyin başkasına ait olduğunu, özgür mü kalacağını, yoksa zincire mi vurulacağını, bilirdi (VI. 27).'"[597]

Roma'da zaman içinde şahıs haczine ilişkin koşullarda yumuşamalar görüldü. Örneğin *Lex Poetalia - Papiria*'da (Liv. VIII 28. Dionys. XVI 5. Cic. *rep*. II 34) ve *Lex Vallia*'da (Gaius IV 25) *nexum*'u sınırlayan düzenlemelere gidildi. Borç esaretini kaldıran *Lex Poetalia Papira* M.Ö. 326'da ilan edildi.[598] "Livius, Romalılarda borçtan dolayı köleleştirmeyi ortadan kaldıran gelişmeyi, tyranların Atina'dan koğuluşuna benzetir: 'O yıl [İ.Ö.326] borçtan dolayı kölelik kalktığı için, Romalılar bir bakıma özgürlüklerinin doğuşunu kutladılar. Yasadaki bu değişimin nedeni, Lucius Papirius adındaki bir tefecinin yaptığı zalimlikti: Gaius Publilius adında biri, babasından devraldığı bir borcu yüzünden kendini. L. Papirius'a satmak zorunda kalmıştı... Genç adam sokağa fırlayıp, alacaklının acımazsızlığını ve ahlaksızlığını haykırmağa başladı. Hemen orada büyük bir kalabalık toplandı; çünkü bu kişi öylesine genç ve öylesine acınacak durumdaydı ki, kendilerinin ve çocuklarının da aynı büyük tehlike altında olduklarını bilen insanlar olaya seyirci kalmadılar; Forum'a doğru yürüyüşe geçtiler ve Senato binasının önünde toplandılar. Consul'ler, bu ani kargaşa karşısında Senato'yu toplamak zorunda kaldılar. Göstericiler, binaya giren senatörlere gencin yara bere içindeki sırtını gösterdiler. Böylece, bir tek kişinin acımasızlığı, halkın borç zincirlerini bir gün içinde koparıp atmıştı: Consul'lerin, mahkemelerin verdiği para cezasını ödemeyenler dışında, hiç kimsenin borç yüzünden zincire vurulmaması, hapsedilmemesi ve borçlunun kendi vücudunu değil, sadece elindeki malı rehin olarak gösterebilmesi yolundaki önerileri benimsendi ve Halk Meclisi'ne sunulması karalaştırıldı. Sonuçta, borç yüzünden köle olanlar serbest bırakıldı ve artık bu uygulama yasaklandı (VIII. 28).'"[599]

M.Ö. 17'de Augustus'un yargı düzenlemesi çerçevesinde *cessio bonorum* yürürlüğe girdi, ödeme yapma imkânı olmayan borçlunun tüm mal varlığına el konulması olanağı getirildi. Bu düzenlemelere rağmen Roma hukukunda borç

[597] H. Malay, **Çağlar Boyu Kölelik** (Eski Yunan ve Roma), Ankara, 1990, s. 38.
[598] Weiss, **a.g.y**.; F. M. Heichelheim, "Darlehen", **KP**, C. 1, s. 1392-3; Atlan, **a.g.e**.
[599] Malay, **a.g.e**., s. 38-39.

yüzünden kölelik hemen ortadan kalkmadı.[600] "Tarihçi Plutarkhos (İ.S. 45-120), Romalı kumandan Sulla'nın İ.Ö. 85/4 yıllarında Anadolu halkı için koyduğu ağır vergilerle insanların çocuklarını ve kendilerini satmalarına neden olduğunu belirtir: 'Vergi toplayıcılar ve faizciler Anadolu halkını sömürdüler ve onların giderek köleleşmesine neden oldular. Anne-babalar oğullarını ve genç kızlarını sattılar. Öte yandan şehirler, tapınaklardaki adak eşyalarını, resimleri ve heykelleri satmak zorunda kaldılar. İnsanların borçlarına karşılık kendilerini köle olarak satmaktan başka çareleri kalmadı (*Lucullus*, 20)'."[601]

Borç yüzünden kölelik, çıkartılan çeşitli yasalarla kağıt üzerinde yasaklanmasına rağmen uygulamada varlığını Antik Çağ'ın sonuna kadar sürdürmüştür.

10- Kölelerin Antik Çağ Bankacılığındaki Yeri

Cumhuriyet Dönemi sonlarında ve Principatus Dönemi boyunca özellikle İtalya'da birçok azatlı köle banker vardı ve bunlardan bazıları da oldukça zengindi.[602] Örneğin azatlı bir köle iken daha sonra Roma'da 217-222 yılları arasında papalık yapan Callixtus bir süre bankacılık yapmıştı.[603] Callixtus'un azatlı kölelikten bankerliğe ve daha sonra papalığa uzanan ilginç öyküsüne "**Özel Bankacılık**" bölümünde tekrar değineceğiz. Benzer şekilde, Roma'da büyük bir servete sahip azatlı köle Trimalchio, her ne kadar banker olmasa da servetinin bir kısmını faizli borç vererek yapmıştı (Petr. *sat.* 76). Roma Dönemi'nden günümüze ulaşan çok sayıdaki *tesserae nummulariae*'ın üzerine adları yazılı azatlı köle sikke kalite kontrolörünün (sarraf / banker) adları da, bankacılık alanında kölelerin etkinliğini sergiler (Lev. 22). Bu azatlı köle bankerlerin adları M.Ö. 2. yy.ın ikinci yarısından itibaren *tesserae nummulariae* ile işaretlenmiş para kaplarında / torbalarında görülür.[604] R. Herzog da "İmparatorluk Dönemi yazıtlarında, nummularius'un daha çok kölelerden, özellikle azatlı kölelerden çıktığının

[600] Weiss, **a.g.y**., s. 61.
[601] Malay, **a.g.e**., s. 33.
[602] , "Banken", **NP**, C. 2, s. 434-435.
[603] Kloft., **a.g.e**., s. 242; Malay, **a.g.e**.
[604] G. Stumpf, "nummularius", **NP,** C. 8, s. 1062-1063.

görüldüğünü" belirtir ve işin bir başka yönüne de dikkat çekerek, "Şurası muhakkak ki, servet yönetimiyle uğraşan, banka veya ticari kuruluş olsun, bütün büyük işletmeler, parasal işlemlerinde bir sikke kalite kontrol bürosuna veya sarraf dükkanına başvurmak zorundaydı. Senator Crassus ve süvari sınıfından Atticus gibi büyük sermaye sahipleri, bu işler için köleleri de eğitmekteydiler" der.[605]

Sonuç olarak şu kesinlikle söylenebilir ki, Roma ekonomisinde de köleler, Eski Yunan geleneğini sürdürerek, hesap gerektiren mali işlerde ve bankerlikte önemli bir rol oynamışlardır (Lev. 19 a). Fakat çoğu azatlı köle olan bu bankerlerin statüleri, para ticareti yapan zengin senatörlere veya equites'e göre her zaman daha düşük olmuştur.[606]

11- Ekonomik Krizlerin Bankacılığa Etkisi

Antik Çağ'da dönemsel ekonomik krizlere yol açan etkenlerin başında savaşlar sonucu yaşanan askeri felaketler, tabiatın getirdiği kıtlıklar ve salgın hastalıklar ile enflasyon gelmekteydi. Ekonomik krizler bankacılık sektörünü doğrudan etkilemekteydi.

Antik Çağ'da enflasyona neden olan başlıca iki etken vardı: Bunlardan ilki, fetih savaşları ile elde edilen zenginlikler ile zengin yeni altın – gümüş yataklarının bulunmasıydı. Eski Çağ ekonomilerinde zenginliğin temeli, üretimden çok fetih savaşlarına dayanmaktaydı. Bu fetihler sonucu ele geçirilen çok miktarda altın ve gümüş ile yeni değerli maden yataklarının bulunması, Roma ekonomisinde zaman zaman enflasyona yol açan bir etki yapmıştır. Örneğin Caesar'ın Gallia veya Octavianus'un Mısır seferi sonrasında Roma'da bu türden bir etki görülmüştür (Suet. Caes. 54. Cass. Dio LI 21. Set. Aug. 41. Oros. VI 19).[607] Böylesi durumlarda, ekonomik yaşamın temel göstergelerinden biri olan arazi fiyatlarında ani dalgalanmalar olur ve para "daha ucuz" bir hale gelirdi. Örneğin Augustus Mısır'da

[605] R. Herzog, "nummularius", **RE**, 34. yarım cilt, s. 1418, 1453.
[606] J. Andreau, "argentarius", **NP**, C. 1, s. 1060.
[607] G. Mickwitz, "Infilation", **RE**, Ek C. 6, s. 127-133.

zafer elde ettikten sonra faiz oranları %12'den %4'lere düştü. Bazen de tam tersi durumlar olurdu: Dolaşımdaki para ortadan kaybolurdu. Örneğin M.Ö. 89'da Mithradates 80.000 Romalıyı boğazladığında, Anadolu'dan ve Yunanistan'dan Roma'ya gelen yüksek miktardaki vergiler kesildiğinde, M.Ö. 66-63'te Catilina Tertibi olduğunda, M.Ö. 49-47 yıllarında İç Savaş yaşandığında piyasada para kıtlığı başgöstermişti. Böylesi dönemlerde, finans işiyle uğraşanlar, senatörler ve süvari sınıfı, borç verdiklerinden alacaklarını geri isterlerdi. Borçlular genellikle parayı toprağa ya da zırai işlere yatırmış olduklarından topraklarını satmak zorunda kalırlar ve bu nedenle arazi fiyatları hızla düşer, ancak piyasada nakit para olmadığından, satamazlardı; tabii bu arada da faiz oranları yükselirdi. Parası olanlar bu dönemlerde ucuz yoldan arazi kapatarak ve çok yüksek oranlarla faizli borç vererek büyük kazançlar sağlarlardı. Büyük kısmı açlık içinde olan halk ise borçların silinmesini (tabulae novae) talep ederdi. M.S. 33'te meydana gelen bir para darlığına karşı İmparator Tiberius, devlet kasasındaki 100 milyon sestertiusu, faizsiz borç olarak üç yıllığına halka teminat karşılığı verilmesine karar vermiştir.[608]

Enflasyona yol açan ikinci etken ise, devletin sikkelerin ayarını düşürmesi olmuştur. Mali zorunluluklardan ötürü sikkelerin ayarının kötüleştirilmesi yoluna gidilmesi daha çok savaş ortamlarının bir sonucuydu. Pön Savaşları sırasında sikke ayarlarının kötüleşmesi, hem Roma'da hem Kartaca'da hem de Doğu devletlerinde dalga dalga yayılmıştır. Sikke ayarının kötüleştirilmesi uygulamasına bir diğer örnek ise M.Ö. 3. yy.da Roma'da *aes grave*'de yapılan ayarlamalar sonucu %1000'e varan bir enflasyonun yaşanması olmuştur.

Roma gümüş denariuslarının en büyük değer kaybı, İmparatorluk Dönemi'nde meydana gelmiştir. Marcus Aurelius ve Commodus zamanında ekonomik zorunluluk olmamasına rağmen sikke ayarının düşürülmesi, daha sonradan kuvvetli bir değer kaybına yol açmıştır. Marcus Aurelius zamanında yaklaşık %6, Septimius Severus zamanında yaklaşık %30, Gallienus ve sonraki imparatorlar zamanında yaklaşık %90'a varan değer kayıpları yaşanmıştır. M.S. 4. yy.da Roma İmparatorluğu'nun

[608] T. Pekary, **Die Wirtschaft der griechisch- römishen Antike**, Wiesbaden, 1976, s. 102-103.

eski gümüş parası sürekli kaybettiği değeriyle neredeyse saf bakır değeri düzeyine inmiştir.[609]

"İmparatorluk Dönemi'nde sikkelerin kötüleşmesi sonucu meydana gelen enflasyonun büyüklüğü aşağıdaki verilerde görülebilir. Eğer Antoninus Pius dönemindeki değer 100 kabul edilirse Marcus Aurelius'un son yıllarında 107-113'e, Gallienus döneminde 160-180'e çıkar. Diocletianus'un işbaşına geldiği sırada bu sayı 4000'i bulur. Mısır'da 4. yy.a ilişkin endeks rakamları ise şöyle görünür: 301 yılındaki denariusun değeri 100 kabul edilirse, 307 yılında 300'e çıkar, 314 yılında 2800'ü geçer. Sonra bir deflasyon dönemi olur ve 324 yılında 600'e iner, fakat hızla yeniden yükselerek 341 yılında 216.000'i bulur. Tekrar bir deflasyon ile sayı beş yıl içinde 86.400'e iner. Ancak 360 yılında 1.720.000'e kadar yükselir ve M.S. 400'de sayı yaklaşık 6.600.000'i bulur. Fiyatların en hızlı yükselişi 324-341 yılları arasında gerçekleşir.

"Roma'da M.Ö. 29'da görülen enflasyona ilişkin de tek tük kayıtlar vardır (Cass. Dio LI 21. Suet. *Aug.* 41. Oros. VI 19). Toprak ve diğer her şeyin fiyatı artarken faiz oranları ise sert bir düşüş göstermiştir. Bu durum çok şaşırtıcıdır. Fakat faizlerdeki bu düşüş kalıcı olmamıştır."[610]

Sonuç olarak dönem dönem yaşanan enflasyon ve sikkelerdeki değer kaybı, Roma ekonomisinde banker iflaslarını da peşi sıra getirmiştir. Roma İmparatorluğu'nda örneğin M.S. 3. yy.daki ekonomik krizde sikkelerin değer kaybetmesi sonucu, Mısır hariç, bankaların çoğu yok olmuş, ancak 4. yy.da yeniden ortaya çıkmıştır.

[609] G. Mickwitz, **Geld und Wirtschaft im römischen Reich des 4. Jahrhunderts n. Chr**., Helsinki, 1932, s. 81 vd.
[610] G. Mickwitz, "Infilation", **RE**, Ek C. 6, s. 129-130.

B- Banka Tipleri

Pacta tertiis nec nocent nec prosunt:
Anlaşmalar üçüncü kişilere borç yüklemediği gibi yarar da sağlamaz.

Eski Yunanlar gibi Romalılar da, M.Ö. 5. yy.ın sonundan itibaren faiz karşılığı borç (*fenus* ya da *feneratio*) verme ve mevduat toplamanın bankalar (*argentaria* veya *ars argentaria*) tarafından yürütülen bir faaliyet demek olduğunun farkındaydılar. Profesyonel bankerler, mevduat alıyor ve bunu, kendileri alacaklı konumunda olarak üçüncü şahıslara borç veriyorlardı. Ulpianus, Labeo'dan yaptığı bir alıntıda şöyle bir tarif yapar: "*rationem autem esse Labeo ait, ultro citro dandi, accipiendi, obligandi, solvendi sui causa*" (Labeo diyor ki, banka hesabı; ödeme ve tahsilat, borç verme,

kendi hesabından ödeme yapma gibi farklı işlevlere göre düzenlenmişti. Dig. 2, 13, 6, 2).[611]

Roma Dönemi'nde hem bankacılık uygulamaları daha gelişti hem de bu faaliyetin hukuki çerçevesi güçlendi. Ancak en gelişkin bankacılık işlemleri Roma zamanındaki Mısır'da görüldü.[612]

1- Tapınak Bankacılığı

Roma Devleti zaman içinde güçlendikçe, Eski Yunan coğrafyasında adım adım kendi egemenliğini kurmuş, fakat mevcut kültürel yapıyı da aynen sürdürmüştür. Bu çerçevede tapınak bankacılığı, önceki bölümlerde anlattığımız işlevini korumuştur.[613] Yani tapınaklar ve kült merkezleri aldıkları hediyeler ve adaklar yoluyla sahip oldular büyük hazineleri. faizli borç vererek artırmaya devam etmişlerdir.[614] Belki de tapınaklarda bu dönemde, özel kişi ve bankerlerden daha fazla mevduat toplanmıştır.[615] Ayrıca tapınaklar emanetçilik işlevlerini de eskiden olduğu gibi sürdürmüşlerdir. Örneğin Iulius Caesar, şahsi servetine ait 700 milyon sestertius'u Ops Tapınağı'na emaneten koymuştu. Caesar, paranın çok büyük bir kısmını İç Savaş'ta yenilgiye uğrayan Pompeius ve yandaşlarının el konan mallarından elde etmişti. Iulius Caesar'ın ölümünden sonra, Antonius bu parayı devlet hazinesinden almış, Iulius Caesar'ın *acta*'sına not düştüğü gibi kullandığını söylemesine karşın, gerçekte kendi borçlarını ödemek için kullanmıştı (Cic. *Phil.* I, VI.17). Tapınakların emanetçiliği, bazı tiyatro eserlerine de konu olmuştur. Örneğin Latin yazar Titus Maccius Plautus'un *Bacchides* adlı tiyatro oyununun bir sahnesinde Ephesos Artemis Tapınağı'na emaneten bir miktar para bırakılması betimlenir (bkz. "**Ekler**" bölümü, Ek- 2).

---

[611] J. Andreau, "Banken", **NP**, C. 2, s. 434-435.
[612] J. Irmscher ve R. Johne, "Bankwesen", **Lexikon der Antike**, Wiesbaden, 1977; Kloft, **a.g.e.**, s. 241.
[613] Bkz. bu çalışmanın "**Eski Yunan Öncesi Tapınak Bankacılığı**" ve "**Eski Yunan'da Tapınak Bankacılığı**" bölümleri. Ayrıca bkz. Bogaert, **a.g.y.**; Kloft, **a.g.e.**
[614] Finley, **a.g.e**, s. 137.
[615] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 838.

Ancak farklı bir görüşe göre, "gerçekte Roma'da hiçbir zaman, Yunanların kutsal yerleri aynı zamanda tasarruf sandıkları ve kredi veren kurumlar gibi kullandıkları şekilde, dünya çapında örgütlenmiş bir yapılanmaları yoktu. Bu tür faaliyetler daima özel şahıslar tarafından yürütüldü ve bu bağlamda bu kişilerden banker diye bahsetmek mümkündür."[616]

Roma Dönemi tapanak bankacılığına ilişkin şu vurguya yapmak mümkündür ki, Delos'taki tapınak bankacılığının önemi bu dönemde daha da öne çıkmıştır. Çünkü Roma, Ege ve Akdeniz'de egemenliğini pekiştirdiğinde, Eski Yunan Dönemi'nde deniz ticaretinde ağırlıklı öneme sahip olan Rhodos bu konumunu kaybetmiş, Delos, Roma Dönemi'nde adeta uluslararası serbest bir pazar haline gelmiştir. Delos Apollon Tapınağı da bu canlı piyasada bir mali kuruluş olarak daha aktif bir faaliyet içinde olmuştur.

2- Özel Bankacılık

Roma'ya bankacılık Yunanistan'dan gelmiştir. Bunun kanıtı, bankacılıkla ilgili adlandırmalardır. Plautus ve Terentus'ta bankerlere *trapezita* denmekteydi; *argentarius* adlandırması daha sonra kullanılmıştır. Kanıt sadece Yunanca adlandırmalardan ibaret değildir, bankerlerin kendileri de Doğu kökenliydi;[617] örneğin M.Ö. 1. yy.da Roma'daki bankerlerin (*nummularii*) çoğu Yunandı.[618] Bankalar, Güney İtalya ve Sicilya'daki Yunan kolonileri üzerinden Roma'ya gelmişti. M. Voigt, bu geliş güzergahında Latium'un belirleyici bir rolü olduğu görüşündedir,[619] ancak B. Laum'a göre bu görüş şüpheyle karşılanmalıdır.[620] Plautus'un komedilerinde ve Cicero'nun yazılarında bunlara (*argentarii*) sık sık değinilmiştir. İmparatorluk Dönemi'nde bunlar birçok eyalette faaliyet göstermişlerdir. *Argentarii* bazen, devletin sikke kontrolüyle görevli memurları (*nummularii*) olarak da çalışmıştır, ki *nummularii* daha sonraki dönemlerde

[616] F. DeMartino, **Wirtschaftgeschichte des alten Rom**, Münih, 1985, s. 174.
[617] Laum, **a.g.y.**
[618] R. Herzog, **Aus der Geschichte des Bankwesen. Tesserae nummulariae**, Abhandlung der Giessener Hochschulgesellschaft I, Giessen, 1919, 16 vd.
[619] M. Voigt, **Über die Bankiers und Buchführung der Römer**, X, 1888.
[620] Laum, **a.g.y**.

bankerlere dönüşmüştür.[621] M.Ö. 4. yy.da Atina'nın, daha sonra Delos'un sermaye ve banka trafiğinin göbeğinde yer almasına benzer şekilde M.Ö. 1. yy. ve sonrasında da Roma bu konumda olmuştur. *Tesserae nummulariae* ile ilgili buluntular da bu durumu açıkça kanıtlar. Günümüzün Londra'sına veya New York'una benzer şekilde o zamanki Roma da tüm dünyanın para ticaretine hükmetmekteydi. Bankalar argentaria olarak adlandırılmaktaydı. Bunlara tüm eyaletlerde rastlanmaktaydı. Örneğin Doğu'da Pergamon, Mylasa, Prusa, Nikaia vd; Batı'da bir tek Arelate'de biliniyor. Ancak J. Marquardt, Roma İmparatorluğu'nda tefecinin (*fereratores*) veya bankerin (*argentarii*) bulunmadığı hiçbir şehrin olmadığını belirtir.[622] Sonuç itibarıyla en azından bütün büyük şehirlerde bankalar vardı ve yaptıkları iş; mevduat alma, para değiştirme, kredi verme, alış - satışlarda danışmanlık yapma ve destek verme, mudi hesabından havale ve ödeme işlemleri yapma gibi çeşitlilik göstermekteydi.[623]

C. Rabirius Postumus, Cicero'nun söylevleri nedeniyle tanınan bir bankerdir. Rabirius, C. Curtius'un oğluydu (Cic. 3. 45. 47) ve genç yaşta babasını kaybetmişti. Vasiyet gereği amcası C. Rabirius tarafından evlat edinildi (Cic. 38. 45). Süvari sınıfına mensuptu (Cic. 3. 11 vd. 15), kültürsüzdü (Cic. 23) fakat çok zengindi (Cic. 38); babası gibi o da (Cic. 3) bankerlik işini tüm imparatorlukta (Cic. 4. 38), Caesar (Cic. 43) ve Cicero (Cic. 47) gibi bağlantılarıyla bütün Roma dünyasında (Cic. 4. 45 47) sürdürdü. En başarılı olduğu iş bankerlikti.[624]

Cicero'nun *De Officiis*'inde adı geçen bir banker de Syracusae'lı Pythius'tur. Cicero, banker Pythius hakkında ilginç bir hilekârlık öyküsü anlatır: "Gaius Canius, bir Roma şövalyesi, hatırı sayılır derecede zeki ve edebi kültürlü bir adam, kendi dediğine göre bir keresinde Syracusae'a iş için değil tatil için gitti. İstenmeyen misafirler tarafından rahatsız edilmeden arkadaşlarını davet edebileceği ve keyif sürebileceği bir sayfiye evi (kırevi) satın almayı düşündüğünü açıkladı. Bu bilgi yayıldığı zaman, Syracusae'lı bir bankacı olan Pythius, Canius'a böyle bir evi

[621] R. Herzog, "Nummularius", **RE**, 34. yarım cilt, s. 1415-21.
[622] J. Marquardt, **Das Privatleben der Römer**, 2. baskı, 2 cilt, Hirzel, 1886; Laum, **a.g.y**.
[623] Kloft, **a.g.e**., s. 241.
[624] V. Mühll, "C. Rabirius", **RE**, 2. seri, C. 1, s. 25-27.

olduğunu, satılık olmadığını, ancak isterse kendini orada evinde hissedebileceğini söyledi ve aynı zamanda onu ertesi gün akşam yemeği için bu eve davet etti. Canius kabul etti. Pythius, bir bankerden bekleneceği üzere, her sınıftan insandan yardım isteyebiliyordu; sonradan balıkçıları topladı ve ertesi gün onun evinin önünde avlanmalarını istedi ve ne yapmaları gerektiğini söyledi. Canius yemeğe geldi. Gözlerinin önünde gruplar halinde balıkçı kayıkları vardı ve her balıkçı sırayla yakaladığı balıkları getirip Pythius'un ayakları dibine bıraktı. 'Dua et, Pythius' dedi Canius, 'Bu ne demek oluyor, bütün bu balıklar ve kayıklar?'. 'Merak etme' dedi Pythius, 'burası Syracusae'da bütün balığın olduğu yer; burası tatlı suyun geldiği yer; bu ev ve arazi olmadan balıkçılar yaşayamaz'. Eve sahip olma arzusuyla yanan Canius, Pythius'a evi ona satması için ısrar etti. Pythius önce itiraz etti. Uzun lafın kısası, Canius amacına ulaştı. Adam zengindi ve kır evine sahip olma arzusuyla Pythius'un istediği bütün parayı ödedi; evdeki bütün malzemeleri de aldı. Pythius tutarı defterine işledi ve alışverişi tamamladı. Ertesi gün Canius arkadaşlarını davet etti; kendisi erken geldi. Tek bir ıskarmoz bile görünürde yoktu. Komşusuna o günün bir balıkçı bayramı olup olmadığını sordu, çünkü onlardan tek bir iz bile göremiyordu. 'Bildiğim kadarıyla yok' dedi komşusu; 'ama hiçbiri genelde burada avlanmazlar. Dün olup biten neydi anlayamadım'. Canius çok öfkelendi; ama ne yapabilirdi? Çünkü meslektaşım ve arkadaşım Gaius Aquilius henüz cezai dolandırıcılıkta kullanılan formlarını yayımlamamıştı. Bu formlarda geçen 'cezai dolandırıcılık' nedir diye sorulduğunda verdiği cevap: 'Bir şey gösterip başka bir şey uygulamak' idi; konusunda uzman birinden bekleneceği üzere mükemmel bir tanımdı bu. Dolayısıyla Pythius ve bir şeyi olduğundan farklı gösteren diğer herkes sadakatsiz, hilekâr ve karaktersizdir" (Cic. *Off.* III, 14. 58, 59, 60).

Pompeii'li banker L. Caecilius Iucundus'un M.S. 1. yy.daki faaliyetleri hakkında ayrıntılar, kendisinden günümüze ulaşan belgeler nedeniyle bilinmektedir. 1875'te Pompeii'de banker L. Caecilius Iucundus'un evindeki kazılarda bir ağaç sandık içinde arşivinin bir kısmının yanı sıra kendisinin tunç büstü evinin tablinum'un[625] sağında ve solunda ele geçmiştir (Lev. 19 c-e). İdealize edilmeden doğal görünümüyle yapılmış olan büstün üzerinde, "Iucundus'un azatlı kölesi Felix

[625] Roma evlerinde atrium'un arkasındaki büyük arşiv odası.

tarafından yaptırtılmıştır" şeklinde bir kayıt vardır. Ağaç sandıktan çıkartılan 153 balmumlu tabletten arta kalanlar onarılıp okunmuştur; bunların çoğu ödeme makbuzlarıdır. Makbuzlardan biri M.S. 15 yılına, bir diğeri 27'ye ait iken geri kalanları 52-62 yılları arasındandır. Çok azı tüm olarak ele geçmiştir, ancak belgelerin çok benzer olması nedeniyle genel görünüm anlaşılabilmektedir. Iucundus'un günümüze ulaşan iş makbuzlarından görüldüğü kadarıyla (ki o bankacılığın yanı sıra mezatçılık ve kentin vergi tahsildarlığını da yapmaktaydı) işlemlerinin tutarı oldukça düşüktür. Tek tek işlemlerin tutarı 342 – 39.079 sestertius arasında değişmekteydi ve birkaç yılın (M.S. 52-62 arası) toplam işlem tutarı 300.000 sestertius tutmaktaydı.[626]

Eques (atlı, süvari) sınıfından Herodes Atticus, yayın, bankacılık ve tarımsal üretim konularında çalışmaktaydı ve babası da bankacılık yapmıştı.[627] Atticus'un, babasından kalan mirasa ilişkin yine babasının vasiyetnamesi doğrultusunda yaptığı işlemler, Roma Dönemi Atina'sında bankacılığın günlük yaşamın içinde ne ölçüde yer aldığı hususunda iyi bir fikir verir:

"M.S. 2. yy. Roma İmparatorluk Dönemi Attika'sındaki bankacılığa, Herodes Atticus'un babası olan ve M.S. 134'te ölen Atticus'un vasiyetnamesi güçlü bir ışık tutar. O, her Attika yurttaşına yıllık 1 mina verilmesini (Philostr. *vit. soph.* II 1, 5. 6) sağlayacak, en azından 6 bin yurttaşa ödenecek 6000 drakhmeyi %5 faiz geliriyle karşılayacak ölçüde asgari 120.000 mina ya da 12 milyon drakhmeye sahip bir vakıf kurulmasını vasiyet etmişti. Oğlu ve varisi Herodes Atticus Atinalılara bir kerede 5 mina ödemeyi ve karşılığını Attika bankalarına yatırmayı önerdi. Teklif kabul edildi ve insanlar paralarını almak için bankaya gittiler. Ancak Atticus iyi hazırlık yapmıştı. Babasından veya dedesinden borç almış olanların borç senetleri herkesin önüne

[626] A. Mau, **Pompeji In Leben und Kunst**, Leipzig, 1908, s. 242, 465, 516.
[627] Finley, H. Atticus'tan bahsederken şöyle der: "Mesela kusursuz olduğu düşünülen *eques* -atlı, süvari- sınıfından Attikos, yayın, bankacılık ve tarımsal üretim konularında çalışmıştı", bkz. Finley, **a.g.e.**, s. 46.

konuldu. Sonuç olarak çoğu az bir parayla yetinmek zorunda kaldı ya da hiç para alamadı."[628]

Banker L. Aufidius'u, Tenos'ta kent yönetimine, piyasa şartlarına göre daha düşük bir faiz oranıyla verdiği kredi nedeniyle tanımaktayız. Kentin ekonomik sıkıntılardan ötürü bankerin oğlu L. Aufidius Bassus, bu faiz oranını daha sonra daha da düşürmüştür. Hem bu davranışından hem de diğer hayır işlerinden ötürü Tenos yönetimi bu bankeri onurlandırmıştır.[629]

Commadus zamanında bir azatlı iken daha sonra Roma piskoposu (217-222) olan Callistus (Callixtus) da Roma'da Hırıstiyanlara yönelik bankacılık yapmış, ancak sonradan iflas ederek güç duruma düşmüş bir bankerdir. Callistus'un ilginç öyküsüne ilişkin Hasan Malay şu bilgileri verir:

"...bankerlik yapan diğer bir azatlının ilginç öyküsü de erken Hristiynalık devrinin theologlarından biri olan Hippolytus tarafından anlatılmaktadır: O günlerde bir Papalık seçimi yapılacaktır ve Hippolytus'un rakibi olan Callistus köle kökenli biridir. Karşıtını küçük düşürmeğe çalışan Hippolytus, onun eski bir köle olduğunu söylemekle kalmaz, aynı zamanda onun efendisine sadık biri olmadığını da ileri sürer ve onun geçmişini şöyle anlatır:

" 'Bir zamanlar bu adam, imparator ailesine mensup Carpophorus adında birinin evinde köleydi. Güvenilir birine benzediği için, Carpophorus ona büyük miktarda bir parayı emanet etmiş ve bankerlik yaparak bu parayı verimli bir şekilde değerlendirmesini istemişti. Parayı alan Callistus, 'Resmi Balık Pazarı' adında bir banka kurdu. Zamanla dul kadınlar ve Hristiyanlar buraya büyük paralar yatırdılar; çünkü yasal sorumluluk Corpophorus'undu. Ama Callistus bankayı kötü işletti ve durumu çıkmaza soktu. Durum kötüleşince, birileri efendisine giderek durumun kötü olduğunu ve hesapları kontrol etmesinin yerinde olacağını söylediler. Bunu öğrenen Callistus, efendisinden çekeceklerini tahmin ederek ortadan kayboldu. Portus'da,

[628] E. Ziebarth, **a.g.y**. H. Atticus'un vasiyeti için ayrıca bkz. P. Graindor, **Un milliardaire antique, Herodes Atticus e son famille**, Kahire, 1930.
[629] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 19.

yelken açmağa hazır bir gemi buldu ve nereye gideceğine bakmaksızın bu gemiye bindi. Ama kaçamadı; çünkü birisi Capophorus'a durumu anlatmış ve o da hemen limana gelmişti. Efendisi gemiye binemedi, çünkü gemi limanın açığında demirliydi. Ama kaptan da hareket etmekte pek acele etmiyordu. Bu sırada Callistus uzaktan efendisini gördü, kaçamayacağını anlayınca, artık yaşamanın anlamsız olacağını düşünüp kendini denize attı. Limandailerin feryatları üzerine denizciler kayıklara atlayıp onun boğulmasına engel oldular. Callistus efendisine teslim edildi ve Roma'ya götürüldü. Efendisi onu bir ayak değirmende çalıştırmağa başladı. Aradan bir süre geçince -ki hep böyle olur- bazı Hristiyanlar Carpophorus'a giderek bu cezayı kaldırmasını istediler. Aslında Carpophorus iyi bir insandı; onlara yitirdiği parayı önemsemediğini, asıl başkalarının parasının batmış olmasına üzüldüğünü, çünkü birçok insanın kendisine güvenerek Callistus'a para emanet ettiklerini söyledi.Ama yine de onların istediklerini kabul ederek Callistus'u ayak milinde çalıştırmaktan vazgeçti. Ancak bu kölenin alacaklılara ödeyebileceği hiçbir şeyi yoktu. Ayrıca, bir nöbetçi tarafından sürekli olarak gözetlendiği için kaçamıyordu da. Bu nedenle kendini öldürmeğe karar verdi ve şöyle bir plan uyguladı: Bir Cumartesi günü, alacaklıları ile buluşacağını söyleyerek, Yahudilerin ayin yapmak üzere toplandıkları bir synagog'a girdi ve içerde büyük bir yaygara kopardı.Yahudiler buna sinirlendiler ve hakaret ederek dövmeğe başladılar. Daha sonra sürükleyerek, onu şehir **praefectus**'u Fuscianus'a götürerek şu şekilde yakındılar:

"- Romalılar bizim ibadet yapmamızı resmen kabul etmiş oldukları halde, bu adam geliyor ve büyük gürültüler çıkararak ve bir Hristiyan olduğunu haykırarak ibadetimizi engelliyor!

"Yahudilerin bu şikayetinden dolayı Fuscianus, Callistus'a çok kızdı. Ancak bu arada Carpophorus da olup biteni öğrenmiş ve **praefectus**'un makamına gitmişti. Carpophorus **praefectus**'a şunları söyledi:

"- Yalvarırım efendim, bu adama inanmayın! Çünkü o kesinlikle bir Hristiyan değil. Aslında kendini öldürtmek istedi, çünkü benim paramı dolandırmıştı. Bunu size kanıtlayabilirim.

"Ama Yahudiler, bunun Callistu'u kurtarmak üzere efendisi tarafından düzülen bir yalan olduğunu düşündüler ve daha da öfkelendiler. Sonuçta Callistus

kamçılanmaya ve Sardunia'daki madenlerde çalışmaya mahküm edildi.' (Hippolytus, *Batıl Düşüncelerin Tekzibi*, 9.12. 1 ve dev.).

"Diğer bazı kaynaklardan öğrendiğimize gör**e** Callistus'un serüveni bunula bitmez: Bu sıralarda Roma imparatoru olan Commodus'un affetmeğe karar verdiği Hristiyanların listesinde onun da adı vardır. Çünkü Commodus'u kandırmıştır. Bu aftan sonra Callistus Roma'ya döner ve Hippolytus'un deyimi ile 'hiç haketmediği halde' Papa seçilir (İ.S. 217-222)."[630]

Bazı kaynaklar Antiochia'daki trapeziteslerden bahseder (Liban. *or.* 29,33; 42,8; 52,15; Joh. Chrys. *in princ. Act. hom*. 4, 2). Kpel'deki *nummularii* (*Cod. Theod*. 16, 4, 5 [M.S. 404]) ve *argentarii* (αργυροπραται, αργυροπολαι, οι επι των τραπεζων) bir heyet oluşturarak, Iustinianus zamanında iflaslarla ilgili yasa konusunda kralla görüşmeler yapmıştı. Asia Eyaleti'deki para değiştiriciler ve bankalarla ilgili Ephesos'ta[631] ve Kilikia'daki Korykos'ta kayıtlar vardır.[632] Byblus'ta Photinus adlı bir bankerin adı geçer. İskenderiye'de (Alexandria) ve Mısır'da bankalar her zaman faal kalmıştır. Kartaca'da (Carthago) bir *vicus argentariorum* (semt bankası) vardı, ki bu hırsızlığa karşı özellikle korunaklı hale getirilmişti (Aug. en. in Ps. 38, 12 [CCL 38, 414, 32f]; conf. 6, 14). M.S. 3. yy.da yaşanan ekonomik kriz sonucu Roma İmparatorluğu'nda, Mısır hariç, bankaların çoğu yok oldu. Ancak 4. yy.da bankalar tekrar ortaya çıktı. İtalya'da Roma'da ve Roma dışında da bankerler vardı; Roma kentindekilerden birisi, Büyük Gregorius zamanında yaşamış olan ve Gregorius'un adından bahsettiği Iohannes adlı bir *argentarius* idi (Greg. *M. ep.* 11, 16 [M.S. 600]). Diğer Geç Roma kaynakları da bankerlerden bahseder. M.S. 7. yy.da Batı'da bankalar bir kez daha kaybolur, ancak Doğu'da varlıklarını sürdürür, özellikle Kpel ve İskenderiye'de.[633]

Daha önce devlet bankacılığının ağırlıkta olduğu Mısır'da ilk kez Roma egemenliği döneminde özel bankalar (ιδιωτικαι τραπεζαι) birçok kısıtlamadan

[630] Malay, **a.g.e**., s. 287-290.
[631] H. Gregoire, **Recueil des inscriptions greques-chretiennes d'Asie Mineur**, fasc. 1 (Paris 1922 ve Amsterdam 1968) nr. 96 quarter; aktaran R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9.
[632] **MonAsMinAnt** 3, s. 227, 255, 268, 328, 376, 496, 500, 676, 771); aktaran Bogaert, **a.g.y.**
[633] Bogaert, **a.g.y.**, s. 821, 835, 838, 874-876.

kurtulmuş ve daha rahat koşullarda çalışmıştır. Aslında bütün kısıtlanmışlığına rağmen özel bankacılık Mısır'da Ptolemaios'lar Dönemi'nden itibaren hızla gelişmiş ve birçok eyalet şehrinde özel bankalar açılmıştır. Roma Dönemi'nde devlet tekelinin kalkması, özel bankaların gelişmesini hızlandırmıştır. Örneğin Mısır'da M.S. 2. yy.daki bankacılık konusunda Arsinoe kenti iyi bir fikir verebilir. M.S. 1. yy.ın sonlarını takip eden 70 yıl içinde Arsinoe'de yaklaşık 48 özel bankanın faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu bankaların sahiplerinin ya da yöneticilerinin adları da bilinmektedir. Bunlardan ikisi, 18 yıldan fazla bankalarının başında kalmıştır. Bu bankaların çoğu on yıllar boyunca faal olmuştur. M.S. 147'de Arsinoe'de aynı sırada yedi bankanın, diğer zamanlarda da daha çok 4-5 bankanın yan yana faaliyette bulundukları saptanmıştır.[634]

Sonuç olarak, İmparatorluk Dönemi'nde, Roma kentinde ve tüm eyaletlerde (Mısır da dahil) küçük özel bankalar sisteminin geliştiği söylenebilir.[635]

3- Devlet Bankacılığı

Eski Yunan'da para değişimindeki devlet tekeli ve devlet bankacılığı uygulamaları Roma Dönemi'nde gevşemiş ve devlet çoğu yerde bu alandan çekilmiş de olsa özellikle Mısır'da devlet için ödeme ve tahsilat yapan devlet bankaları (δημοσιαι τραπεζαι) varlıklarını sürdürmüştür.[636]

Roma Dönemi Mısır'ında devlet bankalarının mali rollerini, kazılarda ele geçirilen binlerce papirüs ve ostrakona kayıtlı makbuz, hesap pusulası, hesap dökümü vb içeriğe sahip banka belgeleri gözler önüne sermektedir. Hellenistik Dönem Mısır'ında devlet bankalarının başındaki yöneticilere βασιλικος τραπεζιτης denirken Roma Dönemi'nde bunlar δημοσιος τραπεζιτης olarak adlandırılmıştır. Roma Dönemi'nde merkezi devlet hazinesinin yönetimi, δεμοσιος τραπεζιται olarak adlandırılan bir kurul tarafından yürütülmüştür (Pap. Giss. 58 [M.S. 2. yy.]). Daha

[634] E. Ziebarth, "Trapeza", **RE**, C. 12, s. 2194-2207.
[635] B. İplikçioğlu, **Eskibatı Tarihi** I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya, Ankara, 1997, s. 131.
[636] A. C. Johnson ve L. C. West, **Byzantine Egypt. Economic studies**, Princeton, 1949, s. 173-5.

önce özel şahısların da hesap açabildikleri Mısır'daki devlet bankaları, artık çok sayıda özel bankanın mevcut olması nedeniyle, salt devletin para tahsilatını ve ödemelerini yapmakta kullanılmıştır. Vergilerin toplanmasındaki çok önemli rolleri, Roma Dönemi Mısır'ındaki devlet bankalarını, şehirlerdeki özel bankalardan ayıran temel farklılık olmuştur.[637]

Roma Dönemi'deki Thebai şehrine ait şimdiye kadar yayımlanmış olan 650'den fazla vergi makbuzu, devlet bankalarının o dönemdeki varlığını ve işlevini belgeler. Bu makbuzların 400'ü Eski Yunanca, 250 kadarı da demotik dildedir. Bu belgelerde, büyük kısmı M.S. 1. yy.da faaliyet göstermiş yaklaşık 109 trapezites'in adı geçmektedir. Bankaların vergi tahsil faaliyetleri en yüksek noktasına M.S. 67-83 yılları arasında çıkmıştır; bu dönemde bankaların 6-8 arasında personeli vardır ve vergi makbuzu düzenleme hakkına sahiptirler. Vergi ödeyenler tarafından doğrudan bankalara yatırılmış 68 türlü verginin olduğu saptanmıştır. Mısır'daki devlet bankalarıın bu vergi toplama uğraşısı, M.S. 107'de Traianus tarafından yeni bir vergi tahsildarları kurulu (πρακτορες αργυρικων) oluşturulduğunda, pratik olarak sona ermiştir. Ancak yükseltilen vergilerin yine de bankalara yatırılma zorunluluğu sürdürülmüştür.[638] Mısır'da devlet için ödeme ve tahsilat yapan devlet bankalarının (δημοσιαι τραπεζαι) varlığı Bizans Dönemi'nde de devam etmiştir.[639]

Roma şehirlerinde ayrıca *mensarius*'lar da resmi devlet bankeri olarak görev yapmışlardır. "Mensarius, şehir magistratus'u olarak bir para bozucu veya bankerin işlevini yerine getiriyor, şehirin ödeme işlerine bakıyordu. Bazı Yunan şehirleri, örneğin M.Ö. 1. yy.da Tenos şehiri (Cic. *Flacc.* 44), her zaman δημοσιοι τραπεζιται denen bu türden resmi bankerlere sahipti. Roma'da bu memuriyetin, M.Ö. 4. yy.da bir borç krizi oluştuğunda (M.Ö. 352'de, Liv. 7,21,5 vd) ve 2. yy.daki Pön Savaşları'nda (triumviri mensarii, Liv. 23,21,6; 24,28,12; 26,36,8) özel bir konumu vardı. Bunun dışında mensarius sözcüğü her zaman, özel para ticaretiyle uğraşan

[637] E. Kiessling, "Trapezites", **RE**, C. 12, s. 2208.
[638] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 23-24.
[639] Johnson ve West, **a.g.e.**, 173-175.

banker anlamı da taşımıştır (Suet. *Aug.* 4,2), çünkü mesleklerini icra ettikleri masa (*mensa*) onların özelliğidir."[640]

Roma İmparatorluk Dönemi'nde nummularius resmi görevle darphanede olasılıkla sikke kalite kontrolü amacıyla isthdam edilmiştir. Bunlar daha sonraki dönemlerde bankerlere dönüşmüşlerdir. M.S. 3. yy.da devlet görevlisi olarak görülen nummularii, hem dolaşımdaki sikkelerin hem de devlet hazinesine gelen sikkelerin ayarlarını kontrol etmişlerdir.[641] Argentarii de bazen, devletin sikke kontrolüyle görevli memurları (nummularii) olarak çalışmıştır.[642]

Roma İmparatorluk Dönemi'nde özel bankacılıkta sağlanan gelişmeler, yaşanan ekonomik krizler sonucu Geç Antik Çağ'da zaman zaman çöküntülere uğramış ve özel bankalar yeniden organize edilerek devlet denetimi altına alınmıştır.[643]

C- Bankerlerin Faaliyetleri

Ex voluntate debitoris nulla obligation consistere potest:
Borçlunun iradesine bırakılmış borç münasebeti olmaz.

Bankerlerin Eski Yunan'da altı ana eksende yürüttükleri faaliyet (sarraflık, borç vermek, mevduat almak, diğer bankacılık işlemleri, mezatçılık ve noterlik)[644] Romalı bankerler tarafından da sürdürülmüştür. Ancak bu faaliyetlerden "mezatçılık"ın, eskiye oranla Roma Dönem'inde daha önem kazandığı, bankerlik teknikleri ile muhasebe kayıt düzeninin daha geliştiği söylenebilir. Buna ilişkin ayrıntılar, aşağıda, ilgili bölümlerde etraflıca ele alınacaktır.

[640] J. Andreau, "Mensarius", **NP**, C. 7.
[641] R. Herzog, "nummularius", **RE**, 34. yarım cilt, s. 1416; G. Stumpf, "nummularius", **NP**, C. 8, s. 1062-1063.
[642] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 821-838.
[643] İplikçioğlu, **a.g.e.**, s. 131.
[644] Bkz. "**Eski Yunan'da Bankerlerin Faaliyetleri**" bölümü.

1- Sarraflık

Sarraflık mesleğini ortaya çıkartan gereksinimler

Roma'da da sarraflık mesleği, tümüyle sikke darbının başlamasına bağlı gereksinimlerle ortaya çıkmıştır: Farklı standart ve tipte sikkelerin darp edilmesi; ticari, dini vb seyahatler nediyle Roma topraklarında birçok yabancı sikkenin dolaşımda olması; değişik sikke sistemlerini, çeşitli metallerden darp edilen sikkelerdeki metalin ağırlığını ve değerini bilmeyi, saflık oranını, sahte olup olmadığını anlamayı gerektiriyordu.

Roma'da 12 Levha Yasası'nın çıktığı dönemdeki (yaklaşık M.Ö. 450 civarı) ilkel ekonomik şartlarda henüz *aes rude* ve *aes signatum* denilen bakır ve tunç külçeler kullanılmaktaydı, bunlar sikkeye dönüşmüş para değildi. İşlemler *per aes et librem*[645] halledilmekteydi, yani tunç parçaları ve terazi ile; *mancipatio*'da[646] ise *libripens*[647] ile. Bakır ve tunç İtalya'da çok eski zamanlardan itibaren değiş tokuş aracı olmuştur ve bu durum Roma'nın ilk döneminde de devam etmiştir.[648] Ancak Roma'da döküm sikke kullanımı başlamadan çok önce Yunan gümüş sikkeleri bu coğrafyada dolaşımda olduğundan, sarraflar (*argentarii*) da oldukça erken bir tarihten itibaren buralarda fiilen mesleklerini icra etmişlerdir. Olasılıkla M.Ö. 3. yy.ın başlarında dökme sikke kullanımının başlamasıyla *aes signatum*'un yerini *aes grave*, yani "ağır tunç" denen sikke almıştır. Takip eden yüzyıllarda Roma'da dolaşıma sokulan sikkeler hızla çeşitlenmiştir.

Roma dünyasında sikkelerin kalite kontrolüne büyük bir önem verilmiş, yaygın olarak imparatorluk sikkelerinin yerel sikkelerle değiştirilmesi işlemleri yapılmıştır. Uzmanlık gerektiren bu işlemleri yapan sarraflar Roma'nın her yerinde faaliyet

---

[645] Belli miktarda bakırın tartılması.
[646] *mancipium*: resmi satın alma ya da resmi satış; mülkiyet, mal, mülk; köle; *mancipo:* satmak, devretmek; bkz. Kabaağaç ve Alova, **a.g.e.**
[647] Libra ile tartarak
[648] DeMartino, **a.g.e**., s. 167.

göstermişlerdir. M.Ö. 4. yy.dan Antik Çağ'ın sonuna kadarki dönemde sarraflık faaliyetleri, önemli bir teknik değişiklik olmadan devam etmiştir.[649]

Roma kentindeki sarraflar Forum'da Ianus Tapınağı kenarında *tabernae veteres* denilen dükkanlarda veya tezgahlarda, diğer şehirlerde de hem kentin en işlek caddelerinde hem de forumlarda faaliyet göstermişlerdir. Eski Yunan *trapeza*'ları gibi onlar da *mensa* denilen, üzerinde para değişimi veya kontrolü yaptıkları masalar kullanmışlardır.[650]

Para Değiştiriciliği

Romalı sarrafların verdikleri en önemli hizmet, sikke kalite kontrolörlüğünün yanı sıra para değiştiriciliğiydi. Para değiştiriciliği, hem merkezi olarak darp edilip dolaşıma sokulan sikkelerin yerel sikkelerle değiştirilmesini hem de büyük birimdeki sikkelerin daha küçük birimlere bozulmasını kapsıyordu; bu işleme *emtio venditio nummorum* denmekteydi. Bu nedenle para değiştiriciliği mesleği, sikkelere ilişkin pek çok bilgiye sahip olmayı gerektiren bir uzmanlık işiydi.

Sikke sistemi

Roma sikke sistemi Eski Yunan'dakinden farklıydı. Eski Yunan'da çok sayıdaki farklı ağırlık sisteminde sikkelerin kıymet dereceleri (nominalleri) obolos veya drakhmenin üst veya alt ağırlık derecelerine göre belirleniyordu. Bu sistemde obolos veya drakhmenin gram karşılığı ağırlığı, farklı ağırlık sistemlerine göre değişse de (örneğin Attika, Lydia, Aigina, Pers vb ağırlık sistemlerinde bu birimlerin ağırlığı farklı gramajlardaydı) belirli bir sistem içinde belirli bir sabit gram ağırlığı ifade etmekteydi ve daha büyük veya küçük birimler arasındaki oran da sabit olmaktaydı.

Sikkenin ağırlığını ve içerdiği maden miktarını düzenleyen Roma sikke sistemi, "as" ağırlık birimini esas almaktaydı, fakat as'ın temsil ettiği ağırlık zamana göre değişiklikler gösterebilmekteydi. As'ın alt ve üst kıymet derecelerini gösteren belirli oranlar vardı. As, "uncia" denen 12 eşit parçaya bölünmüş temel aritmetik birimdi.

[649] J. Andreau, "Banken", **NP**,C. 2, s. 434-435.
[650] DeMartino, **a.g.e**., s. 174.

As'ın (ya da bu "as"ın temsil ettiği birimin) her katına ya da alt katına özel bir ad verilmekteydi. Bu birmlerin adı şöyleydi: libra (as), deunx, dextans, dodrans, bes, septunx, semis, quincunx, triens, quadrans, sextans, sescuncia, uncia, semuncia, binae sextulae, sicilicus, sextula, drachma, dimidia sextula, scripulum, obolus, siliqua.[651]

Roma'da değerli metalden darp edilen aureus, denarius gibi sikkelerin yanı sıra adi metalden darp edilen as vb sikkeler de dolaşımda olmuştur. Ayrıca, çeşitli dönemlerde darp edilen victoriatus**,** antoninianus, aurelianianus, maiorina, centenionalis, yarım centenionalis, nummus (follis), billon nummus, argenteus, solidus, tremissis, miliarense (veya millares), siligua ve yarım siligua gibi sikkeler de vardır. Asia Eyaleti'nde darp edilmiş kistophor olarak adlandırılan türden farklı sikkeler de dolaşımda olmuştur.

Roma Devleti; Seleukos, Ptolemaios ve Attalos sikkeleri gibi çeşitli türde çok zengin bir sikke repertuvarını devralmış ve devam ettirmiştir.[652] "Merkezi İtalya'da bulunan Roma imparatorluğunun, İtalya dışında egemenliği altında bulunan ve sayıları beşyüzün altında olmayan şehirlerin bastıkları sikkeler söz konusudur. Basıldıkları dönem İ.Ö. 1. yüzyıldan İ.S. 3. yüzyıla kadar uzanmaktadır."[653] Bu sikkelere 'eyalet' veya 'İmparatorluk Dönemi Grek' sikkeleri de denilmektedir.

Roma'da ayrıca "gereksinim sikkeleri" denen türden sikkeler de kullanılmıştır. "Roma dönemi büyük kriz zamanlarında (özellikle III. ve IV. yüzyılda) kıtlığı geçici olarak önlemek veya resmi gümüş sikkelerin fazla değer kazanmasında çıkar elde etmek amacıyla kullanılan gereksinim sikkelerinde artış gözlemlenir. Bunlar dökme sikkeler, kaplama sikkeler, ya özgün sikkenin üzerine dökülerek elde edilmiş kalıplardan, ya da sahte kalıplardan basılmış sikkelerdir. Sonunda, V. yüzyılda imparatorluğun büyük bir kısmında bronz emisyonlarının hemen hemen tamamının

[651] J. Irmscher ve R. Johne, "Gewichte", **Lexikon der Antike**, Wiesbaden, 1977; G. Ifrah, **Akdeniz Kıyılarında Hesap** Rakamların Evrensel Tarihi, C. 3, (Çev. K. Dinçer), 2. baskı, Ankara, 1996, s. 129-130.
[652] Howgego, **a.g.e.**, s. 66.
[653] O. Tekin, **Eskiçağ'da Para** Antik Nümismatiğe Giriş, 3. baskı, İstanbul, 1998. s. 17. Kent sikkelerinin basımı M.S. 268'de birçok yerde son bulmuştur.

durması, ikiye ayrılmış sikkelere, hatta bir yüzyıllık veya hatta bazen milattan önceye tarihlenen Antik sikkelere, ve 50 cg.dan daha hafif betimsiz basit *rondela*'lara başvurulmasını" gerektirmiştir.[654]

Böylece Eski Yunan'da olduğu gibi Roma dünyasında da para değiştiriciliği, Roma sikke sistemini iyi bilmeyi, birçok farklı sikkeyi tanımayı gerektiren ve bu bilgiler çerçevesinde para bozma işlemi yapan bir meslek olarak tüm Roma şehirlerinde faaliyet göstermiştir.

Sikkelerin darp edildiği metaller

Roma'da sikkelerin darp edildiği metaller altın, gümüş, tunç, pirinç ve bakır idi. Bazı sikkeler (aureus ve denarius gibi) tam kıymet derecelerinde daima altın ve gümüşten basılırken bazı kıymet derecelerindeki sikkeler (as, quinarius, sestertius gibi) ise zaman içinde değişik metallerden darp edilebilmekteydi (tunçtan veya gümüşten darp edilen bir sikken sonradan bakırdan vb darp edilmesi gibi).

Tunç sikkeler: Roma tarihinde dolaşıma sokulan tunç sikkeler; as, semis(sis), triens, quadrans, sextans, uncia ve quinarius ile sestertius'tur.

İlk Roma sikkesi, M.Ö. 3. yy.ın başlarında tunçtan dökülen *aes grave*'ydi ("ağır tunç").[655] Ancak bundan önce Roma'da alışverişte ödeme aracı olarak kullanılan *aes signatum* olarak adlandırılan 16 x 9 cm boyutunda dikdörtgen tunç parçalar vardı. Bunlar da dökme tekniğiyle yapılmış olup üzerlerinde çeşitli tipler yer almaktaydı.[656] Bu külçeler, 327 gr'lık Roma librası esas alınarak hazırlanmıştı. Aralarında 4 veya 5 libra gelenler vardı. Fakat *aes signatum* sikke değildi. *Aes grave* ise yuvarlak sikke biçimindeydi ve tunçtan dökülmüştü. Aes grave, yapılan bazı düzenlemelerle as birimini esas alan alt değerlere bölünmüştü (semis[sis], triens, quadrans, sextans ve

[654] C. Morrisson, Antik Sikkeler Bilimi **Nümismatik** Genel Bir Bakış, (Çev. Z. Ç. Öğün), İstanbul, 2002, s. 85.

[655] İlk tunç sikke kullanımının tarihi çeşitli kaynaklarda farklı ifade edilmektedir. "M.Ö. 3. yy.ın başları": bkz. Tekin, **a.g.e**., s. 12; "M.Ö. 289": bkz. R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 821-838; "M.Ö. 3. yy.ın sonları": bkz. Karwiese, **a.g.e.**, s. 70.

[656] Tekin, **a.g.e**., s. 12.

uncia). Döküm sikke olarak as, 70 yıl boyunca dolaşımda kaldı. 2. Kartaca Savaşı ve özellikle Hannibal'in İtalya'yı istilası sırasında Roma mali krize girdi. M.Ö. 212'de denarius'u temel alan yeni bir sikke sistemi oluşturuldu. Tam ağırlığa sahip İtalya'nın geleneksel tunç sikkesi artık iflasın eşiğine gelmişti.[657] Daha sonraki tunç sikkeler ise, M.Ö. 2. yy.ın sonlarından itibaren dövme tekniğindedir.[658] Aes grave darbı M.Ö. 80 yılı dolaylarında son bulmuştur. M.Ö. 82 ile 23 arasında, yaklaşık 60 yıl boyunca Roma'da tunç sikke basılmadı.[659] M.Ö. 23'te Augustus sikke reformu yaptı ve adi metalden basılan sikke birimlerini yeniden düzene soktu. As basımı M.S. 3. yüzyılın sonlarına kadar devam etti. Bu dönemde bazı tunç sikkelerin arka yüzlerindeki boşlukta S.C. (= Senatus Consultum) kısaltması bulunmaktaydı.[660] Tunç sikke, Roma İmparatorluğu'nda düzenli olarak basılan bir sikke idi. Ancak M.S. 3. yüzyılda adi metalden küçük birimler geçici bir süre için basılmadı. Bu dönemde Aurelianus ve Diocletianus imparatorlukta yeni bir sikke reformu yaptılar. Ancak bu reformlar uzun süreli bir istikrar sağlayamadı. M.S. 4. yüzyılda yinelenen reformlarla tunç sikkeler yeniden ele alındı.[661] 4. yy.daki küçük tunç sikkelerin değeri, içerdikleri metalin değerinden daha da düşüktü.[662]

Sestertius[663] da Caesar zamanında tunç sikke olarak darp edilmiştir.[664] Sestertius önce gümüş olarak basılmış, daha sonra tunç ve pirinç olarak da dolaşıma sokulmuş ve yaygın kullanılan bir sikke olmuştur. Bundan ötürü Latince nummus (Yunanca

---

[657] Howgego, **a.g.e**., s. 132.
[658] S. Atlan, **Roma Tarihi'nin Ana Hatları** I. Kısım Cumhuriyet Devri, İstanbul, 1970, s. 62.
[659] Tekin, **a.g.e.**, s. 13.
[660] K. W. Harl, Kazılarda Bulunan Sikkelerin Tanımlanması İçin Rehber **Roma** (M.S. 238-498), (Çev. B. Delikan), İstanbul, 2002, s. 9-10.
[661] Howgego, **a.g.e**., s. 13-14.
[662] T. Pekary, **Die Wirtschaft der griechisch- römishen Antike**, Wiesbaden, 1976, 103.
[663] Latince semis: yarım, tertius: üçüncü sözcüklerinden "üçüncü yarım" yani 2,5 demekti.
[664] Ifrah, **a.g.e**., s. 129-130. Tunç (Almanca, İngilizce ve Fransızcada bronze) ile pirinç (Almanca: Messing, İngilizce: brass, Fransızca: laiton), birbirine yakın olmakla birlikte iki farklı metalin adıdır. Tunç: bakır, çinko ve kalay alaşımı iken pirinç: bakıra çinko katılarak elde edilen alaşımdır. Ancak Türkçede hem metalurji ile ilgili teknik kitaplarda hem de numismatik yayınlarda tunç ile pirincin tek bir metalin adlandırması olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu nedenle Türkçe kitaplardan yaptığımız alıntılarda bahsedilen kimi sikkelere ilişkin yapılan tunç veya pirinç adlandırmalarına ihtiyatla yaklaşmakta yarar vardır. Hatta as sikkelerde bile benzer bir karışıklık vardır; bu sikkeler Türkçe yayınlarda bazen tunç bazen bakır olarak adlandırılmaktadır. Şüphesiz as'ın tunç ve bakır olarak yapıldığı farklı dönemler vardır ama örneğin aes grave için bazı yazarlar tunç (O. Tekin) bazıları da bakır (N. Baydur) demektedir.

νουμμος) genel olarak sikke, ancak daha çok sestertius alamında kullanılmıştır.[665] Sestertius esas olarak Roma İmparatorluk Dönemi'nin büyük çaplı dolaşımda olan tunç sikkesidir; isminin ünü ve önemi bu dönemden gelir.[666]

Pirinç sikkeler: M.Ö. 23'teki sikke reformunda tunç as sikkeler yerine pirinç (orichalcum) sestertius ve pirinç dupondius darp edildi. Bu sikkeler altın rengi görünümündeydi. Roma İmparatorluk döneminde Nero zamanında darp edilen pirinç sestertius, hem ağırlık hem de çinko katkı oranındaki azalma nedeniyle değer kaybına uğradı.[667] Sestertius'ların çapı dupondius'tan daha büyüktü. Her iki sikkenin de gerek çapları gerek ağırlıkları imparatorluk boyunca değişiklik göstermiştir.

Bakır sikkeler: Roma'da çeşitli zamanlarda bakır olarak basılmış sikkeler as, semis(sis), triens, quadrans, antoninianus, aurelianianus, nummus, maiorina, centenionalis ve yarım centenionalis'tir.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde as ve alt birimleri semis(sis), triens, quadrans bakır sikke olarak darp edilmiştir. M.S. 3. yy. başlarında gümüş olarak darp edilen antoninianus adlı sikkeler daha sonra tamamen bakır bir sikkeye dönmüştür.[668] Yine M.S. 3. yy.ın son çeyreğinde darp edilen ve 5 denarii communes (D.C.) olarak değerlendirilen aurelianianus adlı sikke de bakırdan yapılmıştı, ancak %5 oranında gümüş kaplamaydı. Aynı yüzyılın sonlarında Diocletianus'un bastırttığı nummus adlı sikke de %5 oranında gümüşle kaplı bakırdan yapılmaydı. Bu sikke 10,75 gr ağırlığa sahipti. 307'de Constantinus, nummus'ların ağırlığını ve büyüklüğünü azaltmış ve nummus'un düşüşüne yol açmıştır.[669] Maiorina, onun yarısı centenionalis ve yarım centenionalis M.S. 4. yy.ın ortasından itibaren eski bakır nominallerin yerine yeni birimler olarak kullanılmaya başlanmıştır. "Bunların en büyüğü Latince magnus,

[665] W. Schwabacher, "nummus", **RE**, C. 34, s. 1456-1460; ayrıca bkz. Kabaağaç ve Alova, **a.g.e**., "nummus" maddesi.
[666] Decius zamanında (M.Ö. 3. yy. ortaları) basılan tunç quinarius'ların varlığından da bahsedilmektedir (bkz. Meydan Larousse, "quinarius" maddesi) ancak bunun sistemli bir darbının olmaması, o döneme özgü olması olasıdır. Quinarius Cumhuriyet Dönemi'nde gümüş olarak basılmıştır.
[667] Howgego, **a.g.e**., s. 135-138.
[668] Tekin, **a.g.e**., s. 15.
[669] Harl, **a.g.e**., s. 17, 21, 26.

yani büyükten gelen Maiorina, 'büyük nominal' anlamında, latince centeni, yani 'yüz tane'den gelen Centenionalis de 'yüz taneden biri' anlamındadır."[670] Roma'da bakır bozuk paraya *aes excurrens* denmiştir.[671] *Aes aeris* de bakır, tunç, para anlamına gelir.[672]

Gümüş sikkeler: Roma tarihi boyunca gümüş olarak basılmış sikkeler; nummus, quadrigatus, denarius, quinarius, sestertius, victoriatus**,** antoninianus, aurelianianus, nummus (follis), billon nummus, argenteus, miliarense (veya millares), siligua, yarım siligua ve kistophor'dur.

Roma'nın, ölçüsü belirli ilk gümüş sikkeleri M.Ö. 269'dan itibaren darp edilmeye başlanmıştır. İlk önceleri Campania'da basıldıkları kabul edildiği için Roma-Campania gümüş sikkeleri olarak anılan bu sikkelerin ismi *nummus*'tur.[673] M.Ö. 235 dolaylarında ise *quadrigatus* olarak tanınan yeni bir tip gümüş sikke darbedilmiştir.

Ancak Roma'nın esas gümüş sikkesi denarius'tur ve M.Ö. 3. yy.ın sonlarına doğru 2. Kartaca Savaşı (M.Ö. 218-201) sırasında darp edilmiştir.[674] "2. Kartaca Savaşı'nın İ.Ö. 211 yılından başlayarak Roma lehine dönmesiyle elde edilen ganimet ve vergiler sonucu, gümüş sikkede reform yapılmıştır. Roma egemenliği altındaki yerlerde yerel gümüş darpları yasaklanmış, Roma gümüşleri geçerli kılınmış, ancak yerel bakır darpları, imparatorluğun başlangıcına kadar sürmüştür."[675] Denarius'un yarısı *quinarius*, çeyreği ise *sesterius* adını taşıyordu. Denarius, Caracalla tarafından yaklaşık M.S. 215 yılında tedavüle sokulan gümüş *antoninianus*'a kadar Roma'nın

[670] Karwiese, **a.g.e**., s. 111-112.
[671] A. Nagl., "aes excurrens", **RE**, Ek C. 3, s. 30-35.
[672] Kabaağaç ve Alova, **a.g.e**., "*aes aeris*" maddesi.
[673] Atlan, **a.g.e**., s. 63; ayrıca bkz. Tekin, a.g.e., s. 12; fakat R. Bogaert, bu sikkenin basımının 269'da Roma kentindeki Iuno Moneta Tapınağı'nda gerçekleştirildiğini öne sürer; bkz. Bogaert, "Geld", **RAC,** C. 9, s. 835. Ayrıca N. Baydur bu sikkenin ortalama 7,25 gr olduğunu, ancak ağırlığının giderek azaldığını ve 1. Kartaca Savaşı sırasında 6,55 gr'a kadar düştüğünü belirtir; bkz. **Roma Sikkeleri**, İstanbul, 1998, s. 15.
[674] Tekin, **a.g.e**., s. 13; Karwiese, **a.g.e**., s. 70'te ilk denarius'un M.Ö. 213'te darp edildiğini belirtir. C. Howgego, denarius'u temel alan yeni bir sikke sistemi oluşturulmasını yaklaşık M.Ö. 212'ye tarihler; bkz. **Sikkelerin Işığında Eskiçağ Tarihi**, (Çev. O. Tekin), İstanbul, 1998, s. 132. Denarius'un M.Ö. 187'den (hatta 180'den) itibaren basıldığını belirten görüşler de vardır; bkz. Atlan, **a.g.e**., s. 63.
[675] Baydur, **a.g.e**., s. 17.

en önemli gümüş sikkesi olmuştur[676] ve 450 yıl boyunca standart bir sikke olarak kalmıştır.

Gümüş sestertius ilk defa M.Ö. 269'da, gümüş paraların Roma'ya girdiği sırada basılmıştır ve M.Ö. 217'de dolaşımdan kaldırılmaya başlanmıştır. Daha sonra M.Ö. 49'dan 43'e kadar Caesar ve Pompeius tekrar sestertius bastırmışlardır. 43'ten sonra gümüş yerine tunç sestertius darp edilmiştir.

Quinarius, M.Ö. 3. yy.ın son çeyreğinde denarius'un dolaşıma girmesine bağlı olarak basılmıştır ve sikkenin değeri ön yüzünde V Roma rakkamı ile belirtilmiştir. Sonradan dolaşımdan çekilmiştir. M.Ö. 2. yy.ın sonlarına doğru gümüş victoriatus'ların yerine yeniden piyasaya sürülmüştür. Bu sikkeden M.S. 3. yüzyıl sonlarına kadar zaman zaman da olsa basılmaya devam edilmiştir. Yarım denarius değerindeki quinarius'lar M.S. 769'dan sonra da basılmıştır.

M.Ö. 211 yılında 2. Kartaca Savaşı'nın Roma'nın lehine dönmesinin ardından Roma'da yeni bir gümüş sikke olan victoriatus darp edilmiştir. Üzerinde zafer işareti bulunan victoriatus'lar, daha sonra çift victoriatus ve yarım victoriatus olarak da basılmıştır. Bu sikkeler, basımlarının sona erdiği M.Ö. 170 yılına değin önemli miktarda dolaşımda olmuştur.[677]

Gümüş antoninianus'lar (diğer adı 'ışın taçlı') M.S. 215'te yeni bir birim olarak İmparator Caracalla (M. Aurelius Antoninus Bassianus) tarafından bastırılmış ve imparatorluğun en önemli gümüş sikkesi haline gelmiştir. Üzerinde imparatorun ve imparatoriçenin resimleri vardır. Antoninianus'lar M.S. 238 ile 274 arasında darp edilmiş olan en yaygın sikke tipidir.[678] İmparator Diocletianus tarafından dolaşımdan kaldırılmıştır.

[676] Tekin, **a.g.e**., s. 13
[677] Howgego, **a.g.e**., s. 132.
[678] İplikçioğlu, **a.g.e**., s. 132; Harl, **a.g.e**., s. 9-10.

M.S. 274'te İmparator Aurelianus, "aurelianianus" diye adlandırılan, daha gelişmiş, gümüş "ışın taçlı" bir tip çıkartmıştır. Aurelianus, eski antoninianus'ları tekrar darp ettirmiş ve yeni bir isim vermiştir.[679]

Nummus, M.S. 293 civarında Diocletianus tarafından dolaşıma sokulan gümüş sikkedir. Eski literatürde bu sikke yanlış olarak "follis" olarak adlandırılmıştır.[680] "Latince nummus, Yunanca νομος'tan gelmektedir. Sözcüğün anlamı çeşitli dönemlerde farklı içerik kazanmıştır. İlk başlarda M.Ö. 550 civarında Güney İtalya'daki Yunan kolonilerinde genel olarak sikke anlamında kullanılmıştır. Bu tarihlerde Aşağı İtalya ve Sicilya'da ilk gümüş νομμος ιταλικος'lar darp edilmiştir. Regling'in ölçümlemelerine göre bu sikke M.Ö. 550'de 8,36 gr gelmekte iken (Regling, *Klio* VI 504-512), M.Ö. 4. yy.ın sonlarında 7,78 gr'a düşmüştür. Yüzyıllarca Latincede nummus olarak kullanılan sözcük Geç Antik Çağ'da bu kez Latinceden Yunancaya νουμμος şekliyle geri dönmüştür."[681]

"Saf gümüş sikkenin etkili bir şekilde ıslahı ancak Diocletianus zamanında gerçekleşmiştir; imparatorun değeri düşük gümüş (billon) sikkelerinin, diğer kaliteli gümüş sikkelerden oldukça ayrı bir sikke katagorisini oluşturduğu resmen kabul edilmişti...'billon' sikke, neredeyse içinde hiç gümüşün kalmadığı ve bu nedenle son bulduğu İ.S. c. 364'e gelinceye kadar sürekli bir düşüş içindeydi. Bu tarihten sonre Roma sikkeleri bir kez daha altın, gümüş ve bronz sistemine döndü."[682]

Gümüş sikkelerde M.S. 3. yy.dan önce başlayan genel bozulmayı özetleyecek olursak, şunlar söylenebilir: 3. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nda görülen genel ekonomik bunalım kapsamında gümüş sikkelerdeki bozulma daha da artmıştır. Bu yüzyılın son çeyreğinde Aurelianus ve Diocletianus'un yaptığı sikke reformları uzun süreli bir istikrar sağlayamamıştır. 4. yüzyılda yinelenen reformlarla ayarı düşük gümüş sikkeler yeniden ele alınmıştır. 4. yüzyılın ikinci yarısında emisyon hacmi az

[679] Harl, **a.g.e**., s. 17.
[680] **İbid**, s. 26.
[681] Schwabacher, **a.g.y.**
[682] Howgego**, a.g.e**., s. 140, 152, 158.

olmamasına rağmen gümüş sikke, Cumhuriyet ve Principatus Dönemlerindeki önemini yitirmiştir. Fakat Doğu eyaletleri için gümüş sikke basımı devam etmiştir.[683]

Büyük Constantinus (M.S. 307-337) imparatorluğun para sistemininde köklü bir reforma gitmiş ve gümüş olarak, miliarense (veya millares), siligua ve yarım siligua'yı dolaşıma koymuştur. Siliqua, Roma ağırlık sisteminde, libranın 1/1728'ine eşdeğer, yani 0,189 gr gelen en küçük birimdir. Bizans İmparatorluğu yönetiminde, gelir vergileri siliqua olarak tahsil edilmiştir.

Roma Devleti bazı dönemlerde; Kappadokia, Suriye, Mısır ve Doğu'daki başka bölgelerde kullanılması için bölgesel tarzda gümüş sikkeler de basmıştır. Bu kapsamda Anadolu'da basılmış olan kistophorlar farklı bir önem taşır. Roma Dönemi'nde Anadolu'da basılan bu sikkeler yalnız gümüşten, özel uslup kalitesinde olduklarından ve tarihsel anlatım gücünden değil, aynı zamanda imparatorluk propagandasına geniş ölçüde hizmet etmiş olmalarıyla da önem taşırlar. Bu sikkeler isimlerini, Bergama Kralı II. Eumenes (M.Ö. 197-159) zamanında kabul edilmiş bir sikke türünden alır. Bu kistophorlardan imparatorluk gümüş madalyonları ortaya çıkmıştır. Bunlar Latince yazı taşıyor ve imparator tarafından onun auctoritas'ına (yetkisine) dayanarak darp ediliyordu. Bunlar ordu ödemelerinde ve özel giderlerde kullanılıyordu.[684]

Altın sikkeler: Roma'da kullanılmış olan altın sikkeler aureus ve solidus olarak veya quinarius, semissis, tremissis (triens) şeklinde küçük birimler halinde darp edilmiştir.

"Roma'da ilk denar emisyonları ile birlikte, İ.Ö. 269'dan başlayarak altın sikke de darpedilmiştir… Ancak, başlangıçta çok az darbedilen altınların II. Kartaca Savaşı sırasında büyük sayılara ulaşması, Livius'daki (27.10.11.vd.) bir haberle açıklanmaktadır. Bu bilgiye göre, savaşın giderlerini karşılayabilmek için Roma ordu

[683] **İbid**, s. 13-14, 135-138.
[684] P. R. Franke, **Roma Döneminde Küçükasya** Sikkelerin Yansımasında Yunan Yaşamı, (Çev. N. Baydur ve B. T. Baydur), İstanbul, 2007, s. 41- 42.

komutanlarına, devlet kasasındaki stoklardan altın veriliyordu."[685] Roma'nın bu ilk altın sikkeleri ('aureus' ya da 'nummus aureus') daha sonra Sulla zamanına kadar yeniden hiç basılmamıştır. Sulla'dan M.Ö. 46 yılına kadar ise az sayıda basılmıştır. Ancak düzenli olarak basımı Caesar zamanında M.Ö. 46'dan itibaren başlamıştır. Altın quinarius ya da *quinarius aureus*, yarım aureus'u tanımlamak için kullanılmıştır. Daha sonra Aurelianus, altın sikkenin ayarını yükselterek tamamen saf hale getirmiştir. Diocletianus ise yeniden standart bir ağırlıkta basılmasını sağlamıştır. Büyük Constantinus M.S. 4. yy.ın ilk yarısında imparatorluğun para sistemini tamamen reforma tabi tutmuş ve altın 'solidus', 'semissis' ve 'tremissis' veya 'triens' darp ettirmiştir. 320'lerden 360'lı yıllara kadar olan zaman diliminde solidus'un basımı bir hayli fazla olmuştur. Bu paralar, Bizans İmparatorluğu'nda da dolaşımda kalmıştır.[686]

Roma dünyasında değişik zamanlarda farklı metallerden darp edilen sikkeler çoğu zaman eşzamanlı olarak dolaşımda olabilmekteydi. Dolayısıyla para değiştirici sarrafların bu sikkelerin metal değerini çok iyi bilmeleri ve uygun pariteden işlem yapabilmeleri gerekmekteydi.

Sikkelerdeki Tipler

Roma'da sikke darbı başlamadan önce para olarak kullanılan tunç *aes signatum* adlı külçelerin üzerinde sığır, domuz vb çeşitli tipte hayvan kabartmaları yer almaktaydı. Sikke darbıyla birlikte paraların ön ve arka yüzlerdeki tip betimleri belli bir düzene sokulmuştur.

İlk Roma sikkelerinin ön yüzünde daha çok Tanrı veya Tanrıça başlarına yer verilmiştir. Daha sonraları ise, sikkeler üzerine kişi betimleri konulmaya başlanmıştır. Bu betimler, onların devletin simgesi olduğunu göstermekte ve bu yüzden de hükmetme iddiasına işaret etmekteydi. Roma sikkelerinde portrelerin görünmesi M.Ö. 54'ten itibaren başlamıştır. Yaşarken portresi yapılan ilk kişi olan Iulius Caesar örneğinde, bu olağandışı durum için senato kararı çıkartılmıştır (Dio

[685] Baydur, **a.g.e**., s. 22.
[686] Howgego, **a.g.e**., s. 12-14, 132; Tekin, **a.g.e**., s. 14.

XLIV,4,4). Bu ilk uygulamadan sonra portre betimleri hızla sık kullanılan bir sikke tipi haline gelmiştir.[687] "Roma sikkelerinin ön yüzlerinde esas olarak imparatorun kendisinin ya da ailesinden birinin portresi vardır. Bazen bir sikkenin ön yüzünde birden fazla portre de görmek mümkündür."[688] Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altında olan ve sikke basma hakkı verilmiş olan kimi şehirler, "sikkelerin ön yüzüne Roma imparatorunun portresi ile isim ve unvanlarını koymuşlardır ya da koymak zorunda bırakılmışlardır."[689] Bu şehirler zaman zaman sikkelerin ön yüzüne imparator portresi yerine kişileştirilmiş kavramlar koymuşlardır; demos, boule ve Roma Senatosu bunların en önemlileridir. Ayrıca kent tanrıçasının sur taçlı kişileştirilmiş büstleri de sık sık görülür. Kentin mitolojik kurucusunun (ktistes) betimleri de özellikle M.S. 3. yüzyıldan itibaren sık sık sikkelerin çoğunlukla ön yüzüne basılmıştır. Nadir de olsa sikkeler üzerinde bazen, ünü kentin sınırları dışına taşmış bazı hemşerilerinin resimlerine de yer verilmiştir.[690]

Roma sikkelerinin arka yüzleri adeta tarihin resmi arşivi gibidir. Sikkelerde çok sayıda arka yüz tipi vardır. "Roma egemenliği çeşitli sikke tiplerinde yansımasını bulur. Bu, başlangıçta arkayüzde, örneğin Hierapolis'in lyra'sı, Laodikeia'nın üç ayaklı kazanı ya da Efes'in arısı gibi yüzlerce yıllık sikke simgelerini korumak eğiliminde olunmasına karşın, sadece tanrıça Roma şeklinde, genç erkek görünümündeki senatonun resminde ya da hükümdar portresinde değil, aynı zamanda Roma kartalında, legion flamasında, Roma valilerinin isimlerinde ve imparatorluk legatlarında da açığa çıkar. Aynı şekilde, taşraya ait çeşitli aera'lara dayanan yerel takvimler görülmektedir."[691] Roma sikkelerinin arka yüzlerinde; binalar, köprüler gibi mimari tipler, çeşitli hayvan ya da semboller yer alır. Fakat en fazla resmedilen Tanrılar, Tanrıçalar ve kişileştirmelerdir. Şehir sikkelerinde arka yüzde sikkeyi basan şehrin adı veya halkının adı ile o şehrin kendi tipleri de bulunur.[692] Birçok yer, sikkeler üzerinde yapılarıyla övünür ve sahip oldukları medeni ve siyasal haklar ve unvanlarla adeta gururlanır. Kült yaşamı, düzenlenen

[687] Howgego**, a.g.e**., s. 74, 80.
[688] Tekin, **a.g.e**., s. 15.
[689] **İbid**, s. 17.
[690] Franke, **a.g.e**., s. 22-23.
[691] **İbid**, s. 15.
[692] Tekin, **a.g.e**., s. 17.

şenlikler, oyunlar dinsel bayramlar, birçok sikke resminde yansıtılır. "Sikkeler, çoğunlukla oyunların isimlerinin yanında, kentin ve memurun ya da vakfedenin isimlerini, agonların sayısına göre bir ya da daha çok ödül tacını, buna uyan yazılarla bir masa üstünde yalnız ya da kent Tanrısının ellerinde gösterir. Bunun yanı sıra çelenklere ve yağ amphoralarına rastlanır, utku kazanan için para kesesi ve genelde atletlerin vücutlarını ovarak yumuşattıkları yağın bulunduğu, gymnasiarkhlara ait kaplar da eksik değildir. Yarışlarda sıra için kura çekme sahneleri (sikkelerin üzerinde tekrarlanır)... Güreşçileri ve kazananı, ödül tacını başına koyarken gösteren sahneler (vardır)..."[693] Sikkeler üzerinde sık sık emisyon giderlerini üstlenen kişinin adı da yer alır. Özellikle deniz kenarında bulunan liman kentleri bastıkları sikkelerde, dümenli ve yelkenli gemileri sikke simgesi olarak seçmişlerdir. İki ya da üç kentin ethnikon'u yanında bulunan OMONOIA yazısına göre adlandırılmış olan, homonoia sikkelerine de yaygın olarak rastlanır. Roma topraklarının birçok yerinde kurulan ve emekli askerlerin yerleştirildiği koloniler de çeşitli sikkeler darp etmişlerdir. Anadolu'da basılmış olan kistophor'ların ön yüzlerinde bir sarmaşık çelengi ve çelengin içinde Dionysos kültüne ait kapağı açık, içinden bir yılan çıkan cista mystica, arka yüzlerinde gorytos'a (ok kılıfı) sarılmış iki yılan betimine yer verilmiştir.[694] Böylesine çeşitlilik gösteren Roma sikkelerini tanımak, ancak sarrafların üstesinden gelebileceği bir uzmanlık işiydi.

Resmi Kontrmaklı Sikkeler

Eski Yunan kent devletlerinde, darp edilmiş sikkeye sonradan damga (kontrmark) vurarak bir kez daha dolaşıma sürme uygulaması,[695] Roma İmparatorluk Dönemi'nde de sürdürülmüştür.[696] Roma topraklarında özellikle yerel sikke basımlarında, çoğu kez sikkeye sonradan basılan bir kontrmark görülür (Lev. 20). "Çoğunlukla bir rakam taşıyan damgalar, nominallerin belirtilmediği sikkelere yeni bir nominal değeri vermiştir. Bir A ile mühürlenen kontrmark, sikkenin artık 'I (assarion: as)' değerinde olduğunu belirtebilir. Kontrmarklar belli başlı yabancı

[693] Franke, **a.g.e**., s. 19, 33.
[694] **İbid**, s. 20, 24, 28-30, 39, 41.
[695] Bkz. bu çalışmanın "**Eski Yunanda Bankerlik**" bölümündeki "**Resmi Kontrmaklı Sikkeler**" kesimi.
[696] Geniş kapsamlı bilgi için bkz. C. J. Howgego, **Greek Imperial Countermarks: Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire**, Londra, 1985.

kentlerde basılmıştır; bununla birlikte sikkenin basıldığı kentte de (yani darphanede) vurulup bir değer değişimini gösterebilir."[697] İmparatorluk Dönemi'nde Vespasianus zamanından itibaren, nummularius'lar tarafından daha çok tunç sikkelerin üzerine basılan kontrmarklar düzenli olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu damgalar değeri düşmüş sikkelerin yeniden yasal kur üzerinden kullanılma alınması sırasında basılmıştır.[698]

"Değer yitimi daha çok kriz dönemlerinde ve de aynı zamanda yeniden basılmış veya kontrmarklanmış sikkelerin değerinin belirlenmiş resmi değerlerin üzerine çıkması hallerinde söz konusu olur. Roma'da III. ve IV. yüzyılda bronz sikke değerinin üzerinde yapılan oynamalar çok fazladır. Örneğin Diocletianus üzerinde Potentia betimi bulunan sikkenin değerini ikiye katlayarak *Genio populi romani* betimiyle darp ettirmiş ve değerini de 12.5 *denarius*'dan 25 *denarius*'a çıkarmıştır."[699]

Sarraflar, sikkelerin ön ve arka yüzlerinde yer alan tiplerin yanı sıra, varsa üzerindeki kontrmarkları da tanıyarak sikkenin değerini belirlemişlerdir.

Sikke Ticareti

Para değiştiricilik, darp edilen yerel ve yabancı sikkelerin, devlet ile halk arasında akışına aracılık eden bir tür ticaretti. Yabancı para ticareti genellikle *permutatio*[700] olarak adlandırılmıştır. Bu ticareti tanımlayan *emtio venditio nummorum* sözü, yabancı paraların değiştirilmesi ve yerel paraların bozulması ile para alım satımı kavramlarını içermekteydi (Dig. XLVIII 10, 9 ve 2; Cod. Iust. XI 11, 1). Bunun için *pondera*'ya gereksinimleri vardı.[701]

"Devletin yaptığı ödemelere ve şahıslar için basılan sikkelere ilaveten, sikkeler, doğrudan halka 'satılmak' ya da önce para değiştiricilere satılarak onlar aracılığı ile

[697] Karwiese, **a.g.e**., s. 124.
[698] R. Herzog, "nummularius", **RE**, 34. yarım cilt, s. 1436.
[699] Morrisson, **a.g.e**., s. 96.
[700] Değiştirme, değişme.
[701] J. Oehler, "Argentarii", **RE**, C. 2, s. 706 – 710; pondera, bir tartı ağırlığı.

halka satılması yoluyla da tedavüle sokulabilmekteydi. Anastasius döneminden önce doğrudan bir kanıt yoktur; fakat İ.S. 384-85'te Symmachus'un bir raporunda (*Rel.* 29) para değiştiricilerin, belirli miktardaki adi metalden sikke karşılığında, devletin hazinesine altın solidus satmaya zorlandıklarını görüyoruz. Bu şekilde baskı uygulamalar, adi metalden yeni sikkelerin tedavüle sokulmasında ve (herhalde böylece) devlet için altın sikke temininde kullanılmış olabilir."[702]

Sikke ticareti yönüyle de sarraflık mesleği Antik Çağ'da ekonomi için büyük önem taşımıştır.

Para Değişim Kuru (Parite)

Roma'da *nummus* sözcüğünün yanı sıra *pecunia* da para anlamıyla kullanılırdı. *Pecus*'tan türemiş olan bu sözcük Cumhuriyet Dönemi'nde ve İmparatorluk Dönemi başlarında altın, gümüş ve tunç sikkeler için kullanılırken M.S. 4. yy.da bakır paraları da kapsamıştır.[703] *Pecunia*'nın değiştirilmesi, yerel ve yabancı farklı standarttaki sikkelerin birbirleriyle değiştirilmesini kapsayan bir işlemdi. *Collybus* sözcüğü, paranın değişim kurunu ifade etmekteydi ve özellikle İmparatorluk Dönemi'nde 'değişim değeri' anlamı taşımaktaydı.[704] *Pecunia*'ların geçerli piyasa fiyatlarını ve değişim kurlarını bilmek önemliydi ve sarrafların uzmanlığını gerektirmekteydi.

Roma sikke sisteminde özellikle soy metalden darp edilmiş sikkelerin ağırlık ve saflık oranı, sikkenin değerini ve değişim kurunu belirlemekteydi. Bu sistemde metallerin altın, gümüş, tunç, pirinç ve bakır olarak aralarındaki oranlar da sikke değerlerinde önemli rol oynamaktaydı.

Başlangıçta 1 aes grave, bir Roma librası (327 gr)[705] ağırlığındaydı. 1. Kartaca Savaşı'nın (M.Ö. 264 – 241) başlamasından sonra aes grave'ler ağırlık kaybetti ve yaklaşık 270 gr'a düştü. 217 yılında as'ların ağırlığı yarıya düşmüş, 214 yılında

[702] Howgego, **a.g.e.**, s. 39-40.
[703] G. Mickwitz, "pecunia", **RE**, C. 37, s. 16.
[704] Bogaert, **a.g.e.**, s. 50.
[705] Libranın ağırlığı değişik yayınlarda farklı gram olarak belirtilmektedir. Biz bu çalışmamızda 327 gramı esas aldık.

1/4'e, 211 yılında ise 1/6'ya inmiş ve sextans'dan başlayarak daha küçük parçalarda dökme tekniğinin yerini darp tekniği almıştır. Ağırlık kaybı daha sonra da sürmüş, M.Ö. 91 yılında başlayan İç Savaş (Müttefikler Savaşı) sırasında halk tribunu C. Papirius Carbo'nun çıkarttığı yasa ile as'ın ağırlığı 1/2 uncia (13,64 gr) olarak saptanmıştır.[706] Sikke standartı, sabit bir ağırlık olan libra'dan basılan sikke sayısı ile bağlantılıydı. Libra'dan basılan sikke sayısının sürekli çoğalması, ekonomik bozulmanın (enflasyonun) bir göstergesiydi. Tunç sikkeler örneğinde bunu şöyle özetleyebiliriz: M.Ö. 3. yüzyılın başında 1 libradan 1 as basılırken (12 uncia) aynı yüzyılın son çeyreğinin başlarında 1,2 as (10 uncia), M.Ö. 212'de 6 as (2 uncia) ve yüzyılın sonunda 12 as (1 uncia) basılmıştır.[707]

M.Ö. 269'da darp edilmeye başlanan Roma'nın ilk gümüş sikkeleri nummus'lar 2 drachma (didrachma) ağırlığındaydı yani 6,82 gr'dı.[708] M.Ö. 235 dolaylarında dolaşıma sokulan gümüş quadrigatus'lar ise nummus'lara göre daha hafifti. Bunlar drachma ve didrachma ağırlık birimlerinde darp edilmişlerdi. Didrachma ağırlığındaki quadrigatus'lar 2. Kartaca Savaşı'nın başlamasıyla (M.Ö. 218) 5 gr'ın altına düşmüştür.[709]

Denarius, M.Ö. 3. yy.ın sonlarında yaklaşık %96 saflık oranına sahipti; Roma ağırlık birimi scripulum'un 4 katı (4,55 gr)[710] veya Roma para ölçüsü libranın 1/72'si ağırlığında idi ve ön yüzünde Romen rakamı ile X yazılıydı. Çünkü 1 denarius = 10 as (decussis) idi ve bu yüzden "onluk" diye anılmıştır. Daha sonra libranın 1/84'ü (3,98 gr) ve İmparator Nero zamanında ise 1/96'sı ağırlığında (3,4 gr) basıldı. M.Ö. 3. yy.ın ilk yarısında basılan gümüş sestertius 2,5 as veya ¼ denarius değerindeydi ve ön yüzünde HS işareti vardı. Aynı yüzyılın sonunda darp edilen gümüş quinarius ise

[706] N. Baydur, **Roma Sikkeleri**, İstanbul, 1998, s. 14-15.
[707] Bu tarihsel süreci şu şekilde özetlemek de mümkündür: Roma'nın mali krize girdiği 2. Kartaca Savaşı ve özellikle Hannibal'in İtalya'yı istilası sırasında tunç sikkenin ağırlığında çarpıcı bir düşüş gerçekleşir. Savaşın başlangıcından tunç as'ın ağırlığı 10 Roma uncia'sı kadarken M.Ö. 218'de İtalya'nın istilasını izleyen ilk altı yıl içinde as'ın ağırlığında %80'e varan bir düşüş meydana gelir. M.Ö. 212'de denarius'u temel alan yeni bir sikke sistemi oluşturulduğunda as'ın ağırlığı iki uncia olur. Daha sonra ise as, bir uncia ağırlığına (27 gr) iner ve "uncia ası" adını alır.
[708] Roma ağırlık sisteminde drachma, 1 libranın 96'da biridir. 1 libra 327 gr olduğundan 1 drachma da 3,41 gr'dır.
[709] Baydur, **a.g.e.**, s. 16.
[710] Bazı kaynaklarda bu dönemdeki denarius'un ağırlığı 4,30 gr olarak verilmektedir.

5 as'tı ya da başka bir ifadeyle yarım denarius'tu ve ön yüzünde V yazılıydı. Quinarius bir yüzyıl sonra 8 as değeriyle işlem gördü. M.Ö. 3. yy.ın sonlarında yeni bir gümüş sikke olarak darp edilen victoriatus'lar yaklaşık %84 saflıktaydı ve denarius'a göre daha düşük değerdeydi. Bunlar, denarius'un 3/4 ağırlığında, 3,41 gr'dı. Bu gümüşlerin ağırlığı, daha sonra 2,9 gr'a düştü.

M.Ö. 2. yy. ile M.Ö. 89 arasındaki zamanda sikkeler arasında değişim kuru şöyleydi:[711]

1 Aureus (altın)							
25	1 Denarius (gümüş)						
50	2	1 Quinarius (gümüş)					
100	4	2	1 Sestertius (sarı pirinç)				
	8	4	2	1 Dupondius (sarı pirinç)			
250	10	5	2.1/2	1.1/4	1 As (bakır)		
	20	10	5	2.1/2	2	1 Semis	
	30	15	7.1/2	3.3/4	3	1.1/2	1 Triens
	40	20	10	8	4	2	1.1/3 1 Quadrans

M.Ö. 89'da as'ın ağırlığı 1 uncia olarak tespit edilince, 1 denarius 16 as oldu ve ön yüzünde XVI rakamı yer aldı. Ancak eski 1 denarius= 10 as değeri, asker ücretlerinin ödenmesinde kullanılmaya devam edilmiştir; bu çifte değer M.Ö. 1. yy.ın sonlarına kadar sürmüştür. Augustus Dönemi'nde M.Ö. 23'teki sikke reformunda tunç as sikkeler yerine 2,5 as (sonra da 4 as) değerinde pirinç (orichalcum) sestertius ve 2 as değerinde pirinç dupondius darp edildi. Nero zamanından itibaren pirinç sestertius hem ağırlık hem de çinko katkı oranındaki azalma nedeniyle değer kaybına uğradı.

Roma İmparatorluk Dönemi başlarında para değişim kuru şöyleydi:[712]

[711] Karwiese, **a.g.e**., s. 67-68. Karwiese, yukarıda alıntıladığımız tabloyu Augustus Dönemi verileri olarak tarihlemektedir. Ancak değişik kaynaklarda 1 denarius'un 10 as'a denk olduğu tarih farklılık gösterir. Örneğin C. Howgego, yaklaşık M.Ö. 146'ya kadar 1 denarius'un değerinin 10 as olduğunu belirtir; bkz. **Sikkelerin Işığında Eskiçağ Tarihi**, İstanbul, 1998, s. 13.

	aureus (altın)		25	*denarius* (gümüş)
	quinarius (altın)		12½	*denarius* (gümüş)
	denarius (gümüş)		16	*as* (bakır)
	quinarius (gümüş)		8	*as* (bakır)
	sestertius (pirinç)		4	*as* (bakır)
	dupondius (pirinç)		2	*as* (bakır)
	as (bakır)		4	*quadrans* (bakır)

"Roma İmparatorluğu zamanında basılan sikkelerin standardı (yani libra'dan yapılan sikke sayısı), İ.S. 4 yy.'a dek devamlı küçültülmüştür: örneğin, Augustus çağında yalnız 84 adet denarius veren libra, artık 162 denarius'a bölünmüş ve bu nominal değer böylece 3.84 g.dan 1.99 g.a düşmüştür.

1 denarius :	1/84 – 1/90 Ib.	Agustus dönemi – İ.S. 64
3.84 -	1/96 – 1/108	İ.S. 64 – İ.S. 264
1.99 g.	1/144 – 1/162	İ.S. 264 – İ.S. 4. yy.
1 Sestertius:	1/12 Ib.	Augustus dönemi – İ.S. 217
26.87 -	1/16	İ.S. 247
1 Aureus:	1/40 – 1/45 Ib.	Augustus dönemi – İ.S. 193
8.06 -	1/50	İ.S. 215 – İ.S. 238
4.6	1/70	İ.S. 284

"Bu bakımdan madenler arasındaki oran da her zaman aynı değildi... Augustus devrinde kullanılan standarda göre, daima 4 sestertius değeri taşıyan denarius ile sesterius arasındaki oran, 1/28'i ve 100 sesterius değerindeki aureus ile denarius arasındaki oran, 333.1/3'ü vermektedir. Aureus ile denarius arasındaki oran ise, tam bir rakam vermemektedir. (11.19/21). Basımların amacı, düz bir ağırlık ve buna bağlı maden değer oranı olarak anlaşılmıştır. Düşen standartlar, sonradan daha düzensiz bir orana gelmiştir. Çünkü libradan alınan birim sayısı, üç maden cinsinde aynı zamanda aynı oranda gerçekleştirilmemiştir.

[712] İplikçioğlu, **a.g.e**., s. 103.

“Roma metal değer oranları, önceleri şöyle olmuştur:

Altın	3	21	
Gümüş		250	1
Sarı pirinç	1000		28

“İ.S. 3 yy.’ın başında, bu tablo önemli ölçüde değişmiştir:

Altın	3	48	
Gümüş		625	1
Sarı pirinç	1250		32”[713]

M.S. 215’te İmparator Caracalla, 2 denarius değerindeki (binio) argenteus antoninianusu’u bastırttı.[714] Ancak bu yeni sikkenin gümüş oranı zaman içinde %49,5’dan %2,5’a düşürülmüştür; şöyle ki, Valerianus (253-260) ve Gallienus’un (253-268) hükümdarlık yıllarında 4 denarius (quaternio), Aurelianus (270-275) zamanında ise 20 denarius oldu. Bu dönemde bastırlan yeni gümüş aurelianianus’lar ise, 293’e kadar aynı standartta (3,88 gr) basılmıştır. Diocletianus’un saf gümüş sikkesi argenteus, gümüş kalitesi açısından bir Nero denariusuna eşitti, fakat gümüş içeriğinden 1,6 kat daha fazla değer taşımaktaydı yani piyasada gümüş değerinin %60 üstünde işlem görmekteydi. “Gümüş sikke... İ.S. 290’ların başlarından İ.S. c.355-60’a kadar libranın 1/96’sı olarak değerini korudu. O tarihten itibaren 1/144

kalmamış, yasal olarak kabul edildiği gibi, herhangi bir mal gibi piyasa koşullarında dalgalanmaya bırakılmıştı. Altın sikkenin üretimi ve dolaşımının İ.S. 3. yüzyılda düşük bir seviyede olduğu anlaşılmaktadır."[721]

Diocletianus Dönemi'nde 1 libranın 1/60'ı ağırlığında olan altın sikkenin yerine Büyük Constantinus Dönemi'nde 1 libranın 1/72 ağırlığındaki altın 'solidus' basıldı. Bu altın sikkenin küçük birimlerinden 'semissis' yarım solidus değerindeydi; 'tremissis' veya 'triens' birimi ise solidus'un üçte biri yapmaktaydı. Cassiodorus'a[722] göre bu dönemde 1 altın sikkenin değeri 6000 denarius idi. "Solidus'un satış fiyatı devlet tarafından belirleniyordu ve M.S. 445'te 1 solidus 7200 nummi etmekteydi (Nov. Val. 16). Collectarii solidi'yi serbest piyasadan satın almaktaydı. Symmachus şehir praefectus'u olduğunda (M.S. 384-5), piyasa kuru öylesine yükseldi ki, collectarii zarara girdi (Symm. rel. 29, 42= ep. 10, 49)."[723] Bu durumu daha iyi anlayabilmek için, collectarius'a Geç Roma İmparatorluğu Dönemi'nde yüklenen görevi göz önünde bulundurmak gerekir. "Collectarii'nin görevlerinden biri, külçe altının devlet tarafından saptanmış fiyatla (*taxatio*) bakır ile takas edilmesiydi. M.S. 4. yy.ın sonlarına doğru Roma kentindeki collectarii, solidus kurunun sürekli yükselmesi nedeniyle *in foro rerum venalium* yani piyasa fiyatıyla solidus topladı; ancak her satılan solidus'tan aldıkları *arca vinaria* olarak kabul edilen verginin yanı sıra kendilerine sağlanan ödeneğe rağmen büyük kayıplara uğradılar."[724] Collectarii bunun üzerine kraldan satış fiyatlarının yükseltilmesini rica etti.

M.S. 4. yy.ın ortasından itibaren basılan bakır sikke maiorina'nın standart ağırlığı 5,37 gr idi. Bunun ½ ağırlığında olanı centenionalis, ¼ ağırlığında olanı ise yarım centenionalis idi. Bir libra'dan 60 maiorina basılmaktaydı.[725] Bu yüzyılda sikke değerlerindeki düşüş o hale gelmişti ki, küçük bakır sikkelerin değeri, içerdikleri metalin değerinden daha da düşük olmuştu.[726]

---

[721] Howgego, **a.g.e**., s. 160.
[722] Tam adı Flavius Magnus Aurelius olan, M.S. 480-575 yılları arasında yaşamış Romalı devlet adamı ve yazar.
[723] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 875, 876.
[724] A. v. Premerstein, "Collectarii", **RE**, C. 4, s. 376-377.
[725] Karwiese, **a.g.e**., s. 111-112.
[726] Pekary, **a.g.e**., s. 103.

Basımı M.S. 268'de birçok yerde son bulan kent sikkelerinin sahip olduğu değişim değerine, gümüş kistophorlar hariç, burada girmeyeceğiz; Anadolu'da darp edilen kistophorların, "12-10 gr arasında ağırlığa sahip, değerleri teorik olarak 3, pratikte yalnız 2,5 denarius'a eşdeğer olan"[727] sikkeler olduğunu belirtmekle yetineceğiz.

Para Değiştirme

Sikkenin icadını, dünya ekonomi tarihinde bir devrim olarak nitelendiren G. Childe, bakır, tunç ya da küçük birimler halinde gümüş – altın bozuk sikke darp edilmesini tümüyle devrimci sonuçlar getiren bir gelişme olarak niteler.[728] Bozuk para kullanımı gerçekten de, bugün olduğu gibi Antik Çağ'da da günlük yaşamın temel öğesi durumundaydı. Altın ve gümüşten büyük birimdeki sikkelerin sürekli daha küçük birimlere bozulması, ekonomik faaliyet için yaşamsal önemdeydi. İnsanlar bu gereksinmelerini karşılamak için sarraflara gitmekteydi. Örneğin Plautus'un *Esirler* (*Captivi*) adlı tiyatro eserinde oyunun baş kişisi Hegio, yola göndereceği kölesine, "Peşimden gel de sana sarraftan yol için harçlık vereyim. Hem de praetor'dan bir seyhat kağıdı alayım" der (I. Perde II. Sahne).[729] Plautus, eserlerinin çoğunda sarrafları para bozucu olarak tanımlar.[730]

Para değiştirme ticareti, büyük birimli sikkelerin küçük birimlere bozulması şeklinde olabildiği gibi tam tersi de olabilmekteydi, yani bozuk paralar tümlenebilmekteydi. Olasılıkla Hadrianus zamanında çıkratılmış bir kararnamede şöyle denilmektedir: "Gıda maddeleri perakende olarak ağırlıklarına göre satılırken, fiyatları agoranomos'lar tarafından denetlenecek; şayet bir müşteri elindeki bozuk parayı mina ile değiştirmek isterse, bu değiştirme işinden şehire bir gelir sağlanmasına karar verdik." (OGIS 484)

---

[727] Franke, **a.g.e**., s. 42.
[728] G. Childe, **Tarihte Neler Oldu**, (Çev. M. Tunçay ve A. Şenel), 5. baskı, İstanbul, 1990, s. 131-132.
[729] Plautus, **Esirler** (*Captivi*), (Çev. T. Uzel), İstanbul, 1950, s. 27.
[730] DeMartino, **a.g.e**., s. 174.

Roma'da bakır bozuk paraya "aes excurrens" denmekteydi.[731] Günlük konuşma dilinde "nummus" da bozuk para anlamına gelmekteydi. Aslında nummus'un etimolojij kökeni, bozuk para anlamındaki nummulus'tu.[732]

Para Değiştiriciliğinde Devlet Tekeli

Roma'da, her ne kadar devlet bankacılığının ve para değiştiriciliğinde devlet tekelinin mevcudiyeti küçülmüş de olsa, varlıkları devam etti. Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki Mylasa'dan (Milas) bir yazıt buna güzel bir örnektir: Bu Mylasa yazıtı heycan verici sözcüklerle, para değişiminin devletin ana gelirlerinden biri olduğunu, oysa şehirde gizlice yapılan para değişiminin giderek yaygınlaştığını ve bir emirname ile gizlice para değişimi yapanların ağır şekilde cezalandırılacaklarını belirtir (*Bull. hell*. XX 1896, 523ff.).[733] Hadrianus Dönemi'nde çıkartılmış bir kararnamede de para değiştirme kurunun devlet tarafından belirlenmesi şu şekilde ifade edilir: "Çok sayıda müşteri bir arayaya gelir ve gümüş denariuslardan almaya karar verirlerse ve daha sonra (kazancı) aralarında paylaşırlarsa ve peşi sıra gıda maddeleri satıcısına assarion (tunç sikke) ödemek için bankaya gidilirse, onların (1 denarius karşılığı) 17 tunç sikke almaları gerekir; değişimden doğacak kazanç sadece esnafı ilgilendirir" (OGIS 484). Anadolu'dan bir başka örnek de Roma Dönemi'ndeki Pergamon'du; burası para değişim hakkı devlet tarafından kirayla verilen bankaların bulunduğu bir şehir devletiydi (*Athen. Mitt*. XXVII 1902, 82 ff.; diğer yandan Pergamon bankası yazıtlarındaki αμειπτικη εργασια için bkz. *OGI* 484 I. 23). Ayrıca Roma Dönemi'nde Sparta'da ve Mısır'daki Hermupolis ve Oxyrhnchus kentlerinde de tekel hakkı kiraya verilen bankalar vardı.[734]

Para Değiştirmeyle İlgili Sözcükler

"Emtio venditio nummorum" ve "permutatio" (yabancı paraların değiştirilmesi ve yerel paraların bozulması), collybus (yabancı para değiştirme) gibi deyişlerin yanı sıra "κολλυβιζειν, κερματιζειν, κατακερματιζειν" gibi sözcükler de kullanılmaktaydı.

[731] A. Nagl., "aes excurrens", **RE**, Ek C 3, s. 30-35.
[732] R. Herzog, "nummularius", **RE**, 34. yarım cilt, s. 1415.
[733] B. Laum, "Banken", **RE**, Ek C. 4, s. 68-82; R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 22.
[734] Laum, **a.g.y**.; Bogaert, **a.g.e**., s. 22.

Κολλυβιζειν'e sadece Origenes'te (bir kilise babası) değiştirmek anlamıyla rastlanır. Kilise babası bu terimi, para bozmak yerine para değiştirmek anlamında, İncil ayetlerinde bahsedilen Kudüs Tapınağı'ndaki sarrafların yaptıkları işi kastederek kullanır (Orig., *Comm. in Matth.* XVI 750, 752; Hultsch, *Metr. Script*. I 306, 10). Κερματιζειν ve κατακερματιζειν özellikle sikkeyi küçük paralara çevirmeyi belirtir; M.S. 2. yüzyıldan itibaren papirüslerde ve Origenes'te 'para bozmak' anlamında kullanılmıştır (Orig., *Comm. in Matth.* XVI 752).[735]

Sikke Kalite Kontrolörlüğü

Roma dünyasında, sarrafların yaptığı iki işten biri olan "sikke kalite kontrolörlüğü"nün, belki de "para değiştiriciliği"nden daha da büyük bir önemi vardı. Petronius'un *Satyricon* adlı eserinde Trimalchio adlı çok zengin bir Romalının, "Edebiyattan sonra en zor meslek hangisidir?" diye sorduğu soruya yine kendisinin verdiği cevap, sikke kalite kontrolörlüğünün o dönemdeki önemini gösterir; cevabı şöyledir: "Bana göre doktorluk ve para işleriyle uğraşmak: Çünkü benim için sık sık bir içimlik dereotu suyu hazırlanmasını buyurdukları için doktorlardan nefret etsem de, zavallı insanların midelerinde ne olduğunu, ateşin ne zaman çıkacağını bilen kişi doktordur. Para işleriyle uğraşan kişi ise gümüş kaplama paranın içindeki bakırı görür" (Petron. *Satyr*. 56).

Sikke kalite kontrolörü, kendisine getirilen sikkelerin geçerlilik ve gerçekliğini, ağırlığını, doğruluğunu ve paritesini kontrol etmekteydi. Bu hizmeti verdiği kişiler toplumun her kesminden olabilmekteydi. "Roma'da pek çok senatör, süvari sınıfı mensubu ve sıradan yurttaş, İtalik veya yabancı olsun, doğrudan veya dolaylı olarak para piyasasındaydı veya büyük bir serveti yönetmekteydi... Şurası muhakkak ki, servet yönetimiyle uğraşan, banka veya ticari kuruluş olsun, bütün büyük işletmeler, parasal işlemlerinde bir sikke kalite kontrol bürosuna veya sarraf dükkanına başvurmak zorundaydı. Senator Crassus ve süvari sınıfından Atticus gibi büyük sermaye sahipleri, bu işler için köleleri de eğitmekteydiler."[736] Sikke kalite

[735] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 42-43.

[736] Herzog**, a.g.y**., s. 1453.

kontrolörlerinin Roma bankalarında veya sarraf dükkanlarında yerine getirdikleri görevin önemi, sikke krizlerinin yaşandığı dönemlerde daha da artmaktaydı.[737]

Bankalarda görevli özel sikke kalite kontrolörlerinin yanı sıra Roma'da resmi görevli sikke kalite kontrolörleri de vardı. Bunların görevi, hem darphanede basılan hem dolaşımda olan hem de devlet hazinesine gelen sikkelerin ayarını kontrol etmekti.

Sikke krizlerinin yaşandığı dönemlerde, devlet ekonomik sıkıntılardan ötürü özellikle ayarı düşürülmüş ve ağırlığı azaltılmış sikkeleri piyasaya sürerdi. Sikkelerin ayarının düşürülmesi iki yoldan gerçekleştirilirdi: "Bunlardan ilki, işlenecek ham altının saflaştırılmaması, ikincisi de farklı nedenlerden bilinçli bir şekilde madene gümüş eklenmesidir. Yöntemlerin belirlenmesi, darp edilen miktarlar üzerine bir tahmine ulaşmasını sağlar. Daha önce kullanılmış saf olmayan altına %40'a kadar gümüş eklenmesiyle ayar %99'dan %75'e düşürülür ve bu sayede ilk aşamada 4 ila 5 kat, ikinci aşamada ise sadece 1.3 kat daha fazla sikke darp edilmesi sağlanır. Sadece gümüş eklenerek darp edilen sikkelerin 4 ila 5 kat artışı için, gümüş oranını 78'e çıkaramak yani altın oranını %10'a (2-3 karat) düşürmek gerekir."[738] Böylesi durumlarda ayarı ve ağırlığı düşürülmüş sikkeler ile eski sikkeler aynı anda piyasada dolaşımda olurdu. Halk, sikke kalite kontrolörlerinden bu sikkeleri ayırmasını beklerdi.

Sikke kalite kontrolörlerinin önde gelen görevlerinden biri de, sahte sikkelerin saptanmasıydı, çünkü "taklitçilik hem politik yetkliye hem de onun ekonomik çıkarlarına zarar vermekteydi. Bu nedenle Roma'da altın sikke kalpazanlığı vatan hainliği sayılmakta ve ölüm ile cezalandırılmaktaydı (ve hatta yakılarak, C. Th., IX, 21, 1, 5). Kalpazanlığa karşı cezaların katılığına rağmen kanunların yinelenmesi ve sikkelerin saklanması, bu tutumun her düzeyde süregelirliğini kanıtlamakta ve namussuz ustalar kadar elindeki kaynakları tüketmiş zavallı vatandaşların da bu yöntemi uyguladıkları anlaşılmaktadır. Bu çeşitlilik kalıp sikkelerin bize kadar

[737] Laum, **a.g.y.**
[738] Morrisson, **a.g.e.**, s. 134-135.

ulaşmış çeşitlerine ve farklı üretim yöntemlerine tanıklık eder. Örneğin direkt olarak eritme veya resmi sikke kalıplarından elde edilen kalıp üretimi, değerli ince metal bir katmanla üstü kaplanmış bakır veya kurşun çekirdekli sikkelerin basımı, (kaplama, *subaerati, pelliculati* yöntemleriyle yapılmış sikkeler), bir önceki örneklerle karıştırılmaması gereken daha sonradan beyazlatılmış veya altın rengi verilmiş sikkeler, metal kalemle beceriksizce yapılmış kazıma gibi birçok farklı kalıp yöntemi bilinir.

"Taklidin de dereceleri vardır: Özgününe olabildiği kadar sadık, taklitten özgününü açıkça itiraf edenler (yerini ve sikke basanın kimliğini belirten monogramlar, değişik işaretler veya bütün lejantlar), ...VI. yüzyılda zafer tanrıçası tipli barbar *tremisse*'ler gibi prototiplerinden gittikçe uzaklaşan türevleri. Aldatıcı ve iyi saklanmış farklı lejantlar halkı, hatta bir kısım sarrafları bile kolayca yanıltmakta, özgün ayara ve ağırlığa uymayan taklitlere önemli kâr bırakmaktadır."[739]

Sikke kalite kontrolörleri, hem halkın aldatılmasının önlenmesinde hem de devletin ekonomik çıkarlarının korunmasında Antik Çağ toplumlarında çok önemli bir rol oynamışlardır.

Sarraf Adlandırmaları

M.Ö. 4. yy.ın son çeyreğinde Roma'daki forumda görülmeye başlanan sarraflar *argentarius* olarak adlandırılmaktaydı. Argentarius sözcüğü (ki kökeni para anlamındaki argentum'dur) profesyonel olarak para ile uğraşanlara denmekteydi. Argentarius (çoğul: argentarii), para değiştirme işinin yanı sıra sikke kalite kontrolü de yapmaktaydı. Ancak argentarius'ların faaliyetlerinde hızla borç verme işi ağırlık kazandığından, bankerler daha sonraları esas olarak bu adla anıldılar. Yani Roma tarihinde argentarius'lar sarraflıklarından daha çok bankerlikleriye öne çıkmışlardır.[740]

[739] **İbid**, s. 98, 104.
[740] Oehler, **a.g.y**.; R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 821-838; J. Andreau, "Banken", **NP**, C. 2, s. 434-435; J. Andreau, "argentarius", **NP**, C. 1, s. 1060.

Benzer bir değişim süreci *mensarius*'lar (çoğul: mensarii) için de söz konusuydu. Sarraflar için de kullanılan mensarii (Cic. *p. Flacc*. 44; Suet. *Aug.* 4, 2) ya da mensularii (Dig. XLII 5, 24, 2), daha sonraları esas olarak banker adlandırması olmuştur. Kelimenin kökeni, sarraf dükkanında kullanılan masaya (*mensa*) dayanır (Plaut. *Pseudo* 296; Hor. *sat.* II 3, 148; Tac. *ann.* VI 17; Dig. II 13, 4 pr. Nov. 136, 1; Apul. apol. 17).[741]

Gümüş sikkelerin dolaşıma girmesinden sonra M.Ö. 2. yy.dan itibaren sarraf anlamında *nummularius* (çoğul: nummularii) sözcüğü de kullanılmaya başlanmıştır. Nummularius sözcüğünün kökeni nummulus'tur ve bu da bozuk para anlamına gelir (Cic. *Verr*. II 3, 184. IV 53; *Att.* I 16, 6. 19, 9); ancak daha sonra günlük konuşma diline nummus olarak geçer (Apul. *met.* I 24. II 13. 14). Nummularii, önceleri sadece sikke kalite kontrolörü anlamına gelmekte iken (Petron. 56, qui per argentum aes videt)[742] sonradan Roma İmparatorluk Dönemi'nde para bozuculuğunu da içerecek şekilde bir anlam genişlemesi yaşar. Yani nummularii, M.Ö. 2. yy. ile Roma İmparatorluk Dönemi arasında sikke kalite kontrolörlüğü ve para değiştiriciliği yönleriyle bankacılık sektöründe öne çıkar. M.S. 3. yy.da devletin sikke kontrolüyle görevli memurları da nummularii olarak adlandırılmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde nummularii resmi görevle darphanede olasılıkla sikke kalite kontrolü amacıyla isthdam edilir. Diğer bir görevleri de devlet hazinesine gelen sikkelerin ayarını kontrol etmektir. Nummularius'lar, Doğu'nun sarrafları veya Yunan δοκιμαστης, αργυρογωμων, αργυροσκοπος'ları gibi argentarius'un veya negotiator'un ya da sermaye sahibinin sikke kontrol görevlisi olarak da hizmet vermişlerdir.[743] Roma'da resmi görevli nummularii'ye, *nummularii officinae monetae* (darphanenin sarrafları) denilmekteydi.[744]

Nummularius'ların adları, M.Ö. 2. yy.ın ikinci yarısından itibaren para kaplarına veya torbalarına takılan tesserae nummulariae'da yer alır.[745] "Nummularius sözcüğü

[741] A. Hug, "mensarii", **RE**, C. 15, s. 948.
[742] Oehler, **a.g.y**.
[743] Herzog, **a.g.y**.; G. Stumpf, "nummularius", **NP**, C. 8, s. 1062-63.
[744] Laum, **a.g.y.**
[745] Stumpf, **a.g.y.**

edebi metinlerde ve yazıtlarda ilk kez M.S. 1. yy.da görülür. Mizahi metinlerde nummularius'un anlamına karşılık gelen κολλυβιστης, τραπεζιτης, χαλκολογος, collectarius, mensarius, nummorum largitor (para veren / para saçan) ve praerogator (ödeme yapan), arcarius (veznedar) sözcükleri kullanılır... Daha geç metinlerde ise, bir argentarius'un (bankerin) hizmetinde, para bozma, yabancı paraları değiştirme ve özellikle sikke kalite kontrolüyle görevli bir memur olarak görülür; ayrıca bankacılık işine de terfi eder (Apul. met. IV 9; Ammian. XXX 9, 3. Symm. rel. X 29, 1). İmparatorluk Dönemi yazıtlarında nummularius'un daha çok kölelerden, özellikle azatlı kölelerden çıktığı görülür, ancak serbest çalışanlar da vardır. İncilin Latince çevirilerinde, Latin kilise yazarlarında nummularius sözcüğü, κολλυβιστης (Matth. 21, 12), κερματιστης (Joh. 2, 14. 15) ve τραπεζιτης (ör. Matth. 25, 27) karşılığı kullanılır."[746]

Roma'da darphanede basılan sikkeler ile devlete vergi vb çeşitli yollardan gelen sikkelerin kalite kontrolünü yapan görevlilerden biri de spectator'lardı. Spectare= sikkeye bakmak, spectatio= sikkeyi kontrol etmek anlamına gelmekteydi; bu nedenle spectator: seyirci, gözlemci, eleştirmen içeriğiyle[747] sikke ayar kontrolörü demekti. Eski Yunanca αργυρογνωμων, αργυροσκοπος, δοκιμαστης sözcüklerine karşılık gelmekteydi. Spectator'lar da M.S. 3. yy.dan itibaren bir devlet görevlisi olarak çalışmakla birlikte, büyük miktarda sikkelerin toplandığı özel kuruluşlarda da görev almışlardır.[748]

Probator adlandırması da nummularius ve spectator ile aynı içerikte sikke kalite kontrolörü olarak kullanılmıştır.[749]

M.S. 4. yy. başlarında, olasılıkla Büyük Consatantinus'un yaptığı sikke reformu kapsamında, o zamana kadar argentarii ve nummularii olarak adlandırılan sarraflar ve bankerler, collectari adıyla yeni bir düzenlemeye sokuldular. Collectarii, para değiştiriciliği ve sikke kalite kontrolörlüğüyle yetkiliydi. Collectarii'nin

[746] Herzog, **a.g.y**.
[747] Bkz. Kabaağaç ve Alova, **a.g.e**.
[748] K. Regling,"spectator", **RE**, C. 4, s. 1568-1569; Herzog, **a.g.y.**
[749] Regling, **a.g.y**; Herzog, **a.g.y.**

görevlerinden biri de, külçe altının devlet tarafından saptanmış fiyatla bakır ile takas edilmesiydi. Collectarii aynı zamanda kredi işi de yapmaktaydı (*Cod. Iust*. 4, 2, 16). Eyaletlerde de faaldiler. Bunlar solidi alıp satmaya yetkiliydiler. Ancak solidus'un satış fiyatı devlet tarafından belirleniyordu Sikkelerin ağırlığına ilişkin bir tartışma çıktığında genellikle solidi'nin kenarına bir kesik atılırdı. Bu yüzden Iulianus M.S. 363'te (*Cod. Theod*. XIII 7, 2), solidi ile ilgili olarak alıcılarla satıcılar arasında çıkan anlaşmazlıkları çözümlemek üzere her civitas'a (kente) bir resmi sikke kalite kontrolörü (ζυγοστατης - zygostates) atadı. Böylece collectarii'nin konumu sadece bankerliğe indirgenmiş oldu.[750]

Roma'da sarraflar için kullanılan bir adlandırma da collybista idi. Bu sözcüğün kökeni olan collybus; para bozma işi, para bozarken alınan fark, sarrafiye, sarraflık anlamına gelmekteydi. Yabancı sikkeyi yerel sikkeyle değiştiriken veya bozarken *collabus, collybus* (sarrafiye / komisyon) alınırdı ve bu nedenle de bu işi yapanlar *collybista* olarak adlandırılmıştır (Cic. *ad Att*. XII 6, 1; Verr. III 181; Suet. *Aug*. 4).[751]

İmparator Iulianus (M.S. 360-363) çıkarttığı bir yasa ile (*Cod. Theod*. XIII 7, 2), nummularii'nin eskiden resmi görevleri arasında bulunan, darphanede basılan sikkelerin standartlara uygun darbedilip edilmediği ve devletin nakit geliri olan sikkelerin kalite kontrolünün yapılması görevlerini, her şehirde görevlendirilen *zygostatae*'a (ζυγοσταται) verdi. Zygostates özellikle solidus kalitesinin kontrolünden sorumlu resmi görevliydi.[752]

Roma egemenlik alanlarında Eski Yunan kültürü etkisini sürdürdüğünden, tüm Roma tarihi boyunca αργυρογωμων, αργυροσκοπος, δοκιμαστης, κολλυβιστης, χαλκολογος vb Yunanca sözcükler sikke kalite kontrolörü, sarraf anlamında edebi Latince ve Yunanca metinlerde kullanılmıştır. Örneğin αργυραμοιβος çeşitli Roma Dönemi metinlerinde hem para değiştiricisi hem de sikke kalite kontrolörü olarak geçer. "Philon, Loukianos ve İskenderiyeli Clements bu sözcük karşılığında her

[750] A. v. Premerstein, "collectarii", **RE**, C. 4, s. 376-377; R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 821-838
[751] Oehler, **a.g.y.**
[752] Kürkman,**a.g.e**., s. 47; Premerstein, **a.g.y**.; Bogaert, **a.g.y**.

defasında sikke kalite kontrolörü işlevini vurgulamışlardır (Philon, *De Sobr.* 20 [II 219, 15]; *De Special. Leg*. IV 77 [V 226, 23]; Lucien, *Hist. Conscrib*. 10 [II, 14 ed. Jacobıtz]; Clem. D'Alex., *Strom*. II, 15, 4 ve VI, 81, 2). Ama Geç İmparatorluk ve Bizans Dönemi metinlerinde, kelime bahsedilen iki anlama da sahip olabilir. (**Sarraf**: Zos. *Hist.* 4, 28 ve Manethon, *Apotelesmata* III, 96. **Sikke kalite kontrolörü**: Eusth. *Opusc.* 119, 74)"[753]

Sarrafların Kazancı

Roma'da sarrafların yaptıkları iş karşılığı aldıkları sarrafiyeye (komisyon) *collybus* denmekteydi (Cic. *Verr.* II 3, 78; *ad Att*. XII 6; Suet. *Aug*. 4).[754] Ayrıca *collabus* kullanımı da vardı.[755] Bu komisyonun yüksekliği, Eski Yunan toplumunda nasıl tepkilere yol açmışsa, benzer hoşnutsuzluklara ilişkin bilgilere Roma Dönemi Mısır'ında, bilhassa Cumhuriyet Dönemi'nde M.Ö. 200 yılı civarında İtalya'da, Principatus Dönemi'nde Asia Eyaleti'de (Pergamon, Mylasa), Filistin'de ve Geç Antik Çağ'da da rastlanır.[756]

Antik metinlerde ve yazıtlarda collybus sözcüğü hem sarrafiye hem de değişim kuru anlamını içerir. Her iki anlam da sarrafın kazancını ifade eder. Roma'da Latince collybus'un yanı sıra sözcüğün özgün Yunancası κολλυβος da kullanılmıştır. Κολλυβος, Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki Pergamon'da (Bergama), Mylasa'da (Milas) ve olasılıkla Ephesos'taki yazıtlarda sarrafiye anlamıyla geçer (*OGI* 484 1. 16-19; *OGI* 515 1. 22, 25, 50).[757]

R. Bogaert, sözcüğün "değişim kuru" anlamına ilişkin şu bilgileri verir:

"Κολλυβος, Vibius Salutaris'un hayır kurumu hakkında bizi bilgilendiren büyük Ephesos yazıtlarında geçen bu sözcük, 'değişim kuru' olarak çevrilmelidir (*Forsch. Eph*. II 27 1.s. 229, 235, 251). Son olarak dikkati κολλυβος'tan bahseden *Histria*'nın

[753] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 44.
[754] K. Regling, "κολλυβος", **RE**, C. 11, s. 1099-1100.
[755] Oehler, **a.g.y.**
[756] F. M. Heichelheim, "Agio", **KP**, C. 1, s. 130-131.
[757] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 48-49.

onursal kararnamesine çekmeliyiz, ama kelimenin daha belirli, açık anlamı bakımından dikilitaş oldukça yıpranmış durumdadır (*SEG* XVIII 290 1. 6).

"Sonuç olarak κολλυβος'un... İmparatorluk Dönemi'nde iki anlamı vardır: sarrafiye ve değişim kuru. Bu, tıpkı επικαταλλαγη gibi trapezites'lerin sikke değiştirme işlemlerinde olduğu kadar özel ya da kamu kuruluşlarının işlemlerinde de uygulanmıştır."[758]

Geç Antik Çağ yazılı kaynaklarında M.S. 6. yy.da sarrafiye karşılığı συναλλαγη sözcüğü de kullanılmıştır.[759]

Sarrafların Kullandığı Damgalar

Sarraflar tarafından Roma Dönemi'nde de sikkeler üzerine hem ayar kontrolü yapıldığının işareti olarak ufak damgalar (punchmark) hem de kontrmarklar basılmıştır. Sikkelerde ayrıca tacir, sarraf veya bankerlerin başka bazı işaretleri de yer alabilmiştir (Lev. 20). Bu kişiler tarafından sikkeler üzerine, ince çelik kalemle kazınmış, sikkenin değerlerini belirten bazı işaretler işlenmiştir. Örneğin birçok Roma tunç sikkesinin üzerine kazınmış XIII (*nummi*) gibi işaretler vardır. Sikkenin değeri ve adını belirten graffitilerin yanı sıra, sikkeyi kontrol edenin veya sahibinin isminin kazıldığı sikkelere de rastlanır.[760] Ayrıca sikkelerin içine konulduğu torbaların ağzına tessera nummularia denen sarraf işareti de takılmıştır.

Nummularius'lar tarafından daha çok tunç sikkelerin üzerine basılan kontrmarklar İmparatorluk Dönemi'nde Vespasianus zamanından itibaren düzenli olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu damgalar değeri düşmüş sikkelerin yeniden yasal kur üzerinden kullanılma alınması sırasında basılmıştır. Sikkelerin üzerine basılan ve sikkenin kaplama (sahte) olmadığını belirten küçük sarraf damgaları ise Roma Dönemi'nde giderek daha da küçülmüş, belirsiz bir hal almıştır.

[758] **İbid.**
[759] Heichelheim, **a.g.y.**
[760] Morrisson, **a.g.e**., s. 75.

"Sarraflar genellikle bir sikkenin değeri husunda hemen bir kanaate varır, bir bakış veya ses yeterli gelir; birçok durumda sikkenin içine bakmaları gerekmez. Her ne kadar sikkeye zedeleyici müdahalede bulunmak devletçe yasaklanmış da olsa yabancı bir şehrin veya imparatorluğun sikkesinin kaplama olmadığından tam emin olmak için, sikke üzerine küçük bir damga vurmak uygulanagelen bir yöntem olmuştur. Roma imparatorluk sikkeleri için bu tür bir kontrole, M.Ö. 85'ten Augustus Dönemi'ne kadar izin verilmiştir. Ancak Tiberius zamanında bu yasaklanmıştır."[761]

Roma'da büyük miktardaki sikkeler nummularius'lar tarafından kontrol edildikten ve sayıldıktan sonra torbalara konarak ağızı iple bağlanır ve ipin ucuna tessera nummularia takılarak mühürlenirdi. Genellikle kemikten yapılma, dört yüzeyli bu çubukların bir yüzeyinde nummularius adı yer alırdı.[762]

"Spectator'lar da kontrol ettikleri sikkelerin bulunduğu para torbalarının ağzına kemikten yapılmış çubuklar takarlardı ve bunun üzerinde *spectat. num*. yazardı. *Spectat nummos*'un kısalması olan bu işaret, sikkelerin spectator tarafından kontrol edildiğini gösterirdi. Bu, günümüzde bankalar arasında para taşımakta kullanılan para torbalarının ağızlarına takılan ve içindeki miktarı belirten sert karton etiketlere benzer bir uygulamaydı."[763]

2. Borç Verme

Roma toplumunda borç vermeyi, tefeciler haricinde bir meslek olarak profesyonel anlamda yürüten bankerlerin (argentarii) boy göstermesi, para bozuculuğu ve sikke kalite kontrolörüğü yapan sarrafların M.Ö. 4. yy.dan itibaren aynı zamanda mevduat alıp borç vermeleriyle birlikte gerçekleşmiştir. Roma bankacılığı bu tarihsel süreciyle, Eski Yunan'dan farklıdır. Çünkü Eski Yunan'da trapezites'lerin M.Ö. 6. yy.da agoralarda sarraf olarak başladıkları mesleki

[761] R. Herzog, "nummularius", **RE**, 34. yarım cilt, s. 1437.
[762] **İbid**, 1419.
[763] K. Regling, "spectator", **RE**, C. 4, s. 1568-1569.

faaliyetleri, ancak birkaç yüzyıl içinde bankerliğe dönüşmüştü. Bankerlik Roma'ya Yunanistan'dan gelmiş olduğundan, sarraflıktan bankerliğe dönüşümü gerektiren bir tarihsel sürece gereksinim olmamıştır. Tam tersine, M.Ö. 4. yy.da Roma Forumu'nda *trapezites* adıyla ortaya çıkan meslek erbabı, hem bankerliği hem de sarraflığı eşzamanlı olarak yürütmeye başlamış, zaman içinde sarraflık ve bankerlikte farklı uzmanlaşmalar olmuştur.

Antik Çağ'da belirli bir istatistiki kayıt düzeni olamadığından, Roma'dan günümüze kalan kredi kayıtları, tüm kredi piyasasında banker, tefeci ve soylu kesim vb paylarının ne kadar olduğunun belirlenmesine el vermemektedir. Roma'da "üzerinde değerlendirme yapılabilecek bir kredi kayıt düzeni yoktu. Hiçbir Hellen veya Romalı, günümüzde var olan 'toplam banka mükellefiyeti, artı, banka dışında halkın elinde bulunan para'nın ihtiyaca cevap vermesi gibi bir meseleyi düşünemezdi."[764] Ancak bir görüşe göre Roma'da kredi piyasası özel sermayedarların (*feneratores*) elindeydi[765] Bu piyasada argentarii'nin payı daha azdı.[766] Mevcut verilerle, kredi piyasasını fonlayan finansörlerin pay dağılımı kanıtlanamasa da, bankerler tüm Roma coğrafyasına dağılmışlardı. "Yahudiler gibi, bugünün ve geçmişin Yunanlıları gibi ve Çinliler gibi, Romalılar da asla yalnızca çiftçi, önder ve asker olmaksızın, aynı zamanda *diaspora*'ya sahip bir ulustular. (Roma İmparatorluk Dönemi'nden) iki yüzyıl önce, hatta daha da öncesinde, bütün bir Yunan'ın doğusunda, Afrika'da ve barbar alemin sınırlarında, tüccar ve bankacılar olarak ve aynı zaman da tarım işletmecisi olarak" faaliyet göstermektelerdi.[767]

Banka kredi piyasasını oluşturan ve geliştiren şey, tüketime yönelik ortaya çıkan acil para ihtiyacının (Liv. XXIV 18) yanı sıra tefecilere göre daha ucuz maliyetli borçlanma isteği idi (Cic. *de off.* III 58). Gerçekten de bankerlerin kredi faiz oranları tefecilere göre daha düşüktü. Önceleri nakit parayla faizli boç verme, emanet mevduat (*depositum*) veya serbest mevduat (*depositum irregulare*) alma söz konusu

[764] Finley, **a.g.e**., s. 166.
[765] H. Blümner, **Die römischen Privataltertümer**, 3. baskı, Beck, 1911, s. 650 vd.
[766] J. Marquardt, **Römische Staatsverwaltung**, 2. baskı, Leipzig, 1881-1885, s. 66 vd.
[767] Aries ve Duby, **a.g.e**., s. 175.

iken daha sonra bankacılık işlemleri çeşitlendi.[768] Tahsilat, müşteri hesabından ödeme yapma, havale, çek-senet-ciro işlemleri, müşterilerin kefili olma, mezatçılık ve noterlik gibi işler de zamanla Romalı bankerlerin alışılan işleri arasında yer aldı.

Borç Veren Olarak Banker Adlandırmaları

Roma'da banker anlamında ilk başlarda *trapezita* sözcüğü kullanılmıştı ve bu Yunanca trapezites'ten gelmekteydi. Bu sözcük, Latin edebiyatı yazarlarından Titus Maccius Plautus (M.Ö. 250-184) ile Publius Terentius Afer'in (M.Ö. 185-159) eserlerinde de banker ve sarraf anlamında kullanılmıştır. Aslında τραπεζιται'ın (tarapezitai) banker anlamıyla Latium üzerinden Roma'ya gelmesi M.Ö. 5. yy.a kadar geri gider.[769] Roma Devleti'nde, Eski Yunan kültürünün hakim olduğu yörelerde Geç Roma ve Bizans Dönemi de dahil olmak üzere banker karşılığı çeşitli Yunanca sözcükler kullanılmaya devam edilmiştir. Τραπεζιτης'in yanı sıra "M.S. 6. yüzyıla ait bir papirüste τραπεζιτις şeklinde dişi bir adlandırmaya da rastlanır. Yunan sözlükbilimciler τραπεζιτης'in dört eşanlamlısından bahsederler: Özellikle αργυροκοπιστης (Hesych. *s.v.* [ed. Latte, p. 239]), αργυροπρατης (Bekker, *Anecd. Graeca* 442, 23 *s.v.*), θυωριτης (*Etym. Magn.* 457, 50 *s.v.*), καταλλακτης (*Lex Vindob*. [ed. Nauck] *s.v.*; Thom. Mag. 16, 15 [ed. Ritschl] *s.v.*) ve κολλεκταριος (Bekker, *Anecd. Graeca* 442, 24 *s.v.*)... Ayrıca Sozomenos'un M.S. 399'da Constantinopolis bankerlerini belirtmek için kullandığı αργυροπωλης adlandırması da vardır. (Sozom., *Hist. Eccl*. 8, 4, II)."[770]

Roma'da bankerler için en yaygın kullanılan sözcük *argentarius* olmuştur. "Gümüş veya paraya ait"[771] anlamını da içeren ve esas olarak sikke ile uğraşanlar için kullanılan argentarius'u "gümüş işçisi" olarak yorumlama çabaları olsa da, olasılıkla bu değerlendirme doğru değildir; çünkü bu anlamda eskiden kullanılan *faber* veya *vascularius argentarius* yerine *argentarius*'un kullanımı çok daha geç tarihlerde olmuştur.[772] Banker olarak argentarius veya banka olarak argentaria

[768] Oehler, **a.g.y**., s. 707.
[769] Laum, **a.g.y**.; J. Andreau, "Banken", **NP**, C. 2, 434-435; Oehler, **a.g.y.**
[770] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 40- 41.
[771] Kabaağaç ve Alova, **a.g.e**.
[772] M. Voigt, **Über die Bankiers und Buchführung der Römer**, X, 1888, s. 516.

adlandırmasının *argentariae mensae exercitores* (Edict. Dig. II), *argentariam exercere* (Dig. II 13, 4; 2 ve 5), *argentariam facere* (aynı yer, 3 ve 4; Cic. de off. III 58; Verr. V 155. 165), *argentariam artem exhibere* (CIL VII 7156) şeklinde kullanımları da görülür.[773] Argentarii, hem banka işlemleri tekniğini hem de banka muhasebesini geliştirmiş olmakla mali piyasada önemli bir rol oynamıştır. Özellikle, yevmiye, kasa defteri gibi, bugünkü defterlere benzer defterler tutarak ve müşterilerinin hesap özetlerini, belirli süreler sonunda çıkartarak adeta müşterilerinin kasadarı olmuşlardır. Ancak argentarius'ların kredi işleri sonucu elde ettikleri kazancın, verdikleri tüm hizmetler dikkate alındığında, orta düzeyde kaldığı düşünülmektedir.[774] M.S. 3. yy.ın ortasından sonra argentarius'lar tamamen ortadan kaybolmuştur. Constantinus Dönemi'nde argentarius sözcüğü gümüşçüler için kullanılmış, ancak 4. yy.ın sonlarında argentarii (αργυροπραται, αργυροπολαι, οι επι των τραπεζων)[775] yeniden eski faaliyetleriyle ortaya çıkmıştır.[776] Iustinanus zamanında (M.S. 527-565) ise *argenti distractores* adlandırmasının kullanıldığı görülür.[777]

Eski Yunan'da trapezites'in trapeza'dan türetilmesi gibi Roma'da da Latince mensa'dan banker anlamında *mensarius* (Suet. *Aug.* 4, 2; Cic. *p. Flacc.* 44) veya *mensularius* (Dig. XLII 5, 24, 2) türetilmiştir. Kullandıkları büroya, banka anlamında *mensa* veya *mensa argentaria* denilmiştir. Ancak bankerler için daha çok argentarii sözcüğü kullanılmıştır.[778]

Esas olarak sarraflık yapan *nummularii* M.S. 2. yy.ın başlarında tıpkı *argentarii* gibi mevduat kabulüne ve borç para vemeye başlamıştır.[779] Daha sonraları *argentarii* ve *nummularii*'nin ayrı ayrı çalışma alanlarının tanımı yapılmıştır. M.S. 4. yy.ın

[773] Oehler, a.g.y.; *argentariae mensae exercitores*: banka tezgahı açan girişimciler; *argentariam exercere*: banka işletmek; *argentariam facere* ve *argentariam artem exhibere*: bankerlik mesleğini yapmak şeklinde çevrilebilir.
[774] **Meydan Larousse Ansiklopedisi**, "banka" maddesi, C. 2, s. 540.
[775] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9. s. 874-876.
[776] J. Andreau, "argentarius", **NP**, C. 1, s. 1060-1061.
[777] Oehler, **a.g.y**., s. 707.
[778] A. Hug, "mensarii", **RE**, C. 15, s. 948; J. Andreau, "Mensarius", **NP**, C. 7.
[779] M. Crawford, "Money and exchange in the roman world", **JournRomStud** 60, 1970, s. 45; R. Herzog, "Nummularius", **RE**, C. 17, 2, s. 1415-21; J. Andreau, "Banken", **NP**, C. 2, s. 434-435.

başında Constantinus bir sikke reformu yapar ve bankacılığı yeniden düzenler. Bankerlerin *argentarii* ve *nummularii* olarak farklı tanımlanmalarına son verilir ve hepsi *collectarii* olarak adlandırılır.[780]

Büyük Constantinus'un yaptığı sikke reformu sonucu sarraf ve banker karşılığı *collectarii* kullanılmaya başlar[781] ama nummularius ve argentarius'un kullanımı da son bulmaz. Collectarii özellikle büyük şehirlerde, örneğin Roma'daki *corpus collectariorum* gibi, mesleki birlikler kurmuştur. Iulianus'un, sarraflık görevini collectarii'den almasından sonra bunlar sadece kredi işi yapan bankerlere dönüşmüşlerdir. Sonraki kanunlarda *trapezitae* (M.S. 436, *Cod. Iust.* XII 57, 12 ve 3) ve *argentarii* olarak da adlandırılırlar.[782] Geç Antik Çağ'da M.S. 7. yy.da bankacılık alanında collectarius (κολλεκταριος) adlandırmasının devam ettiği görülür.[783]

Iulianus tarafından sikke kalite kontrolüyle görevlendirilen *zygostatae* (ζυγοσταται) daha sonra bankacılık da yapmaya başlarlar ve devletin birer hazine (fiscale) acentası olurlar (*Cod. Theod*. 12, 7, 2). Bunlarla ilgili kayıtlara Ephesos, Side, Korykos ve Korinthos'ta da rastlanır.[784]

Roma Dönemi'nde kredi işlemleri yapan bir diğer banker tipi de *negotiator*'lardır.[785] Negotiator sözcüğü salt banker anlamı içermez, aynı zamanda işadamı, toptancı, tacir, simsar vb anlamları da kapsar.

Banker Kredilerinin Çerçevesi

Banker kredileri, nakit para talebini (*arcarium nomen*) karşılamaya yönelikti. Ancak müşteriye doğrudan verilen borçlar dışında müşteri için üçüncü bir kişiye ödeme yapılması, kredi poliçesi düzenlenmesi, devlete yükümlülüklerin ödenmesi, kefil olunması gibi bir tür kredi işlemleri de söz konusu olabilmekteydi. Bu tür kredi işlemleri, bir sonraki "**Diğer Bankacılık İşlemleri**" bölümünde etraflıca ele

[780] A. v. Premerstein, "Collectarii", **RE**, C. 4, s. 376-377; Laum, **a.g.y**., s. 73.
[781] Laum, **a.g.y**., s. 73.
[782] Premerstein, **a.g.y**., s. 376.
[783] Bogaert, **a.g.y**., s. 821, 835, 838, 874-876.
[784] L. Robert, **RevPhilol** 31, 1957, s. 36/8; aktaran Bogaert, **a.g.y**., s. 835, 874-876.
[785] Laum, **a.g.y**.

alınacaktır. Ayrıca *expensilatio* olarak bahsedilen bir kredi türü daha vardır, ki bu kredi M.Ö. 1. yy. ile M.S. 1. yy.da bankacılıkta yaygın olarak kullanılmıştır. Vezüv Yanardağı'nın patladığı yılda (M.S. 79) henüz kullanılmakta olan bu kredi, M.S. 2. yy.ın ortalarında kullanımdan kalkmıştır.[786]

Bankerler kredi verirken iki tür sözleşme yaparlardı. İlki, yazılı olarak yapılan *mutuum* (ödünç sözleşmesi), ikincisi ise tanıkların huzurunda yapılan *stipulatio* (sözlü anlaşma) idi. Mutuum için hazırlanan yazılı sözleşmeye *pactum* denirdi. Bu iş için balmumlu tabletler veya papirüs vb yazı gereçleri kullanılırdı. Örneğin "Pompeii'de banker L. Caecilius Iucundus'un evindeki kazılarda ele geçen pek çok sözleşme ve makbuzun çoğu triptycha tabletler halindeydi, yani uzunlamasına dört köşe üç tablet, uzun kenarlarından bir sicimle birbirlerine bağlanarak altı sayfalık küçük bir defter haline getirilmişti. İlk ve son sayfa (ön ve arka kapak) temizdi, bir şey yazılmamıştı. 2. ve 3. sayfaların orta yüzeyleri kenar çerçeveye göre hafif çukurlaştırılmış ve balmumuyla sıvanmıştı; buraya stilus'la borç sözleşmesi yazılmaktaydı. 4. sayfa şahitlere ayrılmıştı. Bu sayfanın orta yüzeyi, ne çukurlaştırılmış ne de balmumuyla sıvanmıştı; sadece sayfanın orta kısmında dar kenar boyunca uzanan çukurlaştırılmış bir şerit sayfayı ikiye bölmekteydi. Bu çukur alan da balmumuyla doldurulmuştu ve burada şahitlerin (ki genellikle 7 kişiydi) mühür baskıları yer alırdı. 4. sayfadaki mühür baskıların yanında şahitlerin adları, ilgi durumuyla (genetiv halde) mürekkeple yazılmış olurdu: 'L. Laelius Fuscus'un (mühürü)' vb. Bu adlar Lev. 36 c'de betimlendiği gibi, genellikle sayfanın sağ sütununa bazen de her iki sütuna birden, soldan sağa sırayla ön ad, cognomen (aile adı) ve soy adı şeklinde yazılırdı. Son olarak 5. sayfa da orta yüzeyi hafif çukurlaştırılmış ve balmumuyla sıvanmışı olurdu ve burada hesabın kısa özeti yer alır, ana belgeye bakmaya gerek kalmaksızın hesaba ilişkin bilgi edinmek mümkün olurdu. 2. ve 3. sayfalar bir iple birbirine bağlanır ve mühürlenirdi; böylece mühür koparılmadan trypticha'nın bu kısmı açılamaz ve okunamazdı; bu kısım kredi sözleşmesinin ana belgesiydi. Sözleşmelerin öngörülen yasal şekli, asıl belge ve ikincil belgeden oluşmasıydı. Sözlü anlaşmanın şahitlerin huzurunda yazılı

[786] Alvaro d'Ors, "creditum", **RE**, Ek C. 10, s. 1161.

sözleşmeye dönüştürüldüğü metin ana belgeydi (accepti latio). Buna karşılık ikincil belge, 5. sayfaya yazılanlardı ve bu borcu alan tarafından, o yazmayı bilmiyorsa görevlendirdiği kişi tarafından kendi el yazısıyla düzenlenen bir makbuzdu (chirographum), ki bu 4. sayfada şahitlerce içeriği mühürlenerek onaylanmış ana belgenin bir kez daha onaylanması anlamına gelmekteydi. Onaylamanın kanıtı, kendi el yazısıyla yazılmış olmasıydı. Tümüne birden *perscripto* denilmekteydi."[787]

M.S. 38'e tarihlenen bir başka Roma kredi sözleşmesinde ise şu tür bilgiler yer alır: "Servius Asinius Celer ve Sextus Nonius'un consullük yılı, 29 Ağustos. Ben, Gaius Novius Eunus, yazılı olarak onaylarım, ki ben Hesychus Euenianus, Gaius Caesar Augustus Germanicus'un kölesine, 1130 sestertius borçluyum, bunu ondan borç aldım ve o alacağını istediğinde kendisine veya Gaius Sulpicius Faustus'a geri ödeyeceğim. Söz konusu 1130 sestertiusun kusursuz ve tam olarak ödeneceğine Hesychus Euenianus, Gaius Caesar Augustus Germanicus'un kölesi yasal sorumlulukla söz verdi. Ben, Gaius Novius Eunus, taahhütte bulundum. Puetoli'de yapıldı" (ILS 5361).

Roma hukukunda borç sözleşmeleri için belirlenen şekil şartlarının yanı sıra uygulamaya ilişkin ayrıntılara da çeşitli düzenlemeler getirilmiştir. Örneğin, "Borç ve sözleşme hiçbir yere bağlı değildir; taraflar ödeme [ifa] yerini serbestçe kararlaştırabilirler" (debitum et contractus sunt nullius loci); "Anlaşmalar üçüncü kişilere borç yüklemediği gibi yarar da sağlamaz. (pacta tertiis nec nocent nec prosunt) veya "Aradaki bir kesiklik borç ilişkisini etkilemez yani kural olarak sözleşme yapma teklifinin derhal kabulu şart değildir" (intervallum medium non vitiate obligationem) gibi borç hukukunda pek çok düzenlemeler vardır. Ayrıca borç ve alacağa ilişkin çeşitli hukuki tanımlamalar da yapılmıştır. Örneğin obligatio ex contractu (sözleşmeden doğan borç), pactum de cedendo (alacağın temlik edileceğine ilişkin anlaşma), pactum de non petendo in perpetuum (alacağın istenmeyeceğine

[787] A. Mau, **Pompeji In Leben und Kunst**, Leipzig, 1908, s. 516-518.

dair anlaşma, ibra anlaşması), pactum de non petendo in tempus (borcun bir süre istenmeyeceğine ilişkin anlaşma; erteleme anlaşması) gibi.[788]

Bankerler kredi verirken teminat almaktaydılar. Karşılıklı anlaşmayla alınan bu rehine (pignus conventiale) denilmekteydi. Roma hukukunda teminat, ödeme [ifa] yerine geçmekteydi (satisfactio est pro solutione) ve bankerler yüksek teminat alarak rizikolarını düşürmek eğilimindeydi. Bir Roma sözü teminat almanın önemini şöyle vurgular: cautio medicina est arresti (teminat tutukluluğun ilacıdır; diğer bir ifadeyle teminat tutukluluğu önler). Anlaşmalı durumlar dışında hakimin tesis ettiği rehin hakkı (pignus iudiciale) veya yasal rehin hakkı (pignus legale veya pignus necessarium [=tacitum]) da bulunmaktaydı.[789] *Argentarius*'ların yüksek teminat almasının kredi piyasasının gelişmesini engellediğini belirten kimi görüşler göre "İmparatorluk Dönemi'nde para ticaretinin sınırlı boyutu, bölgesel ve sosyal yönden küçük ve kısıtlı kalması, borç verenlerin (*argentarius*'ların) statülerini sınırlandırırken yüksek teminatlar alınması borç verme işinin ekonomideki önemini azaltmıştır."[790]

Menkul ve gayrı menkul pek çok şey teminat alınmaktaydı. Ancak Roma Dönemi'nde teminat olarak ipotek işlemleri ilk sırada yer almaktaydı. İpotekler, Mettius Rufus'un talimatnamesinde belirtildiği şekilde tapu defterlerine kaydedilirdi. Yani tapu defterlerine sadece gayrı menkul alım satımları değil aynı zamanda teminat ve diğer yükümlülükler de işlenirdi.[791] Para da teminat olarak verilebilmekteydi ve buna gayrı muntazam rehin (pignus irregulare) denilmekteydi. Bu, rehin hakkına konu olmak üzere alacaklıya bir miktar para verilmesiydi. Teminat olan paranın mülkiyetini elde eden alacaklı, alacağı kendisine ödenince aynı miktar parayı geri verirdi. Rehin de rehnedilebilirdi (pignus pignori dari potest). Sözleşme ile, rehnedilen mala sahip olma hakkı (temellük şartı - lex commissoria) tanınmaktaydı. Teminat da alınmış olsa tabii borç devam ederdi (remanet propter pignus naturalis obligatio). Rehinin verdiği teminat bölünmezdi (pignoris causa est

[788] Erdoğmuş, **a.g.e.**
[789] **İbid.**
[790] H. Kloft, **Die Wirtschaft der griechisch-römischen Welt**, Darmstadt, 1992, s. 242.
[791] E. Ziebarth, "Pfandrecht", **RE**, Ek C. 7, s. 981-983.

indivisa). Rehinli alacaklı rehin verenden fazlasına sahip olamazdı (non plus habere creditor potest quam habet, qui pignus dedit).[792]

Banker, verdiği kredi karşılığı borçludan çeşitli teminatların yanı sıra kefil de talep edebilmekteydi. Müteselsil borçlulara *correi solvendi* denmekteydi. Borçlu temerüde düşerse kefil de sorumlu olurdu (cum reus moram facit, et fideiussor tenetur). Örneğin Plautus'un *Trinummus* (Üç Akçelik Kişi) adlı tiyatro eserinde, Stasimus adlı köle, sarrafla hesap görür ve efendisinin oğlu Lesbonicus'un bir kefaletten dolayı olan 1000 Olympia drakhmesi borcunu da ödemek zorunda kalarak şöyle der: "Kefil oldum deme, sokağa atmıştım o bin drakhmeyi de. Sen o delikanlı için borcunu bilir adamdır diyordun da başka bir şey demiyordun, sen ödedin işte onun borcunu... Gitti o para" (II. Perde III. Sahne).[793] Bu yüzden Latincede müteselsil borçlular için kullanılan bir deyiş vardır: "alterius factum alteri nocet" (Bir kimsenin fiili başkasına zarar verir).

Roma hukuku, ödeme aczinde (insolventia) olan borçluya icra takibi ve haciz işlemi yapılmasına elvermekteydi. Borçlunun iradesine bırakılmış borç münasebeti olmazdı (ex voluntate debitoris nulla obligation consistere potest) ve güçlük muameleyi ortadan kaldırmazdı; borçluya güç gelse bile, edim ifa edilmeliydi (difficultas non vitiate actum). Haczedilen mal alacağın yerine geçerdi (res succedit in locum dominis).[794]

Banker Kredilerinin Faizi

Roma'da faizin tarihi, özellikle de faiz oranlarının çeşitli evrelerde gösterdiği farklı yükseklikler, genel olarak Roma'nın devlet tarihiyle çok yakın koşutluk gösterir. Romalılar, erken dönemlerden itibaren faiz oranlarını yasalarla denetim altında tutmakta Eski Yunan'a göre daha başarılı olmuştur (bkz. **Roma'da Bankerlik** bölümünün **Genel Olarak Borç İlişkileri** kesimi).

[792] Erdoğmuş, **a.g.e.**
[793] Plautus, **Üç Akçelik Kişi** (*Trinummus*), (Çev. N. Ataç), İstanbul, 1947, s. 28.
[794] Erdoğmuş, **a.g.e.**

M.Ö. 450'de çıkartılan 12 Levha Yasası ile Roma'da ilk kez *fenus unciarium* (yasal en yüksek faiz oranı) saptanmıştır. Ancak *fenus unciarium*'un ifade ettiği faiz oranının ne olduğu hususu, bilim insanları arasında büyük tartışmalara neden olmuş ve henüz tam bir uylaşım sağlanamamıştır. Bu yüzden faiz oranlarının tarihçesine girmeden *fenus unciarium*'daki sorun üzerinde durmakta yarar vardır. Sorunun özü ise şudur: *Fenus unciarium*'un ifade ettiği faiz oranı %1 midir yoksa %100 müdür?

Klingmüller'in bu konudaki çalışmasında şu yorum yapılmaktadır:

"Köken itibarıyla Roma duodesimal sistemi[795] *as*'ı 12 *unciae*'a ayırır; böylece *uncia* bir *as*'ın on ikide biridir. *Unciarium fenus* da bir *uncia* yani 1/12 *as* tutarında faizi ifade ediyor olmalıdır. Buradaki sorun şudur; bu faiz, hangi zamanda hangi tutara oranla hesaplanmaktaydı?

"1) *Fenus unciarium*= Yıllık %1 faiz olması durumu. *Usurae quincunces, usurae semisses, usurae quadrantes* ve *fenus trientarium* (= *usurae trientes*) şeklinde ifade edilen faiz oranları tartışmasız bir şekilde yıllık %5, 6, 3 ve 4'e denk geldiğinden *fenus unciarium*'un da yıllık %1 faizi ifade ettiği düşünülüyor. Romalılar faizi genellikle aylık ifade ederlerdi, ancak anaparanın yüzdesini *centesima* olarak hesaplayıp ödeme yaptıkları da olurdu. Bu durumda *unciarium fenus= usurae unciae* aylık 100 *asses*'e 1 uncia olarak, yani yıllık 12 *unciae* veya 100 *asses*'e 1 *as* olarak hesaplanırdı...

"2) *Fenus unciarium*= yıllık %100 faiz olması durumu. Bazı zorluklar, *fenus unciarium*'un şimdi yapılacak açıklamasını aslında olanaksız kılıyor. Buna göre *usura uncia* veya *fenus unciarium* aylık 100 *asses*'e 8⅓ *as* veya 1 *as*'a 1 *uncia* olarak, böylece yıllık 100 *asses*'e 100 *asses* yani %100 faiz oranına denk gelmektedir. Bu yaklaşım aslında eskimiş bir yaklaşımdır...

"3) Üçüncü bir yaklaşıma göre ise, 100 *asses* anaparaya her ay 1 *as*, ki bu yüzdeye *usura menstrua* denmekteydi ve yılın 12 ayında 12 defa alınmaktaydı, bu da yıllık %12 faiz oranına karşılık gelmekteydi. Böylece 100 ayda yani 8 yıl 4 ayda

[795] Taban olarak 12 sayısını kullanan sayma sistemi, on ikili sistem.

alınan faizlerin toplamı anaparayla eşitlenmekteydi. Her ay alınan tutardan ötürü bu faize *usuras asses* veya *fenus assarium* denmekteydi...

"4) *Fenus unciarium*'un olası tek açıklaması şu olabilir: 1 *as*'a yıllık faiz olarak 1 *uncia* verilirse, bu da her durumda anaparanın 1/12'sine denk gelir (yani yıllık %8⅓ faiz eder- EI). Ancak farklı bir hesaplamayla anapara, 10'luk (100'lük değil) bir birimle tanımlanırsa, şu şekilde bir hesaplama da mümkündür, ki 10 *asses*'e (veya 1 *denarius*'a) aylık faiz 1 *uncia* verildiğinde, yıllık 1 *as*; 100 *asses*'e ise yıllık 10 *asses*, yani yıllık %10 faiz ödenmiş olur. Bu durumda *fenus unciarium* %8⅓'ü mü yoksa %10'u mu ifade ediyor? Niebuhr'a[796] göre *fenus unciarium*, köken itibarıyla 10 aylık yıl takvimine dayandığından, başlangıçta %8⅓'e karşılık geliyordu; ancak daha sonra 12 aylık yıl takvimiyle %10'u ifade etti (Niebuhr, R.G. I 646. III 61-69)...10 aylık mali yıl Mommsen tarafından etraflıca araştırıldı (Mommsen R. G. I, 8. bas. 151. 282) ve bu takvimin Caeser'in takvim reformuna kadar kullanıldığı saptandı (Röm. Chronol. 144 vd). 12 Levha Yasası'na kadarki sürede bu yasal faiz oranı yani *fenus unciarium* –ister %8⅓'ü isterse %10'u ifade ediyor olsun- alışılagelmiş temel faiz oranı idi."[797]

Sonuç olarak Niebuhr zamanından beri *unciarium*'un dayandığı yıl süresi ve anaparanın 1/12'si ile kastedilenin, 10 aylık yıl hesabına göre %8⅓ mü, yoksa 12 aylık yıl hesabıyla %10 mu olduğu tartışılmaktadır. Öte yandan eski varsayımı savunan Appleton'un kuvvetli etkisindeki Accursius, Gotofredus ve diğerleri yıllık faizin %100 olduğu görüşündedirler.[798]

Biz çalışmamızda *fenus unciarium*'u daha çok %8⅓ - %10 olarak dikkate alan araştırmacıların görüşlerine yer verdik. Bu çerçevede genel bir söylem olarak Roma'da yasal azami faiz haddinin aylık %1, yıllık %12 (*usurae centesimae*) olduğu ifade edilebilir. Roma Devleti'nin faiz oranlarının tarihçesi de yaklaşık bu oranlara göre şöyle özetlenebilir:

[796] Ünlü Alman tarihçisi Barthold Georg Niebuhr (1776-1831).
[797] F. Klingmüller, "fenus, **RE**, C. 6, s. 2200-2203.
[798] F. DeMartino, **Wirtschaftgeschichte des alten Rom**, Münih, 1985, s. 169.

M.Ö. 450'deki 12 Levha Yasası'ndan (Lex XII tab. 8, 18) M.Ö. 357'deki Lex Duilia Menenia'ya kadar (Livius VII 16, 1) *fenus unciarium* %8⅓ olarak sabitlenmiş olmalıdır. M.Ö. 347 yılından itibaren bunun yarısına indirilmiştir.[799] Livius, M.Ö. 347'de yasal faiz oranının *fenus semunciarium*'a (%4,17) indirildiğini belirtir (Liv. VII 27, 3; Tac. ann. VI 16). Bu *lex semunciaria* karşısında, dönemin ekonomik koşullarındaki alışılagelen piyasa faiz oranlarının daha yüksek olduğu rahatlıkla söylenebilir. Piyasa koşullarında %4-6'lık faiz oranları ancak birkaç yüzyıl sonra, ekonominin daha gelişme gösterdiği şartlarda, Cumhuriyet Dönemi'nin sonlarında gerçekleşir.[800]

İmparator Sulla M.Ö. 88'de *fenus unciarium*'un daha doğrusu *usurae unciae*'ın anlamında bir değişiklik yapar. "Yunanistan ve Asya ile gelişen ticari bağlantılar sonucu Yunanların aylık faiz ödemesi ve faiz hesabı da Roma'da yaygınlaşmıştır. Bu hesaplamada *centesima pars sortis* yani 100 *asses* anaparaya aylık 1 *as* faiz verilmesi %12 yıllık faize karşılık gelmekteydi; 1/12 *centesima* ise *usurae unciae* olarak yıllık %1 yapmaktaydı. As'ın daha küçük birimlerinin (küsuratlarının) hesabında çeşitli faiz tanımlamalarının listesi şöyle gösterilebilir:

%1, yani *centesima*'nın 1/12'si, *usurae unciae*
%2, yani *centesima*'nın 2/12'si, *usurae sextantes* (*sextanss*= 2 ons, 1/6 *as*)
%3, yani *centesima*'nın 3/12'si, *usurae quadrantes* (*quadrans*= 3 ons, 1/4 *as*)
%4, yani *centesima*'nın 4/12'si, *usurae trientes* (*triens*= 4 ons, 1/3 *as*)
%5, yani *centesima*'nın 5/12'si, *usurae quincunces* (*quincunx*= 5 ons, 5/12 *as*)
%6, yani *centesima*'nın 6/12'si, *usurae semisses* (*semis*= 6 ons, 1/2 *as*)
%7, yani *centesima*'nın 7/12'si, *usurae septunces* (*septunx*= 7 ons, 7/12 *as*)
%8, yani *centesima*'nın 8/12'si, *usurae besses* (*bes*= 8 ons, 8/12 *as*)
%9, yani *centesima*'nın 9/12'si, *usurae dodrantes* (*dodrans*= 9 ons, 9/12 *as*)
%10, yani *centesima*'nın 10/12'si, *usurae dextantes* (*dextans*= 10 ons, 10/12 *as*)
%11, yani *centesima*'nın 11/12'si, *usurae deunces* (*deunx*= 11 ons, 11/12 *as*)
%12, yani *centesima*'nın tamamı, *usurae centesimae*

Aynı şekilde

%24 - - *binae centesimae*
%36 - - *ternae centesimae*
%48 - - *quaternae centesimae*
%60 - - *quinae centesimae*

[799] DeMartino, **a.g.e**., s. 166 ; R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 821-838.
[800] Klingmüller, **a.g.y**.

"Cicero zamanından beri faiz oranlarının gerçek durumunu tam olarak izlemek mümkündür. 60'lı, 50'li yıllarda iyi koşullara sahip kredinin (*nomen bonum*) faiz oranı %4-6 arasındaydı;[801] özel durumlarda bu oranın en fazla %12 sınırına çıktığı söylenebilir (Cic. *ad fam*. V 6, 2 [62 yılı]; ad Att. I 12, 1 [61 yılı]). Cicero 54 yılında faizin bir miktar artışla %8'e çıktığından bahseder (*ad Quint. Fr.* II 14; *ad Att*. IV 15, 7) ancak bunda bir sonraki yılda yapılacak consul seçimlerinin etkisi vardır.[802] İç Savaş'ın patlak vermesi M.Ö. 49 yılında paraya olan talebi artırarak faiz oranlarının %12'ya kadar yükselmesine yol açar.[803] Ancak M.Ö. 29'da barışın sağlanması ve ekonomik yaşamda huzur ve güven ortamının oluşmasıyla faizler eski seviyesi olan %4'e kadar düşer (Cass. Dio LI 21; Suet. *Aug.* 41; Oros. IV 19)."[804]

Iustinianus öncesi İmparatorluk Dönemi'nde M.S. 2. ve 3. yy.lardaki faiz oranlarının durumu hakkında yapılan araştırma sonuçları, faiz oranlarının genel olarak %3-15 arasında değiştiğini, %3 ve %15 oranlarına tek tük rastlanırken esas ağırlığın %4-6 arasında olduğunu göstermiştir. Özellikle 3. yy.daki ekonomik kriz kredi sektörünü derinden etkilemiştir. Ticaretin gerilemesi ve paranın satın alma gücünün sürekli azalması sonucu ortaya çıkan kredi krizi, faiz oranlarını düşürerek Caracalla ve Alexander Severus dönemleri arasında %4 gibi en dip noktaya inmesine yol açmıştır.[805] Daha olumsuz şartlara sahip, daha kısa vadeli kredilerde faizler biraz daha yüksek olmuştur, ağırlıklı oran %12'dir. Diğer bir yüksek faiz ise gecikme (temerrüt) faizidir. Bu faize %12 oranının altında pek seyrek rastlanır.[806]

%12 azami faiz oranı Geç Antik Çağ'da da gücünü korumuştur. Sadece senatörler bu azami faiz oranından istisna tutulmuşlar, 397 yılında bir yasa ile

---

[801] DeMartino bunu şöyle ifade eder: "Cicero'nun verdiği bilgilerden *bona nomina* olarak en sık rastlanan faiz oranının %6 olduğu anlaşılır. Birkaç yıl sonra faiz oranları %4'e düşer; bkz. **Wirtschaftgeschichte des alten Rom**, Münih, 1985, s. 169.

[802] DeMartino, faizlerin %8'e çıkmasının *ambitus immanis* için yapılan bir oylama sırasına denk geldiğini belirtir; bkz. **a.g.e**., s. 173.

[803] Örneğin, zengin bir süvari sınıfı mensubu ve Atticus'un amcası olan Caecilius'tan o dönemde %12'den daha düşük faiz oranıyla borç almak mümkün değildi; bkz. DeMartino, **a.g.e**., s. 173. Bogert de M.Ö. 51'den itibaren yıllık azami faiz oranının %12 olduğunu, azami faiz haddini aşmanın ise dört katı cezayla cezalandırıldığını (Cato agr. 1, 1; Liv. 35, 41, 9) belirtir; bkz. "Geld", **RAC**, C. 9, s. 874-876.

[804] Klingmüller, **a.g.y.**

[805] Bogert, **a.g.y**., s. 838.

[806] Klingmüller, **a.g.y**.

senatörlerden faiz alınması yasaklanmıştır (*Cod. Theod*. 2, 33, 3). Daha sonra 405 yılında Arcadius bu yasağı kaldırmış ve senatörler için özel bir oran olarak azami %6 faizi getirmiştir (*Cod. Theod*. 2, 33, 4). Iustinianus 528 yılında azami faizleri yeniden belirlemiş, %12 olan azami faiz haddini sıradan vatandaşlar için %6'ya indirmiştir. Buradaki mantık şudur: "Plus valet pecunia mercatoris quam non mercatoris" yani "Bir tacirin parası tacir olmayanın parasından daha fazladır"; bu söz ile kastedilen, tacirlerin ödemesi gereken faizin fazla olması gerektiğidir.[807] Farklı borç türlerine özel azami faiz oranları da farklı belirlenmiştir; şöyle ki, deniz kredilerinde ve aynî borçlarda %12, seçkin kişilere (illustres) %4, ticaret ve sanayi kredilerinde %8 faiz oranları uygunamıştır. Tacirler için uygulanan %8 oranına *argentarii* (αργυροπραται) kayıtlarında da rastlanır. Kısa vadeli ve riskli kredilerde oran %12'ye kadar çıkar. Özetle, Iustinianus Dönemi'nde (M.S. 527-565) faiz oranları değişiklik gösterse de ağırlıklı ortalamanın %5-6 olduğu söylenebilir. Ancak imparatorluğun batısında faiz oranları %12 ½ ile %33 1/3 arasında değişmiştir. Bu yüksek faiz oranları, Batı'da paranın kıt ve pahalı olduğuna işaret eder. Öte yandan azami faiz hadleri yasalarla belirlenmiş de olsa şüphesiz her zaman uygulama imkânı bulamamıştır.[808]

Eyaletlerdeki faiz, merkeze göre daima daha yüksek olmuştur. Örneğin Asia ve Cilicia Valisi Lucullus, M.Ö. 72-70 yıllarında azami faiz haddini %12 olarak saptamıştır (Plut. *Luc.* 20; Appian. *Mithrid.* 62. 63. 83). Benzer bir örnek Tenos'tan verilebilir. Tenos'ta kent yönetimi, banker L. Aufidius'tan %16,6 ile borç almıştı; gerçi bu faiz oranı, diğer borç verenlerin uygulamalarının oldukça altında kalmış olabilir. Ancak kentin ekonomik sıkıntılardan ötürü bankerin oğlu L. Aufidius Bassus bu faiz oranını önce %12'ye daha sonra da %8'e düşürmüştür. Hem bu davranışından hem de diğer hayır işlerinden ötürü Tenos yönetimi bu bankeri onurlandırmıştır.[809] Eyaletlerde bankalar tarafından kredilere uygulanan faiz oranları %36 ile %16,6 arasında değişkenlik göstermiş olmalıdır; belki de yaklaşık %18

[807] Erdoğmuş, **a.g.e.**
[808] Bogert, **a.g.y.**, s. 878; Klingmüller, **a.g.y.**
[809] R. Etienne, "Tenos et L. Aufidus Bassus", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik** 36, 1979, s. 145-147.

civarında bir oranın gerçekleştiği varsayılabilir.[810] Daha sonraları Iustinianus Dönemi'nde Mısır'daki faiz oranları %16,67 ile %50 arasında değişim götermiştir.[811]

"Antik Çağ'da Faiz Oranları" başlıklı bir çalışmada Roma'da uygulanan faiz oranları şu şekilde toparlanmıştır:[812]

Faiz Türü	**Yer**	**Zaman**	**Oran**
Ortalama kredi faizi	Roma	Orta Cumhuriyet Dönemi	%8
Ortalama kredi faizi	Roma	Geç Cumhuriyet Dönemi	%12
İtalya kanunlarına göre azami faiz haddi	Roma	M.Ö. 50	%12
Ortalama kredi faizi	Roma	Erken İmparatorluk Dönemi	%4-8
Ortalama kredi faizi	Eyaletlerde	Erken İmparatorluk Dönemi	Azami %12
Yardım amaçlı hayır kurumlarının sabit faizli kredisi	İtalya	Erken İmparatorluk Dönemi	%5
M.S. 62'de ağır deprem hasarından sonra yeniden inşa için verilen özel kredilerin faizi	Pompeii	M.S. 62-79	%20-40

Roma tarihinde faizin faizi, diğer bir deyişle bileşik faiz (*anatocismus*) zaman zaman çıkartılan yasalarla yasaklanmıştır. Bu yasalara göre "nullo modo usurae usurarum a debitoribus exigantur" yani faizin faizi hiçbir şekilde borçlulardan istenemez. *Cod. Iust*. 4, 32, 26. 28'de anatocismus'un yasak olduğu belirtilir.

[810] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 19.
[811] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 878
[812] Çevirim içi http://www.imperiumromanum.com/wirtschaft/geld/bankwesen_zinsen_01.htm 15.03.2008. Tablonun hazırlanmasında şu kaynaklardan yararlanıldığı belirtilmektedir: H.Kloft, **Die Wirtschaft des Imperium Romanum**, Mainz, 2006; F. DeMartino, **Wirtschaftsgeschichte des alten Rom**, Münih, 1985; H. Pleticha ve O. Schönberger, **Die Griechen**, Bergisch-Gladbach, 1988 ve aynı yazarların **Die Römer**, Münih, 1977; **Der kleine Pauly**.

Iustinianus da 555 yılında faizin faizini yasaklar.[813] Anatocismus (*usurae usurarum*), her yıl eklenen bir faiz şeklinde olursa *anatocismus anniversarius* (Cic. *ad. Att*. V 21. VI 1, 2. 3) olarak adlandırılmıştır. Örneğin Cicero zamanında, bir eyalet emirnamesinde anatocismus anniversarius açık bir şekilde yer alır. Bir başka yazıtta da bileşik faiz uygulamasının cezalandırılacağı belirtilir (Orelli 4405).[814]

Bir başka faiz türü de *perpetuo fenore*'dir. Kesin ödeme süresi olmaksızın sürgit uzayan bir borcun faiz oranının %12 olarak sabit kalması, yani birleşik faiz (*anatokismus*) uygulanmaksızın %12 olarak sabitlenmesi, Roma'da *perpetuo fenore* olarak adlandırılmıştır.[815]

Faiz anaparanın semeresi yani verimidir (usurae vicem fructuum obtinet). Latincede hem usura hem de faenus / fenus / foenus sözcükleri faiz karşılığı kullanılmıştır. Ancak *faenus* (fenus / foenus) tefeci faizi demektir.[816] Ara faiz *interusurium*, düşük faiz *faenusculum* olarak adlandırılmıştır. Roma hukukunda tüm faiz işlemlerine ilişkin kurallar ayrıntılarıyla belirlenmiştir. Borç vadede başlar (ex die incipit obligation). Vade olmadan borçlanılmış olan derhal borçlanılmıştır (statim debetur, quod sine die debetur). Vade başlangıcı ve faiz hesapları ya ayın ilk günü (calendae) veya ay ortası (idus) dikkate alınarak belirlenir. Bağlama vadesinde ilk gün hesaba katılmaz (dies a quo non computantur). Belirlenen vade kesin vade (dies certus) olarak adlandırılır; vadenin belirlenmiş (ilave edilmiş) olması borçlunun lehinedir (diei adiectio pro reo est) çünkü borçlu vadeden önce ödeme yapabilir. Vade, alacaklı kişi yerine borçluya ihtarda bulunur (dies interpellat pro homine).

Roma hukukunda temerrüte (in mora) ilişkin düzenlemeler de bulunur. Borçlu temerrüdü, *mora creditoris* olarak adlandırılır ve temerrüt borç iliskisini daimileştiren (mora perpetuator obligation veya mora debitoris perpetuat obligationem) bir durum olarak görülür. Herkese kendi temerrüdü zarar verir (mora sua cuilibet est nociva), ancak borçlunun temerrüdü alacaklıya zararlı olmamalıdır

[813] Bogert, **a.g.y**., s. 878
[814] R. Leonhard, "Anatocismus", **RE**, C.1, s. 2070-2071.
[815] DeMartino, **a.g.e**., s. 173.
[816] Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. **Roma'da Bankerlik** bölümünde **Tefeciler** kesimi.

(mora debitoris non esse creditori damnosa). Temerrüdün sona ermesine ise purgatio morae denir.[817]

3- Mevduat Alma

Bankerleri diğer borç veren finansörlerden ayıran önemli fark, mevduat almaları, bunun için müşterilerine faiz vermeleriydi. Mevduat alıp kredi vermenin günlük yaşamdaki görünümü, bir kilise metninde güçlü bir şekilde betimlenmiştir. "Aziz İohannes Khrysostomos bir vaazında, M.S. 4. yy.da Antiokheia'daki bankaların var olma nedenlerine ve ekonomik gereksinmelerine değinerek şöyle der: 'Trapezitesler (mevduat olarak) aldıkları paraları, başkalarına yeniden vermeseler, evlerinde tutsalar, ticari faaliyetlerinden sağladıkları tüm yarar yok olur.' Ve devam eder: 'Görürüz ki, birleri getirir trapezites'lere para verir, hemen başkaları gelir para alır ve bu bütün gün boyu devam eder. Paranın sahibi kendileri olmasalar da, yaptıkları işlemler sonucunda büyük servet edinirler...' Bu geç dönem metni kadar... hiçbir metin, bankaların para toplama ve yeniden dağıtma temelindeki işlevini aydınlatmamıştır. Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla, 4. yy.da banka kredileri daha da önemli bir hale gelmiştir."[818]

Antik Çağ'da bankada mevduat bulundurmak veya bir banka hesabına sahip olmak kişiye saygınlık kazandırmaktaydı. Siyasetciden ticaret erbabına kadar çeşitli kesimden insanların banka hesapları vardı.[819] Bankerler, mevduat alıyor ve bunu kredi ihtiyacı olanlara borç veriyorlardı. Onlar her müşteri için bir hesap (*ratio*) açıyorlardı. Roma'da mevduata *depositum* denmekteydi.[820] Roma hukukunda *depositum* aynı zamanda bir "emanet (vedia) sözleşmesi"ni ifade ettiğinden, bankere, üçüncü bir kişiye ödeme yapmak üzere bırakılan "emanet mevduat" anlamına da gelmekteydi. Bankerlerin emanet mevduata faiz ödeyip ödemedikleri bilinmemektedir. Ancak bankerin faiz ödediği mevduat, *depositum irregulare* idi yani serbest mevduattı, ki banker bu mevduat üzerinde serbest tasarruf hakkına

[817] Erdoğmuş, **a.g.e**.
[818] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 18-21.
[819] **İbid**, s. 14.
[820] Laum, **a.g.y**.

sahipti, bu parayı kendisi alacaklı olarak üçüncü bir kişiye daha yüksek bir faizle kredi olarak verebilirdi. Roma hukukunda, serbest mevduatın (*depositum irregulare*) sıradan bir borç verme işlemi olup olmadığı tartışmalara yol açmıştır.[821] Fakat Roma hukukunun klasik döneminde *depositum irregulare* bir borç olarak görülmüştür.[822]

Eski Yunan'da olduğu gibi Roma'da da bankerlerin serbest mevduata ödedikleri faiz oranına ilişkin bilgiler çok yetersizdir. Ancak bankerlerin aldıkları mevduata ödedikleri faizin, verdikleri krediye uyguladıkları faizden daha düşük olduğu şüphesizdir. Roma'da borçlanmalarda kullanılan yasal azami faiz haddi, ekonomik dalgalanmalara bağlı olarak yüzyıllar boyunca yıllık %4 ile %12 arasında değişim göstermiş, çoğu zaman %12'ye yakın olmuştur (bkz. bir önceki **Roma'da Borç Verme** bölümü). Bu nedenle mevduata ödenen faizlerin de bu oranların altında olmak üzere borçlara uygulanan azami faiz hadlerindeki salınıma paralel bir değişim gösterdiğine kuşku yoktur. Hatta Principatus Dönemi'nde büyük olasılıkla şartların zorlamasıyla mevduata faiz uygulamasından vazgeçilmiştir. Mevduata faiz verilmediğinden dolayı hukukçular da bunu artık bir banka hesabı olarak değil bir borç işlemi olarak görmüşlerdir.[823]

Hayır kuruluşlarının, vakıfların, kent yönetimlerinin atıl duran fonları resmi veya özel bankalarda mevduat olarak faize konulmak suretiyle değerlendirilmiştir. Örneğin Lykia'nın Tlos kentinde ele geçen ve M.S. 2. yüzyıla ait olduğu düşünülen bir yazıtta Lalla adındaki bir kadının kente 12.500 denarius bağışladığı ve bu paranın faize konulduğu belirtilmektedir.[824] Ancak bu tür mevduata uygulanan faiz oranı diğer serbest mevduat faizlerinin biraz altında olmuştur. R. Bogaert Roma İmparatorluğu'nda bu tür mevduata bankaların ödediği faiz oranını %8 olarak belirtir.[825]

4- Diğer Bankacılık İşlemleri

[821] **İbid**.
[822] W. Hellebrand, "παραγραφη", **RE,** C. 36, s. 1179.
[823] J. Andreau, "Banken", **NP**, C. 2, s. 434-435.
[824] Finley, **a.g.e**., s. 241
[825] Bogaert, **a.g.e**., s. 16.

Günümüzde bankacılık işlemleri üç ana grupta toplanır. Birincisi mevduat, ikincisi kredi, üçüncüsü de diğer bankacılık hizmetleridir (havale vb işlemler).[826] Roma'da da bankerlik mesleğinin sac ayağını oluşturan bu üç faaliyetti. Genel olarak bankacılığın özel olarak da diğer bankacılık işlemlerinin Roma Dönemi'nde Eski Yunan'a göre daha geliştiği söylenebilir. Bankerlerin emanetçilik işlemleri ve talimatla üçüncü şahıslara ödeme yapmaları, ticari değerli kağıt ve çek kullanımına imkân vermeleri, havale vb işlemlere aracılık etmeleri Roma Dönemi'nde daha ayrıntılı usul ve esaslara kavuşmuştur. O günün dünyasında bankacılığın en geliştiği yer Mısır idi. Hatta Roma'da ve eyaletlerde zaman zaman yaşanan dönemsel ekonomik krizler sonucu bankaların çoğu batsa da Roma - Bizans Mısır'ında bankalar varlıklarını güçlü bir şekilde sürdürmüştür.[827]

Emanetçilik

Latincede depositum "(bir yerde) toplamak, saklamak, biriktirmek; (bir yere) bırakmak, terk etmek; emanet etmek, havale etmek, tevdi etmek" gibi çeşitli anlamlara gelmektedir.[828] Sözcüğün "mevduat" anlamına, yukarıdaki **Mevduat** bölümde değinmiş ve depositum'un "emanet mevduat" anlamı üzerinde durmuştuk. Ancak bizim burada bahsetmek istediğimiz, bankerlerin emanetçilik faaliyetleri anlamında depositum'un Roma hukukunda ifade ettiği "vedia (emanet) sözleşmesi" yönüdür. Vedia, bir kimseye emin bir yerde saklanmak üzere bırakılan mal demektir. Vedia öyle bir sözleşmedir ki, onunla, emaneti kabul eden (müstevda), mudi tarafından verilen şeyi kabullenir ve onu emin bir yerde saklamayı üzerine alır.[829] Şüphesiz tapınaklar emanetçilik anlamında daima bankerlerden daha ön planda gelmiştir. Ama bankerler de toplumda belirli bir saygınlığa sahip güvenilir kişiler olarak tanındıklarından, insanlar, sahip oldukları para veya değerli eşyalarını emaneten bankerlere de bırakmışlardır. Vedia (emanet) anlamıyla depositum'a ilişkin Roma hukukunda çeşitli hükümler yer almıştır. Roma hukukunda, vedia verilen her zaman geri istenebilimiştir (depositum habet executionem paratam). Örneğin

[826] S. Kocaimamoğlu, **Bankacılık Ansiklopedisi**, Ankara, 1980, s. 443.
[827] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 821-838.
[828] Kabaağaç - Alova, **a.g.e**.
[829] Bkz. Kocaimamoğlu, **a.g.e**.

Plautus'un, *Curculio* (Buğday Kurdu) adlı tiyatro oyununun baş karakterlerinden biri Karia'lı sarraf Lyco'dur. Oyunun çeşitli sahnelerinde, Lyco'ya emaneten bırakılan bir miktar para ve bu emanetin geri alınışına ilişkin anlatımlar yer alır[830] (Bkz. **Ekler** bölümü, Ek- 3).

Kefillik

Roma'da banker ile müşterisi arasında düzenlenen *receptio argentaria* (bankerlik anlaşması), bankerin, müşteri kefili olarak ortak borç yükümlüğü altına girmesi anlamına gelmekteydi. (Dig. XIII 5, 26). *Receptum,*[831] hukuki anlamıyla yükümlülük, söz verme, garanti demekti. Eski Yunan dünyasındaki εγγυη (rehin, teminat) veya αναδοχη (kefil) kavramlarıyla eşanlamlıydı. Yunan trapezitai ve gemicilerinin belirli bir şekile bağlı olmayan garanti sözleşmelerinin Roma'daki uygulamasıydı.[832] *Receptum argentarii* ise Roma'da banker hukukunda yer alan bir düzenlemeydi. Bankerin, olasılıkla biçimsel bir zorunluluk olmadan bir meblağı veya malı bir şahısa teslim etme sorumluluğunu yüklenmesi anlamına geliyordu. Bankerin bir diğer şahısa karşı böyle bir yükümlülüğü üstlenmesinin iki sebebi vardı: İlk olarak, 'diğer'in bankere güvenmesi, tabii çoğunun aynı zamanda banka müşterisi olarak bankada, bankere emanet edilmiş hesaplarının bulunması nedeniyle, aksi bir durumda zararının karşılanması yoluna gidileceğinden emin olmasıydı; ikinci etken ise, müşterinin verdiği yazılı talimatla bankeri *receptum argentarii* aracılığıyla söz konusu alıcıya karşı yetkilendirmiş olmasıydı. Banka müşterisi kendi açısından bankere sadece yazılı bir talimat vererek ya onu üçüncü kişye karşı görevlendirmiş oluyor veya kendisini bir şekliyle ona karşı sorumlu duruma sokuyordu. Böylece *receptum argentarii*, bu çok yönlü karışık durumu çözüyor ve somut güvenceye dayanan bir sorumluluk geliştirerek başkaca bir yazılı talimat ve temel bir bağlantıya gerek bırakmıyordu. Banker garantisi, müşterinin talimatıyla, üçüncü kişiye verilen söz ile gerçekleşiyordu. Bankerin, müşterisi için ödeme yapmasıyla ilgili çok sayıda eski belgede, ödemeyi, kendisine verilen temsil yetkisi çerçevesinde, müşterisi için

[830] Plautus, **Çömlek ve Diğer Oyunlar** –Çömlek, Amphitryon, Buğday Kurdu, Çifte Bakkhis'ler, Urgan-, İstanbul, 1974, s. 138, 164, 176, 177, 187.
[831] Receptum: zorunluluk, yüküm; receptus / recipio: kabul etmek; (görev) üstlenmek; taahhüt etmek, söz vermek, garanti etmek; bkz. Kabaağaç - Alova, **a.g.e**.
[832] F. Klingmüller, "receptum", **RE**, 2. seri C. 1, s. 355.

ekonomik yükümlülük altında olmamasına rağmen mi yaptığı, yoksa yasal olarak *receptum argentarii* yükümlülüğü nedeniyle mi yaptığı kolayca saptanamamaktadır. Banker, *receptum argentarii* ile yasal olarak ödeme yükümlülüğünü üstlenmekteydi. Dilsel olarak bankerlerin *recipere*'si, Yunanca αναδεχεσθαι ve εγγυασθαι karşılık gelmekteydi. Ayrıca bankaların εγγυη'si ile *receptum argentarii* arasında da kefalet açısından bir paralellik vardı.[833]

Müşterinin bir borç yükümlülüğünün aynı şartlarla banker tarafından üstlenilmesi anlamında bir başka kefalet işlemi de *transscriptio a persona in personam* (kişiden kişiye devretme) olarak adlandırılmaktaydı.[834]

Ödemelere Aracılık Etmek

Bankerler, müşterinin verdiği talimatla üçüncü bir kişiye ödeme yapabilmektelerdi. Talimat, bankere ya sözlü olarak (Plaut. *Pseud.* 1224) ya bir mektupla (Plaut. *Curc.* 429ff.) veya kısa bir yazıyla[835] ya da bir onay kanıtının, örneğin mühür yüzüğünün sunulmasıyla (Plaut. *Bacch.* 327) verilmekteydi. Üçüncü bir kişiye ödeme yapılma talimatı verilmesi *erogare pecuniam*[836] olarak anılmaktaydı (Dig. II 12, 9 ve 2.). Talimatla üçüncü bir kişiye ödeme yapma emrinin verilmesi anlamında solvere (ödemek), persolvere alteri ab aliquo (borç ödemek, bir başkası için birisi eliyle borç ödemek) (Cic. *ad Att.* V 21, 11 ve Plaut. *Capt.* 449) kullanılmaktaydı.[837] Alteri pecuniam relegare (delegare) ab argenterio (banker eliyle başkasına para göndermek) (Cat. *de agric*. 150, 2; Cic. *ad Att.* XII 3, 2) da benzer anlama gelmekteydi. Bu ifade "havale etmek" anlamını da içermekteydi.[838]

---

[833] L. Wenger, "receptum argentarii", **RE**, 2. seri C. 1, s. 372-378; J. Oehler, "Argentarii", **RE**, C. 2, s. 706 – 710.
[834] Oehler, **a.g.y.**
[835] Örneğin M.S. 110'da bir mevduat sahibinin Ortes'li (burası olasılıkla Hermopolis'ti) bir bankere gönderdiği bir ödeme talimatında (*epistalma*) şöyle denilmekteydi: "Hatip Licinius'a 400 gümüş drakhme öde.", bkz. Kloft, **a.g.e**., s. 241.
[836] Para harcamak (ödemek) anlamının yanı sıra para tahsil etmek anlamına da gelmekteydi.
[837] Bu işlemlerde odak noktasına ödemeyi yapan ve bunun kaydını tutanı alanı ifadeler ise scribere, prescribere ab aliquo (Hor. sat. II 3, 69) idi; bkz. J. Oehler, "Argentarii", **RE**, C. 2, s. 706 – 710.
[838] Oehler, **a.g.y.**

Ödeme, yukarıdaki paragrafta anlatıldığı gibi bankere verilen bir talimatla, bir tür kredi kullanımı şeklinde olabildiği gibi, müşterinin bankadaki mevduatından da yaptırılabilmekteydi. Müşteri, bankerle yapmış olduğu sözel veya yazılı anlaşma çerçevesinde bankere verdiği bir talimatla (*pecunian relegare* [para göndermek] veya *pecunian delegare ab argentario* [parayı banker eliyle havale etmek]) ödeme yapılmasını talep edebiliyordu.[839] Böylece banker, kendisine verilen talimat doğrultusunda, ödemeyi doğrudan kendisinde mevduatı olan bir müşterisinin hesabına geçebilmekte veya müşterisinin belirttiği bir şahısa yapabilmekteydi.[840]

Ödeme emri anlamıyla Latince *perscribere* ile Yunanca διαγραφειν benzeşir.[841] Birçok kanıt διαγραφειν'nin Eski Yunan kültürünün egemen olduğu coğrafyalarda Roma Dönemi'nde M.S. 1. ya da 2. yüzyılda banka aracılığıyla ödeme yapmak anlamına geldiğini kesin bir şekilde göstermektedir.[842]

Bankerler, müşterilerinin yurttaşlık yükümlülüğü gereği yapmaları gereken ödemelerini de yapıyorlardı ve bu tür ödemeler *satisfacere*[843] olarak adlandırılmaktaydı. (Plaut. *Asin.* 437). *Satisfacere*, bir tür kredi idi.[844]

Banka müşterisinin, bir iş arkadaşı için, miktarı belirtilmiş bir kredi poliçesi düzenlettirmesine *permutatio pecuniae* (paranın trampası [değişimi]) ve *permutare pecuniam* (parayı trampa etmek) denmekteydi ve bunun uygulaması çeşitli şekillerde gerçekleştirilmekteydi: Müşteri ya iş yaptığı kişiye ödeme yapılması için doğrudan bankere para vermekte veya banker kendi müşterisi adına istenilen meblağı ilgili kişiye ödemekteydi. Cicero'nun mektuplaşmalarında bu tür işlemlerden sık sık bahsedilmiştir (Cic. *ad Att.* XI 24, XII 24 ve 27, XV 15; *ad fam*. II 17, III 5. 3).[845]

---

[839] H. Blümner, **Die römischen Privataltertümer**, 3. baskı, Beck, 1911, s. 653.
[840] Laum, **a.g.y.**
[841] C. Nicolet, "A Rome pendant la seconde guerre punique. Techniques financieres et manipulations monetaires", **Annales E.S.C.** 18, 1963, s. 426-429.
[842] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 51-54.
[843] *Satisfacere*, Latincede "memnun etmek" anlamı ile, o dönemde "müşteri memnuniyeti"ni ifade eden bir sözcük olarak, bankerlerin vermiş olduğu bu hizmetin adlandırılmasında kullanılmış olabilir.
[844] Oehler, **a.g.y.**
[845] **İbid.**

Çek ile Ödeme.

Borçlunun, alacaklısına doğrudan ödeme yapabildiği çekler ile ticari değerli kağıt kullanımı Roma Dönemi Mısır'ında devreye girmiştir.[846] Örneğin M.S. 110'a ait bir çekte şu ifadeler yer almaktaydı: "Mnesitheos oğlu Mnesitheos, bankanın sahibi Epagathos'u selamlar, Licinius'a [...] drakhme öde, Aurelius X, hitabetiyle ilgili olarak hatibi, Phaophi ayının 12. günü gymnasium'da gümüş dörtyüz drakhme, yani 400 drakhme ile ödüllendirdi, İmparator Caesar Nerva Traianus Augustus Germanicus Dacicus'un 14. yılı, 23. Phaophi. . [...] Licinius drakhme [...], yukarıda yazıldığı şekilde gümüş dört yüz drakhmeyi, yani 400 drakhmeyi teslim aldım" (Pap. Brem. 46). Bir başka çok açık örnek de, M.S. 125 yılına ait Meyer 6 No.lu papirüs gösterilebilir. Roma Dönemi'nden Oxy. 533 No.lu papirüste de şöyle ifadeler yer alır: "Eğer bir kişi bir çeki üçüncü bir kişiye verir ve ödemeyi alan şahsın adını bir mesaj ile bildirirse, ödenecek tutar bu şahsa gönderilebilir."[847]

Ciro İşlemleri

Ciro sözcüğünün Türkçedeki tam karşılığı "aktarım"dır. Belirli tutardaki bir borç - alacak kaydının belirli yer, kurum, hesap veya şahıslar arasında aktarımını ifade eder.[848] Bu nedenle bir senedin veya çekin arkasını imzalayıp başkasına vermek de bir ciro işlemidir, iki banka mevduat hesabı arasında para aktarmak da. Dolayısıyla Antik Çağ'dan günümüze ulaşan bankacılık belgelerinde yer alan "ödemelere aracılık etme", "havale", "çek" vb çeşitli bankacılık işlemleri esas itibarıyla birer ciro işlemi olduğundan, bunları birbirlerinden kesin hatlarla ayırıp sınıflamak mümkün değildir.

Latincede ciroyu ifade eden sözcük *indossamentum*'dur. Ciro edene yani cirantaya *indossator*, ciro edenin haklarını devrettiği kişiye (aktarımlanana) *indossatarius* denir. Ancak *perscribere* sözcüğü, üçüncü bir şahıs için bankere verilen ödeme emri[849] anlamı taşıdığı gibi "yazıyla devretmek" (ciro) ve "havaleyle

[846] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 821-838.
[847] R. Bogaert, **Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland**, Konstanz, 1986, s. 11-15.
[848] O. Hançerlioğlu, **Ticaret Sözlüğü**, 3. basım, İstanbul, 2001.
[849] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 51-54.

ödemek" anlamlarına da gelir.[850] *Permutatio pecuniae* ve *permutare pecuniam* da bir ciro işlemidir.[851] Cicero döneminde *permutatio* olarak adlandırılan ve günümüz posta havale işlemlerine benzer işlemler de ciro işlemine doğru atılmış güçlü bir adımdır.[852] Benzer şekilde Scipio'nun yaptığı bir sözleşmede de ciro işlemi görülür (Polyb. XXXII, 13,6). Ancak Roma'da banka işlemlerinin daha çok sözlü talimatlarla ve şahitlerin huzurunda yapıldığı dönemlerde ciro hesabı açmaya gereksinim duyulmamıştır.

Havale

Roma bankaları, Cicero'nun mektuplarında da yer aldığı gibi, yerleşim yerleri arasında bir havale trafiği oluşturmuşlardı. Banker, kendisinde mevduatı olan bir müşterisi için yabancı bir iş ortağına, doğrudan kendi müşterisine ya da müşterisinin belirttiği bir şahısa havale yapabiliyordu. Cicero döneminde *permutatio* olarak adlandırılan bir tür havale işlemi vardı.[853] Cicero, Atina'daki oğlunun eğitim parasını böyle havale etmişti. Bir emanet mevduatın veya ciro edilen bir tutarın havale edilebilmesi işlemi, bankanın parayı fiilen nakletmesinin zorluklarını yok ettiği gibi tahsilat ile ödeme sırasında paranın sayılmasının bankaya getireceği yükü de hafifletiyordu. Büyük tutarların sayımı, zaman ve emek gerektirmekteydi. Hele sikkelerin değer kaybettiği dönemde bunların kalite kontrolleri daha da büyük bir işti. M.Ö. 1. yy.da Roma'da sikkelerin değer kaybetmesi nedeniyle, kontrolü yapılmış sikkeler kese veya torbalar içinde ağızları bağlanmış ve nummularius'un kontrol mühürüyle (*tessera nummularia*) damgalanmış olarak işlem görmekteydi.[854]

Uzak mesafeler arasında, örneğin Roma'dan eyaletlere veya tersi, nakit para taşınmaksızın para havalesi ise, argentarii değil publicani tarafından, kredi mektuplarıyla gerçekleştiriliyordu (permutationes pecuniae).[855] Roma Devleti'nin mültezimleri olan publicanus'lar bu iş için kendi aralarında şirketler kurmuşlardı ve

[850] E. Kiessling, "Giroverkehr", **RE**, Ek C. 4, s. 696-709.
[851] Oehler, **a.g.y.**
[852] Kiessling, **a.g.y.**
[853] **İbid.**
[854] Laum, **a.g.y.**
[855] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. 821-838.

bunlar bütün Roma coğrafyasında örgütlenmişlerdi.[856] Sikkenin fiziksel hareketini gerektirmeden para transferi, "olasılıkla, görece barış ve Roma hukukunun evrenselliği ile kolaylaştırıldığı Roma İmparatorluğu Dönemi'nde yaygınlaşmıştı. *Publicani'*nin, gelir vergilerinin yeniden Roma'ya transferine ilişkin bir borç ve alacak sistemi vardı. Bu *publica permutatio* ara sıra bireyler tarafından da kullanılabilmekteydi. Şahsi ilişkiler en azından zengin dostların da aynı hizmetten yararlanmalarına imkân vermekteydi. Örneğin, bir bölgeden alınan paranın, bir başka bölgede ödenmesi gibi. Ayrıca, belli bir yerden alınan deniz ticaretine ilişkin borçlar, bir başka yerde ödenebilmekteydi (Suriye'deki Berytus'ta alınacak olan – varsayıma dayalı- bir borcun geri ödemesinin İtalya'da yapılacağına ilişkin bkz. Dig. XLV, 1, 122; Hindistan'da alınmış bir borcun, Aleksandreia'da ödenmesine ilişkin bkz. Casson 1990). Burada yine önemli bir para akışı söz konusudur; fakat, bu kez ticari niteliklidir ve numismatik kanıtlarının bulunması mümkün değildir. Bunula birlikte, para transferine ilişkin böyle yöntemler, 14. yüzyıldan itibaren kullanılan poliçe / tahvil ile karşılaştırılmayacak kadar önemsizdi."[857]

Mısır'da Ptolemaios'lar Dönemi'nde kurulan devlet bankalarının (βασιλικαι τραπεζαι veya δημοσιαι τραπεζαι) kentlerden köylere doğru oluşturduğu hiyerarşik ağ, Roma Dönemi Mısır'ında da varlığını sürdürdü ve bu ağ, şehirler arası havale işlemlerini kolaylaştırmaktaydı.[858]

Roma'da havale işlemine *delegatio* veya *permutatio* denmekteydi. *Perscribere* sözcüğü de, başka anlamlarının yanı sıra "havaleyle ödemek" anlamına gelmekteydi. *Permutatio pecuniae* (veya *permutare pecuniam*) paranın trampası (değişimi) anlamıyla havale işlemini belirtmekteydi. Eski kaynaklarda *alteri pecuniam relegare (delegare) ab argenterio*: banker eliyle başkasına para göndermek (havale etmek), *pecunian delegare ab argentario*: parayı banker eliyle havale etmek gibi ifadelere de rastlanır.[859]

[856] J. Andreau, "Banken", **NP**,C. 2, s. 434-435; Finley, **a.g.e**., s. 43.
[857] Howgego, **a.g.e**, s. 106.
[858] Andreau, **a.g.y.**
[859] Oehler, **a.g.y.**

Tahsilat İşleri

Mısır'da Ptolemaioslar Dönemi'nde, vergi tahsildarlarının topladıkları vergileri resmi bankalara yatırmalarının yanı sıra vergi yükümlülerinin de doğrudan ödemelerini bu bankalara yapabilmeleri nedeniyle, devlet bankalarının tahsilat işinde gösterdikleri etkinlik, Roma Dönemi'nde de aynen devam etmiştir.[860]

Ancak Roma Dönemi'nde mezat düzenlenmesi ve buna bağlı olarak satış bedelinin tahsili, banker faaliyetlerinin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Mezat satış bedelinin tahsilini yapan bankere *argentarius coactor* veya *coactores argentarii* denmiştir (Suet. *vit. Horat*. p. 44. 4).[861] Coactores argentarii M.Ö. 1. yy.da ortaya çıkmış ve coactores olarak mezatlarda ve argantarii olarak bankacılık sektöründe faaliyet göstermiştir. Ancak coactores olarak işi genellikle para tahsilatıyla sınırlı kalmış, kredi verme işi yapmamıştır. Genel anlamda coactor, ekonomik faaliyet olarak başkaları için alacak tahsilatı (*pecunias cogere*) yapan bir iş adamı olmuştur. Özellikle resmi mezatlarda, kredilendirilen büyük satışlarda tahsilat görevini üstlenmiştir (Cat. *de agric*. 150, 2. Cic. *pro Cluent*. 180*; pro Rab. Post*. 30. Porphyrio zu Hor. *sat.* I 6, 86).[862]

5- Mezatçılık

Roma'da M.Ö. 3. yy.ın başlarından itibaren ortaya çıkan argentarius'lar, M.Ö. 2. yy.dan itibaren mezatçılık da yapmaya başlamışlardır.[863] Mezat (*auctio*)[864] işleri özellikle Roma coğrafyasının batı kesmindeki toplum yaşamında, Eski Yunan ile kıyaslanamayacak ölçüde önem kazanmıştır. Roma'da resmi ve özel mezat olmak üzere iki tür mezat düzenlenmiştir.

---

[860] Sontheimer, **a.g.y**.; Bogaert, **a.g.y.**
[861] Oehler, **a.g.y.**
[862] A. v. Premerstein, "coactor", **RE,** C. 4, s. 126; J. Andreau, "coactores", **NP**, C. 3, s. 47.
[863] J. Andreau, "Banken", **NP**, C. 2, s. 434-435.
[864] Aucto: artırmak fiilinden gelir. Auctionor: mezat kurmak, auctionarius: mezatla ilgili demektir. Auctor sözcüğünün ise "kefil, tanık, satıcı"nın yanı sıra değişik anlamları da vardır; bkz. Kabaağaç - Alova, **a.g.e**.

Resmi mezat ile özel mezatı ayırmak için, resmi mezat *magistratus* tarafından düzenlenirdi ve bu mezatta bir mülk sahibi, varlıklarının bir kısmını özgürce satabilirdi. Bu mülk satışına *venditio bonorum* denirdi. *Venditio bonorum* M.Ö. 2. yy.dan itibaren, borcunu ödemeyenlere karşı alacaklılar tarafından zorlayıcı bir unsur olarak da düzenlenmiştir. Borcun miktarından bağımsız olarak mülkün tümü mezata konur ve alıcılardan (*emptor bonorum*) biri üzerinde kalırdı.[865]

Özel mezat düzenlenmesi Roma'da alışılagelmiş bir uygulamaydı. Mezatın yapıldığı mekâna *atrium auctionarium* denmekteydi (Cic. *d. leg. Agr*. I 7; *p. Quinct*. 12. CIL IX 3307. XIV 1941). Mezatın yani satışın yapılacağı yeri göstermek için oraya, devlet yetkisinin simgesi olarak bir mızrak dikilirdi.[866] Mezat işine ihtiyaç genellikle miras, arazi, ev, köle, mobilya ve hayvan satışlarında olurdu. *Auctio,* özellikle miras kalan varlıkların açık artırmayla satışında düzenlenirdi (Cic. *ad fam*. XIV 2; *ad Att*. XIII 12, 4; *p. Caec*. 13. Dig. V 3, 18. XLVI 3, 88).[867] Bazen bir toprak sahibi, mahsulünün bir kısmını mezatla satabilmekteydi (Cato *agr*. 2,7). Bazı limanlarda ve belirli pazar yerlerinde (örneğin Roma'da Macellum Liviae ve Macellum Magnum'da) şarap, balık, köle ve kumaşlar da mezatla satılmaktaydı.[868] Eğer bir senyör eski mobilyalarından ya da inşaat malzemelerinden kurtulmak isterse, bu fazlalıkları için kamuya açık bir mezat düzenlemekteydi (çünkü bireyler için mezat yoluyla satış, kelepir mallarını elden çıkarmanın olağan yöntemiydi ve imparatorlar bile, ayak altında dolaşmasından sıkıldıkları imparatorluk mobilyalarından kurtulmak istediklerinde, sarayda mezatlar düzenliyorlardı).[869] Roma'daki mezatlar günümüzdekinden daha büyük bir ekonomik önem

[865] J. Andreau, "Auctiones", **NP**, C. 2, s. 264.
[866] Cicero, Pompeius'un mallarının mezatta satılışını aktarırken şöyle der: "Iuppiter Stator tapınağının önüne bir mızrak dikildikten sonra, Cn. Pompeius'un... malları... satışa çıkarıldı." (Cic. *Phil.*II, XXVI. 64); Cicero aynı söylevin bir başka yerinde de Antonius'un haksız edindiği bir mülkü eleştirirken de "Kim gerçekten Varro'nun Casinum'daki çiftliğine gelmiş olduğunu söylüyor, kim satış mızrağını gördü, kim satıcının sesini duydu?" der. (Cic. *Phil.* II, XL. 103).
[867] Pompeius'un mallarının mezatta satılmasından büyük üzüntü duyan Cicero, gördüğü sahneyi şöyle betimler: "Gerçekten mezatın yürek paralayıcı bir görüntüsü vardı; Pompeius'un sayıca çok olmayan giysilerinin üzerinde lekeler vardı ve onun birtakım gümüş vazoları kırıktı, kölelerin üstü başı dökülüyordu, öyle ki artakalanları görmekten üzüldük." (Cic. *Phil*. I, XXIX. 73).
[868] Andreau, **a.g.y.**
[869] Aries ve Duby**, a.g.e**., s. 162.

taşımaktaydı. Argentarii'nin düzenlediği mezatlar Antik Çağ şehir pazarlarında toptan ve perakende piyasalarını ve ekonomik yaşantıyı etkilemekteydi.

M.Ö. 2. yy.ın başlarından itibaren sarraflar (*argentarii*) hem İtalya'da hem de Batı Akdeniz'de özel mezatların düzenlenmesini de üstlenir oldular. Buna karşılık Roma İmparatorluğu'nun doğusundaki *argentarii* (veya *trapezitai*) mezatçılıkla uğraşmamıştır. *Argentarii*, mezatta satılacak malın fiyatını belirler (satış fiyatı olasılıkla *stipulatio* yani pazarlık ile berlirlenirdi [Cic. *Caecin.* 16]), alıcının kısa vadeli kredi (1 yıla kadar uzayan vade) ihtiyacını karşılar ve mezatla ilgili muhasebe kayıtlarını tutardı. Bu mezat işi Batı Akdeniz'deki argentarius faaliyetlerinin önemli bir parçası haline gelmişti. Bir mezatta daima *praeco* ve *coactor* olarak adlandırılan görevliler bulunurdu. Roma kentindeki yazıtlara göre coactor'ların kentte bulunduğu bölge *forum vinarium* ve *portus vinarius*'tu (CIL VI 9189. 9190).[870] *Praeco*,[871] mezatın düzenlenmesini örgütler ve *auctionator*'un rolünü üstlenirdi. Praeco; mezatı, mezatın tarihini ve satılacak malları proscriptiones (bildiri / afiş)[872] ile veya bağırarak halka duyururdu[873] (Apul. *met.* VIII 23. Cic. *p. Quinct*. 50. Plaut. *Stich.* I 3, 68. Mart. I 85. Cic. *p. Quinct*. 19). *Lex metalli Vipasc*.'ta *praeconium*, ruhsatlı bir meslek olarak değerlendirilir. Coactor ise auctio'da mal satın alanla hesabın görülmesi ve satış bedelinin tahsili ile sorumluydu. Coactores'ten ilk bahseden Cato'dur (agr. 150). Coactor, alıcıyla satıcı arasındaki bir aracı değildi; alıcıyla coactor arasında ve satıcıyla da coactor arasında ayrı ayrı bir ilişki söz konusuydu. Auctio'dan sonra alıcının ödeme yapamaması ya da yapmak istememesi, satıcının, pazarlık sonucu mutabık kalınan açık artırma bedelinin ödenmesini coactor'dan talep etmesine imkân tanıyordu; ancak satıcı, coactor'un da ödeyememesi halinde alıcıya karşı şikayette bulunamazdı (Dig. V 3, 18). Bu yüzden, en azından büyük auctio'larda, kredi temin edilmesi, büyük miktarda para gereksinimi nedeniyle coactor'un varlığı daha büyük

[870] Premerstein, **a.g.y**., s. 126.
[871] *Praeco*: tellal, gezgin satıcı, mezatçı demekti. *Praconius*: resmi tellala ait anlamına gelirken *praeconium*, resmi tellalın işi, işyeri için kullanılırdı; bkz. Kabaağaç - Alova, **a.g.e.**
[872] Petronius, *Satyricon* adlı eserinde, işleri kötüye giden birinin mezata çıkarttığı malları için şöyle bir ilan astığını söyler: "Gaius Iuluius Proculus kullanmadığı eşyalarını açık artırma ile satacak." (Petron. Satyric. 38).
[873] Cicero, Cn. Pompeius'un mezata çıkartılan malları için, "satıcının tiz sesiyle satışa çıkarıldı" der. (*Phil.*I, XXVI. 64); ayrıca bkz. M. Voigt, **Römische Rechtsgeschicte** I, Leipzig – Stuttgart, 1892–99, s. 315.

önem taşımaktaydı. Coactorluk mesleği, argentarii'nin yaptığı işin bir parçası olarak görülmekteydi ve coactor'lar, bazen coactor argentarius (CIL V 8212. VI 1859. 1923. XI 3156. 3820. 5825. XIV 2886. Dig. XL 7, 40, 8.) bazen de argentarius olarak adlandırılırlardı (Cic. *p. Caec.* 15. Dig. XLVI 3, 88. Gai. IV 126a).[874] Bazı kaynaklarda ise satış bedelinin tahsilatını yapan banker *argentarius coactor* olarak adlandırılmıştır. (Suet. *vit. Horat*. p. 44. 4).[875] Jean Andreau, coactores ile coactores argentarii'nin aynı meslek olup olmadığının tartışmalı bir konu olduğunu, coactores argentarii'nin M.Ö. 1. yy.da ortaya çıktığını ve eşzamanlı olarak mezatlarda coactores, bankacılık sektöründe ise argantarii olarak faaliyet gösterdiğini belirtir.[876]

Bankerler mezatta satışına aracılık ettikleri malların muhammen bedeli üzerinden bir ön ödeme de yaparlardı (Suet. *Nero* 5; Vesp. 1. Gaius IV 126a).[877] Mezat simsariyesi (*mercede minus*) ise satıcıdan, mezattan elde edilen tutarın belirli bir yüzdesi olarak alınırdı. "Yasal olarak coactor'lar, verdikleri hizmet karşılığı toplam tutar üzerinden %1 komisyon alırlardı; ancak bunu, ödeme yaparken satıcıya %1 eksik ödeyerek tahsil etmiş olurlardı (Cic. *p. Rab. Post*. 30. Cato *de agric*. 146, 1)."[878] Ancak bir diğer görüşe göre coactor'lar, "belli bir oranı (*centesima*) satış fiyatı üzerine ekler (Cato *agr*. 146; Cic. *Rab. Post*. 12; 30) veya açık artırmada gerçekleşen satış tutarından keserek kalanı sözleşme yapılan kişiye öderlerdi."[879] Alınan bu simsariye tutarı (mercede minus) karşılığı satıcıya bir makbuz verilirdi.

M.S. 7'de Augustus tüm auction'lara %1 vergi yükümlülüğü (*centesima rerum venalium*, Tac. *ann.* I 78) getirdi. Köle mezatlarının vergisi ise %4 olarak belirlendi (*quinta et vicesima,* Tac. ann. XIII 31. Dio. LV 31. CIL VI 915. Fabretti 34, 177). Tiberius M.S. 17'de genel olarak tüm mezat vergilerini yarı oranda azalttı (*ducentesima*, Tac. ann I,78; II 42). Caligula ise, en azından bütün İtalya'da bu vergiyi kaldırdı (Suet. *Cal*. 16). Ancak daha sonraları bu *vectigal venalium rerum* tekrar konulmuş olmalıdır (Ulp. *Dig*. L 16, 17, 1. Constantin *Cod. Iust*. XII 46, 1, 6=

[874] G. A. Leist, "Auction", **RE**, C. 2, s. 2270-2272.
[875] Oehler, **a.g.y.**
[876] J. Andreau, "coactores", **NP**, C. 3, s. 47.
[877] Oehler, **a.g.y.**
[878] Leist, **a.g.y.**
[879] D. Schanbacher, "Auctiones", **NP**, C. 2, s. 265.

M.S. 320, *Cod. Theod*. VII 20, 2, 1. M.S. 407, *Cod. Iust*. XII 18, 4'te Arcadius, Honorius ve Theodosius). "Quinta et vicesima venalium mancipiorum" ifadesi bağlamında Tac. ann. XIII 31, artık verginin alıcıdan değil satıcıdan alınmakta olduğunu belirtir.[880]

Mezat satışıyla ilgili yapılan sözleşme *tabulae auctionariae* (veya *tabulae auctionales*) ve *tabulae argentariorum* (Cic. *in Catil*. II 18; *Quintil*. XI 2, 24) olarak adlandırılırdı.[881] Satış sonrası Lex metalli Vipascensis'e göre bir taahhütname yani *argentaria stipulatio* düzenlenirdi (Ephem. *epigr*. III p. 167), *dominus negotii* ve *argentarius* arasında düzenlenen bu taahhütname satış bedelinin ödenmesini içerirdi (Dig. XLVI 3, 88).[882]

Roma günlük yaşamında mezatın önemi ve yoğunluğunu bankerler yönünden gösteren pek çok örnek vardır. M.Ö. 20-60 yılları arasında bankerlik yapmış olan Pompeii'li L. Caecilius Iucundus aynı zamanda mezatçı ve kentin vergi tahsildarıydı. Pompeii'deki evinde 19. yy.da yapılan kazılarda ele geçen 153 ödeme makbuzunun çoğu mezatlarla ilgiliydi. Ünlü Latin şair Q. Horatius Flaccus'un azatlı köle babası bir coactor idi (Hor. *sat.* I 6, 86). Şair aslında babasının mesleğine özenmekteydi ve bunu, "Tellal veya kendisi gibi *coactor* olarak hayatımı kazanırsam" şeklinde ifade ettiği dileğinde belirtir (Hor. *sat.* I, 6, 81-88).[883] Vespasianus'un dedesi olan o zamanki centurio Titus Flavius Petro da bir cactor argentarius idi (Suet. *Vesp*. 1,2) fakat kesinlikle bir coactor değildi.[884]

Coactor veya cactor argentarius mesleği M.S. 2. yy.da yok oldu.[885] M.S. 3. yy.da imparatorluğun batısında *argentarii*'nin ortadan kalkmasıyla birlikte mezat kredisi

[880] Leist, **a.g.y.**
[881] Auctionarius tabulae, **Latince Türkçe Sözlük**'te "satış listeleri" olarak açıklanır.
[882] Oehler, **a.g.y.**
[883] M. Koşan, **Horatius'ta Mutluluk Anlayışı ve Mutluluğa Götüren Yollar**, Ankara, 1989, s. 21-22.
[884] Andreau, **a.g.y.**
[885] **İbid.**

işlemleri de son buldu.[886] Iustinianus Dönemi'nde (527-565) bankerlik faaliyetleri arasında artık mezatçılık yer almaz.[887]

6- Noterlik

Noterlik görevi de yapan bankerlere Eski Yunan'da τρ. ενθεσμος denirken Roma'daki noterler "*tabellio*" (çoğulu *tabelliones*) olarak adlandırılmaktaydı. Bunlar "yasal belgeleri hazırlayan kişilerdi" (Ulpianus, *digesta* 48.19.9.4).[888] Şüphesiz tüm bankerler asıl işlerinin yanı sıra noterlik yapmamaktaydı, içlerinden bazıları bu konuda uzmanlaşmış ve yetkili kılınmışlardı. Bankerlerin noterlik yapmalarında etken olan iki unsurdan biri, toplumda kendilerine duyulan güven, diğeri de ekonomideki etkin konumları nedeniyle banker mekânlarının insanların sıkça uğradıkları yerlerden biri olması, burada çeşitli anlaşma ve sözleşmelerin yapılmasıydı. Örneğin Plautus'un *Amphitryon* (Amphitruo) adlı oyununun baş kişisi olan Amphitryon, şehirde Naukratos'u ararken uğradığı işyerlerini sayar ve "Her yanı dolaştım: çarşıda aradım, sarraflarda aradım" der (III. Perde V. Sahne).[889]

Roma'da yüzyıllar boyunca sözleşmeler genellikle sözlü olarak yani *stipulatio*[890] yapılmıştır. Üç şahidin huzurunda yapılan sözlü anlaşmalar *tabellio* belgesi ile eşdeğerde işlem görmüştür. Sözlü anlaşmaların, yerini yazılı hukuki metinlere terk etmesi ancak zaman içinde gerçekleşmiştir.

"Ticari hayatın gelişmesi, sosyal yaşamın daha düzenli hale gelmesi, taraflar arasında sözleşme ilişkilerinin gelişmesi sonucunda Roma toplumunda, devlet adına belge düzenleyen, muhasebe defterleri tutan ve buna benzer idari ve kamu hizmeti

---

[886] J. Andreau, "Banken", **NP**,C. 2, s. 435.
[887] J. Andreau, "argentarius", **NP**, C. 1, s. 1060.
[888] **Oxford Latin Dictionary**, (Yay. Haz. P. G. W Glare)**,** New York, 2000 (İlk baskısı 1982).
[889] Plautus, **Çömlek ve Diğer Oyunlar** –Çömlek, Amphitryon, Buğday Kurdu, Çifte Bakkhis'ler, Urgan-, İstanbul, 1974, s. 123-124.
[890] Stipulatio, tarafların iradelerini sözlü bir şekilde belli kelimeler kullanarak beyan etmeleriyle, bir soru ve cevaptan meydana gelen,... bir sözlü akitti; S. Di Marzo, **Roma Hukuku**, İstanbul 1954, s. 376 vd; aktaran Yrd. Doç. Dr. S. G. Ceylan, "Noterliğin Doğuşu - Roma Hukukunda Noter", **Türkiye Noterler Birliği Hukuk Dergisi**, S. 135. Stipulatio sözcüğünün pazarlık, vaad, taahhüt gibi farklı anlamlarına yukarıda **Mezatçılık** bölülümünde değinilmiştir.

yapan, kendine bunu meslek edinmiş bir grup ortaya çıktı. Bu kişilere yazıcı (*scriba*) denmekteydi. *Scriba* terimi aynı zamanda, *librarius* anlamında, edebi yönden iyi yazı yazan kişiler için de kullanılmaktaydı. Daha sonra, sözleşme, vasiyetname ve benzeri hukuki belgeleri düzenleyen, devlet adına (mahkemelere veya senatoya bağlı) çalışan kişilere de yazıcı dendi.

"Cumhuriyet döneminin sonlarında, M.Ö. 1. yüzyılda ve Cicero döneminde, bu kayıtların tutulmasını kolaylaştırmak için yeni bir sistem geliştirilmişti. Buna göre, *notae tironinae* denilen çeşitli işaretler ve kısaltmalar kamunun kullanımına girdi.[891] Bu yöntemi kullanan köle ve azatlılara ise, *notarius* dendi.[892] *Notarius*, kelime anlamı olarak, söylenilen şeyleri aynen ama çeşitli kısaltmalar kullanarak yazan kişi anlamına gelmekteydi.[893] Zamanla *notarius* terimi, imparator sekreteri veya eyalet valisine bağlı çalışan, kayıtları tutan özel seçilmiş bazı kişiler için de kullanılmaya başlandı... Bu kişilerin... yanında, onlara yardım etmekle görevli, hukuki belgelerin kaydını tutan köle ve azatlılar çalışırdı."[894]

Roma'da yazılı sözleşmeler, *tabula* veya *tabella* denilen yazı levhalarına kaydediliyordu. Sonradan noterlerin *tabellio* olarak anılması bu yazı levhaları nedeniyle olmuştur. Tabellio`lar zaman içinde, şahitlerce onaylanan ve tarafların da imzasını taşıyan belgeler düzenlemeye başladılar, ki böylece tüm işlemler bittiğinde, taraflar, kendilerini, yaptıkları hukuki işlemle bağlamış oluyorlardı. Sözleşme ve tutanaklar şahitler huzurunda imzalanıyordu.[895] Roma'da kişiler arasında, vasiyetname düzenlenmesi, toprak paylaşımı gibi özel işlemler, kural olarak kamuya bağlı olmayan, tabellio denilen ve tamamen profesyonel çalışan bu kişiler tarafından düzenlenmekteydi. Tabellio`ların yaptıları işlemler *instrumenta publica* sayılıyordu.

---

[891] Bu yöntemin, Cicero'nun sekreteri M. Tullius Tiro tarafından, Cicero'nun konuşmalarını kaydetmek amacıyla bulunduğu düşünülmektedir.

[892] J. C. Brown, "The Origin and Early History of the Office of Notary", **The Juridical Review**. V.: 47 No:4, Edinburg, 1935, s. 210; J. Cranstoun, **A Notary of England**, Londra, 1913, s. 2; Cranstoun, *notae* denilen kısaltmaları kullanan köle ve azatlılar için *notarius* terimin kullanıldığını üstüne basarak belirtmiştir. Aktaran Ceylan, **a.g.y.**

[893] Brown, **a.g.y**., s. 210; İmparatorluk Dönemi başlarında *actuarii, notarii, cursores, logographi* terimleri benzer ifadeler için kullanılmaktaydı. Aktaran Ceylan, **a.g.y.**

[894] Ceylan, **a.g.y.**

[895] H. J. Roby, **Roman Private Law in the Times of Cicero and of the Antonines**, V.II, New Jersey, 2000, s. 12; aktaran Ceylan, **a.g.y.**

Instrumenta publica, daha itibarlı ve kabul edilmiş olduğundan *instrumenta private*'den farklıydı. Önceleri, kişiler arasındaki özel işlemler hukuken kayıt altına alınmıyordu ve ispat açısından sorunlar çıkıyordu. Bu yüzden bunların, kayıt altına alınması ve kamu arşivlerinde saklanması gerekliliği doğdu. Böylece, bu belgeler kaydedilip bir yerde muhafaza edilerek, tam ispat varakası olan *instrumenta publica* haline geldi. Tabellio'ların ayrı bir çalısma büroları olmadığından, genellikle, büyük meydanlar ve pazar yerleri, onların calışma mekânlarıydı. Zamanla, tabellio`ların sayısı ve önemi arttı. Görevleriyle ilgili düzenlemeler kanunla yapılıyordu.[896]

Tabellio yanında, belirlenmiş kurallar çerçevesinde çalışan kişilere ise katip, yazıcı anlamında *tabularius, amanuensis* veya *notarius* (ç. notarii) denilmekteydi. Örneğin, bir kişiye ait malların ve değerlerin dökümüne (envanter) ilişkin düzenlemeler yapılırken, mutlaka bir tabularius'un orada hazır bulunması gerekliydi. Bu şekilde birden fazla düzenlemenin yapılması halinde ise, en az iki tabularius'un işlem sırasında orada hazır bulunma şartı vardı.[897] Notarius`lar, özel kişilerin işlerinin yanı sıra magistra ve hukukçular için de hukuki kısa yazılar düzenleyebiliyorlardı. Ancak tabularius, amanuensis veya notarius'lar tek başlarına kamusal yetkiye sahip değillerdi. Bunların düzenlediği belgelerin tabellio tarafından onaylanması gerekmekteydi.

Iustinianus zamanında, noterler, *prototabellio* denilen bir başkan etrafında toplanmış bir birlik haline geldiler. İmparator Constantinus`un yeniden yapılandırması sonucu, noterler kendi görevlerinin dışında imparator tarafından bazı önemli kamusal işlerde de görevlendirildiler ve bir imparatorluk kurumu oldular.[898]

Bugünkü çağdaş noterliğin temellerinin Roma'daki tabellio'lara dayandığını söylemek mümkündür. Ancak tabellio ile tabularius, notarius, amanuensis ve scriba terimleri farklı dönemler içinde birbirlerinin yerine kullanılmış terimlerdir. Bundan

[896] Ceylan, **a.g.y.**
[897] Brown, a.g.y., s. 216; aktaran Ceylan, **a.g.y.**
[898] Cranstoun, a.g.y., s. 5; aktaran Ceylan, **a.g.y.**

dolayı aslında bu terimlerin birbirinden tam olarak ayrılması mümkün görülmemektedir.[899]

D- Bankerlerin Çalıştıkları Mekânlar, Çalıştırdıkları Personel, Kayıt Düzeni ve Meslek Örgütleri

Bona non sunt nisi deducto aere alieno:
Borçlar çıkarılmadıkca malvarlığının durumu belirlenemez.

Banka Mekânları

Bankerlerin kullandıkları mekânlara, banka anlamında *argentaria* veya *argentaria ars* denmiştir.[900] Yunanistan'dan Roma'ya gelen ilk τραπεζιται (bankerler) Roma Forumu'nun güneyindeki *tabernae lanienae* (kasap dükkanları) denilen mekânlarda faaliyet göstermiştir.[901] Forum Romanum'un uzun kenarında yer alan, biribirine bitişik bir sıra tahta dükkandan oluşan pazar yerinin geçmişi çok eskiye, Targuinius Priscus zamanına dayandırılır (Liv. I 35, 10 ve Dion. Hal. III 67, 4). Bu dükkanlar, forumun güneyinde, Saturna Tapınağı ile Dioscurlar Tapınağı arasında Sacra Via boyunca uzanmakta, daha sonradan yapılan Basilica Iulia'nın yanında yer almaktaydı.[902] M.Ö. 450 civarında forumun kuzeyindeki Cloaca Maxima'nın yakınlarına *prope Cloacinae* adı verilen yeni dükkanlar (*tabernae*

[899] Ceylan, **a.g.y.**
[900] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 40- 41.
[901] Oehler, **a.g.y.**
[902] Oehler, bu dükkanların yerini şöyle konumlandırır: "Devlet tarafından inşa edilip argentarus'lara kiralanan bu mekânlardan, *veteres*, Castor Tapınağı yakınlarında (Plaut. *curc*. IV 1, 19; Liv. XLIV 16, 10) bulunmaktaydı.", bkz. Oehler, **a.g.y.**

novae) yapıldı (Liv. III 48, 5). Bu yüzden *tabernae lanienae, tabernae veteres* (eski dükkanlar) olarak anılmaya başlandı. *Tabernae veteres*'in üzerinde yer aldığı arazinin mülkiyeti devlete aitti, fakat dükkanlar özel şahıslar tarafından inşa edilmişti (Liv. I 35, 10). Buradaki banker dükkanları *tabernae argentariae* olarak anılmaktaydı. Ancak *tabernae argentariae veteres* resmi mülklerdi ve kullanım hakkı özel şahıslara verilmişti (Dig XVIII 1, 32) ve bu şahıslar kullanım hakkını satabilmekteydi. *Tabernae veteres*'te sarraflar önceleri en azından bir bölümünde yer almakta iken forum yöneticileri daha sonra burdaki kasap dükkanlarını tümüyle kaldırarak yerine sarraf / banker dükkanları koydular. Böylece M.Ö. 450'de burada kasap dükkan olarak kullanılan yerler M.Ö. 310'a gelindiğinde artık sarraflar tarafından kullanılmaktaydı (Liv. IX 40, 16). Değişim, aradaki bu zaman içinde gerçekleşmiş olmalıdır.[903]

Tabernae argentariae novae (yeni banker dükkanları) ise, forumun güneyindeki *tabernae veteres*'in bulunduğu caddeye paralel olarak forumun kuzeyinde Cloaca Maxima'nın yakınlarında inşa edilmişti.[904] *Tabernae novae* veya *plebeiae* Ianus Tapınağı çevresinde (Cic. *Phil*. VI 15; *de off*. II 87; Hor. *sat.* II 3, 18; *ep*. I 1, 54) bulunmaktaydı.[905] Çeşitli antik kaynaklarda geçen *sub novis, sub veteribus* sözcükleri ile "eski dükkanların yanındaki yeni dükkanlar" kastediliyor olabilir (Plaut. Curcul. 480. Cic. *Ac.* II 70; *de or*. II 266. Varro I. I. VI 59. Plin. *n. h.* XXXV 26); tıpkı *pone veteres*'ın "eski dükkanların arkasında" (Liv. XLIV 16, 10) anlamına gelmesi gibi argentariae (Plaut. *Epid.* 199; *Trucul*. 66. Liv. IX 40, 16) ve argentariae novae (Liv. XL 51, 5) söylemi de taberna'nın "yeni banker dükkanları"nı ifade ediyor olmalıdır.[906]

M.Ö. 2. yy.ın ilk yarısında forumun güneyindeki dükkan yerlerinin Basilica Sempronia'nın yakınında M.Ö. 170 civarında inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir. Castor Tapınağı'nın arkasında yer alan bu dükkanlar Vesta Tapınağı yakınlarına kadar uzanmaktaydı. Bu yerler pazar trafiğini artırmaktaydı. Burada yer alan çeşitli

[903] K. Schneider, "taberna", **RE**, 2. seri C. 8, s. 1863-1866.
[904] **İbid.**
[905] Oehler, **a.g.y.**
[906] Schneider, **a.g.y.**

dükkanların arasında sarraf ve kuyumcu dükkanları da vardı: forensis dignitas crevit atque ex tabernis lanienis argentariae factae (Varro *vit. pop. Rom. bei Non*. 532)[907]

Sonuç olarak bankerlerin Roma Forumu'ndaki mekânları olan *tabernae argentariae veter* ve *novae* (Liv. IX 40, 16; XXVI 27, 2; XXVII 11, 16; XL 51; XLIV 16, 10) Roma borsasını oluşturmaktaydı.[908]

İmparatorluk Dönemi'nde ise bankalar şehrin her tarafına, özellikle de caddelerin kesiştiği noktalara, dağıldı (örneğin nummularii de basilica Iulia, de circo Flaminio, a Mercurio Sobrio).[909] İmparatorluk Dönemi başlarında Basilica Iulia'nın inşası ve Basilica Aemilia'nın da yeniden yapımı ile birlikte *taberna novae* ve *taberna veteres* ortadan yok oldu. Bu dükkanları kullananlardan bir kısmı, yeni basilicalara ait dükkanlara geçmiş olmalılar; örneğin Basilica Iulia'dan elde edilen yazıtlardan, buradaki dükkanları kullananlar arasında para simsarlarının ve sikke kalite kontrolörlerinin (*nummularii*) bulunduğu biliniyor (CIL VI 9709. 9711. 9712).[910]

Roma Dönemi Mısır'ında, özel veya resmi yazı odası olarak kullanılan γραφειον'lar, bankerlere ve bu kapsamda da noterlere hizmet vermiş olabilir. "Mısır'da Arsinoe Eyaleti'ndeki birçok köyde, Fayyum'da γραφειον'lar vardı. Michigan papirüslerinde γραφειον'ların birer işyeri olması, buraların işletme masrafları ve buralarda akdedilen sözleşmelere ilişkin kayıtlar yer almaktadır."[911]

Banka Personeli

Roma bankalarında nummularius, spectator, probator, collectarius, collybista vb unvanlar altında çalışan çeşitli sikke kalite kontrolörleri ve para bozma iş yapan görevlilerin (bkz. Roma'da **Sarraf Adlandırmaları** bölümü) yanı sıra muhasebe defterlerini tutanlar, veznedarlar, alacakların vade takibini yapan *curatores* veya *procuratores calendarii* denilen "vade yöneticileri" vardı.

---

[907] O. Viedebantt, "Forum Romanum", **RE**, Ek C. 4, s. 463.
[908] Oehler, **a.g.y.**
[909] Laum, **a.g.y.**
[910] Schneider, **a.g.y.**
[911] E. Ziebarth, "grapheion", **RE**, Ek C. 7, s. 223.

Veznedarlara praerogator (ödeme yapan), dispensator (kasiyer), numerator (veznedar) veya arcarius (kasadar) denmekteydi. Arcarius, para kasası *arca*'dan (Plaut. *Aul.* III 5, 45 *arcularius*) türetilmiş bir sözcüktü; eskiden beri veznedar karşılığı kullanılmış olmakla birlikte, yazılı kaynaklarda ancak Roma İmparatorluk Dönemi'nde geçer. Banka dışında toplumun çeşitli kesimlerinde de veznedarlar istihdam edilmiştir; arcarius örneğin,

1) *Familia urbana* (kentli hizmetkâr) olarak köle veya azatlıdır ve soylu bir Romalının servetini (*arca*) yönetir,
2) *Servi publici* (devlet kölesi) olarak devlet diyanet işleri başkanlığı kasasında gelirlerin yönetiminden sorumludur,
3) Eskiden beri mali işlerin yönetiminde çeşitli amaçlar için görevlendirilmiştir,
4) Devletin kira gelirlerini takip eden kasa görevlisidir.
5) Orduda ödeme amiridir, ancak asker değil köledir.
6) Eyalet veya kolonilerde *servi publici* veya azatlı olarak alt dereceli kasa görevlisidir.[912]

Roma'da kadınlar bankerlik yapamazlardı; ancak köleler, efendilerine bağlı olarak banka yöneticiliği yapabilirlerdi.[913]

Bankalardaki Kayıt Düzeni

Roma bankerlerinin muhasebe kayıtları pratik ve açık bir görünümdeydi[914] Defterler önceleri hesap levhalarından (tabulae), daha sonra da papirüslerden oluşmaktaydı. Bankerler her müşteri için bir hesap (*ratio*) açmakla yükümlüydüler; ancak banker olmayan finansörlerin böyle bir zorunlulukları bulunmamaktaydı.[915] Bununla ilgili hesap defterine *libri rationum* denmekteydi.[916] Bankaların, günlük olarak gelirlerinin belirli bir sırayla kaydedildiği *adversarium* (veye *adversaria*) ile

[912] P. Habel, "arcarius", **RE**, C. 2, s. 429-430.
[913] Oehler, **a.g.y.**
[914] R. Beigel, **Rechnungswesen und Buchführung der Römer**, Karlsruhe, 1904.
[915] J. Andreau, "Banken", **NP**,C. 2, s. 434-435.
[916] W. Liebenam, "ratio", **RE**, 2. seri C. 1, s. 261.

epehmeris denilen not defterleri vardı. Adversaria (*scripta*) belirli kişilerle ilgili yapılacakların ve borçların kısa notlar halinde kaydedildiği defterdi (Cic. *pro. Q. Rosc.* 5; *pro Quinct*. 57).[917] Her ay bu not defterleri *codices*'e (tekil codex) aktarılırdı, ki *codices* iki türlüydü: 1. *codex rationum* (veya *tabulae rationum*): Bu, her banka müşterisi için ayrı bir sayfası bulunan ana defterdi, bu defter bankerin müşteri cari hesap defteriydi ve içinde müşteriden alınan mevduat ve verilen krediler yazılıydı.[918] Kısacası *codex rationum*, müşterinin tüm banka hesap hareketlerinin kayıtlı olduğu defterdi. Bir anlaşmazlık (dava) durumunda müşteriler, mahkemeye bu defter kayıtlarını sunabiliyorlardı (*editio rationum*).[919] 2. *codex accepti et expensi*: Bu defteri her iş adamı ya da Romalı tutardı ve defterin düzgün tutulması bir onur sorunu olarak görülürdü (Cic. *pro Rosc*. Com. 2; Verr. I 60). Deftere gelirler ve giderler ayrı olarak yazılırdı. (Cic. *pro Rosc*. Com. 5-9). Bu defter cari hesap defteri (veya borç defteri) anlamına da gelmekteydi. *Codex rationum*'dan (Dig. II 13, 10, 2), özellikle *rationes*'ten ve zenginlerin tuttuğu ana defter olan *calendarium*'dan farklıydı. *Adversaria*'daki notlar codex accepti et expensi'ye aktarılırken verilen borç paranın yani *expensilatio*'nun nereden kaynaklandığı belirtilmezdi.[920] Herculaneum'da ele geçen codex accepti et expensi levhaları, borçluların kredi yükümlülükleri hakkında ayrıntılı fikir verir.[921] *Rationum mensae* veya *argentariae* tarafından tutulan codex ile banker ile müşterisi arasındaki mali gidişatı görmek mümkü olmaktaydı.[922] Alacaklının deftere kaydedilmesine *expensum ferre* denirdi, yani bu işlem, borçlu olunan tutarın kaydı demekti.[923] Bankerler *codices* dışında *pagina accepti* (gelir / tahsilat defteri) ve *pagina expensi* (gider / ödeme defteri) de tutmaktaydı.[924] Bankalarda müşteri imzalarını tanımak için *subscriptio* adı verilen bir defter de bulunurdu (Dig. XXXIV 3, 12).

---

[917] R. Leonhard, "adversaria", **RE**, C. 1, s. 430; Oehler, **a.g.y.** Bizim şahsi kanaatimiz, *adversaria* ve *ephemeris*'in günümüzdeki yevmiye defterine karşılık geldiğidir. Codex'in de günümüzün defteri kebiri olduğudur.

[918] Codex rationum, Romalı zengin evlerinde de "ev hesap defteri" olarak tutulan bir defterdi; bkz. Liebenam, **a.g.y.**

[919] Andreau, **a.g.y.**

[920] F. DeMartino, **Wirtschaftgeschichte des alten Rom,** Münih, 1985, s. 175; F. Klingmüller, "fenus, **RE**, C. 6, s. 2200-2203; Laum, **a.g.y.**; Oehler, **a.g.y.**; Leonhard, **a.g.y**.

[921] Alvaro d'Ors, "creditum", **RE**, Ek C. X, s. 1160.

[922] Oehler, **a.g.y.**

[923] Leonhard, **a.g.y.**

[924] Oehler, **a.g.y.**

Bankerlerin kullandığı bir başka defter de *calendarium* idi. Roma'da calendarium, bir borç takip çizelgesi, ajandası idi. Sözcüğün anlamı, borç sözleşmelerinin genellikle ayın ilk günü (calendae) ve vade bitiminin de calendae (ayın ilk günü) veya idus (ay ortası) olarak belirlenmesinden gelmekteydi. Şahıslar, calendarium defterlerine, faiz karşılığı verdikleri borcun tutarını, başlangıç ve bitiş tarihini yazarlardı (Sen. *epist.* 87.7; bkz. Dig. 15,1,58).[925] "Belli tutardaki parayı ödünç vermek üzere ayırmak" demek, "onu calendarium'a aktarmak" demekti. Calendarium'a yazılan borç bir tür kaydi paraydı. *Calendarium* miras yoluyla devredebiliyor ve böylelikle borçlular üzerindeki haklar ve bankerliğe veya tefeciliğe ayrılmış olan tutarlar da varise geçiyordu.[926]

Calendarium resmi alacakların takibinde de kullanılmaktaydı. Bu anlamda calendarium, bir şehir tarafından verilmiş faizli borçların toplamını gösteren bir ajandaydı (Res. 3). Bu sözcük sıklıkla, bir şehire hayır işi olarak hediye edilmiş ya da bağışlanmış para anlamına da gelmekteydi. Böyle bir tutar, şehir yöneticileri tarafından titiz bir şekilde, şehrin diğer gelirlerinden ayrı olarak değerlendirilirdi. Normal şartlarda, verilen borcun ve alınan faizin nasıl değerlendirileceği bağış sahibi tarafından belirlenirdi. M.S. 2. yy.a ait bir *curatores* veya *procuratores calendarii* (Iliberri'de [Baetica] yer alan *procuratores calendarii Vegetiani*), paranın, princeps veya eyalet yöneticileri tarafından eyalet şehirlerinin finanse edilmesinde kullanıldığını gösterir. O dönemde bir şehir pek çok calendaria'ya sahip olabilmekteydi.[927]

Roma muhasebesinde her bir muhasebe kaleminin incelenmesine *computatio* veya *putatio* denmekteydi (Cic. *ad Att.* IV 11, 1); *disputatio* veya *dispunctio* ise her bir kalemin birbirinden ayrılarak hesaplanması demekti (Dig. L 16, 56 pr.). Müşterilerin hesap özetleri yani *rationem referre* (Cic. *Verr.* II 1, 366) belirli aralıklarla çıkartılarak kendilerine bildirilmekteydi. Hesap dökümü için *rationem*

[925] J. Andreau, "Kalendarium, Calendarium", **NP**, C. 3, s. 155-156.
[926] Aries ve Duby, **a.g.e**., s.163-165
[927] Andreau, **a.g.y.**

reddere (Dig. XXXIV 3, 31) ifadesi de kullanılmaktaydı.[928] "Roma Dönemi papirüslerinde kullanılan τραπεζιτικον da 'banka hesabı dökümü' (Hyp., *c. Dem.* 3 [ed. Colin s. 246]) anlamına gelmekteydi (Preisigke, *Arch. f. Pap*.4 [1907/8] 105; Liddell-Scott-Jones 1810-1811 *s.v.*)"[929]

Bankerler, kredi verirken belirli şekilsel kuralları olan bir *pactum* (anlaşma, sözleşme) düzenlerlerdi (tabulae argentariorum için bkz. Roma'da "**Banker Kredilerinin Çerçevesi**" bölümü). Benzer şekilde mezat sözleşmeleri (tabulae auctionariae, bkz. Roma'da **Mezatçılık** bölümü) de yaparlardı. Bankerlerin düzenlediği taahhütnameye *argentaria stipulatio* denirdi. *Pactum de cambiando,* kıymetli evrak düzenleneceğine ilişkin anlaşmayı ifade ederdi. Ödeme talimatı için *epistalma* kullanılırdı. Yapılan işlemle ilgili verilen makbuza *acceptum, acceptilatio* veya *apocha* denirdi. *Parem rationem adscribere* ise alındı makbuzu demekti (Dig. XL 4, 32).[930] Tüm bu sözleşme ve makbuzlar bankerin arşivinde muhafaza edilirdi.

Bankerlerin Mesleki Örgütleri (Loncalar)

Roma topraklarında bankerlerin *socius argentarius* (banker birliği) şeklinde örgütlendikleri bilinmektedir. Bu banka birlikleri, bir argentarius tarafından sözleşmeye bağlanmış borcun, alacaklı tarafından socii'yi de bağlayıcı bir akit olarak işleme konabilmesi nedeniyle özel bir konuma sahipti. Bu yüzden bankerlerin socii'ye (birliklere) verilmiş dolaysız vekaletleri vardı. Romalılar bu konuda, borca kefalet ile ortak borçluluk (*correus*) arasındaki ilişkiye benzer şekilde, borca kefil olunmasının yapacağı yararlı etkiye izin vermişlerdi (Dig. II, 14, 24 ve 25 pr).[931]

Collectarii de özellikle büyük şehirlerde, örneğin Roma'daki *corpus collectariorum* gibi, mesleki birlikler kurmuştu.[932] R. Bogaert, Geç Antik Çağ'da M.S. 7. yy.da bankacılık yapan collectarii'nin (κολλεκταριος'ların) bir loncaları

[928] Oehler, **a.g.y.**
[929] R. Bogaert, **Banques et banquiers dans les cités grecques**, Leyden, 1968, s. 57.
[930] Oehler, **a.g.y.**; B. Erdoğmuş, **Hukukta Latince**, İstanbul, 2004.
[931] A. Manigk, "societas", **RE**, 2. seri C. 3, s. 778.
[932] A. v. Premerstein, "collectarii", **RE**, C. 4, s. 376.

olduğundan bahseder.[933] M.S. 10. yy.da yazılmış olan *Eparkhoslar Kitabı*'nda (Valiler Kitabı) da, o dönemde İstanbul'daki en önemli loncalar ve bu loncaların tüzükleri hakkında bilgiler verilir ve bunların arasında bankacı loncasının da bulunduğu belirtilir.[934]

Publicanus'ların da (mültezimlerin) Roma'nın birçok yerinde mesleki birlikleri vardı. Vergi tahsildarlarının birliğine *societates publicanorum* veya *societates vectigalium publicanorum* denmekteydi.[935]

Tefecilerin birliğinin adı *societas danistaria* idi. Carnicul Mare Dağı'ndaki bir maden ocağında bulunan balmumu levhada (tabula cerata) bu tür bir birliğin kuruluş sözleşmesi yer alır. Servilius C(a ?)ssius'un şahitliğinde yapılan bir borç sözleşmesinde (IDR, I, Nr. 32 [= TabCerD II]: 17 September 159), Letea Dağı'ndaki bir maden ocağında bulunan ve kurucular olarak Cassius Frontinus ve Secundus, Cassius Palumbus'un *servus actor*'u (IDR, I, Nr. 44 [= TabCerD XIV]: 28 März 167) arasında yapılan bir tefeci birliğinin (*societas danistaria*) kuruluş sözleşmesinden bahsedilir.

Collegium sözcüğü de mesleki birlik, lonca anlamını içermekteydi. Bu kapsamda *collegia negotiatorum*, büyük tüccarlar tarafından oluşturulmuş, güçlü grupları barındıran bir birlikti ve bunlar imparatorluktaki ulaşımın geliştirilmesine hizmet etmekteydi. Ancak su yolları ulaşımıyla uğraşanlar daha çoktu. Collegia nautarum'a karşılık gelen birlik, büyük aramtörlerin birliğiydi (naviculariii). Cumhuriyet Dönemi'nde ve İmparatorluk Dönemi'nin başlarında eyaletlerdeki ticari pazar yerlerinde armatörlerle (naviculariii, Yunanca ναυκληροι) büyük tüccarlar (negotiatores) collegia'larda olmasa dahi Roma vatandaşlarının cemiyetlerinde bir aradaydılar.[936]

---

[933] R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9, s. s. 876.
[934] E. Ozansoy, "Eparkhoslar Kitabına Göre X. Yüzyılda Esnaf ve Ekonomi", Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde **Esnaf ve Ekonomi Semineri**, 9-10 Mayıs 2002, Bildiriler, İstanbul 2003, s. 55-60.
[935] Manigk, **a.g.y.**
[936] E. Kornemann, "collegium", **RE**, C. 4, s. 397-399.

E- Bankerlerin Kullandıkları Araç Gereçler

Alterius culpa nobis nocere non debet:
Başkasının kusuru bize zarar vermemelidir.

Sarraf Masası

Eski Yunan'da olduğu gibi Roma'da da banker sözcüğüne kaynaklık eden, sarrafların kullandıkları masalar olmuştur. Roma'da masa ve tezgah için kullanılan *mensa* sözcüğünden sarraf ve banker anlamında mensarius ve mensularius[937] türetilmiştir. Mensa aynı zamanda banka anlamına da gelmiştir. Günümüze ulaşan Roma resim ve kabartmalarındaki betimlerde banker tezgahları üç veya dört ayaklı masa şeklinde iki farklı tipte görünür (Lev. 18). Biri düz, basit tablalı tahta masadır.[938] Örneğin.Almanya Neumagen'den bir kabartmada Romalı bir bankerle para işi yapanların betimlendiği sahnede görünen tezgah (Lev. 14 Res. a, b, c) ve bir bankeri, işyerinde sarraf masası başında oturur ve hesapları gözden geçirirken gösteren kabartmadaki masa, bu türdendir (Lev. 14 Res. g ve h). Diğeri ise, masanın bir kısmında üç kenarı yükseltilmiş bir bölüm bulunan, geri kalan kısmı ise açık olan,

[937] Mensularius'un "küçük masa" anlamındaki *mensulas*'tan türetilmiş olması olasıdır.
[938] Osmanlı'da ve sonrasında da kullanılan ve "akçe tahtası" olarak adlandırılan tablalı tahta sarraf masasına benzer; bkz. Kuşoğlu, **a.g.e.**, s. 18.

olasılıkla çekmeceli bir masadır.[939] M.Ö. 4. yy.a ait bir Roma kabartmasındaki banker betiminde yer alan masa, Roma Salviati Sarayı'nda 2.-3.. yy.dan bir banker lahit kabartmasındaki masa ve Vatikan Müzesi Lahitler Koridorunda yer alan M.S. 3. yy.dan bir lahit kabartmasında banker betimindeki masa, ön tarafındaki dairesel bezemeleriyle ikinci tip masalara güzel örneklerdir (Lev. 14 Res. e, f, i).

Sikke Ağırlıkları

Romalıların ticari aritmetiğinde, bir para ve ağırlık birimi, türü ne olursa olsun hep ilgili tam sayıya adını veren as (libra) ile dile getirilmekteydi. As, uncia denen 12 eşit parçaya bölünmüş temel aritmetik birimiydi. As'ın (ya da bu "as"ın temsil ettiği birimin) her katına ya da alt katına özel bir ad veriliyordu.[940] Örneğin alt katlar için şu adlandırmalar kullanılıyordu:

1/2 : as semis
1/3 : as triens
1/4 : as quadrans
1/5 : as quinqunx
1/6 : as sextans
1/7 : as septunx
1/8 : as octans
1/9 : as dedrans
1/10 : as dextans
1/11 : as deunx
1/12 : as uncia
1/24 : as semuncia
1/36 : as binae sextulae
1/48 : as sicilius
1/72 : as sextula
1/96 : as drachma
1/144 : as dimidia sextula
1/288 : as scripulum

[939] Anadolu'da yakın tarihlere kadar kullanılan "peştahta" veya "piş-tahta" olarak adlandırılan, sarrafların üzerinde altın ve gümüş para saydıkları, üç kenarı yüksek bir kenarı açık düz tahta masalara benzer; bkz. Kuşoğlu, **a.g.e.**, s. 187.
[940] G. Ifrah, **Akdeniz Kıyılarında Hesap** Rakamların Evrensel Tarihi, C. 3, (Çev. K. Dinçer), 2. baskı, Ankara, 1996, s. 130.

1/576 : as obolus
1/1728: as siliqua[941]

Roma ağırlıklarının günümüz ağırlık birimleriyle ve uncia olarak karşılıklarını F. Hultsch şöyle verir:[942]

1 siliqua			0,189 gram
1 obolus	3 siliquae	1 dimidium scripulum	0,568 gram
1 scripulum	2 oboli	6 siliquae	1,137 gram
1 dimidia sextula	2 scripula	4 oboli	2,274 gram
1 drachma	3 scripula	6 oboli= 18 siliquae	3,411 gram
1 sextula	4 scripula	8 oboli	4,548 gram
1 sicilicus	6 scripula	2 drachma	6,822 gram
1 semuncia	2 sicilici	4 drachma	13,644 gram
1 uncia	4 sicilici	8 drachma	27,288 gram
1 sescuncia	1,5 uncia	6 sicilici	40,930 gram
1 sextans	2 unciae		54,580 gram
1 quadrans	3 unciae		81,860 gram
1 triens	4 unciae		109,150 gram
1 quincunx	5 unciae		136,440 gram
1 semis	6 unciae		163,730 gram
1 septunx	7 unciae		191,020 gram
1 bes	8 unciae		218,300 gram
1 dodrans	9 unciae		245,590 gram
1 dextans	10 unciae		272,880 gram
1 deunx	11 unciae		300,160 gram
1 libra	12 unciae		327,450 gram

Ancak Hultsch yukarıdaki tabloda uncia'nın alt kat birimlerini uncia değeri üzerinden değil de sicilicus, scripulum, obolus ve siliqua gibi farklı birim karşılıklarıyla gösterdiğinden, bu alt birim değerlerinin uncia karşılıklarını verdiğimiz aşağıdaki tablonun, Roma ağırlık birimlerine daha bütünsel bir bakış kazandıracağı düşüncesindeyiz:

[941] Siliqua ağırlık birimi M.S. 4. yy'dan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Siliqua, Mısır sistemindeki su biriminin 1/80'i olmaktadır. Obolus Yunan sisteminden alınmıştır. Ancak en önemli bölümü uncia olan Roma ağırlık sistemi diğer sistemlerden çok farklıdır. Karwiese, **a.g.e.**, s. 67.

[942] F. Hultsch, **Griechische und römische Metrologie**; aktaran G. Kürkman, **Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri**, İstanbul, 2003, s. 30. Fakat çeşitli kaynaklarda 1 libra'nın (as'ın) ağırlığı (dolayısıyla diğer birimlerin de ağırlığı) farklı geçmektedir. Örneğin S. Karwiese, temel Roma ağırlık birimlerinin gram karşılıklarını şöyle verir: libra (322,5 gr), semis (161,25 gr), triens (107,5 gr), quadrans (80,625 gr), uncia (26,875 gr), scripulum (1,1198 gr), obolus (0,56 gr), siliqua (0,1866 gr); bkz. Karwiese, a.g.e., s. 67. Biz çalışmamızda libra (as) ağırlığında Hultsch'u esas aldık. Benzer bir tablo **Lexikon der Antike**'de "Gewichte" maddesinde de verilmektedir.

1 siliqua	1/144 uncia
1 obolus	1/48 uncia
1 scripulum	1/24 uncia
1dimidia sextula	1/12 uncia
1 drachma	1/8 uncia
1 sextula	1/6 uncia
1 sicilicus	¼ uncia
1 binae sextulae	⅓ uncia
1 semuncia	½ uncia

Elimizdeki bir başka tablo ise, Roma ağırlık sistemindeki libra'dan (as'tan) siliqua'ya kadarki çeşitli ağırlık birimlerinin birbirlerine oranını göstermektedir:[943]

1 Libra								
2	1 Semis							
3	1.1/2	1 Triens						
4	2	1.1/3	1 Quadrans					
12	6	4	3	1 Uncia				
288	144	96		72	24	1 Scripulum		
576	288	192		144	48	2	1 Obolus	
1728	864	576		432	144	6	3	1 Siliqua

Yukarıda ayrıntılarını verdiğimiz ağırlık birimlerine uygun olarak Roma'da iki tür tartı ağırlığı imal edilmiş ve kullanılmıştır: Bunlar, kantarla kullanılan büst - heykel biçimli ağırlıklar ile terazi kefesinde kullanılan düz ağırlıklardır. Roma'da düz ağırlıklar küre, küp, disk veya prizma biçiminde tunç, taş, kurşun veya camdan yapılmıştır. Döküm tekniği ile yapılan tunç ağırlıklarda üç tip görülür: Üstten ve alttan yassıltılmış küre, kare ve disk. M.Ö. 1. yüzyıla tarihlenen küresel biçimli Roma taş ağırlıklarından az sayıda örnek günümüze ulaşmıştır. Bu form M.S. 4. yüzyıla kadar yaygın olarak kullanılmıştır. 4. yüzyılda kullanılmaya başlanan kare tipi ağırlıkları, 6. yüzyılın ikinci yarısından sonra yavaş yavaş yerini disk biçimli ağırlıklara bırakmıştır. Roma dünyasında kullanılan değişik biçimlerdeki kurşun ağırlıklardan çok sayıda örnek, adak olarak bırakıldıkları kutsal alanlarda ve cenaze hediyesi olarak bırakıldıkları mezarlarda ele geçirilmiştir. Ağırlık yapımında kullanılan cam malzeme özellikle M.S. 6-7. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak cam ağılıkların yapım yerleri kesin olarak bilinmemektedir. Cam ağırlıkları

[943] Bu tablo, Karwiese, a.g.e., s. 67'den alınmıştır

genellikle disk biçiminde yassı ve yuvarlaktır.Yumuşakken preslenerek yapılan cam, ağırlık yapımında avantajlı bir malzemedir, üretimi ucuz olan cam ağırlıkların üzerinde değişiklik yapılırsa anlamak mümkündür, madende olduğu gibi oksidasyon veya korozyonla kaplanması gibi bir sorun yoktur. *Sence* veya *sanca* olarak adlandrılan cam ağırlıklar özellikle altın sikke tartımında kullanılmıştır. Mavi, kahverengi, kırmızı, yeşil ve sarı gibi çeşitli renklerde camdan üretilmişlerdir.[944]

Büyük Constantinus Dönemi'nde 1 libra'nın (327,45 gr) 1/72 ağırlığında (4,55 gr) basılan altın 'solidus'un ağırlığı ile eşdeğer ağırlıkta olan tartı ağırlığı exagia idi.[945] Exagia, solidus'un ağırlığının kontrolünde kullanılmıştır. Daha büyük olan ve ticari eşyalar için kullanılan ağırlık, 1 libra'ya eşdeğer ağırlığı olan pondera'ydı.[946]

Ağırlıklar ister pondera ister uncia ister exagia olsun, hepsinin üzerinde yazı ve çeşitli süslemeler vardı. Ağırlıkların üzerinde bulunan ve kazıma tekniği ile yapılan yazılar, harfler, semboller, tasvirler gümüş veya bakır kakma ile vurgulanmıştır. Cam ağırlıkların üzerinde ise figürlü veya figürsüz olmak üzere iki tip süsleme bulunmaktaydı[947] (Lev. 24).

Set halinde yapılan düz ağırlıklar (Lev. 23 c-h) ve teraziler genellikle ahşap kutularda muhafaza edilirdi (Lev. 27). Söz konusu kutular, alçak dikdörtgen biçimli ve yaklaşık 20 cm uzunluğundaydı. Mısır'dan günümüze ulaşan, 5-7. yüzyıllar arasına tarihlenen birçok örnek bulunmaktadır. Kapakları genellikle sürgülü olan kutuların üzeri birkisel ve geometrik motifler veya figürlü tasvirlerle bezelidir. İçinde

---

[944] T. H. Zeyrek, **Hellen ve Roma Dünyasında Kurşun Kullanımı**, İstanbul, 2005, s. 29; Kürkman, **a.g.e**., s. 41- 42; J. Irmscher ve R. Johne, "Gewichte", **Lexikon der Antike**, Wiesbaden, 1977; A. S. Tulay, **Genel Nümizmatik Sözlüğü**, İstanbul, 2001.

[945] Osmanlı'da kullanılan "miskal" tartı ağırlığı ile exagia hemen hemen aynı gramajdadır. Miskal, zamana ve yerine göre ağırlığı değişmekle birlikte, 24 kıratlık (4,5 gr kadar) bir ağırlık ölçüsüdür; exagia ise 4,55 gr'dır. Osmanlılarda miskalin daha çok hassas ölçmeler için kullanılan bir ağırlık ölçüsü olduğu; gündelik hayatta sarraflar tarafından inci ve altın gibi değerli madenleri tartmakta kullanıldığı bilinmektedir. 16. yy. kaynaklarından Risale-i Kenaniye'de altın ve incilerin miskal ve bunun kesiri olan karat ile ölçüldüğü görülmekte ve altının dirhemle de ölçülmesine rağmen değerinin miskal cinsinden verildiği anlaşılmaktadır. Miskal için bkz. Kuşoğlu, **a.g.e.**

[946] Kürkman, **a.g.e**., s. 41- 42. Pondera, tartmak anlamına gelen ponderare fiilinden türetilmiş bir isimdir. Sözcüğün bir diğer anlamı ise "caddeyi karşıdan karşıya geçmek için adım taşları"dır.

[947] Kürkman, **a.g.e**., s. 41.

çeşitli biçim ve boyutlardaki düz ağırlıklara, terazi kolu ve ve kefesine uygun, değişik geometrik biçimli oyuklar görülür.[948]

Roma'da tartı ağırlıklarının kontrolüyle ilgili çeşitli devlet görevlileri vardır. "İmparator Jüstinyen'in 545 tarihli CXXVIII Novella'sında, eşya ağırlıklarının *praetorian prefect*lerin, sikke mukayese birimlerinin *comes sacrarum largitionum*ların sorumluluğunda olduğu belirtilmiştir. Piyasadaki ağırlıkların kontrolü için kullanılan ayar ağırlıkları önceleri posta merkezlerinde korunurken, daha sonra 'her kentin en kutsal kilisesinde' saklanmaya başlanmıştır. ....Ayrıca İmparator Julianus, her şehirde satıcı ve alıcılar arasında doğacak sorunlara müdahale edecek, *zygostates* ünvanı taşıyan bir kişi bulunmasına karar vermiştir.

"*Comes sacrarum largitionum* ise, mali işlerden sorumlu yüksek dereceli memurdur. Bu ünvan yaklaşık 318 yılında ortaya çıkmış, ancak belgelerde ilk kez 342-345 arasında sözü edilmiştir. Gümrük işleri ve maden ocakları, devlet atölyeleri ve darphanelerin kontrolünü içeren çeşitli ödemeler, dolayısıyla sikke ağırlıklarının yapımı da, 5. yüzyılın sonunda önemi azalan ve en son, imparator Phokas döneminde (602-610) anılan *comes sacrarum largitionum*un sorumluluğuna verilmiştir.

"Bu ünvanlardan biri, 6. yüzyılın ortasında ağırlık konusunda önem kazanan ve senatörlere, vali, *magistri milium, magistri officiorum, Quaestor* gibi yüksek dereceli memurlara verilen *Gloriosus / Endoxototos*'dur. Ağırlıklardan sorumlu memurlara verilen diğer bir ünvan, ikinci derecede senatörlük ünvanı olan ve ilk kez 365 yılında kullanılan, son olarak 710 yılında bir belgede söz edilen *spectabilis / peribleptos*'dur. *Clarissimus / Lamprotatos* ünvanı ise 450-530 arasında bütün senatörlere verilmiş ve giderek kullanımı azalmıştır."[949]

Teraziler

[948] **İbid**, s. 40.
[949] **İbid**, s. 36-40.

Roma'da kullanılan tartı aletleri *libra, trutina, chele* ve *statera* olarak adlandırılmıştır. Libra hem ağırlık birimi hem de terazi anlamında kullanılmıştır.[950] Chele, terazi burcu anlamının yanı sıra terazi anlamına da gelir.[951] Statera ise kantar demektir. Tartmak fiilini karşılayan sözcükler penso, pendere / pendo ve examino'dur.

Sarraf ve bankerlerin kullandığı hassas teraziler değerli madenlerin ve sikkelerin tartılmasında kullanılmıştır[952] (Lev. 25 j-m; Lev. 26). Vergi tahsildarlarının kullandıkları da bu türden hassas teraziler olmuştur.[953] Bu küçük hassas teraziler, tartı ağırlıklarıyla birlikte özel yapılmış ahşap kutularda muhafaza edilmiştir. (Lev. 27)

Ayrıca sarrafların kullandığı özel cep terazileri de vardır (Lev. 28). "Sarraflar tarafından sikke ölçümünde kullanılan teraziler cepte taşınabilir boyutlarda olması nedeniyle cep terazisi olarak adlandırılmıştır. Bu tipteki terazilerin bir tarafına tartılacak sikkelerin ağırlığına göre çentikler yapılmıştır. Sikkeler çentiklere yerleştirildiğinde şayet sikke tarafı aşağı inip sikkeyi düşürüyor ise, sikke ağırlığının tam, şayet sikke terazi çentiği üzerinde kalıyorsa eksik gramajlı veya sahte olduğu anlaşılmaktadır."[954] Bizans Dönemi'nden günümüze ulaşan çok sayıda sarraf cep terazi örnekleri vardır. Ancak bu teraziler, Roma Dönemi'nde de kullanılmış olmalıdır.

Mihenk Taşı

Antik Çağ'da banker ve sarrafların, altın ve gümüşün ayarını tespit etmek için kullandıkları mihenk taşına Latincede obrussa denir. (Res. 4) Obrussa aynı zamanda, "altının ateşte ayar tespiti yapılması işlemini de ifade eder (bkz. Plin. *n. h.* XXXIII

[950] Libra, büyük harfle yazıldığında astrolojideki terazi burcu anlamı kazanır; bkz. **Oxford Latin Dictionary**, (Yay. Haz. P. G. W Glare)**,** New York, 2000 (İlk baskısı 1982).
[951] Chele, Latinceye Eski Yunancadan geçmiş bir sözcüktür. İlk anlamı "akrebin kıskacı"dır ve bu anlamıyla terazi burcu için kullanılmış, olasılıkla daha sonra terazi için de kullanılır olmuştur.
[952] F. Hocker, "Weight, Money, and Weight-Money: the Scales and Weight from Serçe Limanı", **INA Quarerly**, 20.03.1993; aktaran Kürkman, **a.g.e**., s. 34.
[953] G. Vikan ve J. Nesbitt, **Security in Byzanium: Locking, Sealing, and Weight**, Dumbarton Oaks Collection. 10 – Publications, No.2, Washington, D.C. 1980, 29; aktaran Kürkman, **a.g.e**., s. 34.
[954] Kürkman, **a.g.e**., s. 110.

59 auri experimentum ignis est, ut simili colore rubeat ignescatque et ipsum; obrussam [obryxum B] vocant. Suet. *Nero* XLIV 2 aurum ad obrussam; ayrıca Cic. *Brut*. 258, Sen. *epist. mor*. XIII 1; *nat. qu*. IV 5, 1). Sözcüğün kökeni tartışmalıdır. Genellikle Yunanca οβρυζα sözcüğünden Latinceye uyarlandığı düşünülmektedir."[955]

Paranın Konulduğu / Sakladığı Yerler

Roma dünyasında kişiler biriktirdikleri sikkeleri, "önemlerine veya oylumlarına göre her türlü kap, kemer, bazen rulo şeklinde bağlanmış kumal parçalarının, kumaştan deriden veya kurşundan kese veya çantaların, yumrutaşların (içi oyulmuş taş), ilikli kemik veya boynuzların, kurşun boruların, taş metal veya ahşap gövdelerin, kumbara şekline dönüştürülmüş tencerelerin, kovaların, vazoların, her boyda metalden veya ahşaptan kasa veya sandıkların içinde" korumak istemişlerdir.[956] Para ticareti yapan bankerler bu iş için daha çok kasa, sandık, kutu, dolap ve hazine odalarını kullanmışlardır.

Para kasaları ve diğer saklama kapları

Arca (Yunanca λαρναξ) denilen para kasaları (Plaut. *Aul.* III 5, 45) hem işyerlerinde hem de varlıklı kişilerin evlerinde kullanılmıştır. Para kasası, metalden veya ağaçtan yapılır, demirle güçlendirilir, tunç kabarmalarla bezenirdi[957] (Lev. 17 b). A. Mau, Pompeii'de bulunan bir para sandığını anlatırken şöyle der: "Demirden yapılan para sandığı (arca) genellikle atrium'da duvar kenarında ağır bir taşın veya alçak bir yükseltinin üzerinde zemine demir çubuklarla raptedilmiş olarak bulunurdu"[958] (Lev. 17 c). Pompeii'deki kazılarda çeşitli evlerin atrium'larında böyle para kasaları bulunmuştur. Para kasasına sahip olmak Roma'da zenginliğin bir göstergesiydi. "Her aile babasının evinde, ...içinde borç senetleri, bir de, babanın faizle borç verilmek üzere ayırmış olduğu ve alıcısını bulmayı bekleyen nakit

[955] F. Vittinghoff, "Obryza (Obryxiacus)", **RE**, C., s. 1741-1743.
[956] Morrisson, **a.g.e**., s. 107.
[957] P. Habel, "arcarius", **RE**, C. 2, s. 429-430
[958] A. Mau, **Pompeji In Leben und Kunst**, Leipzig, 1908, s. 260. Benzer bilgileri başka yazarlar da verir; bkz. R. Bogaert, "Geld", **RAC**, C. 9. s. 821-838; Habel, **a.g.y**.

paraların bulundığu bir kasa vardı."[959] Petronius'un *Satyricon* adlı eserindeki zengin Trimalchio karakteri, nasıl değerlendireceğini bilinemediği on milyon sestertius'u para kasasında saklar (Petron. *Satyr*. 53). Finley, Trimalchio'nun statüsünde olan bir kimsenin zenginliğini gösterecek üç önemli yeri olduğunu söyler: Toprak, kısa süreli faizli borç para vermek ve sağlam bir para kutusuna sahip olmak.[960] Bir başka yerde de "Bizler parasız bir insanı tanımlarken 'beş parasız' deriz. Romalı şair, meteliksiz bir insanı 'kölesi ve para kutusu olmayan kişi' olarak ifade etmektedir (Catullus 23.1; 24.5, 8, 10)" der.[961]

Para bazen hazine dairesinde (*armaria - thesaurus*) muhafaza edilmiş[962] bazen de para kasasının (arca) kendisi atrium'da değil "hazine dairesinde saklanmıştır (Couch 88-102)"[963] (Lev. 17 a).

Arca esasında sandık, kutu, büyük kutu anlamına gelmekteydi. Daha küçük para kutularına ise arculae, loculi, sacculus ve crumena denmekteydi.[964] Küçük kasalar için nummuli (ç. nummulorum) sözcüğü de kullanılmıştır.[965] Theca nummaria (Cic. *ad Att.* IV 7, 2; *Quintil.* VI 3, 61) da para kutusu demekti.[966]

Cista'lar[967] da para saklamakta kullanılmaktaydı. Ancak çağdaş arkeolojik terminolojide cista'dan anlaşılan; daha çok tunçtan yapılmış olan fakat ağaç, fildişi ve kemikten de olabilen silindir biçimindeki nesnelerdir. Roma'da evlerdeki para

---

[959] Aries ve Duby, **a.g.e**., s. 164-165.
[960] Finley, **a.g.e**., s. 131.
[961] **İbid**, s. 81.
[962] R. Herzog, "nummularius", **RE**, 34. yarım cilt, s. 1419.
[963] Bogaert, **a.g.y.**
[964] Habel, **a.g.y**.
[965] Nummuli, aynı zamanda "önemsiz para" anlamına da gelmekteydi; bkz. Kabaağaç ve Alova, **a.g.e.**
[966] "Theca" ise kutu, kın, kılıf anlamlarına geliyordu. Gümüş malzemenin konduğu kutuya da theca denmekteydi (Cic. Verr. IV 52); bkz. A. Hug, "theke", **RE**, 2. seri, C. 9, s. 1613-14.
[967] Kabaağaç ve Alova, **a.g.e.**'e göre cista: sandık, çekmece, kutu; cistella, cistellula ve cistula: küçük kutu demekti. Ancak bir görüşe göre de cista (Yunancası κιστη) sepet, sele anlamındadır ve silindir veya dörtköşeli olabilir. Yunancada ise κιστη sandık, kutu anlamına gelir. Ancak Romalılar genel olarak sepet, sele anlamında kullanır. Daha çok gıda maddelerinin konduğu bir eşyadır. Değerli şeyleri koymak için ise *cistula* kullanılmıştır; bkz. A. Mau, "cista", **RE**, C 3, s. 2591. Tulay'ın **Genel Nümizmatik Sözlüğü**'ndeki cista maddesinden, bu eşyanın sepet mi kutu mu olduğu tam anlaşılamamktadır: *"Cista*: Latince sepet. Ahşap, metal veya hasır kutulara cista denir. Bunlar silindir veya kare şeklinde olabilir. İçine paradan elbiseye, yiyeceklere kadar her şey konur".

kutusuna (cista) göz kulak olan hizmetli kadın cistellatrix olarak anılmıştır (Plaut. *Trin*. 252).[968]

Fiscus,[969] fiscella ve fiscina denen küçük sepetlerde de para saklanmıştır.[970] "Cumhuriyet ve İmparatorluk Dönemlerinde *fiscus* sözcüğü, içine büyük paraların konduğu, ancak uzun süreli para saklamada kullanılmayan sepet anlamına gelmekteydi. Tüccarlar çok sayıda *fisci*'ye koydukları paraları yanlarına alırlardı (Sen. ep. 119, 5), her birinin içinde belirli miktarda para bulunurdu (Suet. *Claud.* 18; Cic. *Verr. act*. I 22. 24) ve biriktirilen paralar bunların içinde saklanırdı (Lex rep. 67-68; Senec. *dial*. V 33, 2-3; Cic. *ad Q. Fr*. III 4, 5). Eyalet magistatus'ları da mevcut paralarını sepetlerde tuturlardı (Tac. *ann*. I 37; Cic. *Verr.* III 197)."[971]

Bir diğer para saklama kabı, çeşitli adlarla anılan çömlekler (aula, ollaris, olla, matula, fidelia, matella, urna, farcire, sitella, cucuma vb) ile kumbaralar olmuştur. Arkeolojik buluntular kumbaraların, Yunan-Roma dünyasında pişmiş topraktan, ağaçtan veya fildişinden yapıldığını gösterir[972] (Lev. 29). Plautus'un, **Aulularia** (Altın Çömleği) adlı tiyatro eserinin ana konusu, çömleğe konup gömülen bir hazine etrafında geçer; bkz. **Ekler**, Ek-4

Para keseleri

Eski Yunan'da olduğu gibi Roma'da da para, en yaygın şekilde keselerde taşınmıştır (Lev. 30 a-e). Roma'da para, bir kese (marsuppium, pasceolus, follis, zona) içinde kuşakta veya bir kemer veya sicimle boyuna (crumena, sacciperium) asılı olarak ya da kolda (bulga) taşınırdı. Daha büyük tutarlar için el çantası, evlerde ise sacculus denen keseler kullanılırdı. Ödemeler genellikle nakit yapılırdı. Büyük tutardaki paranın sayımını kolaylaştırmak için bazen mühürlenmiş para keseleri kullanılırdı.[973]

---

[968] Mau, **a.g.e**, s. 2591-2594.
[969] Fiscus sözcüğünün küçük sepet anlamı dışında iki anlamı daha vardır: a) kese, para kesesi; b) devlet hazinesi; kraliyet hazinesi, imparatorun özel para dairesi; bkz. Kabaağaç ve Alova, **a.g.e.**
[970] Bogaert, **a.g.y.**
[971] M. Rostowzew, "fiscus", **RE**, C. 6, s. 2385-2405.
[972] Bogaert, **a.g.y.**
[973] **İbid.**

"Para kesesinin şekli ve büyüklüğü çeşitlilik göstermekteydi. Olasılıkla kişiler taşadıkları sikkenin miktarına veya büyüklüğüne uygun kese kullanmaktaydılar. Seyahatlerde daha çok sikke taşındığından kese, bir sandığın (vidulus) içine veya kese cebine (sacciperium) konurdu (Rud. 548). Bankerler ve tüccarlar da para kesesi (fiscus) kullanırlardı.

"Para kesesi küçük bir torba şeklindeydi, genellikle deridendi ve üst kısmında çepeçevre dolaşan bir yuvanın içinden geçen ip (πους) ile kesenin ağzı bağlanırdı. Kese, Romalı Tanrı Mercur'un değişmez atribu'su idi ve bu, daha az olmakla birlikte Yunan Tanrısı Hermes'in de geç dönemde atribu'suydu... (Gruppe, Griech. Myth. 191). Geç Roma İmparatorluk Dönemi Tanrıçası Ubertas'ın da atribu'su keseydi (Cohen, Monaies imp. VI 161 nr. 492f. Daremberg-Saglio V 574); keza Tanrıça Fortuna'nın da (Myth. Lex. I 2, 1551, 59)..... Bir sarraf dükkanı betiminde, üzerinde, içindeki sikke miktarının yazılı olduğu keseler gösterilmiştir (Daremberg - Saglio I 406 Fig. 495)."[974]

Deriden yapılmış olan *marsupium*'u Romalılar genellikle para kesesi, küçük para torbası olarak kullanmışlardır. Eş anlamlı sözcükler loculi, crumina, pasceolus ve zona'dır. Marsupium'un diğer şekilleri marsippium ve marsuppium'dur.[975] Marsupium "eski Yunanlılar'da özellikle erzak torbası olarak, değişik adlar ile kullanılmasına karşılık, Romalılar tarafından para kesesi olarak benimsenmiştir. Bu nedenle de ticaret ve kazanç tanrısı olan Mercur'un sembolü olmuştur. İmparatorluk dönemi anıtlarında, onun bu kese ile tasvir edildiğini görüyoruz. Ayrıca yapılan yarışmalarda (*agon*), kazanan kişilere (atletlere) kese dağıtma adeti vardı . Özellikle Thrakia ve Küçük Asya paraları üzerinde onun sembolü olan kese görülebilir, ödül olarak verilmektedir. Quaestorların simgesi olarak gene bu para keselerine rastlanır. Boyalı bir Etrüsk relyefinde bu kesenin açılması tasvir edilmiştir. Ayrıca bazı oyunlar için sunulan paranın konulduğu bir sembol olarak da keseler görülebilir."[976]

[974] A. Hug, "marsupium", **RE**, 2. seri C. 1, s. 1981-1983.
[975] **İbid.**
[976] N. Yıldız, **Eski Çağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi**, İstanbul, 1993, s. 171-175.

Marsupium, üst kısmına geçirilen bir kordonla büzülür. Erzak torbası olarak kullanılması dışında, spor yapmak amacıyla soyunulduğu zaman, elbiselerin içine konulduğu bir torba olmuştur. Özellikle Plautus'un komedilerinde bu torbadan sık sık söz edilir. (Plautus, *Rudens* II, 6, 63; *Casina* II, 8, 54; *Poenulus* III, 5, 37; *Persa*, I, 3, 45; *Epidicus*, II, 2, 3). *Menaechmi* adlı eserinin pek çok yerinde geçer (Plautus, *Menaechmi* II, 1, 29; 3, 35; 1, 44; V, 1, 1; 7, 55). Plautus ayrıca altın sikkenin marsuppium'a konulduğundan bahsederek, "Marsuppium'da 8 aureus... vardı" der (Plautus, *Rudens* V, 2, 27). Varro da marsupium'dan para kesesi olarak söz eder (Varro, *De re rust*. III, 17, 2). Marsupium uzun süre kullanılmış olmalıdır, çünkü Prudentius (M.S. 348-415) ondan para çantası olarak bahseder (Prudentius, *Psychomachia*, 600).[977]

Pasceolus, deriden yapılmış, küçük kemere asılan ve içinde para taşınan bir çanta olarak tarif edilmiştir. Eski Yunanların *phaskolion* adını verdikleri çanta ile aynı olmalıdır. Tulum şeklinde olan bu çanta daha çok boyna asılmıştır (Lev. 30 g). Pasceolus'un para çantası olarak kullanıldığını belirten Plautus ayrıca, deneriusun *pasceolus*'a konulduğundan da söz etmiştir (Plautus, *Rudens* V, 2, 27).[978]

Crumina veya crumena Eski Yunanca γρυμαια'dan (cep) türetilmiştir ve para çantası anlamında kullanılmıştır.[979] Bir kayış yardımı ile boyna asılan bu çanta, vücudun arka kısmında kalmaktaydı. (Plaut. *Asin*. 657; *Pseud.* 170; *Truc*. 652. Fest. 60, 10 M).[980] Arkaya asıldığı için, özellikle kalabalık yerlerde yankesicilerin ilgisini çekmiştir. Bu deri çantaya ilişkin antik kaynaklarda bazı bilgilere rastlanır. Plautus, kimi eserlerinde bu çantanın adını anar (Plautus, *Epidicus*, III, 2; *Asinaria* III, 3, 67). Plautus ayrıca gümüş sikkenin crumena'ya konulduğundan da söz eder (Plautus, *Rudens* V, 2, 27). Roma'da M.Ö. 3. yüzyılda kullanıldığı edebi eserlerde geçmesiyle belirlenmiş olan crumena M.S. 1. yüzyılda Horatius'ta da para kesesi olarak anılır (Horatius, *Epist*. I, 4, 11) Iuvenalis ise, bir insanın ölçüsünü bilmesi, bu keseye

[977] **İbid**, s. 171-175.
[978] **İbid**, s. 171-175.
[979] Hug, **a.g.y**.
[980] A. Hug, "loculus", **RE**, C. 13, s. 948.

büyük veya küçük şeyler koyması gerektiğini belirtirken, ölçülü harcamanın önemini belirtmek istemiş olmalıdır (Iuvenalis, *Saturae,* XI, 38).[981]

Benzer şekilde crumella (Plaut. *Pers.* 687) da genellikle boyuna asılan bir kayışla taşınan para kesesidir. (Plaut. *Asin*. 652. 657; Pseud. 170; *Truc*. 652. 654. Non. II 76. Fest. P. 60, 10. Poll X 160). Hor. *ep*. I 4, 11 ve Iuven. XI 38'de sözcük kasa ve para anlamında geçer.[982]

Loculus[983] sözcüğü özellikle küçük para çantaları için kullanılmıştır (Hor. *sat*. I 3, 17. II 3, 146; *ep.* II 1, 175. Iuven. X 46, XI 38. XIII 129. Mart. Sen. *quest. nat*. II 31. I 52, 1; *rem. fort*. X 3. Apul. *met.* IV 16. Dig. XXXIII 8, 23, 1. İsid. XX 9, 3. Iul. Val. *epit*. I 36, 38); bunlar ağır arca'lara (para sandıklarına) göre daha kolay taşınabilmekteydi (Iuven. I 89). Bu el çantalarına, evin acil ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar para konurdu.[984] Mart. V 9, 7'ye göre, loculus'tan farkını vurgulayabilmek için alışılagelmiş para keselerine *sacculus* denmiştir.[985] Sacculus küçük çanta, kese; saccus ise çanta, kese, cüzdan anlamlarını içermekteydi.[986]

Aynı zamanda σακκοπηρα (Poll X 161) da denilen *sacciperio*[987] (Non. 531, 15), olasılıkla torbaya benzer bir sırt çantasıydı; *pera*'ya (çanta) (Lev 30 f) benzer şekilde bir kayışla taşınır ve kişi seyahati sırasında gereksinimlerini içine koyardı; Plaut. *Rud*. 548'de bir para çantası olarak geçer.[988]

Melina gezi sırasında birlikte taşınan, samur derisinden (*meles*) yapılmış meşin bir kesedir. Plautus, onun sansar derisinden yaılmış bir çanta olduğunu belirtmiştir (Plautus, *Epidicus,* I, 1, 23).[989]

---

[981] Yıldız, **a.g.e**., s. 171-175.
[982] A. Hug, "marsupium", **RE**, 2. seri C. 1, s. 1981-1983.
[983] Loculus: el çantası, para kesesi; bkz. Kabaağaç ve Alova, **a.g.e.**
[984] H. Blümner, **Die römischen Privataltertümer**, 3. baskı, Beck, 1911, s. 130.
[985] A. Hug, "loculus", **RE**, C. 13, s. 948.
[986] Kabaağaç ve Alova, **a.g.e.** .
[987] Sacciperium: kese koymak için cep anlamına da gelmektedir; bkz. Kabaağaç ve Alova, **a.g.e.**
[988] A. Hug, "sacciperium", **RE**, 2. seri C. 1, s. 1620-1621.
[989] Yıldız, **a.g.e**., s. 171-175.

Bulga, Gall kökenli olan bir sözcüktür (Fest. *Ep*. 35, 1) ve kolda taşınan deriden bir para kesesini ifade eder.[990]

Bankalar büyük tutarların ödenmesine aracılık ederlerken sikkelerin tek tek ayar kontrolünün yapılması ve sayılması büyük zaman ve emek gerektirmekteydi. Sikkeler kontrol edildikten ve sayıldıktan sonra bir kabın, genellikle küçük bir torba veya kesenin (βαλλαντιον , *saccus, sacculus*) içine konur; daha büyük tutarlar ise küp, sepet veya sandık içine yerleştirilirdi. Daha da büyük tutarlar, torbalara konarak ağızı iple bağlanırdı. Hele sikkelerin değer kaybettiği dönemde bunların kalite kontrolleri dahada büyük bir işti. M.Ö. 1. yy.da Roma'da sikkelerin değer kaybetmesi nedeniyle, kontrolü yapılmış sikkeler kese veya torbalar içinde ağızları bağlanmış ve nummularius'un kontrol işareti (*tessera nummularia*) (Lev. 22) takılmış olarak işlem gördü. Torba ağızlarının bağlanıp mühürlenmesi şahitlerin huzurunda yapılırdı. Bu şekilde ağzı bağlanmış ve nummulaius tarafından kalite kontrolünün yapıldığı tessera nummularia ile onaylanmış torbalar artık tekrar kontrolüne gerek olmadan işlem görmekteydi. Ancak tessera nummularia'da tutar yazmazdı, bu da nummularius'un asıl işlevine yani sikke kalite kontrolörlüğüne işaret eden bir hususu, çünkü sikkelerin sayılımını herkes yapabilirdi.[991]

İmparatorluk Dönemi'nde (özellikle de Diocletianus zamanında) ise içinde belirli miktarda, sayılmış sikke bulunan keselerin ödeme aracı olarak kullanımı yaygınlaştı. Bu keseler özellikle bankalar tarafından, binlerce düşük değerli gümüş sikkeyi saymaktan kurtulmak amacıyla hazırlanmaktaydı. Ancak şüphesiz, sikke kalite kontrol mühürü bunlarda bulunmamaktaydı; buna karşılık kesenin ağzı, içindeki miktarı garanti eden bankerin mühürü ile kapatılmaktaydı.[992]

Tesserae Nummulariae

Para kaplarında ve torbalarda, M.Ö. 2. yy.ın ikinci yarısından itibaren, sikke kalite kontrolörlerine ait tesserae nummulariae görülmeye başlanır. Özellikle M.Ö. 1.

[990] A. Mau, "bulga", **RE**, C. 3, s. 1040.
[991] Laum, **a.g.y**.; R. Herzog, "nummularius", **RE**, 34. yarım cilt, s. 1419.
[992] Herzog, **a.g.y.**

yy.dan itibaren kullanılan bu nummularius işaretleri, dört yüzeyli çubuklar halindeydi. Tessera nummularius'un birinci yüzeyinde nummularius'un adı (ki bunlar önceleri köle, daha sonraları azatlı ve özgür doğmuşlar arasından çıkmaktaydı), ikinci yüzünde kölenin efendisinin adı veya özgür bir nummularius'un soyadı / aile adı (cognomen), üçüncü yüzünde kontrolün yapıldığı gün ve ay, dördüncü yüzünde ise M.Ö. 96'dan M.S. 88'e kadar, yıla adını verene consul'un adı yer alırdı[993] (Lev. 22).

Hesap Aletleri

Roma'da dört tür çörkü (abacus) kullanılmıştır. Jetonlu çörkü, kumlu çörkü, balmumlu çörkü ve el çörküsü. Latince *abacus* (çörkü) sözcüğü, "tepsi, tabla, levha" anlamına gelen Yunanca αβαξ ya da αβακιον'dan türetilmiştir. Ancak çörkü, Etrüsklerden Romalılara geçmiş ve toplumsal yaşamda çok yaygın bir kullanım alanı bulmuştur. Roma'da "bütün yönetimlerin, bütün tüccarların, bütün bankerlerin, derebeylerin, prenslerin kendi hesap tablaları vardı ve kendilerine, önemlerine, zenginliklerine ya da bulundukları toplumsal sınıfa göre, sıradan madenden, gümüşten ya da altından özel jetonlar yaptırıyorlardı (Lev. 31). "*Gümüşlü değil, pirinçliyim!*" sözü o çağda "ne zenginim ne de soylu" demek için söyleniyordu."[994]

Jetonlu Çörkü

Jetonlu çörkünün Etrüskler ile onların izleyicisi Romalılar tarafından kullanıldığını gösteren pek çok veri vardır. Örneğin bir gemma üzerinde betimi yer alan bir Etrüsk hesap uzmanı, bir sayım tablası üzerinde jetonlarla hesap yapıp sonuçları, üzerinde Etrüsk rakamları taşıyan tahta bir levha üzerine işlerken gösterilmiştir. Roma edebi metinlerinde de jetonlu çörkü kullanımına tanıklık eden birçok yazı vardır; örneğin Martialis'ten bir parçada şu ifade yer alır (Epigrammata II, 48): *Coponem laniumque balneumque, tonsorem tabulamque calculosque et paucos... haec praesta mihi, Rufe...* ("Bir hancı, bir kasap, bir hamamcı, bir berber, taşlarıyla birlikte bir oyun tahtası [*tabulamque calculosque*= hesap tablası] ... Bunları

[993] G. Stumpf, "nummularius", **NP**, C. 8, s. 1062-63.
[994] Ifrah, **a.g.e**., s. 102-113.

sağla bana... Rufus...").[995] Iuvenalis'in *Saturae*'ında da (IX, 40-43) çörküden şöyle bahsedilir: *computat et ceuet. Ponatur calculus, adsint cum tabula pueri; numera sestertia quinque omnibus in rebus, numerentur deinde labores*.("hesabını yapar ve kılıçını sallar. Tavla konur, hazırdır sayı tahtasıyla köle çocuklar; beş bin sesters say, bütün yaptıklarım içinde; sonra hizmetlerim sayılsın.").[996]

"Roma'da jetonlu çörküler, üzerinde Latin sayılamasının farklı birim basamaklarını birbirinden ayıran, önceden çizilmiş koşut çizgilerle yaratılmış bölmelerin bulunduğu bir tabladan oluşuyordu. *Çörkü (abaküs)* sözcüğü, ortak özellik olarak düz bir yüzeyi bulunan ve kah çeşitli oyunlar oynamaya kah aritmetik hesaplar yapmaya yarayan belli sayıda aleti gösteren Latince *abacus* adından gelmektedir... Bu sütunlardan her biri genel olarak 10'un bir kuvvetini simgeliyordu. Sağdan sola doğru ilk sütun birimlere, sonraki onlara, üçüncüsü yüzlere, dördüncüsü binlere... ayrılmıştı. Sayıları betimlemek için gerektiği kadar (yalın birim değerinde) çakıl ya da jeton koymak yetiyordu. Bu sayım nesnelerine Yunanlılarca *psephoi* (tamı tamına: 'çakıl', 'sayı'),[997] Romalılarca *calculi* (tekili: *calculus*)[998] deniyordu.. Bununla birlikte, kimi yazarlar (Cicero, *Philosophica Fragmenta* V, 59), imparatorluk çağından itibaren yaygın olarak kullanılan malzemeye göndermede bulunarak, *area* ('tunç') adıyla adlandırmıştır bunları."[999]

Örneğin 5673 sayısını çörkünün üzerinde göstermek için, söz konusu basamakta kaç birim varsa o kadar jetonu ilgili sütuna koymak yetiyordu: Yani birinci sütuna 3, ikinciye 7, üçüncüye 6, dördüncüye 5 beş jeton konuyordu.

---

[995] **İbid**, s. 108. Ancak Latinceden Türkçeye çeviri Güngör Varınlıoğlu'nun çevirisini yaptığı kitaptan alınmıştır, bkz. Marcus Valerius Martialis, **Epigramlar**, İstanbul, 2005.

[996] Latinceden Türkçeye çeviri Çiğdem Dürüşken ve Alova, bkz. Iuvenalis, **Yergiler – Saturae**, İstanbul, 2003. Ancak bu Latince ifade Ifrah, **a.g.e.**, s. 108'de şu şekilde yer alıyor: "Hesaplıyor ve kıçını kaldırıyor. Köleler [sayım] tabla[sı]yla gelsin, şuraya jetonlar [= *calculus*] konsun: Toplam beş bin sestertia bulunsun. Şimdi benim işlerimin toplamını yap."

[997] G. Ifrah'ın *psephoi* şeklinde çoğul haliyle verdiği sözcüğün Yunancadaki tekil hali ψηφος'tur, bkz. Pol. 5.26.13; Diog. Laert. I,59

[998] Jetonlu çörküde hesap işleminde kullanılan jetonlar kireçtaşından yapıldığından, Batı dillerinin bir çoğunda *hesap* ve *hesaplama* anlamı taşıyan sözcük [*Calcul* (Fr), *calculation* (İng), *calcolo* (İt), *calculo* (İsp), *kalkulieren* (Alm)] Latince kireç anlamındaki *calx* sözcüğünden türemiştir. F. Kretzschmer, Resimlerle **Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik**, (Çev. Z. Z. İlkgelen), İstanbul, 2000. s. 6; calculus için bkz. Plin. epist. 6.33.9.

[999] Ifrah, **a.g.e.**, s. 108-109.

"Bir sayıyı daha önce betimlenmiş bir başka sayıyla toplamak için, bu sayı da çörkü üzerinde gösteriliyor, gerekli indirgemeler yapıldıktan sonra sonuç 'okunuyordu'. Belli bir sütundaki jetonların sayısı 10'a ulaşınca ya da 10'u aşınca bu jetonlardan on tanesinin yerine bir sol sütuna tek bir jeton konuyordu... Çıkarmalar benzer bir işlemle, çarpmalar ise birçok ara çarpımın toplamını alarak yapılıyordu...

"Jetonlu çörkü üzerinde hesap... çok yavaş ve zordu; aritmetikçilerin uzun ve yorucu bir çıraklık dönemi geçirmelerini gerektiriyordu. Hesap yapma işinin uzun süre niye çok ayrıcalıklı bir uzmanlar zümresinin tekelinde kaldığı böylece anlaşılıyor. Ama gelenekçilerin zoruyla, bu hesap yöntemleri Roma kökenli rakamlara ve aritmetiğe derinden bağlı kalmış olan Batıda uzun süre geçerli olmuştur. Hatta Ortaçağın başından yakın bir döneme dek, Hıristiyan ülkelerinde ciddi bir saygınlık taşımıştır."[1000]

Kumlu Çörkü ve Balmumlu Çörkü

Latince *abacus,* Yunanca *abax* ya da *abakion,* olasılıkla eski Sami kökenli *abq* "kum, toz" sözcüğünden gelmektedir. "Kumlu çörkü" Doğu kökenli olmakla birlikte Yunan-Roma dünyasında da kullanılmıştır; örneğin Plutarkhos ile Apuleius bu çörküden söz eder. Kumlu çörkü, üzerinde kıvrık kenarlı çerçeve bulunan bir levhadır; *ince kumla* doldurulur ve bu kum üzerinde ardışık sütunlar yapılır, parmakla ya da çiviyle *rakamlar çizilir* (Lev. 31 e).[1001]

Roma'da kullanılan bir diğer çörkü de "balmumlu çörkü"dür. "Omuza asılan gerçek bir taşınabilir "hesap makinesi" olan bu çörkü, ince bir *kara balmumu* tabakasıyla sıvanmış, kemikten ya da tahtadan küçük bir levhadır. Balmumu üzerinde ardışık sütunlar açılıyor, demir bir şişle rakamlar çiziliyordu (bu kalemin bir ucundaki yuvarlak yüksük, mum yüzeyine bastırılarak rakamları silmeye yarıyordu). D.E. Smith bunun 6. yüzyılla tarihlenen Romalı bir örneğini gösterir: Manchester John Rylands Library Koleksiyonu'nda bulunan bu parça, kemikten yapılmıştır ve

[1000] **İbid**, s. 110-113.
[1001] **İbid**, s. 119.

demir bir menteşeyle iki kanat halinde birbirine bağlanmış, dikdörtgen şeklinde iki levhadan ve yine demirden yapılmış üç şişten oluşur."[1002]

Sonuç olarak, gerek kumlu çörkünün gerek balmumlu çörkünün ardışık sütunları, tarihin en ilkel rakamlarıyla bile işlem yapmaya elvermekteydi.

El Çörküsü (İlk Cep "Hesap Makinesi")

Romalılar zaman içinde, üzeri çizgili hesap levhasını yani "jetonlu çörküyü" geliştirip küçük bir hesap makinesine yani el çörküsüne dönüştürmüşlerdir. M.S. 1. yüzyıla ait bir Roma gömüt taşını süsleyen alçak kabartmada, ustasının karşısında ayakta durmuş, el çörküsüyle aritmetik işlemler yapmakta olan genç bir *calculator*'u[1003] gösteren bir betim yer alır (Lev. 31 f). Romalılar tarafından geliştirilen şekliyle bu çörkü, 8 x 12 cm ebadında yani günümüzdeki posta kartı büyüklüğünde tunç bir levhaydı ve bu levhanın yukarıdaki üçte birlik kısmında 8 küçük, alttaki kısmında ise 9 büyük yarık (çentik / oluk) vardı ve bunlar sütunlara denk gelmekteydi. Bu yarıklara yerleştirilmiş metal düğmeler (boncuklar) hareket ettirlerek hesaplama yapılmaktaydı.[1004] Bu düğmelere *calculus* denilirdi. Yarıkların sağdan ilk iki sırası küsuratları göstermekteydi, sola doğru diğer yedi sırayla 1'den 9.999.999'a kadar hesaplama yapılabilmekteydi. Soldaki yedi yarığın her biri iki ayrı parçaya bölünmüştü: Alttaki, dört hareketli calculus (düğme), daha kısa olan üstteki ise yalnız bir calculus içermekteydi. Üzerinde işlem yapılan *calculus*'lar ortaya sürülürdü. Herhangi bir yerde 5 rakamına erişildiği ya da 5 aşıldığı zaman, beşlik düğme aşağı çekilirdi.[1005] "Bu iki oluk sırasının arasında her biri bir oluğa verilmiş bir dizi im görülürdü; bunlar klasik Roma sayılamasında 10'un ardışık kuvvetlerini dile getiren rakamlardı; bankacılar ya da sarraflar bunları kullanarak *as*'larla, ya da *denarius*'larla hesap yapıyorlardı."[1006] Romalıların bu el çörküsü, Uzak ve

[1002] **İbid**, s. 119.
[1003] Roma'da hesap taşı (jeton) anlamındaki *calculus*'tan türetilen *calculator* adı, bir yandan başlıca işi genç insanlara çörküyle hesap sanatını öğretmek olan "hesap ustalarını", öte yandan soylu evlerinde hesapları tutan görevliyi veya kâhyayı (*dispensator* da denir) gösteriyordu. Bunlar köle olduğu zaman *calculones* deniyordu; ama soylu aileden gelme özgür insanlar söz konusuysa, *calculatores* ya da *numeraru* adını alıyorlardı. Bkz. Ifrah, **a.g.e**., s. 129.
[1004] G. Binder, "Abacus", **NP**, C. 3, s. 3-4.
[1005] Kretzschmer, **a.g.e**., s. 7.
[1006] Ifrah, **a.g.e**., s. 124.

Yakındoğu ülkelerinde kullanılan sayı boncuklu çörkülere tamamen benzer bir hesap âletiydi. "Çok gelişmiş bir 'el becerisiyle' ve kesin kurallara uyarak, bu cep 'hesap makinesi' (tarihin ilk hesap makinelerinden biri), kullanmasını bilenlerin çeşitli aritmetik işlemlerini çabucak ve kolayca yapmasını sağlıyordu"[1007]

Yazı Araç Gereçleri

Romalı bankerler de Eski Yunan bankerlerinin kullandıklarına benzer yazı araç gereçleriyle kayıtlarını tutmuşlardır.

Roma'da papirüse yazı yazmakta kullanılan kamış kaleme *calamus* veya *canna* denmekteydi. Bu kamış, küçük bir bıçakla ucu eğri olarak kesilip sivriltilerek kullanılıyordu. Balmumu tabletler (tabulae ceratae) üzerine ise yazı; demir, fildişi, kemik, tunç veya diğer madenlerden yapılan ve *stilus* veya *graphium* olarak adlandırlan kalemlerle yazılıyordu (Lev 34). Kalemin sivri ucu ile balmumu üzerine yazı yazılıyor, yassı ve yumru şekilli arka tarafı ile siliniyordu. Bu ters çevirme ve silme işlemine *vertere stilum* = "kalemi çevirmek" yani "silmek" deniyordu.[1008] Yazı yazma betimleri hem çeşitli kabarmalarda (Lev. 37) hem de kimi edebi eserlerde yer alır. Örneğin Plautus'un *Bacchides* adlı tiyatro eserinin bir sahnesinde yazı yazmak isteyen köle Chrysalus, genç Pistoclerus'a seslenerek "Bir çelik kalem, balmumu, bir kaç tahta parçası, iplik getirirsin. Hasılı yazı için ne lazımsa bul getir" der (IV. Perde III. Sahne).[1009]

Yazı için kullanılan siyah mürekkebe önceleri "atramentum" veya "atramentum librarium", daha sonraları ise "encaustum" veya "incaustum" denmekteydi. Kırmızı mürekkep "minium" veya "rubrica", erguvan renkli mürekkep ise "cinnabaris" (Plinius, *nat. hist.*, 33, 115-117) veya "sacrum incaustum" olarak adlandırılmıştır.[1010]

[1007] **İbid**, s. 127.

[1008] N. Yıldız, **Eski Çağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu**, Ankara, 2000, s. 186-190; B. Demiriş, **Eskiçağ'da Yazı Araç ve Gereçleri**, İstanbul, 1995, s. 20; H. Blanck, **Antikçağda Kitap**, (Çev. Z. A. Yılmazer), Ankara, 2000, s. 77.

[1009] Plautus, **Çömlek ve Diğer Oyunlar** –Çömlek, Amphitryon, Buğday Kurdu, Çifte Bakkhis'ler, Urgan-, İstanbul, 1974, s. 236, 239.

[1010] Demiriş, **a.g.e.**, s. 21.

Kalemlerin içine konulduğu kutu ve kılıflar *graphiarium* veya *graphiaria* theca olarak, çeşitli biçimlerde değişik malzemelerden yapılan mürekkep hokkaları ise *calamarius* veya *atramentarium* gibi adlarla anılmıştır (Lev. 35). Hatalı yazılan metinleri düzeltmek için *rasorium* veya *rasoria, novacula* ve *scalpra* denilen kazıyıcılar ve bıçaklar kullanılmıştır. Kalemlerin, özellikle *calamus*'un biçimlendirilmesi ve köreldiği zaman sivriltilmesi için kullanılan bileyici veya kalem bıçağı *smila* ve *scalprum librarium* idi. Antik kaynaklarda bu araç ve gereçleri, belki de sadece kalemleri ve hokkayı içine alan kutulara, *theca* veya *theca calamaria* deniyordu. Bu kapları, yazmacılar (müstensihler), katipler ve öğrenciler yanlarında taşıyorlardı[1011] (Lev. 35).

Roma'da da yazı gereci olarak en yaygın ağaç tabletler, balmumu tabletleri ve papirüs ruloları kullanılmıştır.

Yazı yazmak için kullanılan ağaç tabletlerin (tabula) birbirine bağlanıp bir araya toplanmasından oluşan codex'in ("codex" ya da "caudex": ağaç kütüğü) Roma'da ve Roma dünyasındaki geçmişi erken dönemlere kadar uzanır (ORF, no. 8, fr. 173; Dion. Hal. *ant.* 1,173,1; Liv. 6,1,2; Plin. *nat.* 35,7) Ancak arkeolojik buluntularının da gösterdiği gibi codex İmparatorluk Dönemi'nde daha yaygınlaşmış ve çok yönlü bir hal almıştır. Bu tabletler *dealbatae* (üzeri beyaza boyanarak yazı yazılmış), *ceratae* (yüzeyi çukurlaştırılmış ve balmumuyla kaplanmış, bunun üzerine de metal bir kalemle –stilus- yazı yazılmış) ya da basit balmumsuz ince tabletlerdir (*non ceratae*), ki bu sonunculara yazı mürekkeple *calamus* veya metal kalemlerle yazılmıştır. Not defteri veya gerçek bir defter olarak kullanılan bu tabletler *tabelae, pugillaria, codicilli* olarak da adlandırılmıştır.[1012] Balmumu tabletler (tabulae ceratae) yazıda insanlara büyük kolaylıklar sağlayan bir buluş olarak ortaya

[1011] Yıldız, **a.g.e**., s. 192, 207-209.
[1012] "Codex", **NP**, C. 3, s. 50-53.

çıkmıştır. Çünkü bu tabletler üzerine yazılan yazı kolaylıkla silinebiliyor ve böylece tablet, yazı yazmak için defalarca kullanılabiliyordu[1013] (Lev. 36).

Günlük kullanımda kolaylık sağlamak amacıyla, aynı boyutlardaki tabletlerin ikisi ya da daha fazlası biraraya getirilir, kenarlarında iki ya da üç delik açılır, menteşe görevi görecek halkalar ya da sırımlar kullanılarak birbirine bağlanırdı. Böylece iki tabletten oluşan "diptycha" ya da "duplices", üç tabletten oluşan "triptycha" ya da "triplices", beş tabletten oluşan "pentaptycha" ya da "quincuplices", çok tabletten oluşan "polyptycha" ya da "multiplices" yapılımıştır.[1014] İçinde sözleşme vb yazılar bulunan tahta tabletler bir sicimle sıkıca bağlanır ve mühürlenirdi. Pompeii'li banker L. Caecilius Iucundus'un evindeki kazılarda ele geçirilen triptycha'ların çoğu bu türden sözleşmelerdi[1015] (Lev. 36).

Eski Yunan'dan Roma'ya geçen papirüs ruloları, zamanla en yaygın kullanılan yazı gereci olmuştur. Papirüs yaprakları (pagina veya scida) hem tek tek kullanılmış hem de bir rulo (tomus) yapılmak üzere yapışkanlı macun kullanılarak yan yana yapıştırılmıştır. Genellikle 20'şer yapraklı rulolar oluşturulmuştur. Bu hacimdeki bir papirüs rulosu orta boyda bir cilt sayılmış ve buna 'scapus' denilmiştir. Bir papirüs yaprağında liflerin yatay geldiği yüz 'recto', liflerin düşey geldiği yüz 'verso' olarak adlandırılmıştır. Papirüste yazı 'recto' denen yüzeye sütunlar (selides) halinde yazılmıştır. Ancak özel nitelikteki belgeler ve çok sık olmamakla birlikte edebi metinler söz konusu olduğunda, malzemeden tasarruf etmek amacıyla 'verso' yüzeyi de kullanılmıştır. Papirüsler, tahta ya da kemikten yapılmış sert bir çubuk (umbilicus) etrafına sarılarak rulo yapılırken, bitki liflerinin yatay geldiği yüz, yani 'recto' içeride kalacak şekilde sarılmıştır. Böylece oluşan ruloya 'volumen' denmiştir. Bir papirüs rulosunda yazılı metinlerin içeriği, rulonun üzerine bir çıkıntı halinde tutturulan etiket (titulus veya index) ile belirtilmiştir. Etiketlerde 'papyrus x' yazılırdı.

[1013] H. Hunger vd., **Die Textüberlieferung der antiken Literatur und der Bibel**, (2. baskı), Münih, 1988, s. 29; aktaran Demiriş, **a.g.e.**, s. 8.
[1014] Demiriş, **a.g.e.**, s. 9.
[1015] A. Mau, **Pompeji In Leben und Kunst**, Leipzig, 1908, s. 516-518.

Kullanılmayan papirüs ruloları deriden yapılmış bir kutu veya kova (capsa, capsula, scrinium) içinde saklanmıştır.[1016]

SONUÇ

Quod homines, tot sensus:
Ne kadar insan varsa, o kadar fikir vardır.

Borç ve faiz işlemleri, en azından yazının keşfedildiği M.Ö. 4. binyılın sonlarından itibaren bilinmektedir. Ticaret, değiş tokuş ve bu işlerde paranın kullanılması ise çok daha eskilere uzanmaktadır. Mevcut arkeolojik buluntular, ticaretin geçmişinin Üst Paleolitik Çağ'a (G.Ö. 40.000 yıl) kadar uzandığını göstermektedir. Ancak borç ve faizin, soyut bir kavram olmaları nedeniyle, salt arkeolojik nesnelerle kanıtlanmaları mümkün değildir. Günümüzde veya yakın geçmişte yaşayan ilkel kabilelerdeki borç (ve de faiz) ilişkilerinden hareketle

[1016] Demiriş, **a.g.e.**, s. 13.

tarihöncesine yönelik benzer kurgulamalar yapılabilir. Bu tür antropolojik verilerle, çok eski bir geçmişten beri insan topluluklarında borç ve faiz ilişkilerinin mevcut olduğu söylenebilir.

Mezopotamya'da parlak uygarlıklar yaratan toplumlardan günümüze ulaşan çiviyazılı tabletler ve diğer arkeolojik veriler, Ortadoğu'da bankerlik mesleğinin, en azından faizli borç para verme temelinde var olduğunu ortaya koymaktadır. M.Ö. 1. binyılın ilk yarısından itibaren Eski Yunan ve Roma toplumlarında bankerlik mesleği; sarraflık, mezatçılık ve noterlik gibi, uzmanlık ve güven gerektiren bazı işlerle birlikte yürütülen bir mesleğe dönüşmüştür. Ancak Mezopotamya toplumlarında bankerliğin, bu tür uzmanlaşmalarla ne kadar iç içe olduğu pek belli değildir. Örneğin altın ve özellikle de gümüş ayarının (ki gümüş külçeler yaklaşık 2500 yıl boyunca ticaret ve borç alış verişinde para olarak kullanılmıştır) nasıl tespit edildiği bilinmemektedir. Bu soy metallerin ayarıyla oynayarak yapılan sahtekârlıklar var mıydı veya buna karşı ne gibi önlemler alınmıştı? Bunların araştırılması gerekmektedir. Borç yüzünden o dönemde de haciz işlemleri yapılmaktaydı ve bunlar haraç mezat satılmaktaydı. Bu işlemleri yürüten mezatçılarla bankerlerin bağlantısı var mıydı veya bu işler bizzat bankerler tarafından mı yürütülmekteydi? Benzer şekilde, banker mekânlarının iş dünyasının buluşma noktaları olması nedeniyle, buralar sözleşmelerin imzalandığı, şahitliklerin yapıldığı mekânlar olarak kullanılmış ve bankerler de aynı zamanda noter görevi üstlenmiş olabilirler; buna yönelik araştırmalara da ihtiyaç bulunmaktadır. Daha önce de değindiğimiz gibi, Eski Çağ'da Eski Yunan öncesinde bankerler, tüccarlarla bir tutulmuş ve aynı sözcükle, yani "tüccar" olarak adlandırılmışlardır. Ancak banker ile tüccarı ayıran farklı adlandırmaların bulunması olasıdır. Eski tabletlerin yeni okumalarında bu ayrımı yapacak çalışmalar da yapılabilir.

Eski Yunan ve Roma'nın bankerlik mesleğine getirdiği en önemli yenilik, bankerlerin tasarruf sahiplerinden faiz karşılığı mevduat almaları ve bunu ihtiyaç sahiplerine daha yüksek faizle borç vermeleri olmuştur. Ayrıca çek, havale vb yeni bankacılık teknikleri yaratılıp uygulanmıştır. Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte daralan ekonomi, bankerlerin faaliyet alanlarını sınırlamış, ekonomide azalan

önemleri birçok bankerin iflasını getirmiştir. Üstelik Hırıstiyanlığın yayılma döneminde kilise babalarının faizi haram gören yaklaşımları, bankerlerin adeta "ruhlarına okunan bir fatiha" olmuştur. Ta ki, 11. yy.da Cenovalı ve Venedikli bankerler ortaya çıkana dek. Orta Çağ ticaretinde İtalyan bankerler eski seleflerinin kullandığı tüm bankacılık tekniklerini yeniden canlandırıp geliştirerek bugünkü bankacalığın oluşmasında bir köprü işlevi görmüşlerdir. Antik Çağ'ın bitişinden Orta Çağ'ın sonlarında bankacılıkta görülen bu canlanmaya kadar geçen süredeki bankacılığın durumu da incelenmeyi bekleyen önemli bir konudur.

EKLER

Ek- 1

Plautus'un 1947'de Türkçe *Hortlak* adıyla yayımlanan oyunu*, Fransızca çevirisinden Türkçeye aktarılmış. Çevirmen N. Ataç'ın oyunda "Tefeci" olarak adlandırdığı karakter için özgün Latince yapıtta "danista" sözcüğü kullanılmıştır. Tefeci anlamına gelen bu sözcük bazen "sarraf" karşılığı da kullanılır. Nitekim Latin dili ve edebiyatı uzmanı Prof. Dr. Müzehher Erim de *Lâtin Edebiyatı* adlı eserinde, Plautus'un *Mostellaria* adlı eserinden bahsederken söz konusu karakter için "sarraf" adlandırması yapar.

Oyunda, yaşlıca bir Atinalı olan Theoproprides yolculuğa çıkar. Yokluğunda oğlu, babasının paralarını bir güzel harcar ve tefeciden borç para da alır. Bu işlerde oğlana, evin kölesi Tranio da yardım eder. Roma Dönemi günlük yaşantısında tefecilerin (ve sarrafların) yerini yansıtan canlı sahneler nedeniyle, aşağıda oyundan uzun bir alıntıya yer veriyoruz.

Üçüncü Perde I. Sahne

TEFECİ (*Tranio'yu görmez*) -Benim para alış verişim için bundan uğursuz yıl görmedim: sabahtan akşama değin bütün günümü çarşıda geçiriyorum, kimseye bir para borç veremiyorum.

TRANİO (*Kendi kendine*) –Hüüü! Bu sefer artık büsbütün hapı yuttum: kızı satın alıp azad etmek için bize parayı veren tefeci de işte kalkmış, geliyor. Ben şimdi bir yolunu bulamazsam, ihtiyar bu herifle konuşur da işi öğrenirse suç üstü yakalandık demektir. Hele gidip de konuşalım şu herifle. s. 41

***

---

*Plautus, *Hortlak* (*Mostellaria*), (Çev. N. Ataç), İstanbul, 1947. (*Mostellaria* = Perili Ev); **M. Erim, *Lâtin Edebiyatı*, İstanbul, 1987.

TEFECİ –Gördü beni, geliyor, kurtuldum demektir; bizim para için bir umut varsa benziyor.

TRANİO (*Kendi kendine*) –Sen boş umutlarla avuna dur! (*Yüksek sesle*.) Gün aydın, Misargyrides.

TEFECİ –Senin de günün aydın olsun, Tranio. Nerede bizim para?

TRANİO –Sen de yırtıcı hayvanlara benziormuşsun be! Bu ne yabanilik böyle! Hal hatır sormadan hemen atıveriyorsun cırnağını!

TEFECİ (*Kendi kendine, ama duyurarak*) –Anlaşıldı, boş bunun kesesi.

TRANİO –Hani yok mu? Falcılık etmeli bu herif: her şeyi anlayıveriyor.

TEFECİ –Sen bırak artık saçmaları.

TRANİO –Peki, sen ne istiyorsun, onu söyle.

TEFECİ –Nerede Philolaches?

TRANİO (*Tefeciyi biraz daha öte çeker*) –Gel benimle.

TEFECİ (*Sesini yükselterek*) –Paramın faizini veriyor musunuz, vermiyor musunuz.

TRANİO –O kadar bağırma! Senin sesinin gür olduğunu bilmezmiyim ben?

TEFECİ.-Ya benim canım bağırmak istiyorsa?

TRANİO (*alayla yalvarır gibi*) –Etme,kuzum, gençliğime acı da kırma benim hatırımı.

TEFECİ.-Hatırın kırılmasın diye ne! Yapayım yani?

TRANİO –Ne yapacaksın? Dönüver geldiğin yere.

TEFECİ –Döneyim mi?

TRANİO –Öğleye doğru gene gelirsin.

TEFECİ –Öğleye doğru gelirsem faizi verecek misiniz?

TRANİO –Veririz; ama şimdi git buradan.

TEFECİ –Ne diye gidip gelecek mişim? Hem yorulacağım, hem de vaktimi yitireceğim.

Öğleye kadar burada durup beklesem daha iyi değil mi?

TRANİO -Yooo! Olmaz öyle şey; söyledim sana, sen şimdi evine gideceksin.

TEFECİ (*bağırarak*) -Ben de söylüyorum sana: paramın faizini isterim. Beni oyalıyacaksınız da ne olacak sanki?

TRANİO (*sıkkın*) -Peki, peki be!…Hani yok mu, sen…Git kuzum buradan, inan benim sözüme…

TEFECİ (*tehditle*) -Dinim hakkı için bilmiş ol, şimdi söyleyivereceğim onu adile.

TRANİO -Ha göreyim seni, biraz daha bağır…Bağırdıkça işin düzeliyor.

TEFECİ -Yahu, ben kendi paramı istiyorum. Ne zamandır beni böyle eğleyip duruyorsunuz. Canınızı sıktımsa kolay, verirsiniz paramı, kurtulursunuz benden. Bir tek sözle susturuverirsiniz beni, ağzımı tıkarsınız.

TRANİO –Sen şimdilik ana paraya razı ol.

TEFECİ (*daha hızlı bağırarak*) –Hayır, önce faizi isterim…Faizi isterim de faizi isterim!…

TRANİO –Behey insanların en alçağı! Sen buraya soluğunu, ciğerlerini denemeğe mi geldin?

Ne istersen yaparsın: vermiyecek sana parayı, borcu yok sana!

TEFECİ. –Ne ? borcu yok mu?

TRANİO –Bir başak bile borçlu değil sana…Dediğim işine geliyor mu senin? Yoksa sana faiz vermemek için buradan kalksın, başka bir yere mi gitsin? Belki ana parayı verir, ama işte o kadar.

TEFECİ –Ana parayı da bırakacak değilim, isteyeceğim onu da; ama önce faizi isterim. Vereceksiniz benim paramı!

TRANİO –Sen de can sıktın hani! Bir şeycik vermiyeceğiz sana; elinden geleni ardına koma. Yani bu yeryüzünde borç para verecek tefeci bir sen mi kaldın?

TEFECİ (*bağırarak*) –Verin bana faizi, ödeyin bana faizi. Bana faizimi verecek misiniz, vermiyecek misiniz? Şimdi isterim…Faiz de faiz!…

TRANİO –Faiz de faiz diye tutturmuş be! Hele şu terese bakın: Faizden başka söz bilmiyor! Hani ne yalan söyliyeyim, ömrümde hayvanın senin kadar kötüsünü görmedim.

TEFECİ –Yani sen bu sözlerinle beni korkutacak mısın sanıyorsun?

THEUROPİDES –İş kızışıyor orada… Uzakta, ama ateşi beni yakıyor, kül ediyor. Neymiş acaba bu herifin istediği faiz?

TRANİO (*tecefiye Theuropides'i gösterir*.) –Bak, babası onun; çoktandır dışarıdaydı, demin döndü geldi. O, sana faizi de öder, ana parayı da öder. Sen şimdi benim işlerimi karıştırmağa kalkma.(*Tefeci hemen yaklaşır*.) Bakındı hınzıra: bir söylemek yetti!

TEFECİ –Ne verirlerse alırım o kadarını.

THEUROPİDES (*yanına gelen Tranio'ya*) –Baksana bana.

TRANİO –Ne var?

THEUROPİDES –Kimmiş bu adam? Ne istiyor? Oğlumla ne alıp vereceği var onun? Neden böyle gürültü ediyor? Ne kadar borcumuz var ona?

TRANİO –Ne olursun? Şu kudurmuş köpeğin ağzına biraz para attırıver.

THEUROPİDES –Para mı attırayım?

TRANİO –Evet, para attır da dişleri de sökülsün, ağzı da paramparça olsun!

TEFECİ –Beni parayla döveceklerse, peki, razıyım ben, yerim dayağı.

THEUROPİDES. –Ne parası yahu?

TRANİO –Philolaches'in ona biraz borcu var da.

THEUROPİDES –Yani ne kadar?

TRANİO –Kırk mina kadar bir şey.

TEFECİ (*Theuropides'e*) –Evet, büyük bir para değil; bir hiç sayılır.

TRANİO (*Theuropides'e*) –Dinle şu herifin söylediklerini… Nasıl, beğendin mi? Tefecinin gözü değil mi hınzır? Olursa böylesi olur işte!

THEUROPİDES –O herif ne olursa olsun, nerden gelirse gelsin, bana ne? Ben şimdi asıl para işi nereden çıkmış,onu anlamak istiyorum. Ne diye o kadar borç almışsınız? Bir faiz sözüdür gidiyor, ben önce bir öğreneyim.

TRANİO –Kırk dört mina borcumuz var bu terese: ödiyeceğine söz ver, yakamızı kurtarmış oluruz.

THEUROPİDES –Söz mü vereyim?

TRANİO –Öyle ya, bir söz veriver.

THEUROPİDES –Ben mi söz vereyim?

TRANİO –Başka kim olacak? Sen… Sen bir söz veriver, sonrasını bırak. Hiç korkma, gir o borcun altına; sana ben söylüyorum, demek ki iyi bir iştir. s. 43-48

***

THEUROPİDES –Doğrusu ya, iyi işe girişmiş… Peki, kaça aldı?

TRANİO –Seninle ben kaç edersek o kadar Attika talantonu… Ama pey olarak o kırk minayı yatırdı. Kırk minayı da (tefeciyi gösterir) işte bundan aldık. Anladın mı şimdi. Baktık ki bizim ev oturulacak gibi değil, sana demin anlattığım kusuru var, oğlun hemen gitti, başka bir ev aldı.

THEUROPİDES –İyi etmiş, dinim hakkı için!

TEFECİ (*Tranio'ya*) –Öğle oluyor artık.

TRANİO (*Theuropides'e*) –Kuzum, şu kusmuktan kurtar bizi; boğuluyoruz artık. Ana para, faizi, hepsi hepsi kırk dört mina borcumuz var.

TEFECİ –O kadar; ben de daha çok istemedim ki!

TRANİO –Hani yok mu, bir obolos fazla istesen de bir görsem seni!

THEUROPİDES (*tefeciye*) –Bana bak, delikanlı, bundan sonrası benimle senin işin.

TEFECİ –Yani ben senden mi isteyeceğim paramı?

THEUROPİDES –Yarın gelir, beni görürsün.

TEFECİ –Gidiyorum öyle ise; mademki yarın alacağım paramı, bir diyeceğim yok artık.(*çıkar*.)

TRANİO (*kendi kendine*) –Sen yarın paranı alacağına, bütün tanrılar, tanrıçalar bir olsunlar da senin canını alsınlar; az kaldı, bütün kurduklarımı alt üst ediyordun.(*Yüksek sesle*,) Doğrusu ya, insanların en kötüsü, en sevimsiz, hak, adalet, insaf nedir bilmiyeni kimlerdir diye sorsalar, şu tefeci milletini gösterirdim. s. 49-50

***

Dördüncü Perde IV. Sahne

TRANİO –Hani ne yalan söyliyesim? Bu işte benim de iyliğim dokunmadı değil: oğluna bu evi almasını ben öğütledim, çok yalvardım. Pey yatırmak için tefeciden aldığımız parayı da ben buldum.

THEUROPİDES –Gemimizi limana sen ulaştırmışsın, Tranio. Şimdi bizim Simo'ya yalnız seksen mina borcumuz mu var?

TRANİO –O kadar, bir obolos bile fazla değil.

THEUROPİDES –Bugün öderiz borcumuzu. s. 68

Ek- 2:

Antik Çağ'da tapınaklar, bankacılığın yanı sıra emanetçilik hizmeti de vermiştir. Latin yazar Titus Maccius Plautus'un *Bacchides* adlı tiyatro oyununun* bir sahnesinde Ephesos Artemis Tapınağı'na emaneten bir miktar para bırakılması betimlenir.

Çifte Bakkhis'ler (*Bacchides*)

II. Perde III. Sahne

"CHRYSALUS - Bizim, elimizde altınlarımızla şehre döndüğümüzü görünce sinirlendiler; onlar da başlarını sallayarak filikalarını karaya çektiler. Parayı götürdük, Theotimos'a emanet ettik.

NİCOBULUS - Theotimos da kimmiş?

CHRYSALUS - Ephesos'ta Artemis tapınağının toyunu (rahibi) Megalobulus'un oğlu. Bütün Ephesos'luların göz bebeği.

NİCOBULUS - Ya benim altınları aşırırsa? Benim de göz bebeğim mi olur o zaman?

CHRYSALUS – Hiç yapar mı öyle şey? Altınları Artemis tapınağına koyduk, orada devlet bakar onlara."

---

*Plautus, *Çömlek ve Diğer Oyunlar* –Çömlek, Amphitryon, Buğday Kurdu, Çifte Bakkhis'ler, Urgan-, İstanbul, 1974.

Ek- 3:

Tiyatro oyunlarında günlük yaşam sahnelerine yer veren Plautus'un eserlerinde banker ve sarraflar da yer alır. *Curculio** da bunlardan biridir. Oyunun baş karakterlerinden biri Karia'lı sarraf Lyco'dur.

Buğday Kurdu (*Curculio*)

İkinci Perde III. Sahne

Sen Epidaurus'ta Lyco derler bir sarraf vardır, tanır mısın?

Hani demin söylediğin sarraf Lyco yok mu? Parayı işte ona bıraktım dedi. s. 164

***

Dördüncü Perde III. Sahne

THERAPONTİGONUS - Ben sana paramı emanet ederken aklıma gelmişti zaten; senin güvenilecek bir adam olmadığını, paramı bir daha görmeyeceğimi düşünmüştüm ben. s. 176

***

Dördüncü Perde IV. Sahne

CAPPADOX (Tapınaktan çıkar, Therapontigonus'u görmez) – Tanrılar bir yol senden yana oldu mu…öfkelerinden korkma artık! Kurbanı kestikten sonra aklıma bir şey geldi: Ya sarraf tabanı kaldırır kaçarsa? s.177

***

Beşinci Perde III. Sahne

CAPPADOX (Çarşıdan doğru gelir; ötekileri görmez) – Sarrafa para bırakmamak emniyetli yere bırakmak değildir derler ya, laf! Ne güvenilir, ne de güvenilmez… Bugün kendim denedim ben. Sarraflar daha ne kadar emniyetli olsun? İnsanın parasını kendisine bile vermek istemiyorlar, öyle sıkı saklıyorlar. Ben on mina'mı istemiştim, bizim sarraf beni kapı kapı dolaştırdı; baktım ki vereceği yok, hemen yaygarayı bastım. Bunun üzerine beni yargıç önüne götürmeğe kalktı; benim de ödüm koptu… Ne işim var benim mahkemede? Neyse ki eş dost araya girdiler de herifi razı ettiler, cebinden çıkardı, saydı bizim parayı. s.187.

---

*Plautus, *Çömlek ve Diğer Oyunlar* –Çömlek, Amphitryon, Buğday Kurdu, Çifte Bakkhis'ler, Urgan-, İstanbul, 1974.

Ek- 4:

Plautus'un tiyatro eserlerinde Roma'da insanların paralarını keselerde, torbalarda taşımaları veya çömlek kaplarda, kasalarda saklamalarına ilişkin pek çok ayrıntıya yer verilir. *Aulularia** adlı oyun, altın sikkelerin içine konulduğu bir çömlek etrafında geçer.

Çömlek (Aulularia – Altın Çömleği)

1. ÖZET

İhtiyar pinti Euclio evinde, bir çömleğe konup gömülmüş bir hazine buluyor.

Altınları için titreyen Euclio, hazinesini götürüp dışarıda bir yere saklıyor. Kızı baştan çıkaranın bir kölesi onu görmüş, paraları çalıyor... s. 13

***

ÖN DEYİŞ

Dedesi vaktiyle bana bir hazine emanet etti, getirip ocağın ortasına gömdü, sakla diye yalvarıp yakardı. s.15

***

2. PERDE

Hele kesemde para olmadığı için büsbütün pahalı gedi.

Benim altınları götürmek için daha büyük bir çömlek arıyorlar. s. 37

***

5. PERDE

STROBİLUS - Bir çömlekte; iki okka altın dolu bir çömlek…

LYCONİDES - Nerde o altınlar?

STROBİLUS - Evde bir sandığa koydum.

LYCONİDES - Çıkar altınları da götürüp sahibine vereyim!

STROBİLUS - Hangi altınları?

LYCONİDES - Şimdi söyledin ya! senin sandıktaki altınları. s. 65-66

---

*Plautus, *Çömlek ve Diğer Oyunlar* –Çömlek, Amphitryon, Buğday Kurdu, Çifte Bakkhis'ler, Urgan-, İstanbul, 1974.

SÖZLÜKÇE

acyo: Herhangi bir paranın gerçek değeriyle sürüm değeri arasında veya bir ticaret senedinin üzerinde yazılı miktar ile indirimden sonraki tutarı arasında doğan fark.

adversaria: not defteri

adversarium: bankaların günlük gelirlerinin sırayla kaydedildiği defter

ameibein (αμειβειν): değişmek

ameiptike (αμειπτικη): sarraf

ameitikes trapeza (αμειπτικης τραπεζα): sarraf banka

anaskeuazesthai (ανασκευαζεσθαι): iflas etmek

anatocismus: faizin faizi –bileşik faiz-

angeioo (αγγειοω): çanak

aphaneis (αφανεις): gelirlerinin bir kısmını devlet hazinesinden gizlemek

apollysthai (απολλυσθαι): hatipler tarafından kullanılan dar anlamıyla "iflas etmek"

arca: para kasası

argentarius (çoğul: argentarii): sikke kontrolcüsü

argentarius coactor: mezat satış bedelinin tahsilini yapan banker

argyramoibike (αργυραμοιβικη): sarraf

argyramoibos (αργυραμοιβος): sarraf

argyrognomon (αργυρογνωμων): sikke kalite kontrolörü

argyrotheke (αργυροθηκη): kasa / sandık

argyrotrapeza (αργυροτραπεζα): banka

ballantion, ballantidion (βαλλαντιον, βαλλαντιδιον): para kesesi

basilikai trapezai (βασιλικα τραπεζαι): Ptolemaios'lar Dönemi'ndeki kraliyet bankaları

basilikos trapezites (βασιλικος τραπεζιτης): Ptolemaios'lar Dönemi'ndeki kraliyet haznedarı

bulga: kese

calendae: ayın ilk günü

calendarium: borç çizelgesi

cista: kutu

coactor argentarius: mezat satış bedelinin tahsilini yapan banker

codex accepti et expensi: gelirler ve giderlerin ayrı olarak yazıldığı defter

codex rationum: banka müşterisi cari hesap defteri

codex: defteri kebir, hesap defteri

codices accepti et expensi: hesap defterlerine / yevmiye defterlerine

collabus: sarrafiye, acyo / komisyon

collectarius: hem para değiştirici hem banker

collybista: sarraf

collybus: sarraflık, para bozma işi; (mec.) para bozarken alınan fark, sarrafiye

computatio: her bir muhasebe kaleminin incelenmesi

demosia trapeza (δημοσια τραπεζα): devlet bankası; maliye bakanının yönetim yeri; Roma Dönemi'nde Mısır'da devlet bankası

demosios (δημοσιος): sikke kalite kontrolörü

demosios trapezites (δημοσιος τραπεζιτης): devlet bankeri

depositum: mevduat

depositum irregulare: düzensiz / serbest mevduat

dia kheiros (δια χειρος εξ οικου): nakit ödeme

dia trapezes (δια τραπεζης): banka aracılığıyla ödeme

diagraphe (διαγραφη): banka aracılığıyla ödemek, ödeme talimatı, ödemenin gerçekleşmesi

diagraphein (διαγραφειν): 1. yazılı talimat vermek, 2. havale işleminin sonu ,çizmek, silmek, borcun sönümü (itfası)

diallassein (διαλλασσειν): değişmek

diameibein (διαμειβειν): değişmek

diastolikon (διαστολικον): Eski Mısır'da bankacılık işlemlerinde kullanılan tek tip evrak

dike parakatathekes (δικη παρακαταθηκης): zimmete geçirme

disputatio (dispunctio): her bir kalemin birbirinden ayrılarak hesaplanması

dokimastes (δοκιμαστης, çoğul δοκιμασται): sikke kalite kontrolörü

emporos: toptancı

emtio venditio nummorum: yabancı paraların değiştirilmesi ve yerel paraların bozulması

enekhyra (ενεχυρα): kıymetli metallerin rehin alınması

engyoi (εγγυοι): mülk teminatı veya şahsi kefalet, ipotek

ephemerides (εφημεριδες): yevmiye defteri

ephemeris: günce, günlük defter, yevmiye defteri

epikatallage (επικαταλλαγη), banker kârı (sarrafiye, acyo)

epistalma: ödeme talimatı

erogare pecuniam: 3. bir kişiye ödeme yapılma talimatı verilmesi

faenerator (çoğul faenatores): tefeci

faenus: tefeci faizi

fiscella: küçük sepet

fiscina: küçük sepet

fiscus: küçük sepet

follis: para kesesi

gegrammenon (γεγραμμενον): banker defterindeki ana sütun: mevduat sahibinin adı ve mevduatın tutarı yazılır

glottotomos (γλωττοτομος): toz altın kesesi

gyros: daire, çember

hytomnemata (ʻυτομνηματα): defteri kebir

idiotikai trapezai (ιδιωτικαι τραπεζαι): özel bankalar

idus: ay ortası

in foro rerum venalium: piyasa fiyatı

kapelos: küçük tüccar

katakermatizein (κατακερματιζειν): özellikle sikkeyi küçük paraya bozma

katallage (καταλλαγη): banker kârı (sarrafiye, acyo)

katallattein (καταλλαττειν): para değişimi

kataskeuazesthai trapezan (κατασκευαζεσθαι τραπεζαν): bir bankayı işletmek

kermatizein (κερματιζειν): özellikle sikkeyi küçük paraya bozma

khresis: bir borç türü

kibotos (κιβωτος): kasa / sandık

kollektarios (κολλεκταριος): hem para değiştirici hem de banker

kollybistes (κολλυβιστης): sarraf

kollybizein (κολλυβιζειν): para bozma

kollybos (κολλυβος): Yunanca tahıl veya baklagil taneleri. MÖ 420'lerden sonra küçük sikke, bozuk para, acyo, banker kârı, sarrafiye

laroaks (λαρωαξ): kasa / sandık

loculi: kutu

marsuppium: para kesesi

mensulas: küçük masa

metoikos: yabancı

mutuum: ödünç sözleşmesi

naukleros: gemi sahibi

nexum: borç yüzünden kölelik

nummularius (çoğolu nummularii): darphaneye bağlı banker

nummulus: bozuk para

obolostatai:, tefeciler

officina Monetae: Tanrıçanın Ayarevi

pagina accepti: gelir / tahsilat defteri

pagina expensi: gider / ödeme defteri

paragegrammenon (παραγεγραμμενον): ikinci sütun; alıcının adının yazıldığı sütun

paragraphe (παραγραφη): ödeme talimatı, ödemenin yerine getirilmesi

paragraphein (παραγραφειν): havale işleminin başlangıcı

parakatatheke (παρακαταθηκη): mevduat

paratheke (παραθηκη): mevduat

parem rationem adscribere: alındı makbuzu

pasceolus: para kesesi

pecunian relegare (delegare ab argentario): bankere verilen talimat

permutare pecuniam: bir iş arkadaşı için, miktarı belli kredi poliçesi düzenlettirme

permutatio: havale işlemi; değiştirme, değişme

permutatio pecuniae: bir iş arkadaşı için, miktarı belli kredi poliçesi düzenlettirme

perscribere: yazıyla devretmek, havaleyle ödemek

persolvere alteri ab aliquo: talimatla 3. bir kişiye ödeme yapılma emrinin verilmesi

probator: onaylayan

prosparagegrammenon (προσπαραγεγραμμενον): üçüncü sütun; onay sütunu

publicanus: Romalı mültezim

punchmark: ufak damga

putatio: her bir muhasebe kaleminin incelenmesi

rationem reddere: hesap dökümü

rationem referre: hesap dökümü

receptio argentaria: bankerin, müşterisinin kefili olarak ortak borç yükümlüğü altına girmesi

relegatio: çek

sacculus: kese

sanca, bkz. sence

satisfacere: müşterinin yuttaşlık yükümlülüğü gereği ödemelerin, banker tarafından yapılması

sence (sanca): cam sikke ağırlığı

solvere: talimatla 3. bir kişiye ödeme yapılma emrinin verilmesi

spectator: eleştiren, yorumlayan, sikke kalite kontrolörü

spectavit: (kısalması SP), kalite kontrolü yapıldı anlamında sikkeye basılan işaret

stamnos (σταμνος): çanak, küp

stipulatio: sözlü anlaşma

subscriptio: imzaları tanımak için tutulan defteri

symbolon (Lat. tessera nummularia): simge, işaret

tabernae argentariae novae: Roma Formu'nda sonradan yapılan banker dükkanları

tabernae argentariae veter: Roma Formu'nda ilk yapılan banker dükkanları

tabernae lanienae: Roma Formu'ndaki eski kasap dükkanları

tabulae argentariorum: bankerle yapılan sözleşme

tabulae auctionariae: mezat, mezatla ilgili yapılan söleşme

tabulae rationum: defteri kebir

tessera nummularia (Eski Yunanca symbolon): Kontrol yapıldı anlamında sarrafların para kesesi veya torbalarına taktığı çubuk işaretler.

tetrapeza (τετραπεζα): üç veya dört ayaklı masa demek

theke (θηκη): kasa / sandık

thema (θεμα): mevduat

thesauros (θησαυρος): tapınaklarda para bağış kutusu, hazine dairesi, para odası

transscriptio a persona in personam: müşterinin borç yükümlülüğünün üstlenilmesi

trapeza (τραπεζα): banka, masa

trapezistes (τραπεζιτης): banker

trapeziteusas (τραπεζιτευσας): işi bırakan banker

urna: kavanoz

vicus argentariorum: semt bankası

zona: para kesesi

zone (ζωνη): kuşak / kemer

zygostates (ζυγοστατης , çoğul ζυγοσταται): resmi sikke kalite kontrolörü ve banker

METİNDE GEÇEN ANTİK KAYNAKLARA İLİŞKİN KISALTMA LİSTESİ

Aristot. *Ath*.	(= Aristoteles, *Athenaion politeia*) Kullanılan metin ve çeviriler: Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, (Çev. S. Y. Baydur), İstanbul, 1998.
Aristot. *pol.*	(= Aristoteles, *politika*)

	Kullanılan metin ve çeviriler: Politics. with an English translation by H. Rackham. London, New York 1967 (The Leob Classical Library).
	Aristoteles, *Politika*, (Çev. M. Tunçay), 3. basım, İstanbul 1990.
Ath. *Deip*	(= Athenaios, *Deipnosophisticarum Epitome*)
	Kullanılan metin ve çeviriler: The Deipnosophistis, With an English translation by C.B Gulick. London - New York 1928. (The Leob Classical Library). *Athenaei Deipnosophisticarum Epitome.* Rec.: S. P. Peppinki I-II. Leiden 1937-1939.
Cic.*Artt*.	(= Cicore, *Epistulae ad atticum*)
	Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Letters to Atticus.* With an English translation by E. O. Winstedt I-III. London, New York 1960-1962 (The Leob Classical Library).
Cic. *Flacc.*	(= Cicero, *Oratio pro L. Flacco)*
	Kullanılan metin ve çeviri: *The Speech in Deffence of Licius Flaccus.* With an English translation by N. H. Watts. London, New York, 1931 (The Loeb Classical Library).
Cic. *Off.*	(= Cicero, *de Officiis*)
	Kullanılan metin ve çeviri: Marcus Tullius Cicero. *De Officiis.* Translated by Walter Miller. Loeb Edition. Cambridge: Harvard University Press, 1913.
Cic. *Phil.*	(= Cicero, *orationes Philippicae in M. Antonium)* Kullanılan metin ve çeviri: Cicero, *Philippicae Söylevleri* (I), (Çev. F. Gül Özaktürk), Ankara, 1968.
Cic. *Verr.*	(= Cicero, *In Verrem)*
	Kullanılan metin ve çeviri: *The Verrine Orations.* With an English translation by L. H. G. Greenwood I-II. London, New York 1959- 1960 (The Loeb Classical Library).
Clem. Alex. *prot.*	(= Clemens Alexandrinus, *Protrepticus)*
	Kullanılan metin: Clement d'Alexandrie, *Le protreptique.* Ed. C. Mondesert. Paris 1949.
Diod.	(=Diodorus Siculus, *Bibliotheke Historike)*

	Kullanılan metin ve çeviri: *Diodorus of Sicily.* With an English translation by R. M. Geer. London, New York 1947 (The Loeb Classical Library).
Diog. Laert.	(= Diognes Laertios) Kullanılan metin ve çeviriler: *Lives of Eminent Philosophers.* With an English translation by R. D. Hicks. I-II. London, New York 1925 (The Loeb Classical Library).
Hdt.	(= Herodotos, *Historiai*) Kullanılan metin ve çeviriler: *Herodotus*. With an English translation by A. D. Godley I-IV. London, New York 1975 (The Loeb Classical Library). *Herodot Tarihi*, (Çev. M. Ökmen), 2. baskı, İstanbul, 1983.
Hes. *Erga.*	(= Hesiodos, *Erga kai Hemerai*) Kullanılan metin ve çeviriler: İşler ve Günler, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, (Çev. S. Eyüpoğlu ve A. Erhat), Ankara, 1977.
Hes. *theog.*	(= Hesiodos, *Theogonia)* Kullanılan metin ve çeviriler: *Theogony.* With an English translation by M. L. West. Oxford 1966.
Hom. *Il.*	(= Homeros, *İlyada*) Kullanılan metin ve çeviri: *İlyada.* Çev. A. Erhat – A. Kadir. İstanbul 1993.
Hom. *Od.*	(= Homeros, *Odysseia*) Kullanılan metin ve çeviri: *Odysseia.* Çev. A. Erhat – A. Kadir. İstanbul 1988.
Isok. *Trap.*	(= Isokrates, *Trapeziticus)* Kullanılan metin ve çeviri: *Isocrates.* With an English translation by L.V. Hook IV-IX. London, New York 1968 (The Loeb Classical Library).
Ioseph. *Ant. Iud.*	(= Flavius Iosephus Historicus, *Antiquitates Iudaicae)* Kullanılan metin ve çeviri: *The Jewish Antiquities.* With an English translation by H. St. J. Thackeray IV-IX. London. New York 1930-1939 (The Loeb Classical Library).

Ioseph. *Bell. Iud.* (= Flavius Iosephus Historicus, *Bellum Iudaium*)
Kullanılan metin ve çeviri: *The Jewish War.* With an English translation by H. St. J. Thackeray II-III. London, New York 1927-1928 (The Loeb Classical Library).

Iust. (= Marcus Iulianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogia*)
Kullanılan metin ve çeviriler: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus.* With an English translation by J. C. Yardley. With introduction and explanatory notes by R. Develin. Atlanta, GA 1994.
M. Ivniani Ivstini. *Epitoma Historiarvm Philippicarvm Pompei Trogia. Accedvnt Prolongi in Pompeivm Trogvm.* Ed. O. Seel. Stutgard 1972.

Ksen. *Anab.* (= Ksenophon, *Anabasis*)
Kullanılan metin ve çeviriler: *Anabasis.* With an English translation by C. L. Brownson I-VII. Cambridge, Mass.-London 1968 (The Loeb Classical Library). Xenophon, *The Persian Expedition.* Translated by R. Warner. Harmondsworth 1952. Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*. Çev.: T. Gökçöl. İstanbul 1998.

Ksen. *Ath.* (= Ksenophon, *Athenaion Politeia*)
Kullanılan metin ve çeviriler: *Atinalılar Cumhuriyeti*, I., Ksenophon, Lasedemonyalılar ve Atinalılar *Cumhuriyet*'leri, (Çev. H. Rifat), İstanbul, 1935

Lucr. (= T. Lucretius, *De Rerum Natura)*
Kullannılan metin ve çeviriler: *De Rerum Natura Libri Sex.* Ed. J. Martin. 1969. Lucretius, *Evrenin Yapısı.* Çev.: T. Uyar- T. Uyar. İstanbul 1974.

Petron. *Satyr*. (= Petronius, *Satyricon*)
Kullanılan metin ve çeviriler: Petronius, *Satyricon*, (Çev. F. G. Özaktürk), Ankara, 2003.

Phil. (= Philostratus)

Kullanılan metin ve çeviri: *Philostratus, In Honour of Apollonius of Tyana.* With an English translation by J.S. Phillimore I-II. Oxford 1912.

Plat. *Phaed.* (= Platon, *Phaidon)*

Kullanılan metin ve çeviri: *Phaedo.* With an English translation by H. N. Fower. Cambridge, Mass.-London 1966 (The Loeb Classical Library).

Poll. (=Pollux)

Kullanılan metin: Bks. I-V. Ed. Bethe, Leipzig 1900: complete in W. Dindorf, Leipzig 1824.

Polyb. (= Pompeius Trogus, *Prologues)*

Kullanılan metin ve çeviri: *The Histories.* With an English translation by W. R. Paton I-IV. Cambridge, Mass.-London 1922 vd. (The Loeb Classical Library).

Strab. (= Strabon, Geographika)

Kullanılan metin ve çeviriler: *The Geography of Strobo.* With an English translation by H. L. Jones I-VIII. London, New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library). Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası* (Geographika: Kitap XII- III-XIV), (Çev. A. Pekman), 5. baskı, İstanbul, 2005.

Suet. (= Suetonius, *De Vitae Caesarum), Iul.* (= *Divius Iulius) Tib. (= Tiberius), Ner. (=Nero), de gramm. (=De Grammaticis et Rhetoribus)*

Kullanılan metin ve çeviri: *The Lives of the Caesars.* Ed. and translated by J. C. Rolfe I-II. Cambridge, Mass.-London 1951 (The Loeb Classical Library).

Theophr. *Khar.* (= Theophrastos, *Kharakteres*).

Kullanılan metin ve çeviriler: Theophrastos, *Karakterler*, (Çev. C. Şentuna), Ankara, 1998

Vitr. (= Marcus Vitruvius, *De Architectura*)

Kullanılan metin ve çeviriler: Mimarlık Üzerine On Kitap, Çev. S. Güven, İstanbul, 1990.

Zos. (= Zosimos, *Historia Nova*)
Kullanılan metin ve çeviriler: Zosime, *Histoire nouvelle.* Ed. F. Paschoud. Paris 1971-1989. Zosimus, *The Decline of Rome.* With an English translation by J. J. Buchanan and H. T. Davis. San Antonio, Texas 1967.

KAYNAKÇA

AKŞİT, O., *Roma İmparatorluk Tarihi* (M.Ö. 27 – M.S. 395), İstanbul, 1985.
AKURGAL, E., *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İstanbul, 1995.
ALBAYRAK, İ., *Kültepe Tabletleri* IV, Ankara, 2006.
ALHEIM, F.ve R. STIEHL, *Finanzgeschichte der Spaetantike*, 1957.

ALPARSLAN, M., "Hititler Çağında Anadolu ve Çevresinde Ticaret", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, İstanbul, 2003, s. 29-36.

AnaBritannica Ansiklopedisi, "terazi", "sarraf" ve "tefeci" maddeleri, İstanbul,1990.

ANDREADES, A., *Geschichte der griechischen staatswirtschaft,* 1931 (1965).

ANDREAU, J., *Les affaires de Monsieur Jucundus*, 1974.

ANDREAU, J., "A propos de la vie financière à Pouzzoles; Cluvius et Vestorius", *Les 'Bourgoisies' municipales italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C. (Actes Coll. Intern. Du CNRS, Naples 1981),* Naples, 1983, s. 9-20.

ANDREAU, J., *La vie financiere dans le monde romain*, 1987.

ANDREAU, J., "L'espace de la vie financière à Rome", *L'urbs. Espace urbain et histoire (Ier siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.) (Actes coll. Int. Rome, 1985),* Rome, Ecole Française de Rome, 1987, s. 157-174 (Collection EFR 98).

ANDREAU, J., *La vie financière dans le monde Romain. Les métiers de manieurs d'argent. (IVe siècle av. J.-C. - IIIe siècle ap. J.-C.)*, Rome, Ecole Française, 1987 (EFAR 265).

ANDREAU, J., "Affaires financières à Pouzzoles au Ier siècle ap. J.-C.: Les tablettes de Murecine", *REL* 73, 1995, s. 39-55.

ANDREAU, J., *Banking and business in the Roman world*, Cambridge, Cambridge U.P., 1999.

ANDREAU, J., "argentarius", *NP*, C. 1, s. 1060-1061.

ANDREAU, J., "Auctiones", *NP*, C. 2, s. 264.

ANDREAU, J., "Banken", *NP,* C. 2, s. 434-435.

ANDREAU, J., "coactores", *NP*, C. 3, s. 47.

ANDREAU, J., "Kalendarium, Calendarium", *NP,* C. 3, s. 155-156.

ANDREAU, J., "Mensarius", *NP*, C. 7.

ANGELL, N., *The story of money*, Londra, 1930.

ARANGIO-RUTZ, V., *Storia del diritto romano*, Napoli, 1968.

ARIES, P. ve G. DUBY (Yay. Haz.), *Özel Hayatın Tarihi* 1, Roma İmparatorluğu'ndan 1000 Yılına, (Çev. T. Ilgaz), İstanbul, 2006.

ARSEVEN, C. E., *Sanat Ansiklopedisi*, 5 cilt, İstanbul, 1983.

ARSLAN, M., *Galatya Krallığı ve Roma Dönemi Ankyra Şehir Sikkeleri*, Ankara, 2004.

ATLAN, S., *Roma Tarihi'nin Ana Hatları* I. Kısım Cumhuriyet Devri, İstanbul, 1970.

ATLAN, S., *Grek Sikkeleri*, İstanbul, 1993.

AUBERT, J. J., *Business Managers in Ancient Rome.* A Social and Economic Study of Institores 200 B.C. - A.D. 250, Leiden, 1994.

AUSBÜTTEL, F. M., *Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des römischen Reiches*, Frankfurter Althistorische Studien II, 1982.

AUSTIN, M. ve P.VIDAL-NAQUET, *Gesellschaft und Wirtschaft im alten Griechenland*, Münih, 1984.

AYVERDİ, İ., *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 2. baskı, İstanbul, 2006.

BABELON, E., *Traite des monnaies grecques et romaines* I-II, Paris, 1901-1928.

BAINES, J. ve J. MALEK, *Eski Mısır*, İstanbul, (Çev. Z. ve O. Aruoba), 1986.

BALMUTH, M., "Money Before Coinage", M. J. Price (Yay.Haz.), *Coins*, Londra, 1980, s. 21.

BALOGLOU, C. P. ve H. PEUKERT, *Zum antiken ökonomischen Denken der Griechen (800-31 v.u.Z.).* Eine kommentierte Bibliographie, Marburg, 1996.

BARLOW, Ch. T., *Bankers, Moneylenders and Interest Rates in the Roman Republic*, 1982.

BAYDUR, N., *Roma Sikkeleri*, İstanbul, 1998.

BEIGEL. R., *Rechnungswesen und Buchführung der Römer*, Karlsruhe, 1904.

BEKKER, I., *Anecdota Graeca*, 3 cilt, Berlin, 1814-1821.

BELOCH, J., *Griechische Geschichte*, 2. baskı, Strassburg – Berlin, 1912-1927.

BENNDORF, O., *Forschungen in Ephesos*, Viyana, 1905.

BEIGEL, R., *Rechnungswesen und Buchführung der Römer*, Karlsruhe, 1904.

BİLGİ, Ö., "Klasik Çağ Öncesinde Anadolu'da Ticaret", *Palmet* I, VKV Sadberk Hanım Müzesi Yıllığı, İstanbul, 1997, s. 1-36.

BİLGİ, Ö. (Yay. Haz.), *Anatolia. Cradle of Castings / Anadolu. Dökümün Beşiği*, İstanbul, 2004.

BİLGİÇ, E., *Sumeroloji Araştırmaları*, İstanbul, 1941.

BİLGİÇ, E., "Çivi Yazılı Kaynaklarda Geçen Başlıca Borç ve Ödünç Tabirleri", *DTCFD* 5, 1947, s. 419-445.

BİLGİÇ, E., "Çivi Yazılı Metinlerde Faiz Meslesi", *Belleten* 15, 1951, s. 339-347.

BİLGİÇ, E., "Umumi İktisadi Meseleler ve Borçlanma Bakımından Eski Babil ve Kapadokya Vesikaları Arasındaki Farklar", *Belleten* 15, 1951, s. 333-338.

BİLGİÇ, E. vd., *Ankara Kültepe Tabletleri* I, Ankara, 1990.

BİLGİÇ, E.; S. BAYRAM, *Ankara Kültepe Tabletleri* II, Ankara, 1995.

BİLGİN, N., Felsefeden Ekonomiye *Antik Yunan Dünyası*, İstanbul, 2004.

BILLETER, G., *Geschichte des Zinsfusses im griechisch-römischen Altertum bis auf Justinian*, 1898, (1970).

BINDER, G., "Abacus", *NP*, C. 3, s. 3-4.

BLANCK, H., *Antikçağda Kitap*, (Çev. Z. A. Yılmazer), Ankara, 2000

BLÜMNER, H., *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*, Leipzig-Berlin,1879-1887.

BLÜMNER, H., *Die römischen Privataltertümer*, (3. baskı), Beck, 1911

BOECKH, A., *Staatshaushalt der Athener*, 1817 (2. baskı, 1851).

BOGAERT, R., *Les origines antiques de la banque de dépôt. Un mise au point accompagnée d'une esquisse des opérations de banque en Mésopotamie*, Leiden, 1966.

BOGAERT, R., *Banques et banquiers dans les cités grecques,* Leyden, 1968.

BOGAERT, R., "Orders for Payment from a Banker's Archive", *AncSoc* 6, 1975, s. 79-108 (= *Trapezitica Aegyptiaca*, 1994, s. 219-252).

BOGAERT, R., *Epigraphica* III. *Texts on Bankers, Banking and Credit in the Greek World*, 1976.

BOGAERT, R., "Le statut des banques en Egypte ptolemaique", *AC* 50, 1981, s. 86-99 (= *Trapezitica Aegyptiaca*, 1994, s. 47-57).

BOGAERT, R., *Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland*, Konstanz, 1986.

BOGAERT, R., "Banques et banquiers dans Larsinoite à l'époque ptolémaiqie", *ZPE* 68 (1987) s. 35 vd.; *ZPE* 69 (1987) s. 107 vd.

BOGAERT, R., "Geld", *RAC*, C. 9., s. 821-838.

BOLKESTEIN, H., *Economic life in Greece's Golden Age*, 2. baskı, Leiden, 1958.

BOSCH, M. C., *Die kleinasiatischen Münzen der römischen Kaiserzeit* II I, I, Stuttgart ,1935.

BOUCHARD, L., *Etudes sur les finances de l'empire romain*, Paris,1871.

BOVE, L., *Documenti di operazioni finanziarie dall'archivio dei Sulpici*, 1984.

BÖCKH, A., *Die Sataatshaushaltung der Athener*, 2 cilt, Berlin, 1851.

BRAUDEL, F., *Bellek ve Akdeniz,* (Çev. Ali Berktay), İstanbul, 2007.

BRECCIA, E., "Storia delle banche e dei banchieri", *Riv. di storia antica*, Padova N.S. VII, s. 107 vd, 283 vd.

BROWN, J. C., "The Origin and Early History of the Office of Notary", *The Juridical Review*. V.: 47 No: 4, Edinburg, 1935.

BRUNS, C. G., *Fontes Iuris Romani Antiqui*, 7. baskı, 1909.

BURDICK, W., *The Principles of Roman Law and Their Relation to Modern Law*, New Jersey, 2004

BÜCHSENSCHÜTZ, B., *Besitz u. Erwerb im griech. Altertum*, 1869.

BÜRGE, A., "Fiktion und Wirklichkeit. Soziale und rechtliche Strukturen des römische Bankwesens", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 104, 1986, s. 465-558.

BRYCE, T., *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (Çev. M. Günay), Ankara, 2003.

CALHOUN, G. M., *The Businness Life of Ancient Athens*, 1926.

CAMODECA, G., *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum. Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii*, Roma, Edizione Quasar, 1999 (= Vetera 12).

CARRADICE, I. ve M. PRICE, *Hellen Dünyasinda Sikke*, (Çev. O. Tekin), İstanbul, 2001.

CASSON, C., *Ancient trade and society*, Detroit, 1984.

CEYLAN, S. G., "Noterliğin Doğuşu - Roma Hukukunda Noter", *Türkiye Noterler Birliği Hukuk Dergisi*, S. 135.

CHILDE, G., *Tarihte Neler Oldu*, (Çev. M. Tunçay ve A. Şenel), 5. baskı, İstanbul, 1990.

CHRIST, K., "Die Griechen und ihr Geld", *Saeculum* 15, 1964, s. 214 vd.

COHEN, E., *Athenian Economy and society. A banking perspective*, Princeton U.P., 1992.

COHEN, H., *Description historique des Monnaies Frappées sous l'Empire Romain*, 2. baskı, Paris, 1880-1892.

COUCH, H. N., *The treasuries of the Greeks and Romans*, 1929.

CRANSTOUN, J., *A Notary of England*, Londra, 1913.

CRAWFORD, M., "Money and exchange in the roman world", *JournRomStud* 60, 1970, s. 40-48.

CVETLER, J., "Daneion und Chresis", *ZRG* 55, 1935, s. 275-276.

ÇAĞATAY, N., "Göksel (Kitabi) Dinlerde Sünnet Geleneği", *Bilim ve Ütopya*, S. 24, 1996, s. 50.

ÇEVİK, Ö., Arkeolojik Kalıntılar Işığında *Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci* Kuramsal Bir Değerlendirme, İstanbul, 2005.

DARGA, M., "Hititlerde Yasalar", *Arkeoloji ve Sanat*, S. 8-9, İstanbul, 1980, s. 5-10.

D'ARMS, J. H., *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*, Harvard, 1981.

DAUPHIN – MEUNIER, A., *La Banque a travers les ages* I-II, Paris, 1937.

DeMARTINO, F., *Wirtschaftgeschichte des alten Rom*, Münih, 1985.

DEMİRİŞ, B., *Eskiçağ'da Yazı Araç ve Gereçleri*, İstanbul, 1995.

DENIAUX, E., *Clientèles et pouvoir à l'époque de Cicéron*, Rome, 1993 (Collection de l'école française de Rome, 182).

DERCKSEN, J. G., *The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia*, İstanbul, 1996.

De SANCTIS, G., *Storia dei Romani* I-IV, Turin, 1907-1923.

DIELS, H., *Antike Technik*, 2. baskı, Leipzig-Berlin, 1920.

DİL DERNEĞİ (Yay. Haz.), *Türkçe Sözlük*, 2. basım, Ankara, 2005.

DI MARZO, S., *Roma Hukuku*, İstanbul 1954.

DOĞAN, E., *Hitit Hukuku*, İstanbul, 2008.

DONBAZ , V., "Eski Anadolu Koloni Çağında Anadolu'da Ticaret Hayatı", *Palmet* I, VKV Sadberk Hanım Müzesi Yıllığı, İstanbul, 1997, s. 57-71.

DOPSCH, A., *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*, Viyana, 1930.

D'ORS, A., "creditum", *RE*, Ek C. 10, s. 1160.

DREXHAGE, H. J.; H. KONEN; K. RUFFIG, *Die Wirtschaft des Römischen Reiches*, Berlin, 2002.

DROYSEN, J. G., *Geschichte des Hellenismus* I-III, 2. baskı,Gotha, 1877-1878.

DRUMANN, W., *Geschichte Roms* I-V, 2. baskı, Berlin, 1899-1929.

DUNCAN-JONES, R., *The Economy of the Roman Empire*, Quantitative Studies, Cambridge, 1982.

DURRBACH, F., *Choix d'Inscriptions de Délos*, Paris, 1921.

DÜLL, R., "nexum", *RE*, C. 33, s. 163-165.

EBERT, M. (Yay. Haz.), *Reallexicon Vorgeschichte*, Berlin, 1924-1932.

ECKHEL, J., *Doctrina Numorum Veterum*, Viyana, 1792-1828.

EĞİLMEZ, M., "Hititlerden Hukuk ve Demokrasi Dersleri", *Popüler Tarih* dergisi, Aralık 2001.

EĞİLMEZ, M., *Hitit Ekonomisi*, İstanbul, 2005.

ENGELS, J., "Apollodoros", *NP*, C. 1, s. 856.

ER, Y., *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, 2. baskı, Ankara, 2006.

ERDOĞMUŞ, B., *Hukukta Latince*, İstanbul, 2004.

ERİM, M., *Lâtin Edebiyatı*, İstanbul, 1987.

ETIENNE, R., "Tenos et L. Aufidus Bassus", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 36, 1979, s. 145-147.

EYUPOĞLU, İ. Z., *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1988.

FEGER, R., "T. Pomponius Atticus", *RE*, Ek C. VIII, s. 516-517.

FINLEY, M. I., *Studies in Land and Credit in Ancient Athens*, New Brunswick, 1952.

FINLEY, M. I , *Antik Çağ Ekonomisi*, (Çev. H. P. Erdemir), İstanbul, 2007.

FLOREANO, E., "The Role of Silver in the Domestic Economic System of the Hittite Empire", *Altorientalische Forschungen* 28, 2001, s. 209-235.

FORBES, R. J., "Bergbau, Steinbruchtaetigkeit und Hüttenwesen", *Archaeologica Homerica*, Göttingen, 1967.

FRANK, T., *An Economic Survey of Ancient Rome* I-V, Baltimore, 1933-1940.

FRANK, T., "The Financial Crisis of 33 A.D.", *American Journal of Philology* 56, 1935, s. 336 vd.

FRANKE, P. R., *Roma Döneminde Küçükasya* Sikkelerin Yansımasında Yunan Yaşamı, (Çev. N. Baydur ve B. T. Baydur), İstanbul, 2007.

FREDERIKSEN, M., "Caeser, Cicero and the Problem of Debts", *Journal of Roman Studies* 56, 1966, 128 vd.

FRIEDRICH, J., *Hethitische Gesetze*, Leiden, 1971.

FRISK, H., *Periple de la mer Erythree*, Göteborg, 1927

FRÜCHTL, A., *Die Geldgeschaefte bei Cicero*, Diss. Erlangen, 1912.

GASPARS, J., *Bankues et Banquiers chez les orateurs attiques*, (These de licence), Liege, 1943.

GEMOLL, W., *Griechisch – Deutsches Schul- und Handwörterbuch*, 9. baskı, 1997.

GERLOFF, W., *Geld und Geselschaft*, 1952.

GERNET, L. *Demosthene,Plaidoyers civils* I-IV, Paris, 1954-1960.

GRAINDOR, P., *Un milliardaire antique, Herodes Atticus e son famille*, Kahire, 1930.

GREGOIRE, H., *Recueil des inscriptions greques-chretiennes d'Asie Mineur*, fasc. 1 (Paris1922 ve Amsterdam 1968) nr. 96 quarte.

GRÖSCHLER, P., *Die* tabellae-*Urkunden aus den pompeianischen und herkulanensischen Urkundenfunden*, Berlin, 1997.

GRUPPE, O., *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte*, Münih, 1906.

GÜNDÜZ, A., *Mezopotamya ve Eski Mısır*, İstanbul, 2002.

HABEL, P., "arca", *RE*, C. 2, s. 425-428.

HABEL, P., "arcarius", *RE*, C. 2, s. 429-430.

HANÇERLİOĞLU, O., *Ticaret Sözlüğü*, 3. basım, İstanbul, 2001.

HANGARD, J., *Monetaire en daarmee verwante Metaforen*, Groningen, 1963.

HARL, K. W., Kazılarda Bulunan Sikkelerin Tanımlanması İçin Rehber *Roma* (M.S. 238-498), (Çev. B. Delikan), İstanbul, 2002.

HASEBROCK, J., "Zum Giroverkehr im 4. Jahrh", *Klio* 18, 1923, s. 375-378.

HASEBROEK, J., *Staat und Handel im alten Griechenland*, Tübingen, 1928.

HASEBROEK, J., "Zum griechischen Bankwesen der klassischen Zeit", *Hermes* 55, 1920, s. 113-173.

HATZFELD, J., "Les Italiens résidant à Délos", *BCH* 36, 1912, s. 5-200.

HATZFELD, J., *Les trafiquants italiens dans l'Orient hellénistique*, Paris, 1919 (Collection BEFAR 115).

HAUSSOULLIER, B., *Études sur l'Histoire de Milet et du Didymeion*, Paris, 1902.

HEAD, B. V., *Historia Numorum*, 2. baskı, Oxford, 1911.

HEICHELHEIM, F. M., *Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis August*, Jena, 1930.

HEICHELHEIM, F. M., "Zur Waehrung krisis des römischen Imperiums im 3. Jahrhundert n. Chr.", *Klio* 26, 1933, s. 96-113.

HEICHELHEIM, F. M., *An Ancient Economic History from the Palaeolitic Age to the Migrations of the Germanic, Slavic and Arabic Nations* I-II, (Çev. Mrs. J. Stevens), Leyden, 1958-1964.

HEICHELHEIM, F. M., *Wirtschaftsgeschichte des Altertums vom Palaeolithikum bis zur Völkerwanderung der Germanen, Slaven und Araber* I-II, Leiden, 1958-1964.

HEICHELHEIM, F. M., *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, 3 cilt, Leiden, 1969.

HEICHELHEIM, F. M., "Agio", *KP*, C. 1, s. 130-131.

HEICHELHEIM, F. M., "Anleihen", *KP*, C. 1, s. 356-7

HEICHELHEIM, F. M., "Darlehen", *KP*, C. 1, s. 1392-1393.

HENNE, H., "Sur le sens des mots διαγρφειν et συμβολον dans *PCZ* 59814", *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves* 13 (= *Melanges Isidore Levy*), 1955, s. 173-177.

HELLEBRAND, W., "παραγραφη", *RE*, C. 36, s. 1179.

HELLEBRAND, W., "Παρακαταθηκη", *R*E, 36. yarım cildin 2/3'ü, s. 1187-1195.

HERMANN, K. F., *Lehrbuch der griechischen Privataltertümer*, Freiburg, 1882.

HERZOG, R., *Koische Forschungen und Kunde*, Leipzig, 1899.

HERZOG, R., *Aus der Geschichte des Bankwesen*. *Tesserae nummulariae*, Abhandlung der Giessener Hochschulgesellschaft I, Giessen,1919.

HERZOG, R., "Nummularius", *RE*, C. 34 yarım cilt, s. 1415-21.

HESS, A., "Der Opisthodomos als Tresor und die Akropolistopographie", *Klio* 28, 1935, s. 21-84.

HICKS, E. L. ve G. F. HILL, *A Manual of Greek Historical Inscriptions*, 2. baskı, Oxfod, 1901.

HITZL, K., "Antike Gewichte im Tübingen Archäologischen Institut", *AA*, 1992, s. 243-257.

HITZL, K., "Die Gewichte griechischer Zeit aus Olympia", *OF* 25, 1996, Berlin.

HITZL, K., "Gewichte in Eretria", *AntK* 40, 1997, s. 109 – 120.

HIRSCHFELD, O., *Die Kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin, 1905.

HOCKER, F., "Weight, Money, and Weight-Money: the Scales and Weight from Serçe Limanı", *INA Quarerly*, 20.03.1993.

HODGES, R., *Primitive and Peasant Markets*, Oxford, 1989.

HOFSTETTER, J., "Das Produktivdarlehen in den Predigten 'De Tobia' des hl. Ambrosius v. Mailand", *RevIntDroitAnt* 14, 1969, s. 431.

HOGARTH, D. G. (Yay. Haz.), *Excavations at Ephesus: the Archaic Artemisia*, 2 cilt, 1908.

HONSELL, H., *Römisches Recht*, 6. baskı, 2006.

HOPPER, R. J., *Handel und Industrie im klassischen Griechenland*, Münih, 1982.

HOWGEGO, C. J, *Greek Imperial Countermarks: Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire*, Londra, 1985.

HOWGEGO, C., *Sikkelerin Işığında Eskiçağ Tarihi*, (Çev. O. Tekin), İstanbul, 1998.

HUG, A., "loculus", *RE*, C. 13, s. 948.

HUG, A., "marsupium", *RE*, 2. seri C. 1, s. 1981-1983

HUG, A., "mensarii", *RE*, C. 15, s. 948.

HUG, A., "sacciperium", *RE*, 2. seri C. 1, s. 1620-1621.

HUG, A., "saccus ", *RE*, 2. seri C. 1, s. 1622-1624.

HUG, A., "theke", *RE*, 2. seri C. 9, s. 1613-14.

HULTSCH, F., *Griechische und römische Metrologie*, Berlin,1862.

HUNGER, H. vd., *Die Textüberlieferung der antiken Literatur und der Bibel*, (2. baskı), Münih, 1988,

HUSCHKE, Ph. E., *Die Lehre des römischen Rechts vom Darlehn und den dazu gehörigen Materien*, Stuttgart, 1882.

IFRAH, G., *Bir Gölgenin Peşinde* Rakamların Evrensel Tarihi, C. 1, (Çev. K. Dinçer), Ankara, 1995.

IFRAH, G., *Çakıl Taşlarından Babil Kulesine* Rakamların Evrensel Tarihi, C. 2, (Çev. K. Dinçer), Ankara, 1996.

IFRAH, G., *Akdeniz Kıyılarında Hesap* Rakamların Evrensel Tarihi, C. 3, (Çev. K. Dinçer), 2. baskı, Ankara, 1996.

İPLİKÇİOĞLU, B., *Eskibatı Tarihi* I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya, Ankara.

IRMSCHER, J ve R. JOHNE (Yay. Haz.), *Lexikon der Antike*, Wiesbaden, 1977.

JAKAB, E., "Bankurkunden und Buchführung (TPSulp. 60 und die graeco-ägyptischen Papyri)", G. THÜR ve F. J. FERNANDEZ NIETO (Yay. Haz.), *Symposion 1999. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Pazo de Mariñán, La Coruña, 1999)*, Köln-Weimar-Viyana, 2003.

JAKZYNOWSKA, M., "Die wirtschaftliche Differenzierung der römischen Nobilität am Ende der Republik", H. SCHNEIDER (Yay. Haz.), *Zur Sozial und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik*, Darmstadt, 1976, s. 214 vd.

JOHNSON, A. C. ve L. C. WEST, *Byzantine Egypt. Economic studies*, Princeton, 1949.

JOHNSTON, M., *Roman Life*, 1957.

JONES, A. H. M., *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administration History*, Oxford, 1974.

JONES, A.H.M., *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxfod, 1940.

JONES, A.H.M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford, 1937.

JONGMAN, W. M., *The economy and society of Pompeii*, Amsterdam 1988.

JONKERS, J. E., "'Wechsel' und 'Kreditbriefe' im römische Altertum", *Mnemos* 3, 9, 1941, s. 182-6.

KABAAĞAÇ, S. ve E. ALOVA, *Latince / Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1995.

KAERST, J., "Apollodoros", *RE*, C. 1, s. 2848.

KARAYANNOPOULOS, J., *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, 1958.

KARWIESE, S., *Antik Nümizmatiğe Giriş*, 2. baskı, İstanbul, 2004.

KASER, M., "Das Geld im römische Sachenrecht", *TijdschrRechtsGesch* 29, 1961, s. 169-229.

KELLY, J. M., *Roman Litigation*, 1966.

KESTELLİ, R. N., *Resimli Türkçe Kamus*, Ankara, 2004 (İlk baskısı İstanbul, 1927).

KIESSLING, E., "Giroverkehr", *RE*, Ek C. 4, s. 696-709.

KIESSLING, E., "Trapezites", *RE*, C. 12, s. 2208.

KINAL, F., *Gelidonya İngotları*, Atatürk Konferansları II'den ayrıbasım, Ankara, 1970.

KINAL, F., *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983.

KIRCHNER, J., "Arkhestratos", *RE*, C. 2., s. 458.

KISCH, B., *Scales and Weights, A Historical Outline*, New Haven-Londra, 1964.

Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit Kitabı, İstanbul, 1981.

KLENGEL, H., *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, (Çev. N. Oral), İstanbul, 2001.

KLENGEL, H., "Basra Körfezinden Akdeniz'e Eski Yakın Doğu'da Ticaret", Ü. YALÇIN; C. PULAK; R. SLOTTA, *Uluburun Gemisi* 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, s. 369-382.

KLINGMÜLLER, F., "fenus", *RE*, C. 6, s. 2200-2203.

KLINGMÜLLER, F., "receptum", *RE*, 2. seri C. 1, s. 355.

KLOFT, H., *Die Wirtschaft der griechisch-römischen Welt*, Darmstadt, 1992.

KLOFT, H., "Cicero und die Wirtschaft seiner Zeit", B. SCHEFOLD (Yay. Haz.), *Vademecum zu einem Klassiker des römischen Denkens über Staat und Wirtschaft*, Düsseldorf, 2001.

KLOFT, H., *Die Wirtschaft des Imperium Romanum*, Mainz, 2006.

KLOSE, D., "κολλυβος", *NP*, C. 6, s. 641.

KOCAİMAMOĞLU, S., *Bankacılık Ansiklopedisi*, Ankara, 1980.

KOCH, A., "Δοκιμασια", *RE*, C. 5, s. 1268-1273.

KOHLER, J.; P. KOSCHAKER; A. UNGNAD, *Hammurabi's Gesetz*, Leipzig, 1909-1923.

KOLB, F., *Die Stadt des Altertums*, Münih, 1984.

KORNEMANN, E., "collegium", *RE*, C. 4, s. 397-399.

KORVER, J., *De Terminologie van het Credietwezen in het Grieksch*, Diss. Utrecht - Amsterdam, 1934.

KOŞAN, M., *Horatius'ta Mutluluk Anlayışı ve Mutluluğa Götüren Yollar*, Ankara, 1989.

KRAUT, W. Th., *De argentarii et nummulariis*, Göttingen, 1826.

KRELLER, H., "mutuum", *RE*, Ek C. 6, s. 572.

KRETZSCHMER, F. Resimlerle *Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik*, (Çev. Z. Z. İlkgelen), İstanbul, 2000.

KRUSE, B. gr., "Mensa", *RE*, C.15, s. 943-948.

KUHNERT, H., *Zum Kreditgeschaeft in den hellenistischen Papyri Aegyptens bis Diokletian*, Freiburg, 1965.

KUŞOĞLU, M. Z., *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2006.

KUYUCAK, H., *Para ve Banka*, 2 cilt, İstanbul, 1939.

KÜRKMAN, G., *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, İstanbul, 2003.

LANG, M. ve M. CROSBY, Athenian Agora Vol. X, *Weights, Measures and Tokens*, New Jersey, 1964.

LAUM, B., *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike* I- II, Leipzig – Berlin, 1914.

LAUM, B., "Kein Grioverkehr bei athenischen Banken", *Philologische Wochenschrift* 42, 1922, s. 427-432.

LAUM, B., "Banken", *RE*, Ek C. 4, s. 68-82.

LAUM, B., "Anleihen", *RE*, Ek C. 4, s. 24-25.

LEIST, G. A., "Auction", *RE*, C. 2, s. 2270-2272.

LEONHARD, R., "adversaria", *RE*, C. 1, s. 430

LEONHARD, R., "Anatocismus", *RE*, C.1, s. 2070-2071.

LIDDELL, H. G.; R. SCOTT; H. S. JONES, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, 1940 (1961).

LIEBENAM, W., "ratio", *RE*, 2. seri C. 1, s. 261.

LIEBENAM, W., *Städteverwaltung im Römishen Ka*iserreiche, Leipzig, 1900.

LIPSIUS, J. H., *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, 3 cilt, Leipzig, 1905-1915.

LIVERANI, M., "Il talento di Ashdod", *Orientis Antiqui Collectio* 11, 1972, s. 193-199.

MACDONALD, G., *Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection*, Glasgow, 1899-1905.

MAC DOWALL, D. W., "The Early Satraps and the Date of the Periplus", *NC* 1964 (1966), s. 271-280.

MACQUERON, J., "Le cautionnement moyen de pression", *Annales de la Faculté de Droit d'Aix*, l , 1957, s. 101-132.

MAGIE, D., *Anadolu'da Romalılar* 3 Batı Anadolu Kent Devletleri, (Çev. N. Başgelen ve Ö. Çapar), İstanbul, 2003.

MAIURI, A., *Nuova Silloge Epigrafica di Rodi e Cos*, Floransa, 1925.

MALAY, H., *Çağlar Boyu Kölelik* (Eski Yunan ve Roma), Ankara, 1990.

MANIGK, A., "societas", *RE*, 2. seri C. 3, s. 778.

MARINO, A. S., "Quinqueviri mensarii. Censo e debiti nel IV secolo", *Athenaeum*, 81, 1993, s. 213-250.

MARQUARDT, J., *Römische Staatsverwaltung*, 2. baskı, Leipzig, 1881-1885.

MARQUARDT, J., *Das Privatleben der Römer*, 2. baskı, 2 cilt, Hirzel, 1886.

MASELLI, G., *Argentaria. Banche e banchieri nella Roma republicana*, Bari, 1986.

Materialien zum sumerischen Lexikon, Roma, 1937.

MATTHÄUS, H., "Geç Tunç Çağı'nda Akdeniz'de Kültürler Arası İlişkiler, Ticaret ve Deniz Seferleri", Ü. YALÇIN; C. PULAK; R. SLOTTA, *Uluburun Gemisi* 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, s. 335-368.

MAU, A., *Pompeji In Leben und Kunst*, Leipzig, 1908.

MAU, A., "bulga", *RE*, C. 3, s. 1040.

MAU, A., "cista", *RE*, C. 3, s. 2591.

MEIßNER, B., "Berufsausbildung in der Antike (Rom und Griechenland)", M. LIEDTKE (Yay. Haz.), *Berufliche Bildung – Geschichte, Gegenwart und Zukunft*, Bad Heilbrunn, 1997, s. 55-99.

MEIßNER, B., *Die technologische Fachliteratur der Antike*, Berlin, 1999.

Meydan Larousse, "banka", "faiz", "kredi", "para", "sarraf", "tefeci", "ayar", "quinarius" maddeleri, İstanbul, 1992.

MEYER, E., *Die Grenzen der Hellenistischen Staaten in Kleinasien*, Zürih, 1925.

MICHEL, J., *La gratuité en droit romain*, Bruxelles, Institut de sociologie, 1962.

MICKWITZ, G., *Geld und Wirtschaft im römischen Reich des 4. Jahrhunderts n. Chr.*, Helsinki, 1932.

MIICKWITZ, G., "Infilation", *RE*, Ek C. 6, s. 127-133.

MIICKWITZ, G., "pecunia", *RE*, C. 37, s. 16.

MILLER, K., *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916.

MIONNET, T. E., *Description de Médilles antiques, Grecques et Romaines* I-VII ve Ek C. I-IX , Paris, 1805-1837.

MITTEIS, L., "Trapezitica", *ZRG* 19, 1898, s. 198-260.

MLASOWSKY, A., *Die antiken Tesseren im Kestner-Museum Hannover*, Hannover, 1991, 82 Nr. 179.

MOMMSEN, T., "Die pompei. Quittungstafeln", *Herm*. XII, 1877, s. 91-116.

MOMMSEN, TH., *Römisches Staatsrecht* I-II, 2. baskı ve C. III, 1887-1888.

MORDTMANN, J., *Marmora Ancyrana*, Berlin, 1874.

MOREL, J.P., "Les producteurs de biens artisanaux en Italie à la fin de la République", *Les 'Bourgoisies' municipales italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C. (Actes Coll. Intern. du CNRS, Naples 1981)*, Naples, 1983, s. 21-39.

MORKHOLM, O., *Erken Hellenistik Çağ Sikkeleri*, (Çev. O. Tekin), İstanbul, 2000.

MORLEY, N., *Metropolis and hinterland. The city of Rome and the Italian economy 200 B.C. - A.D. 200*, Cambridge, C.U.P., 1996.

MORRISSON, C., Antik Sikkeler Bilimi *Nümismatik* Genel Bir Bakış, (Çev. Z. Ç. Öğün), İstanbul, 2002.

MROZEK, S., "Le fonctionnement des fondations dans les provinces occidentales et l'économie de crédit à l'époque du Haut-Empire", *Latomus* 59, 2000, s. 327-345 (=MROZEK, S., "Argent"*, société et épigraphie romaine (1er - 3e siècles). Receuil d'études complétées*, Wetteren, Moneta, 2004 , s.167-178).

MÜHLL, V., "C. Rabirius", *RE*, 2. seri, C. I, s. 25-27.

MÜLLER-KARPE, A., *Altanatolisches Metallhandwerk*, Neumünster, 1994.

MÜLLER-KARPE, A., "Zur Metallverarbeitung bei den Hethitern", Ü. YALÇIN (Yay. Haz.), *Anatolian Metal* I. Der Abschnitt, Beiheft 13, Bochum, 2000, s. 113-124.

MÜLLER-KARPE, A., "Hititler'de Metal Külçeler", Ü. YALÇIN; C. PULAK; R. SLOTTA, *Uluburun Gemisi* 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, s. 487-494.

MÜLLER, R. (Yay. Haz.), *Kulturgeschichte der Antike*, Berlin, 1982.

NAGL., A., "aes excurrens", *RE*, Ek C. 3, s. 30-35.

NATORP, P., "Hermias", *RE*, C. 8, 831-832.

NEUMANN, H., "Zur privaten Geschaeftstaetigkeit in Nippur in de Ur III-Zeit", M. DE J. ELLIS (Yay. Haz.), *Nippur ar the Centennial*, 1992, s.161-176.

NICOLET, C., "A Rome pendant la seconde guerre punique. Techniques financieres et manipulations monetaires", *Annales E.S.C.* 18, 1963, s. 417-436.

NICOLET, C., *L'ordre équestre à l'époque républicaine. (312-43 av. J.-C.)*, 2 cilt., Paris, 1966-1974 (BEFAR 207).

NICOLET, C., “Les variations des prix et la ‘theorie quantitative de la monnaie’ a Rome, de Ciceron a Pline l ’Ancien”, *Annales* (Economies – societes – civilisations) 26, 1971, s. 1203 vd.

NICOLET, C., “Plèbe et tribus. Les statues de Lucius Antonius et le testament d'Auguste”, *MEFRA*, 97, 1985, s. 799-839.

NICOLET, C., “Auguste, le gouvernement et les 'classes' possédantes”, *Rendre à César. Economie et société dans la Rome antique*, Paris, 1988.

NISSEN, H. J., *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, İstanbul, 2004.

NISSEN, H., “Griechische und römische Metrologie”, I. MÜLLER (Yay. Haz.), *Handbuch der classischen Altertumswissenschaft*, 2. baskı, Leipzig, 1877.

OATES, J., *Babil*, Ankara, 2004.

OEHLER, J., “Argentarii”, *RE*, C. 2, s. 706 – 710.

OĞUZ, B., *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri*, C. 6, s. 230-233,238-239

OTTO, W., *Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten*. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Hellenismus, 2 cilt, Leipzig – Berlin, 1905 (yeni baskı Roma 1971).

Oxford Latin Dictionary, (Yay. Haz. P. G. W. Glare), New York, 2000 (İlk baskısı 1982).

OZANSOY, E., “Eparkhoslar Kitabına Göre X. Yüzyılda Esnaf ve Ekonomi”, Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde *Esnaf ve Ekonomi Semineri*, 9-10 Mayıs 2002, Bildiriler, İstanbul, 2003, s. 55-60.

ÖZGÜÇ, T. ve N. ÖZGÜÇ, *Kültepe Kazısı Raporu 1949*, Ankara, 1953.

ÖZGÜÇ, T., *Kültepe – Kaniş* II Eski Yakındoğu’nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar, Ankara, 1986.

ÖZGÜÇ, T., *Kültepe* Kaniş / Neşa, İstanbul, 2005.

ÖZTÜRK, B., *Yazıtlar Işığında Roma İmparatorluk Devri Küçükasya'sında Dionysos Kültü*, (Baskıda), İstanbul, 2008.

PARISE, N. F., “I pani di rame del II millennio A.C.: Considerazioni preliminari”, *Atti e memorie del 1E congresso Internazionale di Micenologia*, Roma, 1968, s. 117-133.

PARISE, N. F., “per uno studio del sistema ponderale ugaritico”, *Dialoghi di Archeologia* 4-5.1, 1970-71, s. 3-36.

PARTSCH, J., *Griechisches Bürgerschaftsrecht* I, Leipzig, 1909.

PEKARY, T., *Die Wirtschaft der griechisch-römischen Antike*, Wiesbaden, 1976.

PEKARY, T., "Studien zur römischen Waerungs- und Finanzgeschichte von 161 bis 235 n. Chr.", *Historia* 8, 1959, s. 443 vd.

PERKINS, H ve C. SMITH (Yay. Haz..), *Trade, Traders and the Ancient City*,1998.

PERNICE, E., *Griechische Gewichte*, Berlin, 1894.

PETRUCCI, A., *Mensam exercere - Studi sull'impresa finanziaria romana (II secolo a. C. metà del III secolo d. C.)*, Napoli, Jovene, 1991.

PETRUCCI, A., *Profili giuridi delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, Torino, Giappichelli, 2002.

PETRUSO, K. M., "Prolegomena to Late cypriot Weight Metrology", *American Journal of Archaeology* 88, 1984, s. 293-304.

PLETICHA, H. ve O. SCHÖNBERGER, *Die Griechen*, Bergisch-Gladbach, 1988.

PLETICHA, H. ve O. SCHÖNBERGER, *Die Römer*, München, 1977.

POLAND, F., *Geschichte des Vereinsvesens*, 1912.

POLANYI, K., *Ökonomie und Gesellschaft*, Dt. Frankfurt, 1979.

PREAUX, C., *L'economie royale des Lagides*, Brüksel, 1939.

PREAUX, C., "De la Grece classique a l'epoque hellenistique. La banque-temoin", *CE* 33, 1958, s. 243-255.

PREISIGKE, F., "Zur Buchführung der Banken", *Arch. f. Pap*. 4, 1907/8, s.105.

PREISIGKE, F., *Girowesen im griechischen Ägypten, enthaltend Korngiro, Geldgiro, Girobanknotariat mit Einschluss der Archivwesens,* Strassburg, 1910.

PREISIGKE, F., *Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes Ägyptens in den griechischen Papyrusurkunden der ptolemäisch-römischen Zeit*, Göttingen, 1915, (yeni baskı 1975).

PREISIGKE, F., *Antikes Leben nach den aegyptischen Papyri*, Leipzig-Berlin, 1925.

PREISIGKE, F. ve E. KIESSLING, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden*, I-III Berlin, 1925-1931; IV Marburg, 1944-1966.

PREMERSTEIN, A. v., "Collectarii", *RE*, C. 4, s. 376-377.

PRINGSHEIM, F., "Systasis, Trust and Purchase with someone else's Money", *Tulane Law Review* 19, 1944-1945, s. 132-139.

PRINGSHEIM, F., "The Greek Sale by Auction", *Scritti in onore di Contardo Ferrini* IV, 1949, s. 284-343.

PRINGSHEIM, F., *The Greek law of sale*, 1950.

PULAK, C., "The Copper and Tin Ingots from the Late Bronze Age Shipwreck at Uluburun", Ü. YALÇIN (Ed.), *Anatolien Metal* I, Der Anschnitt, Beiheft 13, Bochum, 2000, s. 137-157.

PULAK, C., "The Balance Weights from the late Bronze Age Shipwreck at Uluburun", C. F. E. PARE (Ed.), *Metals Make the World Go Round*, Oxford, 2000, s. 247-266.

PULAK, C., "İhtiyar Akdeniz – Uluburun Batığı", *Arkeo Atlas*, S. 3, İstanbul, 2004.

PULAK, C., "Uluburun Batığı", Ü. YALÇIN,; C. PULAK; R. SLOTTA (Yay. Haz.), *Uluburun Gemisi* 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006, s. 57-104.

PURPURA, G., "Tabulae Pompeianae 13 e 34 : due documenti relativi al prestito marritimo", *Atti XVII Congresso Papirologico 3*, Napoli, 1984, s. 1245-1266.

QUANDT, G., *De Baccho ab Alexandri aetate in Asia Minore culto*, Diss.philol. Halenses, 1912.

RABEL, E., "Systasis", *Arch. d'Hist. du Droit or*. I, 1937, s. 213-237.

RADO, T., *Roma Hukuku Dersleri Borçlar Hukuku*, İstanbul, 1992.

RAHNER, H., "Werdet kundige Geldwechsler", *Gregorianum* 37, 1956, s. 444-483.

RAUH, N., "Cicero's Business Friendships: Economics and Politics in the Late Roman Republic", *Aevum* 60, 1986, s. 3-30.

RAUH, N., "Finances and Estate Sales in Republican Rome", *Aevum* 63, 1989, s. 45-76.

REGLING, K., "κολλυβος", *RE*, C. 11, s. 1099-1100.

REGLING, K., "spectator", *RE*, C. 4, s. 1568-15.

REHM, A., "Das Delphinion in Milet", *Die Inschriften, Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899*, Heft III, Berlín 1914, s. 162-406.

REINER, E. (Yay. Haz.), *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Guterbock*, İstanbul 1974, s. 29-41.

REMONDON, R., *La crise de l'Empire Romain*, 1964.

RENGER, J., "Subsistenzproduktion und redistribuvite Palastwirtschaft", W.

SCHELKLE ve M. NITSCH (Yay. Haz.), *Raetsel Geld*, 1995, s. 271-324.
RICH, J. (Yay. Haz..), *City and Country in the Ancient World*, Londra, 1991.
RIECHLE, A., *Handwerk und Berufe in der römischen Stadt,* Bonn, 1987.
RIEZLER, K., *Über Finanzen und Monopole im alten Griechenland*, Berlin, 1907.
ROAF, M., *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, (Çev. Z. Kılıç), İstanbul, 1996.
ROBERT, C., "aryballos", *RE,* C. 2, s. 1495.
ROBINSON, D., "Ancient Sinope", *AJP* 27, 1906, s. 245-79.
ROBY, H. J., *Roman Private Law in the Times of Cicero and of the Antonines,* V.II, New Jersey, 2000.
ROSTOWTZEFF, M., *Geschichte der Staatspacht in der Römischen Kaiserzeit Philologus*, Erg.-band IX, 1902.
ROSTOVTZEFF, M., *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1926.
ROSTOVTZEFF, M., *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*, 1931.
ROSTOVTZEFF, M., *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1941.
ROSTOVTZEFF, M., *Gesellschafts- und Wirtschaftsgeschichte der hellenistischen Welt*. C. 1-3, Darmstadt 1998 (Darmstadt 1955 baskısının yeni basımı).
ROSTOWZEW, M., *Studien zur Geschichte d. Römischen Kolonats Archiv für Papyrusforschung*, Beiheft I, 1910.
ROSTOWZEW, M., "fiscus", *RE*, C. 6, s. 2385-2405
ROUGE, J., *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en mediterranee sous l'Epire Romain*, Paris, 1966.
RUPPRECHT, H. A., *Untersuchungen zum Darlehen im Recht der graeco-aegyptischen Papyri der Ptolemaeerzeit*, Münih, 1967.
RUPPRECHT, H. A., *Einführung in die Papyruskunde*, 1994.
SARIGÖLLÜ, A., *Cicero'nun Mektuplarında Beliren Şahsiyeti*, Ankara, 1971.
SAYILI, A., *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Ankara, 1982.
SAZCI, G. *Troia Hazineleri*, İstanbul, 2007.
SCHAEFER, H., "Pasion", *RE*, C. 36, s. 2067.
SCHANBACHER, D., "Auctiones", *NP*, C. 2, s. 265.

SCHEFOLD, B., "Wirtschaftsstil und Wirtschaftstheorie", K. M. MEYER-ABICH ve B. SCHEFOLD, *Wie möchten wir in Zukunft leben?*, Münih, 1981, s. 112-121.

SCHEFOLD, B., *Wirtschaftsstile*, C. 1, Frankfurt a.M,. 1994.

SCHMIDT, J., "Sparbüchse", *RE*, Ek C. 7, s. 1222-1226.

SCHMITZ, W., "Pasion", *NP*, C. 9, s. 384.

SCHNEIDER, H. (Yay. Haz.), *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt, 1981.

SCHNEIDER, K., "taberna", *RE*, 2. seri C. 8, s. 1863-1866.

SCHORR, M., *Urkunden des altbabylonischen Zivil- und Prozessrechts*, Leipzig, 1913.

SCHULTHESS, O., "Συνθηκη", *RE*, Ek C. 6, s. 1158-1168.

SCHUMAN, J. B., "Three accounting Terms of Roman Egypt", *Class. Phil.* 44, 1949, s. 236-239

SCHWABACHER, W., "nummus", *RE*, C. 34, s. 1456-1460.

SCHWARZE, K., "Geld und Geldverkehr im Altertum", *Altertum* 2, 1956, s. 90-102.

SEDILLOT, R., *Dünya Ticaret Tarihi*, (Çev. E. N. Erendor), İstanbul, 1982.

SERDAROĞLU, Ü., *Assos* (Behramkale), İstanbul, 1995.

SHELLENS, M. S., "Die Beurteilung der Geldgeschaefte durch Aristoteles", *ArchRechtsSozPhil* 40, 1952/53, s. 426-35.

SIANI DAVIES, M., "C. Rabirius Postumus. A Roman financier and Caesar's political ally", *Arctos* 30, 1996, s. 207-240.

SIANI DAVIES, M., *Cicero, Marcus Tullius: Pro Rabirio Postumo*, Oxford, 2001.

SIANI DAVIES, M., "Ptolemey XII Auletes and the Romans", *Historia* 46, 1997, s. 306-340.

SIBER, H., "Operae liberales", *Iherings Jahrbücher für Dogmatik der römischen und deutschen Privatrechts* 88, 1939-1940, s. 177-179.

SIEGELOVA, J., *Hethitische Verwaltungspraxis im Lichte der Wirtschafts- und Inventardokumente*, Prag, 1986.

SIMON, D., "Quasi – παρακαταθηκη", *ZRG* 82, 1965, s. 39-66.

SİNANOĞLU, S., *Yunanca-Türkçe Sözlük*, Ankara, 1953.

SONTHEIMER, W., "Banken", *NP*, C. 2, s. 431-433.

STOLPER, M. W., *Entrepreneurs and Empire*, 1985.

STÖCKLE, A., "Berufsvereine", *RE*, Ek C. 4, s. 155-211.

STUMPF, G., "nummularius", *NP*, C. 8, s. 1062-1063.

SUNGUR, Ö., "Demosthenes- Dava Nutukları -I-", *Arkeoloji ve Sanat* 87, 1998, s. 33-43.

SUNGUR, Ö., "Demosthenes- Dava Nutukları -II-", *Arkeoloji ve Sanat* 88, 1998, s. 32-36.

SVORONOS, I. N., "Oi Kollyboi", *Journ. International d'Archeologie Numismatique* 14, 1912, s. 123-160.

SZANTO, E., "Αργυροκοπειον", *RE*, C. 5, s. 802.

ŞAHİN, H., *Geç Roma İmparatorluk ve Erken Bizans Dönemlerinde Dağlık Kilikia (Kilikia Trakheia) Bölgesi Yazıtlarında Meslekler*, İstanbul, 2003 (İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi).

ŞENEL, A., Kemirgenlerden Sömürgenlere *İnsanlık Tarihi*, Ankara, 2006.

TÄUBLER, I E., *Imperium Romanum* I, Leipzig, 1913.

TCHERNIA, A., "Premiers résultats des fouilles de juin 1968 sur l'épave III de Planier", *Etudes Classiques* 3, 1968-1970, s. 51-82.

TDK *Türkçe Sözlük*, 10. baskı, Ankara, 2005.

TEKİN, O. "Sikkenin Bulunuşundan Önceki Değişim ve Ödeme Araçları", *Arkeoloji ve Sanat*, S. 40-41, İstanbul, 1988, s. 22.

TEKİN, O., *Antik Numismatik ve Anadolu* (Arkaik ve Klasik Çağlar), İstanbul, 1992.

TEKİN, O., *Eskiçağ'da Para* Antik Nümismatiğe Giriş, 3. baskı, İstanbul, 1998.

TEMIN, P., "Financial intermediation in the Early Roman Empire", *Joural of Economic History* 64, 2004, s. 705-733.

TEMIN, P., "The Economy of the Early Roman Empire", *Journal of Economic Perspectives*, Spring 2006, s. 133-151.

THALHEIM, Th., " 'Εγγυη", *RE*, C. 5, s. 2565-66.

THALHEIM, Th., " 'Ενεχυρασια", *RE*, C. 5, s. 2561.

THALHEIM, Th., "Auction", *RE*, C. 2, s. 2269-2270.

THALHEIM, Th., "Αφανης ουσια", *RE*, C. 1, s. 2710.

THALHEIM, Th., "Δανειον", *RE*, C. 4, s. 2100-2101.

THALHEIM, Th., "Δημοσιοι", *RE*, C. 5, s. 161-162.

THALHEIM, Th., "διαγραφειν", *RE*, C. 5, s. 312.

THALHEIM, Th., "Χρησις", *RE*, C. 3, s. 2449.

THIELMANN, G., *Die römische Privatauktion. zugleich ein Beitrag zum römische Bankierrecht*, 1961.

THILO, R. M., *Der codex accepti et expensi im römischen Recht: ein Beitrag zur Lehren von der Litteralobligation*, Göttingen, Muster-Schmidt, 1980 (=Göttinger Stud. Rechtsgeschichte 13).

THOMSON, E., "A View of Athenian Banking", *MH* 36, 1979, s. 224-241.

THÜR, G., "Hypothekenurkunde eines Seedarlehens", *Tyche* 2, 1987, s. 229 vd.

THÜR, G., "Chresis (Χρησις)", *NP*, C. 2, 1997.

THÜR, G., "Daneion (δανειον), *NP*, C. 3, s. 309.

TOD, M. N. "Κολλυβος", *NC*, 1945, s. 108 vd.

TOSUN, M. ve K. YALVAÇ, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara,1975.

TREVETT, J., *Apollodoros, the Son of Pasion*, 1992.

TDK *Türkçe Sözlük*, 10. baskı, Ankara, 2005.

TULAY, A. S., *Genel Nümizmatik Sözlüğü*, İstanbul, 2001.

Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi*, "Faiz" maddesi, C. 12, İstanbul, 1995, s. 110.

UHLIG, H., *Die Sumerer ein Volk am Anfang der G*eschichte, Münih, 1976 (Türkçe baskı: *Tarihin Başlangıcında Bir Halk: Sümerler*, İstanbul, 2006).

UMUR, Z., *Roma Hukuku Lügatı*, İstanbul, 1983.

VAN DEN HOUT, TH. P. J., "Masse und Gewichte bei den Hethitern", D. O. EDZARD (Yay. Haz.), *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archaeologie* 7, Berlin - New York, 1987-1990, s. 517-527.

VERBOVEN, K., "Le système financier à la fin de la République Romaine", *Ancient Society*, 1993, s. 69-98.

VERBOVEN, K., "The Monetary Enactments of M. Marius Gratidianus", C. DEROUX, (Yay. Haz..), *Studies in Latin Literature and Roman History.* Vol. VII, Brüksel, 1994, s. 117-131.

VERBOVEN, K. "L'organisation des affaires financières des C. Sulpicii de Pouzzoles (Tabulae Pompeianae Sulpiciorum)", *Cahiers Glotz* 11, 2000, s. 161-171.

VERBOVEN, K., *The economy of friends. Economic aspects of* amicitia *and patronage in the Late Republic*, Brussels, Latomus, 2002.

VERBOVEN, K., "The Sulpicii from Puteoli, *argentarii* or *faeneratores* ?", P. DEFOSSE (Yay. Haz.), *Hommages à Carl Deroux III - Histoire et Epigraphie, Droit*, Brussels, Latomus, 2003, s. 429-445.

VERBOVEN, K., "54-44 BCE. Financial or monetary crisis?", *Credito e moneta nel mondo romano (Incontri Capresi di storia dell'economia antica. Convegno internazionale, Capri 2000)*, Bari, Edipuglia, 2003, s. 49-68.

VERBOVEN, K., "The Sulpicii from Puteoli and usury in the early Roman Empire", *RHD* 71, 2003, s. 7-28.

VERBOVEN, K., "The professionalism of financial intermediation by non-deposit bankers in Late Republican and Early Imperial Rome", K. VERBOVEN, (Yay. Haz.), *Banks, Loans and Financial Archives in the Ancient World* (International colloquium in honour of prof. Raymond Bogaert, Brussels-Ghent, jan. 26-28, 2006), Brüksel, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 2007, s. 115-132.

VERBOVEN, K. (Yay. Haz.), *Banks, Loans and Financial Archives in the Ancient World* (International colloquium in honour of prof. Raymond Bogaert, Brussels-Ghent, jan. 26-28, 2006), Brussels, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 2007 (Contactfora KVAB).

VERBOVEN, K., "Faeneratores, negotiatores and financial intermediation in the Roman world (late Republic and early Empire)", K.VERBOVEN; K. VANDORPE; V. CHANKOWSKI-SABLE (Yay. Haz.), *Pistoi dia tèn technèn. Bankers, Loans and Archives in the Ancient World. Studies in Honour of Raymond Bogaert*, Leuven, Peeters, 2008.

VERBOVEN, K.; K. VANDORPE; V. CHANKOWSKI-SABLE (Yay. Haz..), *Pistoi dia tèn technèn. Bankers, Loans and Archives in the Ancient World. Studies in Honour of Raymond Bogaert*, Leuven, Peeters, 2008 (= Studia Hellenistica 44).

VEYNE, P., "Leben des Trimalchio", *Die Orginalitaet des Unbekannten*, Frankfurt, 1988, s. 43 vdd.

VIEDEBANTT, O., "Forum Romanum", *RE*, Ek C. 4, s. 463.

VIEDEBANTT, O., "συμβολον", *RE*, 2. seri C 4, s. 1091-1093.

VIKAN, G.ve J. NESBITT, *Security in Byzanium: Locking, Sealing, and Weight,* Dumbarton Oaks Collection. 10 – Publications, No.2, Washington, D.C. 1980, 29

VISKY, K., "Das Seedarlehen und die damit verbundene Konventionalstrafe im römische Recht", *RevIntDroitAnt* 3, 16, 1969, s. 389-419.

VITTINGHOFF, F., "Obryza (Obryxiacus)", *RE*, C., s. 1741-1743.

VOGEL, E. H., "Zur Geschichte des Giralverkehrs im altertum", *Vierteljahrs. F. Soz.- und Wirtschaftsg.* 29, 1936, s. 337-359.

VOIGT, M., *Über die Bankiers und Buchführung der Römer*, C. 10, 1888.

VOIGT, M., *Römische. Rechtsgeschicte*, 2 cilt, Leipzig – Stuttgart, 1892–99.

WALSER, G.; T. PEKARY, *Die Krise des römischen Reiches*. Bericht über die Forschungen zur Geschichte des 3. Jhs., 1962.

WEIß, P., "Marktgewichte von Kyzikos und Hipparchengewichte", Mysische Studien. Asia Minor Studien 1, Ed.: E. Schwertheim, Bonn, 1990, s. 117-139.

WEIß, P., "Schleuderbleie und Marktgewichte", *AA*, 1997, s. 143-156.

WEISS, E., "Exekution", *RE*, Ek C. 6, s. 56-63.

WELLES, C. B., *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, New Haven, 1934.

WENGER, L., *Die Stellvertretung im Rechte der Papyri*, Leipzig, 1906.

WENGER, L., "receptum argentarii", *RE* 2. seri C. 1, s. 372-377.

WILCKEN, U., Griechische *Ostrakaaus Aegypten und Nubien. Ein Beitrage zur antiken Wirtschaftsgeschichte* I-II, Leibzig - Berlin, 1899.

WILHELM, AD., *Beiträge zur Griechischen Inschriftenkunde*, Viyana, 1909.

WOLTERS, R., *Nummi Signati. Untersuchungen zur römischen Münzprägung und Geldwirtschaft*, Münih, 1995.

WOYTEK, B., *Arma et nummi. Forschungen zur römischen Finanzgeschichte und Münzprägung der Jahre 49 bis 42 v.Chr.*, Viyana, 2003.

WUNSCH, C., *Die Urkundeen des babylon. Geschaeftsmannes Iddin-Marduk*, 1993.

YAĞCI, R., "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonundaki Ördek Biçimli Mühürler", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1994 Yıllığı*, Ankara, 1995, s.122-133.

YAĞCI, R., "Yeni Asur Döneminde Kuzey Suriye'de Ördek Biçimli Taş Ağırlıklara İki Örnek", *Olba* I, Mersin, 1998, s. 187-197.

YALÇIN, Ü. (Yay. Haz.), *Anatolian Metal* I. Der Abschnitt, Beiheft 13, Bochum, 2000.

YALÇIN, Ü.; C. PULAK; R. SLOTTA, *Uluburun Gemisi* 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti, Bochum, 2006.

YILDIZ, F., "Bankacılığa Atılan İlk Adım", *Sanat Dünyamız*, S. 38, İstanbul, 1989, s. 61-64.

YILDIZ, N., *Eski Çağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi*, İstanbul, 1993.

YILDIZ, N., *Eski Çağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara, 2000.

ZACCAGNINI, C., "Aspects of copper Trade in the Eastern Mediterranean During the late Bronz Age", *Traffici micenei nel Mediterraneo*, Taranto, 1986, s. 413-424.

ZIEBARTH, E., *Aus dem griechischen Schulwesen*, Leipzig, 1914².

ZIEBARTH, E., "Delische Stiftugen", *Hermes* 52, 1917, s. 425-441.

ZIEBARTH, E., "Hellenistischen Banken", *Zeitschrift für Numismatik* 34, 1924, s. 36-50.

ZIEBARTH, E., *Beitraege zur Geschichte des Seeraubs und Seehandels*, 1929.

ZIEBARTH, E., "grapheion", *RE*, Ek C. 7, s. 223.

ZIEBARTH, E., "Koinonia", *RE*, Ek C. 8, s. 252-253.

ZIEBARTH, E., "Pfandrecht", *RE*, Ek C. 7, s. 981-983.

ZIEBARTH, E., "receptum nautarum", *RE*, Ek C. 7, s. 1035

ZIEBARTH, E., "Sanktionsklausel", *RE*, Ek C 7, s. 1200-1202.

ZIEBARTH, E., "Trapeza", *RE*, C. 12, s. 2194-2207.

ZIMMER, G., *Römische Berufsdarstellungen*, Berlin, 1982.